

ห้องขจร

อ

959.3

อ251

จุฬารัตน์ ๑๖๖
๖

๐

๑๕๑.๓

๐๒๕๑

เอกสารร่างการมณฑลนครศรีธรรมราช
ใบสมัยที่เจ้าพระยาบวรราช (ปิ่น สุ่ม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
ร.ศ. ๑๑๕-๑๒๕

(พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙)

สำนักงานเทศบาลเมืองนครศรีธรรมราช
ถนนหน้าพลับ อำเภอเมือง นครศรีธรรมราช ๘๐๐๐๐

๒๒ พ.ค. ๒๕๒๔

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมประยูร ไส้ตกุล ณ อยุธยา ท.อ.ว.
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

๒๓ มีนาคม ๒๕๒๐

* ๑๐๖๑๖๑

84571

คำนำ

ขณะที่แม่วังมีชีวิตอยู่ ความรำลึกถึงคุณตาเป็นบ่อเกิดแห่งความสุขอันใหญ่หลวงของแม่เสมอมา ความสุขนี้เกิดจากความอบอุ่นในความรักที่คุณตามีต่อแม่ จากความร่มเย็นอันเนื่องมาจากนิสัยใจคอของท่าน และจากสภาพภูมิใจในความสำเร็จแห่งการงานของท่าน ในการพระราชทานเพลิงศพแม่ครั้งนี้ ลูก ๆ จึงคิดว่าน่าจะได้จัดพิมพ์หนังสือที่เกี่ยวข้องด้วยเรื่องคุณตาสักเล่มหนึ่ง ซึ่งแม่มองจะยินดีหากทราบได้โดยญาณวิถีใด ๆ ก็ตาม

ลูก ๆ ได้พยายามรวบรวมเอกสารราชการเกี่ยวกับมณฑลนครศรีธรรมราชในระยะแรกจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุณตา ครั้นยังเป็นพระวิจิตรวรสาสน์ ออกไปเป็นข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราชโดยลำดับ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลนครศรีธรรมราช และคุณตาได้เป็นพระยาสุขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่จนกระทั่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับเข้ามาสนองพระเดชพระคุณเป็นผู้แทนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔

ที่ได้เลือกเอาช่วงชีวิตการงานของคุณตาช่วนนี้ก็เพราะเป็นระยะที่ท่านได้เริ่มแสดงความสามารถในการทำงานจนกระทั่งได้พิสูจน์ตนเองเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชูปลี้อย่างต่อมาจน 'เป็นใหญ่เป็นโต' ในที่สุด อีกประการหนึ่งราชการช่วงนี้อยู่ในระยะแรกจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ขึ้นตามพระบรมราโชบายปฏิรูปการปกครองแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณตาได้รับพระราชทานตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล
คนแรกของมณฑลนครศรีธรรมราชย่อมจะต้องเป็นกำลังสำคัญในการบุกเบิก
วางรากฐานการปกครองมณฑลนั้นเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายส่วนกลาง
เอกสารเพียงเท่าที่รวบรวมมาได้ในเวลาจำกัดนี้แสดงให้เห็นปัญหาหลายประการ
อันเป็นอุปสรรคต่อการจัดปกครอง อาทิเช่น ปัญหาลักษณะอำนาจ และการ
หารายได้ของผู้ปกครองเมืองแต่เดิมมา ปัญหาชาตวัชบุคคลที่จะเข้ารับราชการ
ปกครองส่วนภูมิภาค ปัญหาราชภูตติการพนัน และการจัดผลประโยชน์
แผ่นดินเพื่อเพิ่มรายได้มาทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นต้น

ในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ เจ้าภาพได้รวบรวมเอกสารเฉพาะที่
เกี่ยวกับเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช และได้เว้นเรื่องราวเกี่ยวกับ
บริเวณแขกเจ็ดหัวเมืองโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เนื่องจากเรื่องบริเวณเจ็ดหัวเมืองมี
ลักษณะความเป็นมาเป็นพิเศษเฉพาะของตนเอง และใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ก็ได้
แยกโดยเด็ดขาดออกเป็นอีกมณฑลหนึ่ง คือ มณฑลปัตตานี เรื่องบริเวณเจ็ด
หัวเมืองนี้เป็นเรื่องที่ควรจะได้ศึกษาโดยลึกซึ้ง เพราะเป็นเรื่องที่น่าสนใจเป็น
อย่างยิ่งโดยเฉพาะสำหรับนักปกครอง แต่เจ้าภาพมีเวลาจำกัดเกรงว่าจะให้
ความเป็นธรรมแก่ปัญหาไม่ได้เพียงพอ จึงเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่มิได้มี
โอกาสรวบรวมเรื่องมาพิมพ์ในครั้งนี้

เจ้าภาพขอถือโอกาสขอบคุณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
ที่ได้อนุญาตให้ใช้เอกสารในการจัดพิมพ์หนังสือครั้งนี้ และขอขอบคุณ

ก

เจ้าหน้าที่ทุกท่านเป็นอันมากที่ได้กรุณาช่วยเหลือในการจัดหาเอกสารให้
โดยรวดเร็ว นอกจากนี้เจ้าภาพขอขอบคุณเพื่อนนักค้นคว้าทั้งหลายที่ได้
แนะนำช่วยเหลือในการคัดเลือกและทำสำเนาเอกสารครั้งนี้ด้วยดี

เจ้าภาพ

๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๐

๕๖๖ ซอยสมประสงค์ ๕ ถนนเพชรบุรี กรุงเทพฯ

หม่อมประยูร โสนกุล ณ อยุธยา ท.จ.ว

(๑๘ ตุลาคม ๒๔๔๑ - ๖ ธันวาคม ๒๕๑๙)

๓ มกราคม ๒๕๒๐

บ้านถนนเพชรบุรี ๑๒ ธันวาคม ๒๕๑๕

ประวัติ

หม่อมประยูร โสณกุล ณ อยุธยา เป็นธิดาเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) และโต สุขุม (ณ บ่อมเพชร) เกิดเมื่อวันอังคารที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ที่บ้านบางขุนพรหม กรุงเทพฯ

ในพิธีโกนจุกตามประเพณี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จแทนพระองค์เพื่อทรงตัดจุก และพระราชทานเงินทำขวัญ ที่บ้านบางขุนพรหม

ในด้านการศึกษาอบรม นับว่าได้ผ่านการอบรมเยี่ยงกุลสตรีในสมัยนั้น กล่าวคือได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังที่สำนักเจ้าจอมมารดาเส ในรัชกาลที่ ๕ ได้เข้าเรียนที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์และโรงเรียนราชินีตามลำดับ นอกจากนี้ยังได้ติดตามเจ้าพระยายมราชไปในที่ต่างๆ เป็นโอกาสได้เรียนรู้กว้างขวางขึ้น และได้ฝึกปฏิบัติตนตามสมควร

หม่อมประยูร สมรสกับกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรเมื่อทรงดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าธานีนิวัต เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑ ที่พระราชวังบางปะอิน โดยได้รับพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเจ้าภาพจัดงานพระราชทานรวมทั้งพระราชทานเลี้ยงอาหารกลางวัน ในพระราชวังบางปะอินด้วย

หม่อมประยูรมีบุตรธิดา คือ

ม.ร.ว. (ชาย) ถึงแก่กรรมตั้งแต่เล็ก

(๒)

ม.ร.ว. หญิง นิพัทธวาท สมรสกับนายวิวรรธน์ ณ บ่อมเพชร

ม.ร.ว. ปาณทิพย์ ถึงแก่กรรม

ม.ร.ว. สุพิชชา โสณฑกุล

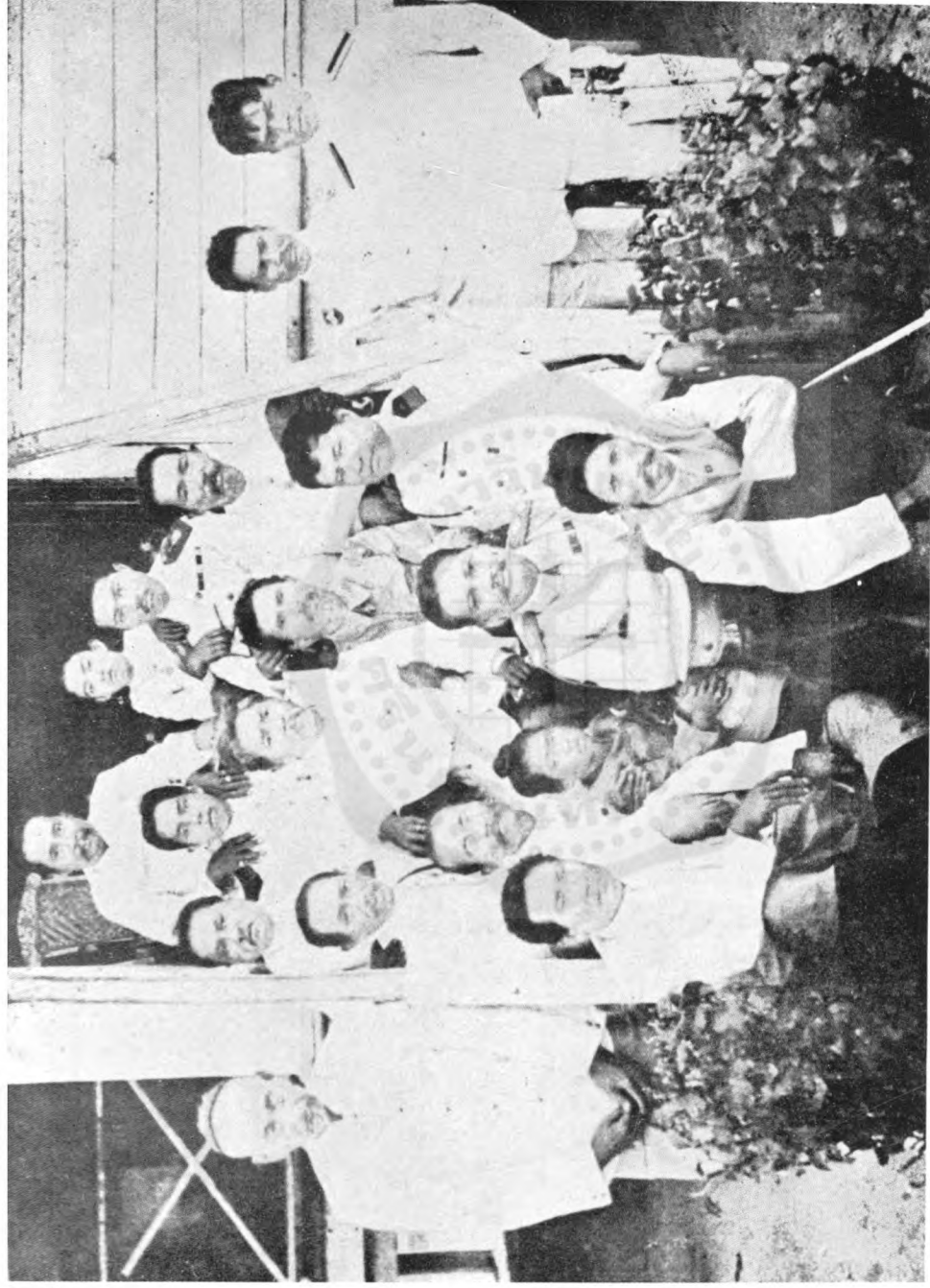
และมีหลานยาย ๒ คน คือ นายธีรวัตร และนายพัชรพงศ์ ณ บ่อมเพชร

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ หม่อมประยูรได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตติยจุลจอมเกล้า และต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้เลื่อนขึ้นเป็นตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

หม่อมประยูรเป็นผู้ที่มีอุปนิสัยเข้มแข็งอดทนอย่างหาที่เปรียบยาก มีกิริยาวาจาอ่อนโยนไม่เคยพูดถึงใครในทางไม่ดีเลย และยิ่งกว่านั้นจะห้ามปรามมิให้ผู้อื่นพูดถึงกล่าวร้าย เป็นผู้ที่รักความมีระเบียบเรียบร้อย หม่อมประยูรเป็นคนมักน้อยไม่เห่อเหิม มีความกตัญญูเป็นเยี่ยม และมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อญาติมิตรบริวารอยู่เสมอ จึงเป็นที่พึ่งและที่เคารพของญาติพี่น้อง มิตรสหาย และบริวารตลอดมา

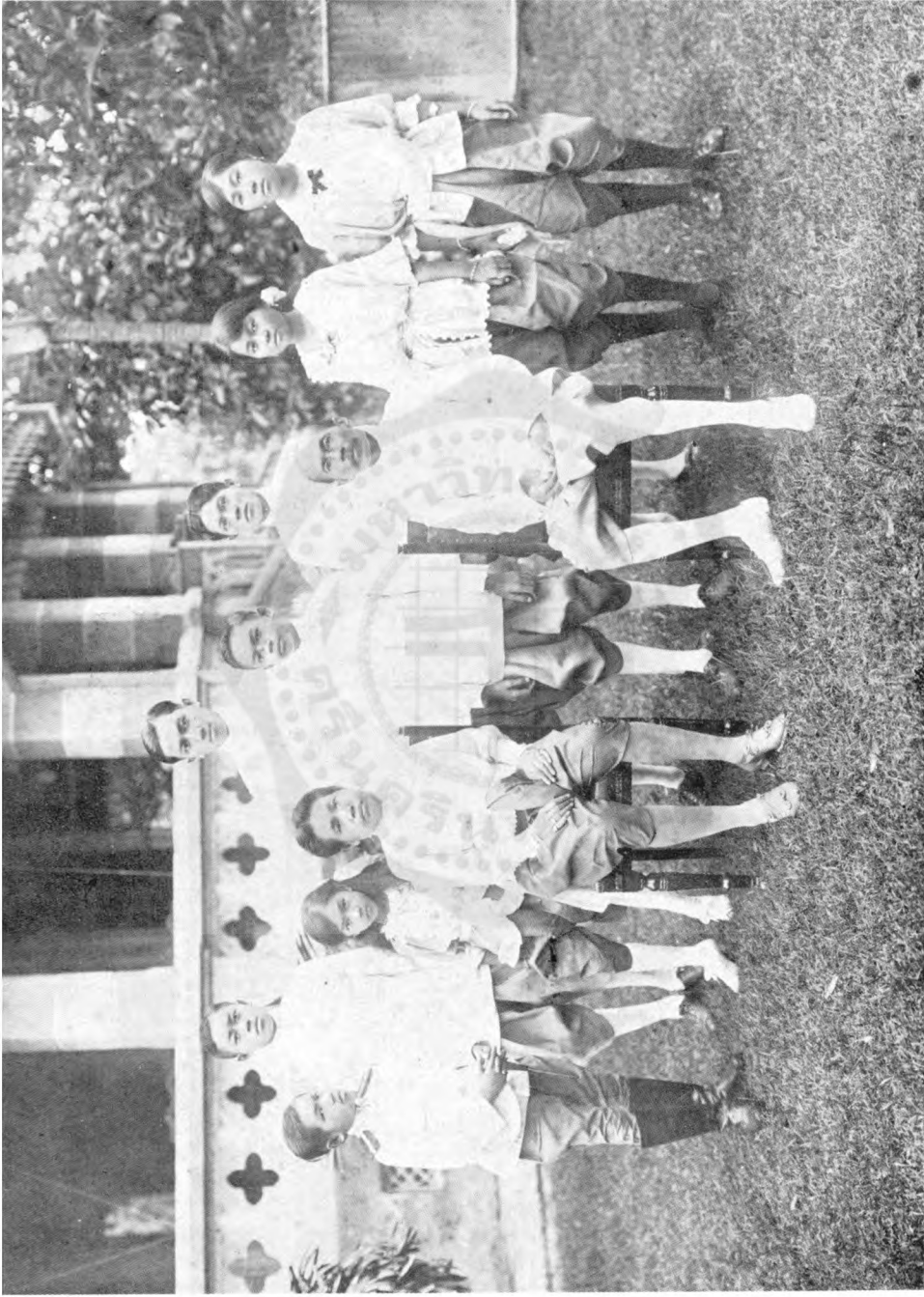
สำหรับในครอบครัวแล้วหม่อมประยูร ดูแลทุกข์สุขของทุกๆ คนเป็นอย่างดี โดยเฉพาะน้องๆ ของกรมหมื่นพิทยลาภ ฯ ส่วนลูกหลานนั้น ทุกครั้งที่กลับมาจากต่างประเทศก็จะได้รับความเอาใจใส่เลี้ยงดูเป็นอย่างดี มีการตระเตรียมเสาะแสวงหาอาหารที่ชอบไว้ให้รับประทาน และดูแลรักษาหากเจ็บไข้ลง กล่าวได้ว่าหม่อมประยูร ดำรงชีวิตอยู่เพื่อคนอื่นโดยแท้

หม่อมประยูรเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อพระราชวงศ์จักรีเป็นอย่างยิ่ง และได้เข้าเฝ้าใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์มาแต่เด็ก

๖๕ จีบีดา (เมอเบณพระยาสุขุมนัยวินิต เสนาบดีกระทรวงนครบาล) ตามเสด็จพระราชดำเนิน
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ณ จังหวัดฉะเชิงเทรา พ.ศ. ๒๔๕๐

ถ่ายภาพครอบครัวทพปนาศลาแดง พ.ศ. ๒๔๖๐

(ยืนจากซ้าย)	ประวัตี	ประสาธ	ประจวบ	ประสพ	ประติษฐ	สวาสดี	ประยงค์	ประยรร
(นั่ง)			ท่านผู้หญิงตลับ		เจ้าพระยายมราช			

(ยืนจากซ้าย)
(นั่งจากซ้าย)

สวาสดี
ประยูร

(พระยาสุโขมนะวินิต)
ท่านผู้หญิงตลับ

เจ้าพระยาอมราช
ประยูร

ประสาธ
ประจวบ

(๓)

แม้สุขภาพจะไม่ค่อยสมบูรณ์ เพราะเป็นโรคลำไส้มานาน แต่หม่อม
ประยูรระวังรักษาตนเองดีมาก และหากสุขภาพอำนวยก็ชอบไปเที่ยวทั้งใน
และนอกประเทศ แต่ในระยะหลังมานี้มีอาการโรคหัวใจเพิ่มขึ้นจึงต้องระวัง
ตัวมากขึ้น ต้องจำกัดการเดินทางและตัดการไปงานต่างๆ ออกหมด

ในปี ๒๕๑๙ สุขภาพทรุดโทรมลงโดยทั่วไป มีอาการเพลีย และมี
โรคข้ออักเสบกำเริบถึงต้องเข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เพื่อรักษาตัวเป็นระยะ
เวลา ๓ สัปดาห์ ตั้งแต่วันที่ ๑๒ มีนาคม ถึงวันที่ ๒ เมษายน และต้อง
กลับไปรักษาที่แผนกกายภาพบำบัดต่อมาจนวันที่ ๒๓ สิงหาคม ได้หกล้ม
กระดูกเชิงกรานซ้ายหัก ต้องไปเข้าทำการผ่าตัดที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
ได้ผลเป็นที่พอใจและสามารถเดินได้โดยใช้ไม้เท้าช่วย หม่อมประยูรได้พัก
รักษาตัวอยู่ในโรงพยาบาลครั้งนี้อีกหนึ่งเดือนเต็ม

ครั้นต่อมาคราวปลายเดือนตุลาคมกลับมีอาการเหนื่อยและแน่นบ่อยขึ้น
รับประทานอาหารไม่ค่อยได้ ต้องเข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์อีก
ด้วยโรคปอดอักเสบ กระเพาะปัสสาวะอักเสบ ทั้งโรคหัวใจกำเริบ จนได้ถึง
อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ เวลา ๑๙.๒๐ นาฬิกา รวม
อายุได้ ๗๘ ปี

ระหว่างที่หม่อมประยูรป่วยทั้งสามครั้งนี้ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณ
โดยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงส่งดอกไม้มาพระราชทานเยี่ยม
ทุกครั้ง อีกทั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารก็ได้เสด็จมา
ทรงเยี่ยมด้วยพระองค์เอง ได้ทรงตรัสถามอาการต่อหม่อมประยูร ซึ่งทำให้
ท่านรู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณอย่างที่สุด

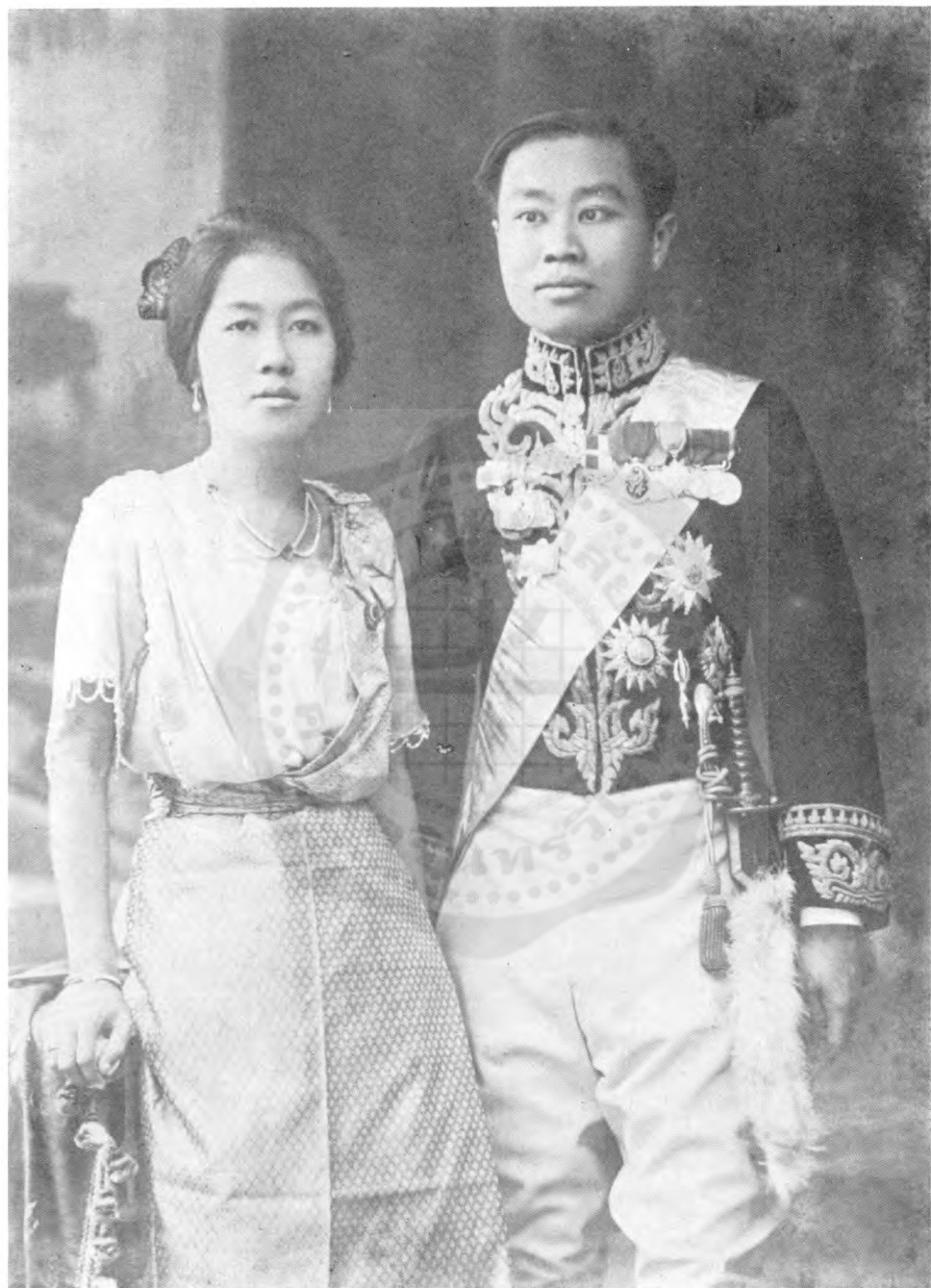
(๔)

นอกจากนี้สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาล
ที่ ๗ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ก็ทรงพระเมตตา
ส่งดอกไม้มาพระราชทานประทานเยี่ยม ซึ่งครอบครัวหม่อมประยูรรู้สึกซาบซึ้ง
ในพระกรุณาเป็นอย่างยิ่ง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับการ
ศพหม่อมประยูร ไว้ในพระบรมราชานุเคราะห์โดยตลอดตั้งแต่ต้นจนถึงการ
พระราชทานเพลิงศพ พระราชทานโกศไม้สิบสองพร้อมด้วยเครื่องยศ รวมทั้ง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสวดพระอภิธรรมในระยะ ๗ คืนแรกด้วย

นอกจากนี้สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถยังได้เสด็จพระราช
ดำเนินมาที่บ้านถนนเพชรบุรีพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์
เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานศพหม่อมประยูรเป็นการพิเศษอีกด้วย

พระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและและสมเด็จพระ
นางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถในครั้งนั้นมากมายที่เปรียบมิได้ ครอบครัว
หม่อมประยูร โสณกุล ณ อยุธยา ขอน้อมเกล้าฯ น้อมกระหม่อม กราบถวาย
บังคมใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ

ถ่ายเมื่อวันแต่งงาน ๑ กันยายน ๒๔๖๑

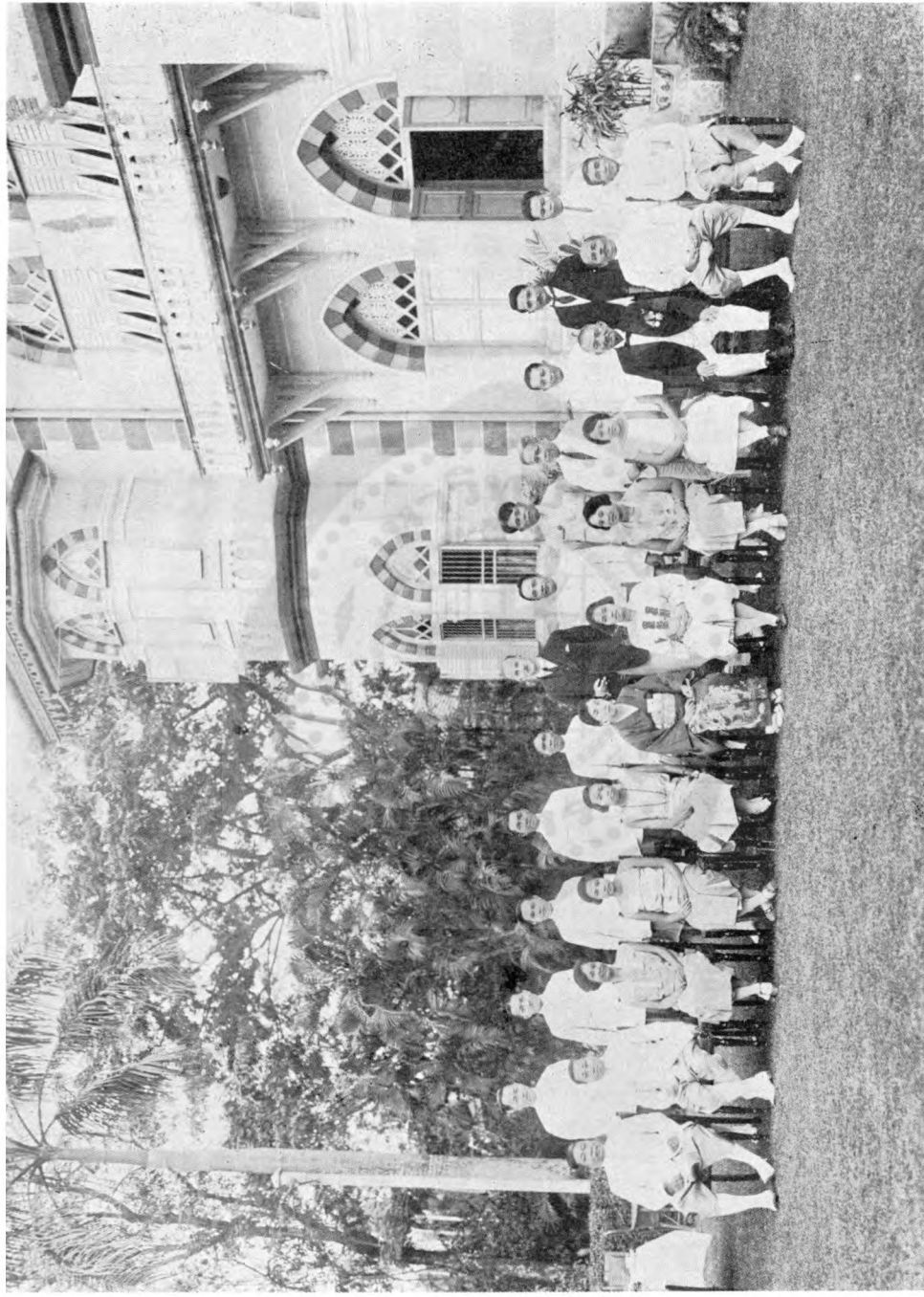

บ้านถนนราชวิถี พ.ศ. ๒๔๖๕

แม่กับพ่อที่บ้านถนนราชวิถี

พ.ศ. ๒๔๖๕

ในงานเลี้ยงทปาสลาแดง หม่อมประยูร (คนที่ ๗ จากซ้าย แถวนั้น)

(ยืนจากซ้าย) หลวงสุขุมเข้ประดิษฐ์ หลวงพิสิฐสุขุมการ ประยอม ณ นคร ประสาท สุขุม กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร
(นั่งเก้าอี้) ประยงค์ สุขุม หัยบ ณ นคร พระพิศาลสุขุมวิท
(แถวหน้า) เจ้าพระยายมราช ท่านผู้หญิงตลับมณีวัตวาร์ หม่อมประยูร ไสยกุล
ประจืด ณ นคร ปอง นิติน

กับนิว้ตวาร์ ๔ มิถุนายน ๒๔๖๕

แม่อุ้มนิวัตร ถ่ายที่บ้านถนนราชวิถี พ.ศ. ๒๔๖๕

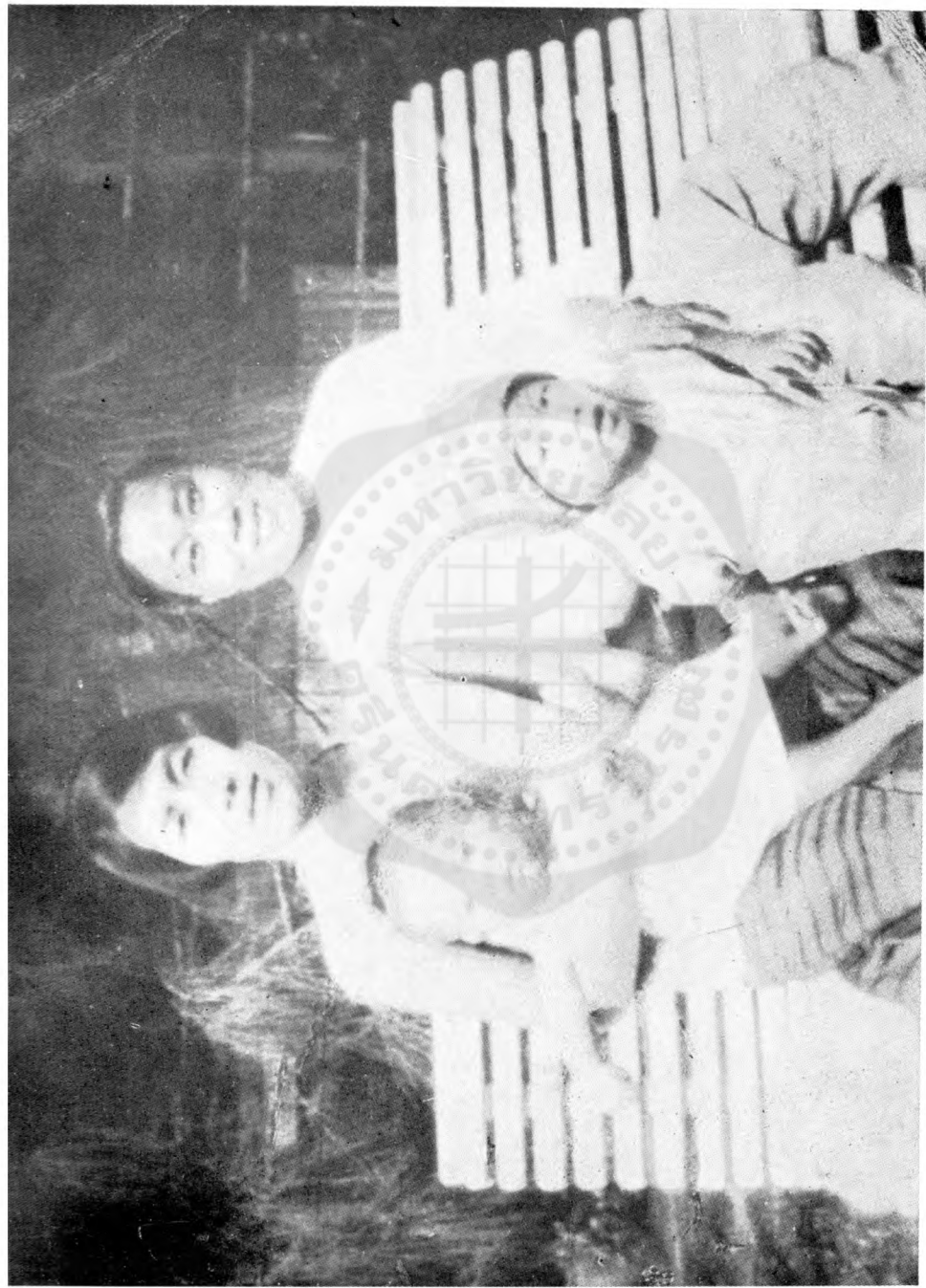

แม่กับนิวตวาร์ ที่บ้านถนนราชวิถี พ.ศ. ๒๔๖๕

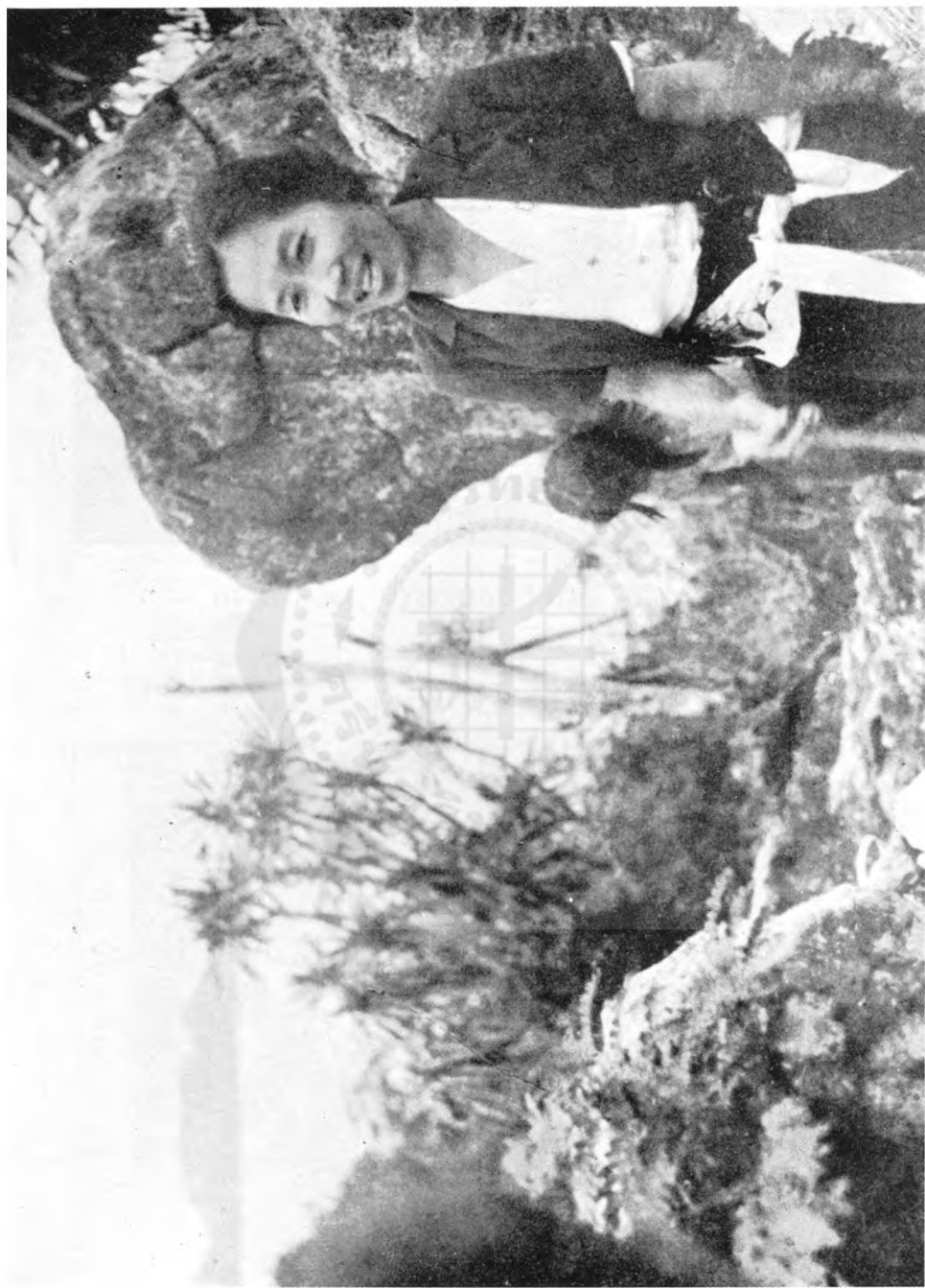
นิวัตร หม่อมประยูร ปาณทิพย์

พ.ศ. ๒๔๗๑

หม่อมประยูร อุมปานเจติย์ กับกรมหมื่นนพทยลาภฯ และนิวตวาร์

พ.ศ. ๒๔๗๑

บนเขาช่องกระจาก อำเภอเกาะหลัก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๒

กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย พ.ศ. ๒๕๐๖

ปารีส พ.ศ. ๒๕๐๖

พัชรพงศ์

วิวรรณ

นิวัตวาร

พ่อ

ธีรวัต

แม่

หม่อมประยูร นิวต์วาร สุพิชชา กรมหมื่นพิทยลาภฯ

๒
ทปานถนนเพชรบุรี ๒๕๑๔

สุพิชชา กรมหมื่นพิทยลาภฯ นิวต์วาร หม่อมประยูร วิวรรณ

บ้านถนนเพชรบุรี พ.ศ. ๒๕๑๓

พัชรพงศ์

หม่อมประยูร

ธีรวัต

เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราช

ในสมัยที่พระยาสุภมนย์วินิต (บน สุภม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

ร.ศ. ๑๑๕-๑๒๕

(พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙)

สารบัญ

หน้า

ภาคหนึ่ง : ระยะเวลาเตรียมจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลนครศรี
ธรรมราช ร.ศ. ๑๑๔-๑๑๕

๑. พระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวในการปฏิรูปการปกครองหัวเมือง ตามที่
โปรดเกล้าฯ ให้แจ้งต่อที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล
ครั้งแรกในปี ร.ศ. ๑๑๔ ๑
๒. รายงานพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษตรวจ
ราชการเมืองสงขลาและพัทลุง กุมภาพันธ์ ร.ศ.
๑๑๔- เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ ๕
๓. รายงานเรื่องการพนันและภาษีอากรต่างๆ ในเมือง
สงขลา มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔-ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕ ๓๗
๔. ราชการเมืองนครศรีธรรมราช โปรดเกล้าฯ ให้พระ
วิจิตรวรสาสน์เป็นข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมือง
นครศรีธรรมราช มีนาคม ๑๑๔- เมษายน ๑๑๕ ๗๗
๕. รายงานคณะข้าราชการผู้ใหญ่เรื่องการจัดราชการใน
เมืองสงขลา พัทลุงและนครศรีธรรมราช ๕ สิงหาคม
ร.ศ. ๑๑๕ ๘๓

๖. รายงานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจ
ราชการหัวเมืองบักซ์ไต้ ๑-๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕
[คัดเฉพาะตอนที่รับสั่งถึงสงขลา นครศรี
ธรรมราช และสรุป] ๙๑

๗. ประกาศตั้งมณฑลเทศาภิบาลนครศรีธรรมราช และ
โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุขมณีนันท์เป็นข้าหลวงเทศา
ภิบาล ๑๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕ ๑๓๕

ภาคสอง : มณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่พระยาสุขม
ณีนันท์เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๑๕-๑๒๕

๑. รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๑๖
ของพระยาสุขมณีนันท์ ข้าหลวงเทศาภิบาล ๑๓๙
๒. การตั้งตำแหน่งข้าราชการ ๒๒๗
๓. ราชการทั่วไป-การจัดแบ่งท้องที่ปกครอง การโจร
ผู้ร้ายและการศาลผลประโยชน์แผ่นดิน ๒๔๓
๔. ปัญหาเรื่องการพนัน และการภาษีอากร ๒๙๙
๕. การจัดหาสถานที่ราชการ และการโยธา ร.ศ.
๑๑๗-๑๒๓ ๓๓๕
๖. ศาสนาและการศึกษา ๓๖๓

ภาคหนึ่ง

ระยะเตรียมจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลนครศรีธรรมราช

ร.ศ. ๑๑๔-๑๑๕

**๑. พระราชดำริของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในการปฏิรูปการปกครองหัวเมือง**

(สำเนา) ที่ ๑๔๓/๔๕๔

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๘ มกราคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๔

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ^(๑) ด้วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๒๐๔/๒๖๘๓๘ ลงวันที่ ๑๒ เดือนมกราคม ๑๔๔ บอกกำหนดที่จะได้ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ตามคำสั่ง จะได้เริ่มประชุมวันที่ ๑๔ เดือนมกราคม เป็นต้น มีจำนวนผู้ประชุมแลกำหนดวันประชุมกับระเบียบที่จะได้ประชุมนั้นเป็น ๘ เรื่องนั้น ได้ทราบแล้ว

๑. อนุญาตให้ประชุมปรึกษา ตามกำหนดและระเบียบที่ได้จดมานั้น
๒. ขอให้เธอแจ้งความต่อผู้ซึ่งมาประชุมทั้งปวงให้ทราบความประสงค์ ซึ่งจะคิดจัดการเปลี่ยนแปลงทำนองราชการแลทำนุบำรุงบ้านเมือง ดังที่จะได้กล่าวต่อไปนี้

๓. เห็นว่ากระบวนการราชการ คือหมายวิธีที่มีคำสั่งจากกรุงเทพ ฯ ด้วยการกะเกณฑ์รักษาพระราชอาณาเขตรักเกื้อ การสำหรับบ้านเมือง คือเก็บส่วยสาอากรทั้งปวงก็ดี อย่างหนึ่ง การปกครอง คือปราบปรามโจรผู้ร้าย แลชำระความซึ่งเป็นข้อขัดข้องทุกข์ร้อนของราษฎรอย่างหนึ่ง การทำนุบำรุงคือช่วยให้ที่ซึ่งจะเกิดผลประโยชน์มีผลประโยชน์ด้วยการเพาะปลูกแลทางไปมา เป็นต้นอย่างหนึ่ง การทั้งสามอย่างนี้ประเพณีเดิมที่ได้จัดทำกันมา ก็เป็นการพอสมควรแก่เหตุผลซึ่งเป็นอยู่ในบ้านเมือง ถึงดังนั้นเชื่อว่าคงอยู่ตามแบบเดิมที่ตั้งขึ้นนั้นตลอดมาเมื่อใด ย่อมต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขสืบ ๆ มาโดยลำดับตามเวลาที่บ้านเมืองมีความเจริญขึ้น ฤๅความต้องการของคนมีมากขึ้นโดยลำดับ แต่การที่แก้ไขเช่นนั้น บางคราวบางเรื่องก็ได้การดี บางเรื่องก็กลับทำให้

(๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ยุ่งยากไป ด้วยผู้ซึ่งคิดแก้ไขนั้น แก้แต่ในเหตุซึ่งเป็นขึ้นในประจันคราวหนึ่ง หาได้คิดเป็นความคิดอันเดียวตลอดเรื่องไม่ ด้วยผู้ซึ่งรับหน้าที่ทำการนั้น ไม่เข้าใจการตลอด ถ้าไม่ทำการนั้นโดยความมุ่งหมายที่จะให้สำเร็จจริงได้บ้าง ด้วยการที่เปลี่ยนแปลงมาใหม่ ผิดจากแบบแผนซึ่งได้วางลงไว้แล้ว การแก้ไขเปลี่ยนแปลงไม่ทันเวลาแลเหตุผลที่เป็นขึ้นบ้าง เพราะฉะนั้นการทั้งปวงจึงได้ติดขัดไป ไม่เดินได้สะดวกทันเวลาที่บ้านเมืองมีความเจริญ อันคนทั้งปวงต้องมีธุระเกี่ยวข้องเกิดขึ้นมากโดยลำดับ

๔. การซึ่งยิ่งยากขึ้นกว่านั้นมียก ด้วยทุกวันนี้บ้านเมืองไม่เหมือนดังแต่ก่อน เปิดทางค้าขายเกี่ยวข้องกับนานาประเทศมาก คนต่างประเทศซึ่งไปมาค้าขายถึงว่าต้องอยู่ในกฎหมายบ้านเมืองบางอย่าง แต่ก็ยังมีผู้แทนของประเทศนั้นๆ มาตั้งอยู่สำหรับที่จะบังคับบัญชาคนของเขา แลคนเหล่านั้นก็มีกฎหมายแบบอย่างตามประเทศของเขา ย่อมไม่ตรงแลไม่เสมอกันกับคนไทย เขาจึงต้องมีศาลพิจารณาความส่วนคู่ความซึ่งเป็นคนของเขาทั้งสองฝ่าย แลความซึ่งฝ่ายเขาเป็นจำเลย การซึ่งกฎหมายแบบอย่างผิดกันดังนี้ ก็เป็นข้อให้เกิดความลำบากได้มาก แต่ส่วนการที่แสวงหาที่หาการเป็นผลประโยชน์ ย่อมเจริญขึ้นทั้งฝ่ายเราฝ่ายเขา เพราะได้ค้าขายติดต่อกัน ประเทศเหล่านั้นเป็นผู้ที่ได้ทำการค้าขายทำการเพาะปลูกเสาะแสวงหาผลประโยชน์ ในเมืองในป่าในแผ่นดินโดยความอูสาหะแรงกล้า จึงได้ต้องมีกฎหมายแบบอย่าง สำหรับการปกครองแลบำรุงบ้านเมืองซึ่งจะให้เป็นการสะดวกของคนทั้งปวงที่จะหาผลประโยชน์ เพราะฉะนั้น ถ้าฝ่ายเราหนึ่งอยู่ ไม่จัดการทั้งปวงให้เดินไปได้ทันเขาก็ย่อมจะเสียเปรียบกัน

๕. การซึ่งยิ่งกว่าที่กล่าวมาแล้วนั้นขึ้นไปอีก คือเขตรแดนเราแต่ก่อน ย่อมติดต่อกันอยู่กับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองแลมีกำลังคล้ายคลึงกัน

โดยรอบ แต่บัดนี้ ข้างฝ่ายทิศตะวันตกโดยโอบขึ้นไปเหนือ เมืองเหล่านั้นตก
 เป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันออกโอบขึ้นไปเหนือตกเป็นของฝรั่งเศส เมือง
 เราตั้งอยู่ในท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่างกวดขันแลมีกำลังมากกว่า
 เจ้าของเดิมโดยรอบ ย่อมมีการที่เกี่ยวข้องในปลายเขตรแดนอยู่เสมอ ไม่เป็น
 ต่างคนต่างอยู่ได้เหมือนอย่างแต่ก่อน การซึ่งจะรักษามิให้มีอันตรายทั้งภายใน
 ภายนอกได้ มีอยู่สามประการ คือ พutschakan โดยทางไมตรีอย่างหนึ่ง มีกำลัง
 พอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอ
 กันอย่างหนึ่ง ถ้าจะรักษาโดยทางไมตรี ไม่มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบ
 เรียบร้อยของบ้านเมืองได้ การเจรจาโดยทางไมตรีก็จะไม่สำเร็จไปได้เสมอ ถ้า
 ไม่จัดการปกครองให้เรียบร้อย ทุนซึ่งจะเป็นที่ตั้งให้มีกำลังพอรักษาความ
 เรียบร้อยได้นั้น ก็จะไม่พบ การซึ่งจะให้กำลังบริบูรณ์ได้ต้องอาศัยความ
 ปกครองให้ราษฎรได้ทำมาหากินโดยสะดวกได้รับผลประโยชน์อันเกิดขึ้นจาก
 แผ่นดิน ซึ่งจะได้มาเสียภาษีอากร จึงจะเป็นกำลังบ้านเมืองได้ เพราะฉะนั้น
 การที่จะปกครองรักษากันเมืองให้แข็งแรงเรียบร้อยแลบำรุงประโยชน์ในทาง
 ทำมาหากินค้าขายของราษฎรพลเมือง จึงเป็นหัวใจเป็นยอดของความตั้งมั่นแห่ง
 พระราชาณาเขตรนี้

๖. เพราะความเห็นซึ่งเป็นข้อสำคัญในราชการดังกล่าวมานี้ จึงได้
 คิดเห็นว่าการปกครองบ้านเมืองของเราซึ่งได้จัดมาแล้วแต่ก่อนนั้น ยังไม่เป็น
 การเรียบร้อยสมควรแก่เวลาด้วยประการต่างๆ อันทราบอยู่ด้วยกันโดยมาก
 แล้วนั้น จึงได้คิดแบ่งปันพระราชาณาเขตรเป็นมณฑล ให้มีข้าหลวงผู้ใหญ่
 ซึ่งเป็นผู้มีสติปัญญาแลเป็นที่ไว้วางใจ เป็นผู้มีความปรารถนาที่จะให้ความคิด
 อันนี้สำเร็จได้ตลอดด้วยความจงรักภักดีต่อเจ้า แลรักใคร่ต่อชาติแลประเทศ
 บ้านเมืองของตัว เป็นผู้บังคับบัญชาผู้ว่าราชการเมือง แลผู้ว่าราชการเมือง

บังคับบัญชากรรมการอำเภอท่านลงไปเป็นชั้น ๆ เพื่อให้เป็นผู้มีหน้าที่คิด
อ่านตรวจตราจัดการปกครองแลบำรุงรักษาราชการ ให้ทั่วถึงโดยการรวดเร็ว
ขึ้นกว่าแต่ก่อน

๗. เพราะฉะนั้น ผู้ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ที่มีใจจงรักภักดีต่อเจ้า
ต่อชาติต่อประเทศของตัว เป็นการสมควรแลจำเป็น ที่จะต้องตั้งหน้าทำการ
ในหน้าที่ของตัวแลตรวจตราผู้ซึ่งอยู่ในบังคับของตัว ให้มุ่งหน้าทำราชการ
หมายเอาความสำเร็จเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่ดังได้กล่าวแล้วนั้นเป็นที่ตั้ง ให้เต็ม
น้ำพักน้ำแรง ขอให้ถือเอาประโยชน์ราชการเป็นใหญ่ ยิ่งกว่าที่จะต้องได้รับความ
ลำบากกายลำบากใจแลประโยชน์ซึ่งเป็นแต่ส่วนของตน ๆ

๘. เมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งปวงได้ทำการในหน้าที่ของตัว ให้สำเร็จไป
ตามส่วนซึ่งบั่นให้ทำ ก็นับว่าเป็นผู้ที่ได้ช่วยทำบำรุงแบกหามเชิดชูเจ้านาย
แลประเทศของตัว ควรจะได้รับเกียรติยศอันใหญ่ แลมีชื่อเสียงที่ควร
สรรเสริญ ในการที่ได้ทำให้ความประสงค์ซึ่งเป็นการใหญ่นี้สำเร็จได้ แลควร
จะชื่นชมยินดีอีกในส่วนตัวว่าได้ทำการซึ่งเป็นกุศลสุจริต ในการที่ให้ราษฎร
ทั้งปวงได้มีความสุขส่วนหนึ่ง

๙. ฉันมีความหวังใจในบัณฑิตข้าหลวงเทศาภิบาล อันได้เลือกตั้งขึ้นไว้
แลได้ประชุมอยู่ในบัดนี้ ว่าจะเป็นผู้ที่มีน้ำใจเห็นด้วยในข้อความที่กล่าวมาแล้ว
และมีความอุตสาหะตั้งใจ จัดการทั้งปวงตามซึ่งจะได้คิดจัดต่อไปภายหน้า ด้วย
ความเต็มใจปลงใจลงจัดการนั้น เต็มกำลังแลสติปัญญาให้ได้ผลสำเร็จดังที่
หมายทุกประการ.

สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (ทจช) กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ร.๕ ม.๒.๑๑/๑)

๒. รายงานพระวิจิตรวราศน์
ข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลาและพัทลุง
กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๔-เมษายน ร.ศ. ๑๑๕

(สำเนา)

ที่ ๑๕/๑๔

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

เรื่องจัดการเมืองสงขลา

ข้าพระพุทธเจ้า พระวิจิตรวรสาสน์ ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้า-
น้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาวิเชียรคีรี^(๑) พระอนันต-
สมบัติ^(๒) หลวงบริรักษ์ภูเบศร์^(๓) ในการที่จะจัดการแขวงอำเภอ กำหนด
เพื่อป้องกันโจรผู้ร้ายแลรักษาความสุขสำราญของราษฎรให้เรียบร้อยดีขึ้นกว่า
แต่ก่อน ข้าพระพุทธเจ้าได้นำข้อบังคับที่เรียกว่า การปกครองท้องที่ตอนที่ ๑
ตอนที่ ๒ ซึ่งฝ่าพระบาททรงเรียบเรียงขึ้นไว้นั้นอ่านให้ฟังจนตลอด พระยา-
วิเชียรคีรีเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พอจะจัดการฉลองพระเดชพระคุณตามข้อบังคับ
นั้นได้ เพราะในเวลานี้ผู้ใหญ่บ้าน แต่เรียกว่า นายบ้าน และกำนันนายบ้าน
เรียกว่า หัวเมือง ก็มีอยู่แล้ว ถึงกรรมการแขวงก็เคยมี แต่ไม่ได้ประจำอยู่ใน
ท้องที่ เปนแค่ขึ้นไปจากเมืองเปนครั้งเปนคราว ในเวลาเมื่อมีเหตุการณ์ที่เหลือ
กำลัง กำหนดนายบ้านจะระงับได้ เพราะฉะนั้นจะได้รับพระราชทานจัดการ
ปกครองท้องที่ เปลี่ยนแปลงตามแบบแผนที่ได้ทรงขึ้นไว้ใหม่ตั้งแต่บัดนี้
เปนต้นไป

อนึ่ง ท่านทางที่เมืองไทรบุรี แต่ก่อนมาเคยตั้งถึง ๔ ตำบลในถนน
เดียวเปนชั้นชั้นออกไป คอยตรวจตัวรูปพรรณโคกระบือ แลคนเดินทางไปมา

(๑) พระยาวิเชียรคีรี (ชม) ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา

(๒) พระอนันตสมบัติ (เอม) ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา

(๓) หลวงบริรักษ์ภูเบศร์ (ผัน) ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา

เก็บค่าตรวจโคกระบือหัวละ ๔ อัฐ ๔ แห่ง รวม ๑๖ อัฐ ค่าตรวจตัวพวก
 หาบเปิด ไก่ หาบละ ๑ อัฐ ๔ แห่ง รวมหาบละ ๔ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้า
 เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎรที่จะไปมาค้าขาย ต้องหยุดพัก
 ให้ตรวจทุกระยะ ไปถึง ๔ แห่ง เสียเวลาเป็นอันมาก จึงได้ขอให้เลิกเสีย ๓
 แห่ง คงไว้แต่แห่งเดียวที่ปลายแดน แต่ให้เงินค่าตรวจนั้นให้คงเก็บไปตามเดิม
 โโค กระบือหัวละ ๑๖ อัฐ เปิด ไก่ หาบละ ๔ อัฐ ได้มากน้อยเท่าใด รวม
 ขึ้นไว้เป็นเงินหลวง แลตั้งนายด่านที่สมควรนายหนึ่ง รองนายด่านนายหนึ่ง
 มีไพร่ ๒๐ คน เพื่อจะได้ผลัดเปลี่ยนกันระวังรักษาด่านให้เรียบร้อย พระยา-
 วิเชียรคีรี กรมการเห็นชอบด้วย ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายจดหมาย
 การประชุมมาเพื่อทรงทราบในช่องนี้แล้ว แต่ข้อบังคับสำหรับนายด่านนั้น ยัง
 กำลังคิดร่างอยู่ เมื่อเสร็จแล้วจึงจะส่งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายต่อภายหลัง
 ประมาณเงินที่จะได้ในส่วนค่าตรวจนั้น ปีหนึ่งคงไม่ต่ำกว่า ๓๐ ชั่ง คิด
 ด้วยเกล้าฯ ว่า คงจะพอจ่ายในการรักษาด่าน และเหลือมาเจือจานในการอื่น
 อีกบ้าง

ครั้นจะเลิกเสียทีเดียว หรือเก็บให้น้อยลงมา ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็น
 ของที่ได้เคยเก็บมาแต่ก่อนแล้ว ราษฎรที่ได้ไโลโค กระบือ หรือหาบเปิด ไก่
 ขาย คงจะไม่รู้สึกเดือดร้อนอันใด ถ้าเลิกเสียแล้วจะตั้งขึ้นใหม่อีกเป็นการยาก

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พระวิจิตรวรสาสน์

สำเนาจดหมายจาก พระวิจิตรวรสาสน์ (บัน สุขุม) ข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลา
 หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ร.๕ ม. ๔๗/๑๔)

(สำเนา)

ที่ ๒๔/๑๑๔

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

วันที่ ๑๑ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

เรื่อง จัตุราชการเมืองสงขลา

ข้าพระพุทธเจ้า พระวิจิตรวรสาสน์ ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้า-
น้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบ
ด้วยวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๔ เวลาเช้า ข้าพระพุทธเจ้า
พร้อมด้วยพระยาวิเชียรคีรี กราบถวายบังคมลาไปตรวจราชการตามแขวง ที่
เรียกว่าฝ่ายปะท่า เพื่อได้ทราบเกล้า ๆ ภูมิลำเนาแลการทำมาหากินของราษฎร
แลเพื่อได้ตรวจเขตแดนที่ติดต่อกับเมืองนคร เมืองพัทลุงด้วยในคราวเดียวกัน
วันแรกไปพักแรมที่ตำบลท่าหิน ซึ่งหลวงบริรักษ์ภูเบศร์ กรมการนายแขวง
พักอยู่เวลานั้น วันที่ ๒ ที่ ๓ พักอยู่ที่ตำบลดอยมดคัน วันที่ ๔ ที่ ๕ พักที่
ตำบลเกาะใหญ่ วันที่ ๖ พักที่คลองระโนด ต่อแดนกับเมืองนครคนละฟาก
ลำคลอง วันที่ ๗ พักที่เมืองพัทลุง จนถึงวันเสาร์ที่ ๑๔ วันที่ ๑๕ พักที่
เกาะสี่เกาะห้า วันที่ ๑๖ พักที่ปากพยุร ซึ่งเป็นเขตแดนระหว่างเมืองสงขลา
กับเมืองพัทลุง

ตำบลบ้านท่าหินที่หลวงบริรักษ์ภูเบศร์ กรมการนายแขวงตั้งอยู่
เวลานี้ยังไม่เป็นศูนย์กลางค่อนมาข้างเมืองสงขลา เวลาที่เกิดเหตุการณ์ขึ้นข้าง
ปลายแดนจะเป็นการลำบาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาวิเชียรคีรี เห็น

ด้วยเกล้าฯ พร้อมกันว่า ควรให้ย้ายมาตั้งที่ตำบลจะทิ้งพระ ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาวิเชียรคีรี หลวงบริรักษ์ภูเบศร์ได้ไปตรวจแล้ว เห็นว่าเป็นทำเลดี น้ำท่าบริบูรณ์ แต่อยู่ในระหว่างกลางทะเลสาบกับทะเลใหญ่ ต้องเดินขึ้นไปจากท่าราว ๘๐ เส้น ที่ตรงนั้นมีบ้านมากแต่ไม่เปนหมู่เรียงรายกันไปเปนหย่อม ๆ เคยมีการปล้นสดมภ์กันอยู่บ้าง แลอยู่ริมทางหลวงใหญ่ตรงมาจากเมืองนครศรีธรรมราช ราษฎรที่ไปมาระหว่างสองเมืองนี้เดินทางนั้นโดยมาก แลพวกที่ไล่โค กระบือ มาจากเมืองนครศรีธรรมราชก็เดินผ่านมาทางนั้น คิดด้วยเกล้าฯ ว่า เมื่อได้จัดการแขวงค่อยเรียบร้อยลง จะตั้งตลาดขายสัตว์พาหนะลงที่ใกล้ ๆ กับที่พักกรมการนายแขวง คงจะเป็นตลาดใหญ่ได้แห่งหนึ่ง ด้วยโค กระบือ ที่พาไปขายเมืองไทรแลเมืองเกาะหมากเสมอทุก ๆ ปี ไม่ต่ำกว่าปีละ ๗,๐๐๐ นั้น คิดดูตามส่วนมาจากแถวเมืองนครศรีธรรมราช อยู่ใน ๘๐ เปอเซนต์

อีกประการหนึ่งวัดจะทิ้งพระที่อยู่ติดกับที่ ๆ จะตั้งที่ที่พักนั้นมีคนนับถือมาก ราษฎรพากันมาฉลองมีละครชาตรีประชันกันเสมอทุก ๆ ปี มีเงินค่าน้ำขึ้นวัดถึงปีละ ๑๐ ชั่งเศษ ในเวลานั้นพระยาวิเชียรคีรี รวบรวมไว้ได้เกือบ ๔๐ ชั่ง ถ้าได้จัดการปฏิสังขรณ์ขึ้น จะเป็นวัดงดงามในตำบลนั้นได้วัดหนึ่ง เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาวิเชียรคีรี ไปพักอยู่ที่วัด เจ้าอธิการลงมาหาที่ศาลาโรงธรรม เวลาแรกสนทนากันเข้าใจแต่ว่า ข้าหลวงมาจากบางกอก ครั้นข้าพระพุทธเจ้าถามขึ้นว่า ท่านไม่รู้จักเจ้าคุณสงขลาหรือท่านมาด้วยนั่งอยู่นี้ แต่พอเจ้าอธิการทราบบว่า พระยาวิเชียรคีรีไปด้วยร้องขึ้นว่า อ้อ พ่อมาด้วยหรือ ถ้าพ่อมาเยี่ยมวัดบ้างอย่างนี้แล้ว วัดคงจะเจริญขึ้นมาก โดยความปีติยินดีถึงแก่

สวดชยันโตให้พร ด้วยเป็นของที่ไม่เคยรับ คិតูชาวเมืองนั้นนับถือผู้ว่าราชการเมืองเหมือนกิงเตี้ย ๆ องค์หนึ่ง ถ้าผู้ว่าราชการเมืองไปเยี่ยมที่ใดแห่งใด มีความยินดีเห็นเป็นเกียรติยศอย่างยิ่ง ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อโดยแน่นอนว่า ถ้าพระยาวิเชียรคีรีได้ผ่านไปตรวจตราตำบลบ้านเพียงปีละครั้งสองครั้ง จะเป็นที่ยินยิตีของราษฎรที่ประพฤติทำมาหากินโดยสุจริตเป็นอย่างมาก ข้างฝ่ายราษฎรที่ประพฤติเป็นพาลทุจริต ก็จะมีความหวาดเสียว อาจทำให้การโจรผู้ร้ายสงบเงียบลงได้ พระยาวิเชียรคีรีเห็นด้วยดี ตกลงรับจะไปตรวจเสมอ ไปสุดแต่จะมีเวลาไปได้ แต่ในเวลานี้ยังห่วงอยู่ด้วยถ้อยความในโรงศาล ด้วยต้องคอยตรวจตราด้วยตนเองเสมอ ถ้าได้รับพระราชทานผู้พิพากษาจากกรุงเทพ ฯ สักนายหนึ่งแล้วก็พอจะละทิ้งการข้างนี้ไปตรวจตราได้เนื่อง ๆ

เพราะฉะนั้นในการที่ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาวิเชียรคีรีไปตรวจราชการคราวนี้พักที่ตำบลใดแล้วขึ้นเยี่ยมเยียนตามบ้านราษฎรถามถึงทุกข์สุขทุก ๆ แห่งมาเป็นลำดับ บางคนที่มีบุตรหลานประพฤติเป็นพาล ถือสาตราอาวุธไม่อยู่ในโอวาทผู้ใหญ่ก็มาร้องขอให้ช่วย ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาวิเชียรคีรีได้เอาตัวมาสั่งสอนว่ากล่าวและให้ทำสัญญาทัณฑ์บนว่า จะไม่ประพฤติเกะกะต่อไปอีก แล้วปล่อยตัวไปก็มีบ้าง

อนึ่ง ราษฎรชาวเมืองสงขลานิมนต์อธิบในการแห่พระ ถึงระตูเดือน ๑๑ ชวนกันอาราธนาพระพุทธรูปลงมาตั้งบนรถแห่ไปตามถนนทุก ๆ ปี ถือกันว่าทำให้ไร่นาบริบูรณ์ แต่การที่เป็นมาแล้ว มักจะเกิดเหตุวิวาทกันเสมอทุก ๆ ราย ด้วยวิธีที่ลากนั้นเป็นช่องให้เกิดการวิวาท คือ มีเชือกลาก ๒ สาย

สายหนึ่งสำหรับผู้หญิง อีกสายหนึ่งสำหรับผู้ชาย ครั้นเมื่อลากเฮือกกันไป สายเชือกก็เบียดเสียดกันเข้าไป หรือบางทีพวกช่างผู้ชายจะแกลังกระทบกระเทียบ สายผู้หญิงก็ถoothงเชือกซิดเข้าไป ผู้หญิงที่หลักไม่คึดล้มลงบ้าง ก็ยอมเป็นที่โหม่นคึดน้อยใจของพวกผู้ชายที่เปนนญาติพี่น้อง ก็เกิดวิวาทกันขึ้น ผู้ว่าราชการเมืองจึงออกหมายประกาศห้ามให้เลิกการลากพระเสียตลอดเมืองสงขลาหลายปีมาแล้ว แต่ราษฎรยังมีความปรารถนาอยู่เสมอ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าไปคราวนี้ต่างคนต่างมาร้องขออนุญาตที่จะลากพระทั้งที่เคยได้มาแต่ก่อน อ้างว่าที่ทำนอไม่บริบูรณ์มาหลายปีแล้วนั้น ก็เพราะไม่ได้แห่พระ ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษา กับพระยาวิเชียรคีรี แลกรมการนายแขวงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรอนุญาตให้ตามความเลื่อมใสของเข ท้วยเวลานี้เรามีกรมการกำกับแขวงท้องที่อยู่แล้ว การวิวาททงจะไม่เกิดขึ้นได้ แต่ที่จะให้แห่นั้นยอมให้แห่ที่ตำบลละวัด ไม่ให้แห่เพื่อไปทุกวัดเหมือนแต่ก่อน เวลาที่แห่แต่งกรมการไปคอยคุมท้วยอีกชั้นหนึ่ง แลเชือกที่จะลากนั้นมิให้ฆางกลางเสียให้ทางเชือกกางออกไป อย่าให้ผู้หญิงกับผู้ชายเบียดกันเข้าไปได้ แลให้มีนายบ้านตรงกลางระหว่างเชือกท้วยอีกชั้นหนึ่ง เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าตั้งนี้แล้วคงจะป้องกันการวิวาทมิให้เกิดขึ้นได้ โดยความที่อยากจะได้แห่พระจนถึงกับเข้รับอาสาจะทำถนนสำหรับแห่พระสายหนึ่ง ตั้งแต่วัดจะทิงพระที่จะตั้งแขวงมาลงทะเลสาปใน ทันในเดือน ๑๑ ปีน้่า เจ้าอธิการวัดจะทิงพระก็รับจะบอกบุญชาวบ้านให้มาช่วยทำถนนคนละวาคนละศอกตามได้ตามมี ถนนสายนี้ถ้าแล้วขึ้นได้จะเป็นประโยชน์แก่ราชการเป็นอันมาก เพราะทางเดินที่จะไปทะเลสาปถึงที่พักนายแขวงเวลานี้ ยังลุ่ม ๆ ตอน ๆ ต้องเดินไปตามคันนาตลอดทาง นาทำบลนี้เป็นของวัดจะทิงพระทั้งสน

ถึงจะตัดถนนไปก็ไม่เป็นที่เดือดร้อนแก่ผู้ใด ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาวิเชียรคีรี
คิดจะมุ่งให้ทำสองสายคือป็นำให้แหล่งทางทะเลสาบ ป็นำให้แหล่งทาง
ทะเลใหญ่คงได้ถนนสองสายโดยไม่ต้องออกพระราชทรัพย์ แลไม่เป็นที่
เดือดร้อนแก่ผู้ใด ต้องขอรับราชทานรอฟังไปก่อน

ราษฎรในแขวงปะท่ำที่หลวงบริรักษ์ภูเบศร์เป็นนายแขวงกำกับนั้น
ไม่สู้ขัดสนและมีเงินเหมือนช้างเผือกเหนือที่พระอนันตสมบัติกำกับ พวก
นายบ้านอ่านหนังสือได้เกือบทุก ๆ คน แต่ที่เขียนเป็นตัวพจนานุกรมน้ำบาญชี
ได้บ้างก็มีมาก พระยาวิเชียรคีรีสั่งให้ทำสำมะโนครัวลูกบ้านดูทำกันได้ทุกคน
บางที่ที่เขียนไม่ได้เองก็มีลูกหลานทำให้ ตกลงเป็นว่านายบ้านคนหนึ่ง ยอมให้
มีคนใช้คนหนึ่ง แลได้ยกเว้นเสียส่วยกระดานด้วย เหมือนกับนายบ้าน

ในปีนี้บริบูรณ์ทั่วกันหมดถึงแก่เก็บไม่ทัน ต้องขายเข้าในนาที่มีบ้าง
มากที่แขวงเมืองนคร เมืองพัทลุงก็เหมือนกัน แต่ข้าพระพุทธเจ้ามีความ
เสียดยอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งราษฎรชาวเมืองสงขลา เมืองนคร เมืองพัทลุง
มาพากันนิยมในการเก็บเข้า ไม่เกี่ยวเหมือนแถบข้างเหนือ ข้าพระพุทธเจ้าได้
ไปยืนดูเขาเก็บออกรำคาญในตาเป็นล้นเกล้าฯ เสมอขึ้นดูคนมีท้าวบริบูรณ์ที่อยู่
แต่ไม่เดิน ใช้กลานหรือคุกเขาไปตามถนนก็เช่นกัน ถ้าได้เดินดูเข้าไร่หนึ่ง
ฝีมือเก็บเร็ว ๆ อยู่ใน ๔ วัน ๕ วันจึงจะแล้ว ถ้าเกี่ยววันเดียวหรือวันครึ่งก็
แล้วเสร็จ ทราบเกล้าฯ ว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออก
มาตรวจราชการก็ได้ปั่นอยู่ตลอดเวลาจนถึงกลับเข้าไปกรุงเทพฯ เข้าที่ใดกัน
ในปีนี้ที่ว่าเป็นอย่างมาก ถ้าอย่างเช่นแถบข้างเหนือแล้ว คงไม่ต้องขายในนา

เปนแน่ ราคาเข้าเปลือกที่เก็บเกี่ยวแล้ว ซื่อขายกันในเวลานี้เกวียนละ ๒๕ ถึง ๓๐ เหยียน ถ้าขายในนาผู้ซื้อเก็บเอาเองเกวียนละ ๕ เหยียน ผิดกันไกลถึงเพียงนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองออกประกาศว่า ถ้าผู้ใดเก็บเข้าจะเก็บร้อยละ ๑๐ ถ้าไม่เกี่ยวไม่เก็บภาษีตั้งนี้สักปีเดียว ก็คงจะไม่มีใครกล้าเก็บอีกต่อไป ได้ลองปรึกษา กับพระยาวิเชียรคีรี แลพระยาอภัยบริรักษ์^(๑) ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง ก็เห็นชอบด้วย แต่ถาโปรดเกล้าฯ ตั้งนี้แล้ว กรมการนายแขวง จะต้องมีข้างตีเหล็กแห่งละคน สำหรับจะตีเกี่ยวชายแก่ราษฎร แลคอยชี้แจงวิธีเกี่ยวนั้นด้วย แต่จะต้องคิดจัดเรื่องคนเผ่าให้ด้วย เพราะการเก็บคนหนึ่งเก็บได้พอที่จะทุนตีสะกลับมาบ้านชั่ววันหนึ่ง ไม่ต้องทิ้งไว้ในคันนา แลมีคนเผ่าประจำอยู่ในนาด้วย ข้อนี้ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พอจะจัดได้โดยง่าย ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งมิตสำหรับเก็บเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายในครั้ง ๒ เล่ม วิธีจับมิตนั้นกำหลอดเข้า แล้วให้แผ่นกระดานอยู่ในระหว่างนิ้วกลางนิ้วนาง ยื่นนิ้วไปเหนียวตัดได้ครั้งละ ๒ รวง ๓ รวงบ้าง โจรผู้ร้ายในเวลานั้นนับว่าเปนสงบได้ ด้วยทางเมืองนครเมืองพัทลุง ก็คอยจับกุมกันอยู่ แต่ยังเป็นทีลำบากอยู่ข้อหนึ่ง ในเรื่องจับโจรผู้ร้าย ระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองนคร ด้วยเขตแดนติดต่อกันคนละฟากคลอง บางทีพวกเมืองนครเข้ามาปล้นโคกระบือ เมืองสงขลา หรือพวกเมืองสงขลาข้ามไปทำร้ายชาวเมืองนครแล้วข้ามกลับมาเสีย พวกข้างโน้นจะติดตามมาก็ไม่ได้ ข้างนี้ก็เหมือนกันบางทีถึงแก่ยืนยิงกันอยู่คนละฟากคลองก็มี ถ้าจะตามไปจับก็ต้องไปขอหนังสือถึงกลางเมือง กว่าจะไปถึงอัยผู้ร้ายก็

(๑) พระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร)

หนีไปเสียตั้ง ๒ วัน ๓ วัน เปนอันไม่ได้ตัว ถ้าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 มีตราถึงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ให้ใช้แบบสูตร
 นารายณ์จับโจรผู้ร้าย ดังเช่นที่โปรดเกล้า ฯ ให้ใช้อยู่แถวหัวเมืองฝ่ายเหนือได้
 จะเป็นที่สวดกในการจับโจรผู้ร้ายเปนอันมาก ที่ใช้อยู่แล้วในเวลานี้ก็มีอยู่ใน
 ระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองพัทลุง เพราะมีสัญญาต่อกัน ครั้นเมื่อพระยา-
 เทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ออกมาจัตราซการ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

พระวิจิตรวรสาสน์

(สำเนา)

ตราหน้า ที่ ๑๐/๑๕๗๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๗ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๕

เรื่อง จัดการเมืองสงขลา

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษ
พระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการกรมการเมืองสงขลา

ด้วยได้รับไปบอกที่ ๑๙ และที่ ๒๔ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ.
๑๑๔ และที่ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ว่าด้วยได้ปรึกษาหารือจะจัดการกำนัล
อำเภอบ้างตามข้อบังคับการปกครองท้องที่ของกระทรวงมหาดไทย กับชี้แจงด้วย
เรื่องท่านตรวจตัวพิมพ์รูปพรรณ โคะ กระบือ และราษฎรที่หาบเปิดไก่อไปขาย
ทางถนนไปเมืองไทรบุรี และว่าด้วยเรื่องที่พระวิจิตรวรสาสน์กับพระยาวิเชียร-
คีรี ไปตรวจการทั้งแขวงปะตานัน ได้ทราบความตามไปบอกทั้ง ๒ ฉบับ
แล้วทุกประการ

๑. เรื่องจะจัดการ อำเภอกำนันตามข้อบังคับของกระทรวงมหาดไทย
ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้วนั้นควรแล้ว

๒. ท่านทางเมืองไทรบุรีว่าให้เลิกเสีย ๓ แห่งคงไว้แต่แห่งเดียวที่ปลาย
แดน แต่เงินค่าตรวจให้คงเก็บไปตามเดิม คือ โคะ กระบือ ตัวละ ๑๖ อัฐ
เปิด ไก่อ หาบละ ๔ อัฐนั้น ดูก็น่าเป็นเหตุอยู่ แต่ฉันได้ทราบว่าดูเหมือนราษฎร
ต้องเสียค่าหนังสือเดินทาง หรือค่าเบิกด่านอย่างใดในเมืองก่อนที่จะนำสัตว์

ออกไปอีกชั้นหนึ่ง และค่านที่เก็บมักจะเรียกเก็บเกินพิกัดอัตรา หรือ มีเงินนั้นก็ห่วงเหนียวราษฎรไว้จนกว่าจะเสียเงินให้ตามต้องการ ให้พระวิจิตรวรสาสน์ไต่สวนดูให้ทราบข้อความเหล่านี้ด้วย ควรจะจัดป้องกันแก้ไขประการใดให้จัดไปตามควร แต่ร่างข้อบังคับสำหรับนายค่านที่วางร่างอยู่นั้น ถ้าร่างแล้วส่งมาจะได้วินิจฉัยต่อไป

๓. ที่ว่าตำบลบ้านท่าหินที่หลวงบริรักษ์ภูเบศร์นายแขวงตั้งอยู่เวลานี้ยังไม่เป็นที่ศูนย์กลาง เห็นพร้อมกันว่าควรให้ย้ายมาตั้งจะทิ้งพระ และว่าเมื่อได้จัดการแขวงเรียบร้อยแล้ว จะตั้งตลาดสัตว์พาหนะในที่ใกล้กับที่พักนายแขวงนั้น ให้พระวิจิตรจัดการไปตามที่เห็นสมควรเถิด

๔. ที่พระวิจิตรวรสาสน์ กับพระยาวิเชียรคีรีได้ไปเยี่ยมเยียนถามทุกข์สุขราษฎร และผู้ใดไม่ถี่เรียกมาสั่งสอนว่ากล่าว และให้ทำสัญญาทานบิณฑบาตแล้วปล่อยตัวไป และ ว่าถ้ามีเวลาไปตรวจตราเสมอ การคงจะเรียบร้อยได้มากกับว่าถ้าได้ผู้พิพากษาจากกรุงเทพฯ สักนายหนึ่ง พระยาวิเชียรคีรีจะมีเวลาไปตรวจตราได้มากขึ้นนั้นเป็นการดีแล้ว ส่วนผู้พิพากษาได้จัดให้หม่อมหลวงศิริมาตามทีขอ หวังว่าพระวิจิตรวรสาสน์ หรือ พระยาวิเชียรคีรีคงจะมีเวลาไปตรวจการได้เสมอ ๆ ดังเช่นที่เข้ามาในไบบอก

๕. เรื่องยอมให้ราษฎรเช่าพระ โดยวิธีที่ชี้แจงมาแล้วว่าจะอาไศรยเอาเหตุทำถนนสองสายนั้นดีแล้ว

๖. เรื่องที่ราษฎรใช้เหล็กเรียกแกะสำหรับเกี่ยวเข้า ซึ่งพระวิจิตรวรสาสน์เห็นว่าชั่ว และเห็นว่าถ้าให้ออกประกาศ ถ้าผู้ใดเก็บเข้าด้วยเหล็กแกะ

ให้เก็บภาษีร้อยละสิบ ถ้าใช้เคียวเกี่ยวไม่เก็บภาษี เพื่อให้ราษฎรใช้เคียว
เกี่ยวเข้าให้เร็วกว่าวิธีที่เก็บเข้าอยู่เดิมนั้น ฉะนั้นว่าการที่ราษฎรใช้เหล็ก
แเกาะเก็บเข้าในนา นั้น ย่อมจะต้องใช้ด้วยประกอบเหตุผลอันจำเป็นจนเป็น
ธรรมเนียมที่ใช้กันมาสืบชั่วบุตหลาน คงจะไม่เป็นเพราะความง้ออย่างเดียว
ราษฎรเหล่านั้นไซ้ว่าจะไม่รู้จักเคียวก็หาไม่ได้ ย่อมจะรู้จัก แต่หากมีเหตุผลที่
จำเป็นให้ใช้ไม่ได้ หรือจะใช้แเกาะเหล็กเก็บเข้าได้ดีกว่า ที่คิดเห็นได้ในเวลานี้
ที่เขาเก็บแต่รวงเข้าไม่ต้องตัดถึงต้นเข้านั้น ก็มีประโยชน์ที่ไม่ต้องนวดเข้า
เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดีจะลองให้ราษฎรใช้เคียวก็ควรอยู่ แต่ไม่ควรบังคับและ
ไม่ควรเก็บภาษี ควรซื้อเคียวไปแนะนำให้เจ้าของนารายหนึ่งรายทดลองทำดู
ตามแบบข้างเหนือสักแห่ง ๑ โดยจะประกันเสียหายให้ก็ได้ ถ้าเป็นการดีกว่าเก่า
ได้จริงราษฎรที่ใกล้เคียงเห็นว่าเกี่ยวเข้าด้วยเคียวดีกว่าเก็บด้วยเหล็กแเกาะ ไม่
ต้องสงสัยเลยว่าจะไม่เอาตัวอย่างใช้เคียวไปตามกัน

๗. เรื่องขออนุญาตใช้แบบสูตรนารายณ์จับโจรผู้ร้ายนั้นเห็นว่าเวลานี้
ควรขอให้จัดวางการบ้านเมืองอย่างอื่นอื่น มีก่านัลและอำเภอเป็นต้น เสียให้
ลงที่ก่อนแล้วจึงควรใช้

ดำรงราชานุภาพ

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเป็นสำคัญ

(สำเนา)

ที่ ๑๓/๑๑๔

ที่พัทลุงหลวงเมืองสงขลา

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

เรื่อง จัตุราขการเมืองสงขลา

ข้าพระพุทธเจ้า พระวิจิตรวรสาสน์ ขอพระราชทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบ

ด้วยการปกครองท้องที่ส่วนภายนอก ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าและพระยาวิเชียรคีรี พระอนันต์สมบัติปฤกษาเห็นพร้อมกันว่า ควรจะจัดทำตามแบบที่ฝ่าพระบาททรงขึ้นไว้พลางก่อน พระอนันต์สมบัติเป็นผู้ฉลองพระเดชพระคุณกำกับแขวงฝ่ายเหนือแขวงหนึ่ง หลวงบริรักษ์ภูเบณทร์ ฉลองพระเดชพระคุณฝ่ายปะท่าแขวงหนึ่ง แต่พระยาวิเชียรคีรี จะช่วยตรวจตราในแขวงนี้ด้วยอีกชั้นหนึ่งนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าจะจัดการกวตขันเข้าจริง ๆ แล้วโจรผู้ร้ายคงจะสงบเรียบร้อยลงได้ ข้างฝ่ายเหนือตั้งแต่พระอนันต์สมบัติขึ้นไปค้อยเบาบางลงมาก ราษฎรก็คงจะได้รับความสุข ได้ทำมาหารับพระราชทานเปนปรกติดีขึ้น ส่วนการภายในเมืองสงขลา ก็จำเป็นจะต้องจัดเสียด้วยพร้อมกัน การปกครองภายในเมืองที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี มีหลวงบวรราชที่กรมการเงินเป็นนายอำเภออยู่นายหนึ่ง ได้บังคับว่ากล่าวตลอดไปจนถึงฟากข้างเมืองเก่าต่อกับแขวงปะท่า ทางฟากข้างนี้ก็ต่อกับฝ่ายเหนือ และมีผู้ใหญ่บ้านกำนัน นายบ้านควบคุมต่อง ๆ ไป เมื่อมีเหตุโจรผู้ร้ายหรือลอบฆ่าฟันกันประการใด พวกกำนันนายบ้านก็นำความมาแจ้งแก่หลวงบวรราชที่กรมการนายอำเภอ เป็นการยังไม่เพียงพอ ด้วยในเมืองมีราษฎรไปมาค้าขายและตั้งบ้านเรือนอยู่มาก ตลาดก็มีถึง ๒ แห่ง ทั้งนอกกำแพงและในกำแพง

ประมาณคนที่ออกร้าน แลซื้อขายอยู่ในตลาด ไม่ต่ำกว่าวันละ ๓๐๐ คน การวิวาทลอบยิงฟันกันมีอยู่เนือง ๆ ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่เมืองสงขลา มี ๒ ราย ลอบยิงหลวงแพ่งกรมการ แต่ไม่ถูกรายหนึ่ง ลอบฟันเงินที่ตลาด นอกกำแพงรายหนึ่ง ฟันถูกที่ริมหูข้างขวา แต่เห็นจะไม่ตาย ยังจับตัวผู้ร้ายไม่ได้ทั้ง ๒ ราย แต่รายที่ยิงนั้นมีเค้าเงื่อนอยู่บ้าง คิดด้วยเกล้าฯ ว่า พระยาวิเชียรคีรี คงจะสืบสวนเอาตัวได้

อีกประการหนึ่งถนนหนทางที่มีอยู่แล้วในเมือง ข้าพระพุทธเจ้าตรวจดูอยู่ข้างจะสกปรกรกรุงรังมาก พวกชาวตลาดที่ออกร้านขายของอยู่ริมถนน ก็จะทำอะไรก็ได้ตามชอบใจ ไม่ควรจะกราบทูล ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยเห็นคนเลี้ยงเด็ก พาเด็กมานั่งถ่ายอุจจาระลงในทางน้ำเดินข้างถนน ๒ ครั้ง แลที่ออกมาทอดกัณฑ์แซกบ้าง ตั้งเตาปิ้งขนมอื่น ๆ อีกอยู่ข้างบนถนนที่เดียวกันหลายแห่ง ไม่มีผู้ใดจะบังคับว่ากล่าว หรือจัดการบำรุงถนนนั้นให้เรียบร้อยขึ้นได้ พระยาวิเชียรคีรีร้องอยู่ว่าตั้งแต่เลิกการเกณฑ์เลขเสียแล้ว พระยาวิเชียรคีรีไม่มีกำลังที่จะจัดการฉลองพระเดชพระคุณได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ในเวลานี้หัวเมืองในมณฑลพุกเก็ต แลมณฑลอื่น ๆ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีพลตระเวรประจำรักษาถนนหนทางอยู่หลายเมืองแล้ว เมืองสงขลาเป็นเมืองใหญ่ ควรจัดให้มีพลตระเวรขึ้นด้วยเหมือนกันเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยในบ้านเมือง ถ้าทรงเห็นชอบด้วยแล้ว ขอรับพระราชทานให้โตมิขึ้นในรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เพียง ๔๘ คน มีสารวัตแลนายรองตามสมควร

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

พระวิจิตรวรสาส์น

ศาลาว่าการมหาดไทย

ฉบับที่ ๑๘/๑๖๑๖๐

วันที่ ๒๗ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

เรื่อง ผลประโยชน์เมืองสงขลา

ถึง พระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษ เมืองสงขลา

๑. ท้ายได้รับใบบอกที่ ๑๗ ลงวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ รตนโกสินทรศก ๑๑๔ ว่าท้ายการปกครองท้องที่ ขอให้พระอนันตสมบัติ เป็นผู้กำกับแขวงฝ่ายเหนือ หลวงบริรักษ์ภูเบทร์กำกับแขวงฝ่ายปะท่า และว่าพระยาวิเชียรคีรีจะช่วยตรวจแขวงปะท่า ถ้าได้จัดการโดยกวตขัน โจรผู้ร้ายคงจะสงบกับว่าด้วยถนนหนทางในเมืองสงขลา พระวิจิตรวรสาสน์เห็นว่า ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ควรให้มีพลตระเวรสำหรับรักษาความสุขสงบในบ้านเมืองสัก ๔๘ คนนั้นได้แจ้งแล้ว

๒. ที่พระวิจิตรวรสาสน์กับพระยาวิเชียรคีรี เห็นพร้อมกันว่าจะจัดให้พระอนันตสมบัติ เป็นผู้กำกับแขวงฝ่ายเหนือ หลวงบริรักษ์ภูเบทร์กำกับแขวงฝ่ายปะท่า และพระยาวิเชียรคีรี จะช่วยตรวจตราในแขวงปะทานั้น จะลองจัดไปดูก่อนก็ได้ แต่ที่พระวิจิตรวรสาสน์เห็นว่า ควรมีพลตระเวรสัก ๔๘ คนนั้น คงจะมีข้อเรื่องขอร้องเงินทองใช้จ่ายในเวลานี้ ผลประโยชน์แผ่นดินในเมืองสงขลาอยู่ตกเรี่ยเสียหายอยู่มาก ยังจะต้องเสาะสาangkุ่ยเชื้อให้มีทางได้แลเห็นขึ้นก่อน จึงจะจัดข้างทางใช้จ่ายได้ตลอด ขอให้คำริห์ดูด้วย ถ้ายังคิดบำรุงข้างทางยังไม่ไหว การเรื่องนี้ขอให้รอไว้กว่านั้นจะได้มาถึงเมือง

สงขลาราวเดือนพฤษภาคม หรือเดือน มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ นี้
จะได้จัดวางการให้ตลอดไป

๓. ในเที่ยวเมลันได้รับบอกพระยาวิเชียรคีรีหนึ่งฉบับที่ ๑๔๔
ลงวันที่ ๑๐ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ส่งบาญชีแพนกว่าประมูลภาษี
อากรในเมืองสงขลา สังเกตดูเห็นเงินหลวงตก และมีภาษีอากรหลายอย่าง
ซึ่งพระยาวิเชียรคีรีว่าไม่มีผู้ใครรับประมูล แลพระยาวิเชียรคีรี มีความเห็นมาว่า
ไม่ควรจะให้ผูกขาดตัดตอนจะเป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎร จึงได้จัดให้หลวง
ไพศาลพจนกิจเป็นเจ้าพนักงานทำเป็นราชาธิปไตย ความแจ้งอยู่ในบอกนั้น
แล้ว

ที่เงินหลวงภาษีอากรตก และที่ว่าภาษีอากรบางอย่างไม่มีผู้ใครว่า
ประมูลขอรับทำนั้น ไม่เป็นที่พอใจของฉันทเลอยแทบจะว่าไม่เชื่อก็ว่าได้ เพราะ
การภาษีอากรเมืองสงขลา เข้าใจว่าพระยาวิเชียรคีรีมีมือเกี่ยวข้องอยู่มาก
สังเกตดูปืนทางเมืองสงขลาได้ข่าวว่าเข้าปลาบบริบูรณ์ ว่าที่จริงแล้วเงินหลวง
ภาษีอากรควรจะขึ้น แต่อย่างไรก็ดีการภาษีอากรใน ร.ศ. ๑๑๕ จำต้อง
ปล่อยไปปีหนึ่ง เพราะจะส่งเสียมาให้จัดการประมูลใหม่หรืออย่างไรก็เป็น
อันไม่มีเวลา

๔. เรื่องผลประโยชน์แผ่นดินเป็นของสำคัญ การที่จะจัดต่อไปภายหน้า
ไม่ว่าการสิ่งใดจำต้องมีทุนรอนที่จะใช้สอยและรู้ที่ได้ทางเสียโดยละเอียด
ในเวลานี้ขอให้พระวิจิตรวรสาสน์ลงมือไต่สวนตรวจตราดูผลประโยชน์ที่ได้
ของแผ่นดินอันมีอยู่ในเมืองสงขลา กล่าวคือเงินส่วยกระตาน ส่วยติบูก และ

ภาษีอากรทั้งปวงให้ทราบไว้โดยละเอียดให้เป็นโครงร่างไว้ เวลาเมื่อนั้น
มาถึงเมืองสงขลาจะได้พิจารณาคำวิหคทางที่จะจัดต่อไป การเรื่องผลประโยชน์
นี้เป็นของสำคัญ จำต้องไต่สวนโดยสุขุมรอบคอบให้ได้ความจริง แต่เชื่อว่า
พระวิจิตรวรสาสน์จะทำได้

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเป็นสำคัญ

(สำเนา)

ฉบับที่ ๒๓/๑๑๔

วันที่ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

เรื่องราชการเมืองพัทลุง

ข้าพระพุทธเจ้าพระวิจิตรวรสาสน์ ขอพระราชทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้า พักอยู่ที่เมืองพัทลุง ได้ตรวจดูราชการลัทธิบ้างตามได้ตามมี เพราะข้าพระพุทธเจ้าไปเป็นการไปเรเวต์ เมืองพัทลุงร้ายกว่าเมืองสงขลาฉบับได้สืบเท่า ที่จริงเมืองสงขลาตั้งแต่พระยาวิเชียรฯ กลับออกมาคราวนั้นก็จัดแจงตรวจราชการโจรผู้ร้ายแลถ้อยความในโรงศาลด้วย เสมอลุกขึ้นเดินอยู่บ้างแล้ว แต่เมืองพัทลุงกำลังนอนหลับเรื่อยสบายดีอยู่ พวกกรมการผู้ใหญ่อยู่ข้างจะฝักฝายในการเล่นเบี้ยเล่นไก่เกือบทุกคน ข้าพระพุทธเจ้าได้กระซิบพระยาอภัยบริรักษ์แล้วว่าให้ห้ามเสีย ถ้าการนี้ทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วจะพากันเสียไปหมดพระยาอภัยบริรักษ์รับว่าจะห้ามมิให้เล่นอีกต่อไป

เมืองนี้สืบความยากเป็นที่สุด เพราะได้ทราบเกล้าฯ ว่า ผู้ว่าราชการเมืองกรมการคอยกันทางห้ามปรามไว้ อาไศรยโดยที่ข้าพระพุทธเจ้าไม่อยู่สุขตื่นเช้าขึ้นเที่ยวเดินไปตามบ้านโน้นบ้านนี้ จึงได้ทราบความบ้าง กับอีกอย่าง

หนึ่ง พระยาวิเชียรไปด้วยมีผู้คนไปด้วยมาก พระยาวิเชียรทราบรายละเอียดที่เดียว เมืองพัทลุงเมืองสงขลาปิดกันไม่มีคน ใครทำอะไรทราบตลอดถึงกันหมด ข้างฝ่ายพระยาพัทลุงก็ทราบการเมืองสงขลาดีเหมือนกัน

ราษฎรจนเต็มที มีแต่เป็นหนี้เป็นทาสมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอคุณสมุทसारกรมธรรม์ที่อำเภอในเมืองอำเภอเดียว มีรายดังนี้คือ สารกรมธรรม์ ทาษ ศก ๑๑๒, ๒๘๘ ฉบับ ศก ๑๑๓, ๑๘๘ ฉบับ ศก ๑๑๔, ๓๘๖ ฉบับ คิดแต่สิบเอ็ดเดือนเท่านั้น เห็นได้ว่าคนเป็นหนี้ทาสทวีมากขึ้นทุกปี

การเก็บอากรภาษีค่าน้ำค่านา เลอะละมากมีราษฎรนำตัวไปเสร็จ ค่านา ค่าภาษีอื่นมาให้อู ที่ร้องว่าเงินที่เสียไปกับแสตมป์ที่ติดให้ไม่ตรงกัน

ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาไว้ด้วย จะทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมกับรายงานครั้งหลัง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

วิจิตรวรสาส์น

(สำเนา)

เฉพาะองค์ที่ ๒๓/๒๔

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

วันที่ ๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

เรื่องราชการเมืองพัทลุง

ข้าพระพุทธเจ้าพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษ ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นตำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทราบฝ่าพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๖ เดือนนี้ พระยาอภัยบริรักษ์ผู้ว่าราชการ พระทิพย์กำแหงสงคราม^(๑) ปลัด หลวงจักรานูชิตผู้ช่วย หลวงรามบริรักษ์ผู้ช่วยเมืองพัทลุง ออกมาหาข้าพระพุทธเจ้า ณ เมืองสงขลา ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงข้อราชการที่จะต้องจัดทำในเวลาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองพัทลุงให้พระยาอภัยบริรักษ์ทราบทุกประการแล้ว พระยาอภัยบริรักษ์พักอยู่ ๓ เวลา ข้าพระพุทธเจ้าให้รีบกลับไป

ราชการต่าง ๆ ในเมืองพัทลุงที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลมาในใบบอกที่ ๒๓/๑๑๔ ลงวันที่ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ว่ารุงรังมากความแจ้งอยู่แล้ว ตกลงเป็นจริงหมดทั้งสิ้น และยังมีเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทราบเกล้าไว้ในเวลาที่พักอยู่เมืองพัทลุงอีกหลายอย่าง มีเรื่องผูกคนตายในตราง แลเรื่องเก็บค่าตามไฟตามใต้แก๊ตวนักโทษเดือนละ ๑๐ อัฐูปนตัน เรื่องเงินค่านา

(๑) พระทิพย์กำแหงสงคราม (ม.ร.ว. ทรง)

สำคัญกว่าอย่างอื่น เก็บอย่าง ๑ ติดเสตมภ์อย่าง ๑ นาที่ราษฎรทำอยู่อย่างหนึ่ง
ใช้แต่เท่านั้น ยังมีเรียกเงินค่าส่งเงินหลวงไปกรุงเทพ ฯ อีก พวกที่มาหา
ข้าพระพุทธเจ้าดูเหมือนยอมตามหมด ลงทอดอาโลยแล้วแต่จะเปนไปไม่
มีสติปัญญาที่จะแก้ไขได้ ทราบเกล้า ฯ ว่าหลวงเมือง นายตราคนหนึ่งถึงแก่
จะลาบวช ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่พระยาอภัยบริรักษ์เป็นการไปเรเวตว่า
บาปเก่ากับบาปใหม่ควรจะกันไว้คนละตอนอย่าให้ปนกัน แลอย่าเพื่อตกอก
ตกใจให้มากเกินไป ถ้าไม่จำเปนข้าพระพุทธเจ้าจะไม่เขียนเรื่องเก่า ๆ แก่ ๆ
ขึ้นเปนแน่ เว้นไว้แต่จะมีใจหทัยฟ้องร้องว่ากล่าวขึ้นเท่านั้น พระยาอภัย-
บริรักษ์ก็ยอมว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าจะรื้อเรื่องเก่าขึ้นพูดแล้วจะต้องรับพระราช-
อาญา

ข้างฝ่ายหลวงจักรานุชิตน้องชายพระยาบริรักษ์ ถึงกับเที่ยวสืบว่าจะทำ
อย่างไรดี ตัวเองก็มีแผลคือเรื่องเก็บภาษีเกินพิกัต ๓ ซ้า ๔ ซ้า เปนต้น เรื่องนี้
ข้าพระพุทธเจ้าได้ตัวโบเสร็จไว้เปนพยานด้วยแล้ว พูดขึ้นเมื่อไรเปนตาย
เมื่อนั้น

ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้กราบทูลหาหรือในเรื่องนี้ คือเปนต้นเมื่อ
ตรวจตราเห็นได้ตลอดแล้วว่าฉ้อราษฎรเก็บเงินภาษีอากรเหลือ ๆ เกิน ๆ จาก
พิกัต แต่ตัวราษฎรไม่ได้ร้อง จะควรทำประการใดขอรับพระราชทานความ
พระวินิจฉัย เพื่อว่าข้าพระพุทธเจ้าจะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระดำริห์ทุก
ประการ แต่เกรงด้วยเกล้า ฯ ว่าราษฎรจะไม่นิ่ง เพราะได้ทราบเกล้า ฯ ว่า
เตรียมจะฟ้องในเวลาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองพัทลุงเปนอันมาก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

วิจิตรวรสาส์น

ศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๒๓๖/๖๕๖๑

วันที่ ๒๕ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ท้าวเกล้าฯ ได้รับบอกพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษจัดการ
เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ๒ ฉบับ ๆ ที่ ๒๓/๑๑๔ ลงวันที่ ๑๑ มีนาคม
ร.ศ. ๑๑๔ ว่าท้าวได้ไปตรวจการเมืองพัทลุง ฉบับหนึ่งที่ ๒๓/๒๔ ลงวันที่
๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ มีความหลายประการแจ้งอยู่ในสำเนา
บอกเกล้าฯ ได้คัดลอกของถวายมาพร้อมด้วยจดหมายนั้นแล้ว

เกล้าฯ ได้มีตราที่ ๓๔/๕๕๕๓ ลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม
รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ ตอบไปยังพระวิจิตรวรสาสน์ว่า การเรื่องยุ่งเหยิงของ
เมืองพัทลุงทั้งพระวิจิตรวรสาสน์ได้ชี้แจงมานี้ เข้าใจดีตลอดแล้ว แลเชื่อว่า
จะจริง แต่หวังว่าจะไม่เป็นการที่เลือสติปัญญา พระวิจิตรวรสาสน์ฯ คงจะ
จัดการเมืองพัทลุงไว้ได้เรียบร้อย

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี-
พระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ

เสนาบดีตามเสด็จประกาศเมืองชะวา

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกูล^(๑)

ราชปลัดทูลฉลองเซ็นแทน

(๑) พระยาราชวรานุกูล (อ่วม)

ทพช กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ร. ๕ ม ๒.๑๔/๑๐๐)

(สำเนา)

ฉบับที่ ๒๒/๑๑๔

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

วันที่ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

เรื่องราชการเมืองนคร

ข้าพระพุทธเจ้าพระวิจิตรวรสาสน์ ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่า
พระบาท

ด้วยในเวลาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าผ่านไปทางแดนเมืองนครศรีธรรมราช
ได้แวะตรวจตามแถวทะเลน้อย แลที่อื่น ๆ ต่อเนื่องกับเมืองสงขลาด้วยบางแห่ง
สืบทอดใจผู้ร้ายค่อยสงบเงียบ เพราะพระศิริธรรมบวรวิรักษ์ปลัดเมืองนครศรี-
ธรรมราชออกมาตั้งอยู่ที่ตำบลเรียกว่าหัวแขยง คอยจับโจรผู้ร้ายอยู่ ข้า-
พระพุทธเจ้าพบกรมการเมืองพัทลุงคนหนึ่ง กลับมาจากเมืองนคร แจ้วเรือ
ผ่านนำเรือข้าพระพุทธเจ้า ๆ เรียกแวะเข้ามาแล้วได้เลียงถึงเรื่องชำระโจรผู้ร้าย
ในเมืองนคร ทราบเกล้าฯ ว่า กำลังชำระกันอยู่เสมอ นักโทษในตารางมี
หลายร้อยคน ผูกเชียนวันละ ๒ คนทุกวัน แต่ผู้ร้ายที่พระทิดำแห่งสงคราม
เมืองพัทลุงพาไปส่งถึง ๔๐ เศษ เปนคนชาวเมืองนครบ้าง เมืองพัทลุงบ้าง

อนึ่ง นายข้า นายอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นผู้บังคับการอยู่
ในทะเลน้อย ร้องต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า จีนเจ้าภาษีที่รับผูกขาดมาจากเมือง
นครศรีธรรมราชมาตั้งเก็บอยู่ที่ปากคลองระโนดนั้น ราษฎรเสียภาษีแล้วไม่ทำ

ตัวใบเสร็จให้ ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำให้นายข้าให้ต่อว่าเจ้าภาษี ถ้าไม่ทำ
ตัวให้ก็อย่าให้ราษฎรเสียภาษี แลให้นายข้า อำเภอมิบอกฟ้องไปยัง
พระยานครศรีธรรมราชให้ทราบด้วย

กับข้าพระพุทธเจ้าสืบได้ความว่าสินค้าที่ออกมาจากเมืองนครถูกเสีย
ภาษีร้อยละสิบทั้งสิ้น แต่ราษฎรไม่มีใครเข้าใจในพิกัดภาษี เขาเรียกเท่าใด
หรือเคยเสียอยู่เท่าใดก็เสียให้เท่านั้น คุณก็ไม่ร้องว่าเดือดร้อนอะไรนัก ตัวจีน
เจ้าภาษีมาหาข้าพระพุทธเจ้าฯ ตามถึงการเก็บภาษี ก็บอกแต่ว่าเก็บตามพิกัด
พวกที่อยู่ในแคว้นไม่มีการกะเกณฑ์ แลไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ เว้นไว้แต่
พวกที่सानเสียถูกเรียรายขอเสือบ้างเป็นครั้งเป็นคราว

เงินค่านำไม่ได้เก็บมาหลายจำวนปีแล้ว เป็นแต่ทำตัววางวัดให้ไว้
เท่านั้น พวกกันบ่นว่านานๆ เก็บทีอย่างนี้ต้องเสียคราวละมากๆ หาเงินเสีย
ไม่ทัน สู้เก็บทุกๆ ปีไม่ได้ เสียทีละน้อยๆ ไม่ค่อยจะรู้สึกอันใดนัก สังเกต
ดูพวกอำเภอมืองนครที่ข้าพระพุทธเจ้าได้พบสามคน พุดจาเจียบแหลม
วันที่ใช้อย่างใหม่ก็ทราบเกล้าฯ บ้างไล่เลียงดูว่ามีปฏิทิน เวลาไปถือน้ำที่กลาง-
เมืองเขาให้จดมาทุกๆ คน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

พระวิจิตรวรสาสน์

ศาลาว่าการมหาดไทย

ที่ ๕๕/๑๕๓๕

วันที่ ๑๓ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับบอกพระวิจิตรวรสาสน์ข้าหลวงพิเศษเมืองสงขลา
เมืองพัทลุงฉบับที่หนึ่ง ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งแจ้งข้อราชการ
เมืองสงขลา เมืองพัทลุง มีความเป็นหลายประการแจ้งอยู่ในสำเนาบอก
ซึ่งเกล้าฯ ได้คัดสอชองถวายมาพร้อมด้วยจดหมายนี้แล้ว

เกล้าฯ ได้มีตราลับที่ ๓/๕๖๘ ลงวันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕
ตอบไปยังพระวิจิตรวรสาสน์ว่า ที่พระวิจิตรวรสาสน์บอกมาว่าพระยาวิเชียรคีรี
ทำการแข็งแรงและมั่นคงขึ้นนั้นก็เป็ความยินดีอยู่ ด้วยพระยาวิเชียรคีรี
อาจจะทำได้ทั้งดีและชั่ว บางทีกุศลหนุนหลังของพระยาวิเชียรคีรีจะมาช่วยคำจุน
จะกลับตัวหาความชอบแล้วศนาข้างหน้าต่อไปได้ดียืนดอกกระมัง แต่จะต้อง
ขอเล็ดดูต่อไปอีกสักหน่อยหนึ่งก่อนจึงจะกล้าเข้าเป็นนายประกันหรือรับเรือน
พระยาวิเชียรคีรีได้

เรื่องเมืองพัทลุงนั้นที่บอกมาก็เข้าใจซึ้งซาบ เพราะหัวเมืองเหล่านี้
ได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบอยู่
ในพระราชหฤทัยทุกประการ ที่จะต้องใช้ชู้เมืองพัทลุงบ้างนั้นถูกแล้ว นิไสย
ชาวพัทลุงไม่ต้อดิ่งตึงตังอันใด แต่อ่อนแอเหลวไหลด้วยเป็นผู้ต้อย่างชาวนคร
จะทำอันใดตามแต่ใจรัก ถือว่าราษฎรเหมือนกับบ่าว มีบารมีสร้างสมเกิดมา

ให้ใช้สอยตามอำเภอใจ ผู้ว่าราชการกรมการยังไม่เคยถูกบังคับกับกวดขันเอาจริงมาแต่ก่อน ถ้าถูกหนักแน่นบางมือบางคราว เคยใช้แต่มาจากกับอำนาจเงินเป็นอาวุธ ด้วยถือสุภาษิตที่ว่า “ไก่อินเข้าเปลือก” เป็นความจริง ถ้าว่ากล่าวโดยเทศนาปาฐกถาไม่พอ เอาพระยาพัตถุกับกรมการมาซึ่งเสียบ้างก็ได้ ขอทุเลาแต่พระยาจางวางด้วยอายุอยู่ข้างจะมากเหลือเกินเสียแล้ว แต่กระนั้นพื้นเพอัธยาศัยไรยเลความรอบรู้ในราชการเกี่ยมกว่าพระยาพัตถุมาก ถ้าพูดจาซึ่งแรงกันให้เข้าใจ บางทีจะเป็นกำลังได้ มีความในตราดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(สำเนา)

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

วันที่ ๒๓ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ข้าพระพุทธเจ้าพระวิจิตรวรสาสน์ ขอพระราชทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าไปจัดการการเมืองพัทลุงนั้น เปนพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้สนองพระเดชพระคุณ ตามรับสั่งทุกประการ แต่คิดด้วยเกล้าฯ ว่า จะต้องใช้อำนาจให้แรงขึ้นกว่าเมืองสงขลาอีกสักหน่อย เพราะเหตุที่พระยาจางวาง พระยาพัทลุง เปนคนมีความคิดอย่างเก่า ๆ ไม่เหมือนพระยาวิเชียรคีรี พุทอะไรกันเข้าใจง่าย ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ามาจัดการราชการ ขอร้องให้ทำอะไรหรือเปลี่ยนแปลงอะไร ไม่ได้ขัดเลยแต่สักอย่างเดียว เกียวนเวลาเย็น ๆ ออกเดินตรวจถนนกับข้าพระพุทธเจ้าทุกวัน แลเปนคนคล่องในการโยธนาการอื่น ๆ อีกมาก คนใช้ก็มีบริบูรณ์ จะออกประกาศหรือคิดทำแบบแผนตัวอะไรก็ได้รวดเร็ว เพราะมีเครื่องพิมพ์ถึง ๒ ชนิด ๓ ชนิด คล่องออกคล่องใจทุกอย่าง ถ้าได้อย่างนี้เสมอไปอีก ๖ เดือน เมืองสงขลาคงจะสอตาตาขึ้นอีกเปนอันมาก พวกกรรมการนายแขวงลงมาถือน้ำ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตามถึงโจรผู้ร้าย ท้าวโคกระบือเดียนนี้ปล่อยได้สบายแล้ว ไม่มีชะโมย เปนที่ยินดีของข้าพระพุทธเจ้าแลพระยาวิเชียรคีรีเปนล้นเกล้าฯ ถึงพวกราษฎรก็พูดเปนเสียงเดียวกัน ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาวิเชียรคีรี คิดจะมีคนสอดแนมออกเที่ยวตรวจตามแขวงอีกชั้นหนึ่งจะได้เดินตรวจอยู่เสมอ

เงินที่จะใช้ในการรักษาแขวงเวลานี้ก็มีพอแล้ว ไม่ต้องรบกวนขอรับพระราชทานเงินหลวงมาจากกรุงเทพ ฯ จะต้องขอรับพระราชทานแต่ที่จะจ่ายเป็นเงินเดือนพลตระเวรบ้าง การทำถนนบ้าง แต่การทำถนนนี้ แม้สำเร็จตั้งที่ข้าพระพุทธเจ้าคิดไว้แล้วคงจะไม่ต้องขอเงินจากกรุงเทพ ฯ เหมือนกัน

ที่กลางเมืองสงขลาเวลานี้เรียบริบร้อยตีมาก ตั้งแต่จับไอ้ตัวสำคัญได้๒คน คือ อ้ายจีนชุ่นฮวด ที่จ้างคนฟันเงินในตลาด กับอ้ายแจ่มกับพวกเพื่อนที่ยิงหลวงแพ่งกรมการได้แล้วมา เรื่องอ้ายจีนชุ่นฮวดคนนั้นไม่มีใครคิดเลยว่าจะจับตัวได้ เมื่อวันรุ่งขึ้นที่อ้ายจีนตัวถูกฟันแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ากับพระอนันตสมบัติ ได้ไปเยี่ยมมันที่บ้าน ถามตัวมันว่ามีสาเหตุกับใครบ้าง เจ้าตัวไม่บอก ๆ แต่ว่าไม่มี ๆ ที่จริงมีคือน้องชายของนาย แต่ไม่กล้าบอก ต้องเที่ยวสืบถามตามเพื่อนอีกต่อหนึ่ง ว่ามันโกรธอยู่กับใครบ้าง จึงได้ ๆ ความ ครั้นสืบ ๆ ไป ความปรากฏขึ้น เอาตัวมาถามก็รับโดยซื่อตรงทั้งผู้จ้างผู้ฟัน แต่เป็นคนมั่งมีอยู่ในเมืองสงขลา มีคนเกลียดคนกลัวมาก เมื่อเอาตัวมาชำระเจ้าพ่อตาจะขอให้ ๑,๐๐๐ เหรียญ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอม บอกว่าหมื่นหนึ่งก็ไม่เอา เดียวนี้ตัดสินแล้วต้องติดตราง ๖ เดือน ใช้การหนัก เมื่อวานนี้หลวงนิกรจินภิบาลพี่ชายมาอ้อนวอน ขออย่าให้ใช้การหนักเลย ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอม คนอื่นเขาทำอะไรต้องเหมือนกัน พวกชาวบ้านอยู่ข้างยี่นตีมาก แต่ยังมีคนกลัวว่ามันจะพยาบาทเมื่อออกมาได้ ข้าพระพุทธเจ้ารับประกันว่าไม่เป็น เพราะจะต้องทำสัญญาทานบนกันแข็งแรง ถ้ายังไม่ละพยศขึ้นกระทำอีกคราวนี้ต้องขัง ๓ ปี

เดี๋ยวนี้ยังกำลังชำระอยู่อีกเรื่องหนึ่ง ชื่อจีนเมี่ยวชวน น้องชายหลวง-กรัตักกัฏี กรมการเงินเหมือนกัน อ้ายนี้สำคัญทั้งผิวทั้งเมียว ในการที่ร้าย

เขียนหาขบถตีหาข ๗ มั่นมาร้องว่า ช่มชืนทำชำเราเมียของมัน ครั้นนำความไปบอกเมียหลวง ๆ กลับเขียนตีซ้ำเชียวไปทั้งตัว ได้มาทำคำอัยยัดบาดแผลไว้ต่ออาเภอ ครั้นไม่ใช่ครั้งที่ ๑ เป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ มาแล้ว แลถึงคนตายที่เมืองพัทลุงก็ครั้งหนึ่ง เสียเงินเสียทองกันอย่างไรไม่ทราบเกล้า ๆ จึงหลุดมาได้สืบพยานในข้อที่ตบตีหาขนั้นก็ลบลากหนึ่ง แต่มีบาดแผลเป็นพยานสำคัญ ถึงโดยจะไม่มีพยานอื่นก็ไม่เป็นไร แต่ข้อที่ช่มชืนทำชำเราานั้นกำลังสืบสวนอยู่ เสียตายที่ข้าพระพุทธเจ้าไม่สนิทในทางความ หาไม่จะเป็นประโยชน์แก่ราชการมาก

ราชการเมืองพัทลุงยังหนักใจเป็นล้นเกล้า ๆ ด้วยมองดูไม่เห็นตัวเลยกรมการผู้ใหญ่ไม่ไปก็ผื่น ๆ ก็สุรา ประพฤติกินซึ่ง ๆ หน้าไม่ปิดบังอันใด เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงคิดด้วยเกล้า ๆ ว่าจำเป็นจะต้องใช้อ่านาจบ้าง

วันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้มีหนังสือไปเชิญตัวพระยาพัทลุงออกมาเมืองสงขลา เพื่อจะได้ปรึกษาหารือราชการตามธรรมเนียม แต่ความประสงค์ของข้าพระพุทธเจ้า อยากจะให้ไปปลดเปลื้องความรุงรังต่าง ๆ เปนทางไว้อย่างข้าพระพุทธเจ้าเสียบ้าง หาไม่จะต้องไปตั้งต้นสร้างตั้งแต่ต้นเป็นการเสียเวลานัก

เรื่องบ่อนไก่พระยาพัทลุงรับไว้กับข้าพระพุทธเจ้าว่าจะห้ามไม่ให้กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยเล่นอีกนั้น ก็ไม่สมดังที่รับไว้ ได้ทราบเกล้า ๆ ข่าจากพระพลสงครามว่า จะติดกันใน ๒ วัน ๓ วันนี้ เพราะเข้าใจว่าข้าพระพุทธเจ้าจะกลับกรุงเทพ ฯ ในเร็ว ๆ นี้แล้ว พระพลที่ตามมาก็ด้วยเรื่องเขาฟ้องว่า เปนหนี้เงินรายเล่นเบี้ย เกรงว่าข้าพระพุทธเจ้าจะนำความเข้าไปกราบทูลฝ่าพระบาท ณะ กรุงเทพ ฯ

บ่อนไก่ในเมืองแถวนี้ร้ายแรงเป็นล้นเกล้า ๆ จำเป็นที่จะต้องให้เล่นกันต่อไปอีกไม่ได้ โรงบ่อนในกรุงหรือหัวเมืองฝ่ายเหนือ เขามีละครมีเพลง ล่อคนให้เล่นเบี้ย แต่พวกเมืองแถวนี้ ใช้บ่อนไก่ต่างละคร บ่อนไปมีเท่าไร บ่อนไก่อีกเท่ากัน แลยังไม่มีการห้ามบ่อนด้วยก็ยิ่งร้ายใหญ่ ในเมืองสงขลาได้ออกประกาศห้าม เมื่อวันเดือนนั้นแล้ว แต่เมืองพัทลุงข้าพระพุทธเจ้ายังให้พระยาวิเชียรคีรี ตีพิมพ์ประกาศอยู่ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าอยู่ที่เมืองพัทลุง ได้พูดชี้แจงกับพระยาพัทลุง ๆ ก็ยอมรับว่าเป็นของไม่ดีจริง จนถึงรับว่าจะห้ามปราม แต่ในพวกกรรมการมิให้เล่นอีกต่อไป เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงยึดเอาคำนั้นเป็นอันว่าได้ปฎิบัติแล้ว ที่ข้าพระพุทธเจ้าลวงพระราชอาญาออกประกาศห้ามบ่อนไก่อ่อนได้กราบทูลเข้ามานั้นจะผิดขอบเหลือเกินประการใด ขอพระบารมีปกเกล้า ๆ เป็นที่พึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้าฝ่าพระบาทได้เสด็จมาทอดพระเนตรแล้ว ก็คงจะทรงสั่งให้เลิกเหมือนกัน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

พระวิจิตรวรสาส์น

(ร่าง)

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ที่ ๑๕/๘๑

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทร์ ศก ๑๔๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยจดหมายเลขที่ ๕๔/๑๔๗๕ ลงวันที่ ๑๗ เดือนนี้ มาที่กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ส่งสำเนาบอกพระวิจิตรวรสาสน์ ว่าด้วยจะคิดจัดราชการเมืองพัทลุงให้เหมือนเมืองสงขลาซึ่งเธอว่าได้ตอบชี้แจงไปนั้นได้ทราบแล้ว

พระวิจิตรวรสาสน์ เป็นคนซื่อ แลอยากหาดีเป็นไก้แกมอา นับว่าเป็นอันใช้ได้ในการรักษาให้ดีขึ้นฤมิให้เสื่อมไป ถ้าทำการได้ตลอดก็จะมีคุณแก่ราชการอยู่มาก

๓. รายงานเรื่องการพนันและผลประโยชน์ต่าง ๆ
ในเมืองสงขลา
มีนาคม-ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

(สำเนา)

ที่ ๒๐/๔๖๓๓๓

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔

เรื่อง ว่าประมูลภาษีอากร ศก ๑๑๕

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง-
มหาดไทย ถึงพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษ พระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จ
ราชการกรมการเมืองสงขลา

ด้วยได้รับใบบอกพระยาวิเชียรคีรีฉบับหนึ่งที่ ๑๕๔ ลงวันที่ ๑๐
มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ว่าได้ประชุมกรรมการและราษฎรพ่อค้าว่าประมูลภาษีอากร
ร.ศ. ๑๑๕ มีผู้รับประมูลทำแต่อากรสุราอากรจันทน์อับ แต่อากรบ่อนเบี้ยภาษี
ฆ่าสุกรกับภาษีอากรอย่างอื่นไม่มีผู้ว่าประมูลรับทำ พระยาวิเชียรคีรีจึงได้จัด
ให้หลวงไพศาลพจนกิจเป็นเจ้าพนักงานทำเป็นราชาธิปไตยนั้น ได้แจ้งแล้ว

ได้วิเคราะห์ดูบ้านแพนกว่าประมูลภาษีอากรที่ส่งมาตลอด มีความ
เสียใจที่สังเกตเห็นเงินหลวงตก ซึ่งไม่มีเหตุผลอันสมควรที่จะเป็น เพราะปี
ทางเมืองสงขลาได้ทราบว่ามีไร่นาในพื้นที่บ้านเมืองได้ดี เข้าปลาอาหาร
บริบูรณ์ การเรื่องภาษีอากรเป็นผลประโยชน์ของแผ่นดินสำคัญอยู่ พระยา
วิเชียรคีรีสมควรจะต้องตรวจตราดูให้ดี และการที่เงินภาษีอากรตกครั้งนี้ ใน
ใบบอกไม่ปรากฏว่าเป็นเพื่อเหตุใด ให้พระวิจิตรวรสาสน์ และพระยา
วิเชียรคีรีไต่สวนดูเหตุผล และมีใบบอกชี้แจงเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ให้แจ้ง

ดำรงราชานุภาพ

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเป็นสำคัญ

ที่ ๘/๘๘๕

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ลอมองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับไปบอกพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษ
จัดการเมืองสงขลา ฉบับที่ ๒๗/๑๑๔ ลงวันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ว่า
พระวิจิตรวรสาสน์ได้ไปเที่ยวตรวจดูการบ้านเมืองสงขลา เห็นมีบ่อนเบี้ยตั้ง
เล่นตามตรอกเล็กตรอกน้อย เรี่ยรายมากมายหลายตำบล นับไม่ถ้วน กับมีผู้
ตั้งบ่อนไก่อั้งในเมืองแลตามแขวงแทบทุกหมู่บ้านเกือบจะไม่เว้น แล้วยังมี
ชนอีกจำพวกหนึ่ง ผูกหัวเบี้ยเล่นน้ำเต้าพ้อๆ เที่ยวเล่นตามถนนตลาด พระ-
วิจิตรวรสาสน์ได้สังเกตคนที่เล่นน้ำเต้าพ้อๆ นั้นไม่มีผู้ใหญ่เลย ล้วนแต่เด็ก
อายุในระหว่าง ๙ ปี ๑๐ ปี ๑๑ ปี ทั้งชายแลหญิง วงหนึ่งราวสิบสี่สิบห้าคน
พระวิจิตรวรสาสน์เห็นด้วยเกล้าฯ ชี้แจงมาว่า

๑. บ่อนเบี้ยย่อมเป็นที่ประชุมชนพวกซึ่งประพฤตินิสัยคนเป็นพาล
ทุจริต แลเป็นที่สำนักนอ้าไศรยแห่งโจรผู้ร้าย ถ้ายอมให้ตั้งบ่อนไม่มีกำหนด
ดังนี้ เสมอเหมือนให้ตั้งที่พักโจรผู้ร้ายมากแห่งขึ้น เป็นการลำบากแก่อำเภอ
ท้องที่ๆ จะรักษาตรวจตราให้โจรผู้ร้ายเรียบร้อยสงบลงได้

๒. การพนันชนไก่อั้ง เป็นของชั่วร้ายชักพาให้เกิดการวิวาท ฆ่า
ฟันกันล้มตายเนื่องๆ

๓. เด็กซึ่งพากันเล่นน้ำเต้าพ่อๆ นั้นกำลังจะเล่าเรียนศึกษาวิชาความรู้ ถ้าปล่อยปละให้เที่ยวเล่นการพนันอยู่เช่นนี้ นานทีจะพาความชั่วให้ติดตัวไป ภายหน้า

๔. พระวิจิตรวรสาสน์จึงได้ปรึกษาหารือกับพระยาวิเชียรคีรีเห็นด้วยเกล้าๆ ว่า บ่อนไถ่นั้นควรให้เลิกเสียทั้งตลอดแขวงเมืองสงขลา บ่อนเบี้ย บ่อนโปคงให้มีแต่ ๕ ตำบล คือที่กลางเมืองตำบลหนึ่ง ฟากข้างเมืองเก่า ตำบลหนึ่ง แขวงฝ่ายปะท่ตำบลหนึ่ง ฝ่ายเหนือตำบลหนึ่ง เมืองจะนะ ตำบลหนึ่ง พระวิจิตรวรสาสน์ได้ให้พระยาวิเชียรคีรีออกประกาศห้ามไม่ให้ตั้ง บ่อนเบี้ยซึ่งไม่มีกำหนดแลให้เลิกบ่อนไถ่แต่วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ แล้ว แต่การซึ่งจะตั้งโรงบ่อนนั้นภายในเมืองข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเป็นผู้จัดตั้ง ส่วนที่นอกเมืองกรมการนายแขวงเป็นผู้จัดตั้ง ให้หมื่นพัฒน์ผู้ซึ่งรับผูกขาดนั้นเข้าเรียกค่าเช่าแต่ขอสมควร

๕. อากรบ่อนเบี้ยในเมืองสงขลา ในศก ๑๑๕ นี้ พระยาวิเชียรคีรีได้ให้ว่าประมูลกันตามเคยเหมือนทุกปี จินที่เคยผูกแต่ ร.ศ. ๑๑๔ ร้องขาดผู้ที่จะประมูลก็ว่าประมูลไม่ถึงจำนวนเงิน ร.ศ. ๑๑๔ พระยาวิเชียรคีรีคิดตกลงจะทำเป็นของราชาธิปไตย

๖. พระวิจิตรวรสาสน์เห็นด้วยเกล้าๆ ว่า ตามความคิดจัดตั้งบ่อนให้ลดน้อยถอยลงเพียง ๕ ตำบล นี้ แม้พระราชทรัพย์จะตกต่ำไป ถ้าจะให้ทวีขึ้นอีกหรือประการใดจะยอมให้ตั้งบ่อนเพิ่มตำบลขึ้นเงินก็คงจะขึ้น แต่เห็นด้วยเกล้าๆ ว่า ผู้ว่าราชการเป็นนายอากรเอง ควรรอดูไปก่อน ถ้าเงินตกนักจึงค่อยคิดผ่อนผัน มีความตามใบบอกดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ตามความเห็นของพระวิจิตร-
 วรรสาน์ให้เรื่องบ่อนเบี้ยที่จะลดลงให้คงตั้งบ่อนแต่ ๕ ตำบลนั้นเป็นการดี
 แต่ที่จะทำเป็นของราชาธิปไตยนั้น ข้าพระพุทธเจ้ายังเห็นไม่ชอบกล เพราะ
 บ่อนเบี้ยเป็นของทำยาก มีวิธพลิกแพลงหลายประการ ควรให้ว่าประมูลกัน
 เป็นตำบล ๆ ทั้ง ๕ ตำบล บางทีเงินคงจะมากกว่าให้ว่าประมูลทั้งเมืองรวมกัน
 แต่ในระหว่างยังไม่มีผู้จะรับผิดชอบขาดตัดตอน จำเป็นต้องให้ทำเป็นราชาธิปไตย
 ไปพลางก่อน ถ้าอาจจะให้ว่าประมูลเป็นอากรผูกขาดได้เมื่อใด และถ้าเห็น
 เงินอากรไม่ตกต่ำกว่าเดิมมากนัก แล้วควรให้ว่าประมูลเสียทีเดียว

แต่เรื่องบ่อนไถ่นั้นข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าจะให้เลิกเสีย
 หมดทีเดียวยังไม่ควรก่อน ถึงเป็นการเล็กน้อยน่าที่จะเป็นการเดือดร้อนแก่
 ราษฎร เพราะเป็นความสนุกที่นิยมอยู่พวกแขกแลไทย แต่ข้าพระพุทธเจ้า
 เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรให้ลดลง คือมีโรงบ่อนตั้งขึ้นกี่ตำบลแล้วควรให้ตั้ง
 บ่อนไถที่ตำบลบ่อนเบี้ยเพียงตำบลละสังเวียน แต่การพนันอื่น ๆ นั้นควรให้
 ประกาศเลิกตามพระราชบัญญัติ การควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้า ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ ขอเดชะ
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๑๐/๔๑

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑๐ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยตามความในหนังสือเรื่องที่ ๘/๘๘๔ ลงวันที่ ๘ เดือนนี้ เรื่องพระวิจิตรวรสาสน์ให้พระยาวิเชียรคีรีออกประกาศ ห้ามการพนันต่างๆ ในเมืองสงขลา ให้คงมีอยู่แต่บ่อนเบี้ย ๕ ตำบล พระยาวิเชียร คิตะจะเป็นของราชาธิปัตย์ เพราะให้ว่าประมูลตกขาด เธอเห็นว่า ทำเป็นของราชาธิปัตย์ ไม่ชอบกล ควรให้ว่าประมูลเป็นตำบลๆ แลควรให้มี บ่อนไก่ ตั้งอยู่กับบ่อนเบี้ยด้วยตำบลละสังเวียนนั้น ได้ทราบแล้ว

เรื่องบ่อนเบี้ยนี้ไม่เข้าใจตั้งแต่มูลราก ว่าเหตุใดพระยาสงขลาจึงมี อำนาจให้ว่าประมูล ดังที่กล่าวมาในข้อ ๕ ถ้าพระยาสงขลาไปจาก กรุงเทพ ฯ ขึ้นหนึ่ง ที่เรียกว่าประมูลนั้นคือขายช่วง ดังนั้นก็พอฟัง แต่ถ้ายกเอา อากរប៉อนเบี้ยไปว่าเองด้วยอาไศรยเหตุที่พระวิจิตรคิดจะลดตำบลให้น้อยลง จะต้องเข้าใจว่าเปนถือวิสาสะเกินไป ผู้ว่าราชการหัวเมืองวันตกจะถือว่า เข้าใจๆ จะประพฤติทางราชการอย่างใหม่ เสมอด้วยข้าหลวงเทศาภิบาลไม่ได้ เพราะเคยประพฤติตัวเป็นเจ๊กมากันนาน แลยังเปนอยู่เสมอด้วย

อนึ่ง การที่รวมบ่อนน้อยตำบลเข้านี้ ก็ไม่เป็นความกิดพิเศแปลก- ประหลาดอันใด ในกรุงก็เคยรวบรัดเข้ามาถึง ๒ } กราว เงินขึ้นทุกๆ ครั้ง ครั้งละมาก ๆ ไม่ได้มีลดลงแต่สักครั้งเดียว ครั้งนี้ที่เมืองสงขลา รวมเข้าเงิน กลับตกไปผิดสังเกต การที่จะตั้งบ่อนเบี้ยเปนของราชาธิปัตย์นั้น ไม่ควรด้วย

แต่ไม่ดีเป็นอย่างยิ่งด้วย ถ้าบ่อนตายจะต้องจ่ายเงินพระคลังมหาสมบัติออกไปใช้
เห็นความคิดเปราะบางประจักษ์ พระวิจิตรจะถูกฝุ่นถูกหว่านเข้าหูเข้าตา เป็น
รองพระยาสงขลาเสียแล้ว เรื่องรวมบ่อนนั้นควรรวม แต่เงินไม่ควรจะตก
ไม่ควรจะให้พระยาสงขลาเป็นผู้ว่าอากรแต่ที่จะเป็นราชาธิปไตยนั้น ไม่ได้เป็น
อันขาด พระยาสงขลาจะกำตัวเอง เราจะต้องไปใช้หนี้ให้จะฉิบหายยิ่งกว่า
สวนกาแฟมาก บ่อนไก่ไม่เห็นจำเป็นจะต้องเลิก ถ้าจะเลิกก็ต้องเลิกตลอดจน
กักปลา ชนเกาะ ชนกระบือ แข่งม้า เห็นว่าเป็นการตัดสนุกข์ของคนที่ไม่
มีอะไรเล่น ห้ามยุบยับไปจะรักษาไม่ได้ การที่จะรักษานั้นห้ามเกณฑ์คนเสีย
แล้วจะเอาคนที่ไหนจ่าย แต่การพนันซึ่งต้องด้วยพระราชบัญญัติห้ามนั้นควร
เลิก

ตั้งแต่วันที่ ๑๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕

ที่ ๑๕/๑๕๘๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๑ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาที่ ๑๐/๔๑
ลงวันที่ ๑๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ มีพระราชดำรัสว่า การบ่อนเบี้ยเมือง
สงขลาไม่ทรงเข้าพระราชหฤทัยว่าเหตุใดพระยาวิเชียรคีรีจึงมีอำนาจให้ว่า
ประมูล ถ้ายกเอาอากรบ่อนเบี้ยไปว่าประมูลด้วย อาศัยเหตุที่พระวิจิตร
วรศาสน์คิดจะลดต่ำบ่อนให้น้อยลงแล้ว เป็นการลวงเกินอยู่ไม่ควร
กระทำ กับทรงพระราชดำริเห็นว่า การรวมบ่อนเบี้ยน้อยต่ำบลด พระราช
ทรัพย์ไม่ควรตก การที่จะทำอากรบ่อนเบี้ยเป็นราชาธิปไตย ไม่ทรงพระราช
ดำริเห็นชอบด้วย และบ่อนไก่ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่จำเป็นจะต้องเลิก
และโปรดเกล้าฯ ให้ห้ามการพนันซึ่งต้องด้วยพระราชบัญญัติห้ามนั้นข้าพระ-
พุทธเจ้าได้ทราบเกล้าฯ แล้ว พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

การเรื่องภาษีอากรเมืองสงขลา ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า พระวิจิตร
วรศาสน์ไม่ได้เกี่ยวข้องจัดการอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะพระวิจิตรวรศาสน์ออก
ไปถึงประจวบเวลาว่าประมูล ยังไม่มีเวลาพอที่จะสืบสวนให้รู้ความขึ้นลึก
หนาบางในการผลประโยชน์เมืองสงขลา ที่จะจัดการให้ดีขึ้นได้ในศก ๑๑๕ นี้
แลการที่พระยาวิเชียรคีรีให้ว่าประมูลภาษีอากรที่เมืองสงขลา เป็นการทำ
การตามคำสั่งในท้องตรา ที่ได้มีไปแต่ก่อน คือเมื่อวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ๒๒๓ก/๘๕๐๗ ลงวันที่ ๗ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓
มายังกระทรวงมหาดไทยว่า อากรบ่อนเบี้ย อากรสุรา เมืองสงขลา เมือง
จะนะ เมืองเทพาสองรายนั้นครบกำหนดจะหมดงวดนายอากรคนเก่าเพียงสิ้น
ศก ๑๑๓ ขอให้กระทรวงมหาดไทยมีตราบังคับไปให้ผู้ว่าราชการเมืองจัดทำ
อากรบ่อนเบี้ยและสุราเป็นราชธิปไตยคือจะให้ผูกขาด หรือผู้ว่าราชการเมือง
จะทำเองก็แล้วแต่ผู้ว่าราชการเมืองจะจัดที่เมืองนั้น เช่นกับภาษีอากรรายอื่น ๆ
ที่เคยได้จัดไปแล้ว เมื่อตกลงให้ส่งบานแพนกมายังกรุงเทพ ฯ เพื่อได้นำ
ความกราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาต มีความ
ในจดหมายกระทรวงพระคลังดังนี้

ในเวลานั้นเป็นเวลาที่ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองสงขลา
มาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงพระคลังขอรับรองเป็นคำขาด และ
อ้างให้ผู้ว่าราชการเมืองจัดเช่นกับภาษีอากรรายอื่น ๆ ได้เคยจัดแล้วเป็น
หลักฐานมันคงว่ามีแบบอย่างดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้มีตราส่งไปยังพระยา-
วิเชียรคีรี ให้จัดการตามที่กระทรวงพระคลังขอมา แล้วพระยาวิเชียรคีรีก็ได้
มีใบบอกส่งบานแพนกภาษีอากรที่ได้ให้ว่าประมูลผูกขาด และที่ได้ทำเป็น
ราชธิปไตยเข้ามาตามคำสั่ง

ครั้นเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใบบอก
พระยาวิเชียรคีรีฉบับหนึ่งที่ ๑๔๔ ลงวันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔
ส่งบานแพนกภาษีอากรเมืองสงขลาที่ได้ให้ว่าประมูลและที่จะให้ทำเป็น
ราชธิปไตยเข้ามาตามเคย และมีความในใบบอกว่า ได้ประชุมจีนเจ้าภาษี

นายอการราชวรพอกำว่าประมุขอการสุราจันอัปสุกรบ่อนเบี้ย ๔ อย่าง มีผู้
รับประมุขแต่อการสุราแลจันอัป อการบ่อนเบี้ยกับภาษีสุกรไม่มีผู้ใดว่าประมุข
ต้องรับทำเป็นราชาธิปไตย และภาษีอการอื่นอื่น นอกจากนี้ พระยาวิเชียรคีรี
เห็นด้วยเกล้า ๆ ควรจัดเจ้าพนักงานทำเป็นราชาธิปไตยไม่ควรให้ผูกขาดตักตอน
ไปทำ เพราะจะเป็นการเดือดร้อนแก่ราชวร และว่าตั้งแต่ศก ๑๑๒ มาถึง
ศก ๑๑๔ พระยาวิเชียรคีรีได้จัดทำเป็นราชาธิปไตย เงินหลวงไม่ตก แล
ราชวรก็ไม่เดือดร้อนเป็นการเรียบร้อยมา เพราะฉะนั้นใน ร.ศ. ๑๑๕ พระยา
วิเชียรคีรีขอรับพระราชทานทำเป็นราชาธิปไตยต่อไป มีความในใบบอกดังนี้

เมื่อข้าพระพุทธเจ้ารับใบบอกฉบับนี้เห็นเงินหลวงตก และเห็นข้อที่
จะทำอการบ่อนเบี้ยเป็นราชาธิปไตย เป็นความไม่พอใจของข้าพระพุทธเจ้าเป็น
อันมาก จึงได้มีตราไปยังพระวิจิตรวรสาสน์ และพระยาวิเชียรคีรีว่า ได้
ตรวจดูบ้านแพนเห็นเงินหลวงตกไม่เห็นมีเหตุผลอันสมควรที่จะเป็นเช่นนั้น
ปีนี้ได้ทราบว่ามีไร่นากับบริบูรณ์ เงินเหล่านี้เป็นเงินผลประโยชน์แผ่นดินสำคัญ
ต้องตรวจตราดูให้ดี เงินหลวงที่ตก ตกด้วยเหตุใดให้มีใบบอกชี้แจงมา และ
ที่จะทำอการบ่อนเบี้ยเป็นราชาธิปไตยนั้นไม่เห็นด้วย และได้มีตราลับกำกับ
ไปยังพระวิจิตรวรสาสน์อีกฉบับหนึ่ง ชี้แจงข้อความที่เจ้าเมือง กรมการเมือง
วันตก เคยเกี่ยวมีผลประโยชน์ในการภาษีอากร ให้พระวิจิตรวรสาสน์
ตรวจตราดูแลเรื่องผลประโยชน์จงหนัก ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน
ทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาตราที่ ๒๐/๔๖๗๓๓ และตราลับที่ ๑๘/๑๖๑๖๐ ทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

เมื่อวันที่ ๑๔ เดือนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใบบอกพระยาวิเชียรคีรี
ที่ ๔ ลงวันที่ ๓ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ ความว่าได้พร้อม กับพระวิจิตรวรสาสน์
เรียกเงินหัวหน้าพวกเจ้าภาษีนายอากรมาว่าประมูลอีกเป็นคำรบที่ ๓ มีผู้รับ
ประมูลอากรบ่อนเบี้ยเป็นการตกลง กับมีผู้รับประมูลทำภาษีสุกร แขวงเมือง
จะนะ แขวงปะทอเป็นการตกลงด้วย แต่ภาษีสุกรแขวงกลาง กับแขวงฝ้ายเหนือ
ไม่มีผู้ใครรับทำ จึงตกลงคงจำเป็นต้องจัดทำเป็นราชอาศิปัตย์ เมื่อได้ความตาม
ใบบอกฉบับหลังตั้งนี้ การอากรบ่อนเบี้ยก็เป็นอันยุติที่ได้ให้ผูกขาดไปตาม
พระราชดำริห์แล้ว แต่ยังไม่เป็นที่พอใจของข้าพระพุทธเจ้าอยู่เหมือนกัน เพราะ
เงินตกไป ๒๐ ชั่ง แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าพ้นเวลาที่จะแก้ไขให้ทันได้ในปีนี้
จำเป็นต้องรอไปจนศกหน้า ถ้าการได้จัดให้ดำเนินไปตั้งเป็นอยู่ ข้าพระพุทธเจ้า
เชื่อเป็นแน่ว่าเงินผลประโยชน์แผ่นดินในหัวเมืองเหล่านี้ยังจะขึ้นได้อีกเป็น
อันมาก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๒๔/๑๑๑

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๒๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยได้รับหนังสือเลขที่ ๑๙/๑๙๘๑ ลงวันที่ ๑๗ เมษายน ศก ๑๑๕ ตอบหนังสือฉันที่ ๑๐/๔๑ เรื่องภาษีอากร เมืองสงขลา มีความเปนหลายประการ ส่งสำเนาตราหน้า แลส่งตราซึ่งมิไป ไต่สวนเล็กำขับไปมาให้ดูด้วยนั้น ได้ทราบความตลอดแล้ว ข้อที่พระยาวิเชียร- คิริให้ว่าประมุข เพราะได้อำนาจจากคลังยอมไปเป็นสันปัญหาในข้อนั้น การ ซึ่งคลังมอบให้ นั้น เขาก็คงจะได้บอกฉันตอก แต่ไปสังเกตมันใจเสียว่ามีแต่ หัวเมืองฝั่งตะวันตก ข้างฝ่ายตะวันออกนั้นจะมีแต่หลังสวนเมืองเดียว เพราะ พระยาวิเชียรคิริเคยเข้ามาแย่งพลัดแย่งพลาคไม่ได้ภาษีไปก็มี ภาษีอื่นๆ จะเป็น เกาเวอนเมนต้นนั้นควรอยู่ บ่อนเบี้ยเป็นผูกขาดไปแล้วก็เป็นทีพอใจ ข้อที่เงิน ตกต่ำไปนั้น ไม่เห็นเลยว่าจะตกได้ด้วยอะไร มีอยู่ทางเดียวเท่านั้น คือข้อที่ เขาว่าคนหนีออกไปเมืองไหนเสียมากเพราะทนการข่มขี่ให้รับจ้างบริษัทปลุก กาแพซึ่งพระยาวิเชียรคิริมีส่วนด้วยไม่ได้ ถ้าเช่นนั้นเป็นเห็นจริง ความ ข้อนี้ยากจะหักพระยาวิเชียรคิริอยู่ ซึ่งเงินตกไป ๒๐ ชั่ง เสนาบดีไม่มองาย ฤาไม่เพิกเฉยตามแต่จะเป็นไปแล้ว ก็เป็นอันปล่อยเลยตามเลยได้ ด้วยเชื่อว่า ปีน่าจะไม่เป็นอีก

(ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย)

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ก. ๑๔.๔/๙)

ที่ ๒๒๐/๖๑๒๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๕ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการทราบ
ฝ่าพระบาท

ท้าวแต่ก่อนเกล้า ๆ ได้มีหนังสือทูลเกล้า ๆ ถวายที่ ๑๔/๑๔๘๑ ลง
วันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งแจ้งในการบ่อนเบี้ยบ่อนไก่เมืองสงขลา
ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

มาบัดนี้เกล้า ๆ ได้รับบอกพระวิจิตรวรสาสน์ที่ ๒๒/๒๓ ลงวันที่ ๘
เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ อีกฉบับหนึ่งว่า ซึ่งแจ้งมาเรื่องเงินผลประโยชน์ในเมือง
แลเรื่องราวประมูลบ่อนเบี้ยในเมืองสงขลาที่จะจัดการให้เรียบร้อยในปี ๑๑๕
ยังไม่ได้ต้องเลื่อนไปปี ร.ศ. ๑๑๖ มีข้อความเพนหลายประการแจ้งอยู่ใน
สำเนาบอกพระวิจิตรวรสาสน์ ซึ่งได้สอดทูลของถวายมาด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง-
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

เสนาบดีตามเสด็จประพาสเมืองชะว

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุ

ราชปลัดทูลฉลองเซ็นแทน

เงาะพระองค์

ที่ ๒๒/๒๓

ที่พักข้าหลวงเมืองสงขลา

วันที่ ๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๕

เรื่องผลประโยชน์ในเมืองสงขลา

ข้าพระพุทธเจ้า พระวิจิตรวราสณฑ์ข้าหลวงพิเศา ขอพระราชทาน
กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานตราลับที่ ๑๘/๑๖๑๖๐ ลงวันที่
๒๗ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าคิกดู
เรื่องผลประโยชน์ในเมืองสงขลา เพราะยังตกเรียเสียหายอยู่มาก กับให้
ตรวจดูตามใบบอกพระยาวิเชียรคีรี เห็นเงินภาษีอากรตกไม่เป็นที่พอพระไทย
ให้ข้าพระพุทธเจ้าไต่สวนพอเป็นโครงไว้ทำฝ่าพระบาทเมื่อเวลาเสด็จออกมานั้น
ทราบเกล้าฯ ทุกประการแล้ว

เรื่องผลประโยชน์ในเมืองสงขลาี้ พอมาถึงข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ตั้งใจ
ศึกษา พอได้ทราบเกล้าฯ ได้บ้าง ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลมาใน
ใบบอก ที่ ๒๘/๑๑๔ ลงวันที่ ๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ความแจ้งอยู่แล้ว
ข้าพระพุทธเจ้าก็มีความวิตกอยู่เหมือนกัน ในเรื่องเงินอากรตกบ้างบางอย่าง
มีเรื่องบ่อนเบี้ยเป็นต้น แต่การยังกลับตัวไม่ทัน จึงต้องขอรับพระราชทาน
แก้ตัวต่อปีศก ๑๑๖ แม้ว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าอยู่
ต่อไป

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาโดยละเอียดแล้วถึงเรื่องการภาษีอากร
ทั้งปวง มีมือเจ้าเมืองเกี่ยวข้องด้วยทั้งนี้ตั้งแต่ที่ทรงเข้าพระไทย ในเวลาที่ว่า
ประมูลกันก็มีแต่พวกข้างนี้โดยมาก คนอื่นที่อยากจะเข้าประมูล แต่ไม่กล้า
ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกตัวมาถามหลายคนถึงรู้ว่ามีกำไร ถ้าพวกข้างนี้แข่งอยู่ก็
ไม่อาวขึ้น เพราะมีความเกรงกลัวที่จะมีความรังเกียจอย่างใดอย่างหนึ่งในเวลา
ได้ทำภาษีอากรเป็นดังนี้ เมื่อประมูลเงินภาษีปี ๑๑๕ ข้าพระพุทธเจ้ากับ
พระยาวิเชียรคีรีไปตรวจราชการ ครั้นกลับมาเจ้าพนักงานแจ้งว่า เงินอากร
บ่อนเบี้ย นายอากรคนเก่าร้องขาด ประมูลกันขึ้นได้เพียง ๔๐ ชั่ง เงินเดิมถึง
๘๐ ชั่ง พระยาวิเชียรคีรีจึงจะทำเป็นของราชาธิปไตย ข้าพระพุทธเจ้ายังหนักใจ
เกรงจะเป็นเล่ห์กลอย่างไรอยู่ จึงได้สั่งให้นัดประชุมว่ากันใหม่ก่อนว่าข้าพระ-
พุทธเจ้า เงินขึ้นไปได้ถึง ๖๐ ชั่ง ยังกองขาด ๒๐ ชั่ง แต่กระนั้นคนที่ประมูล
ขึ้นไปแลที่ตกลงจะให้ทำก็เป็นคนของเจ้าเมืองอีกเหมือนกัน พอเห็นเป็น
พยานได้ว่า การว่าประมูลภาษีอากรจะเอาเป็นเที่ยงธรรมทีเดียวไม่ได้ ถึงว่า
ประมูลกันก่อนว่าข้าพระพุทธเจ้าก็จริง แต่พวกจีนยังไม่แน่ใจว่าข้าพระพุทธเจ้า
จะอยู่ไปสักเท่าใด จวญว่าประมูลแข่งขันไปตามที่เต็มใจรัก ถ้าข้าพระพุทธเจ้า
ต้องกลับเสียในระหว่างปีหรือต้นปี พวกที่ทำเกรงจะไม่มีความสุข จะถูกรัง
แกต่าง ๆ

อีกอย่างหนึ่งธรรมเนียมบ่อนเบี้ยในเมืองนี้เล่นได้ตามชอบใจ ไม่ว่า
ที่ไหน ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลมาแล้ว แลเข้าเอาบ่อนไก่เข้ามาแทรก
แทนละครเพลงด้วยอีก ตกลงบ่อนเบี้ยมีที่ไหน บ่อนไก่ก็มีด้วย โจรผู้ร้าย
จึงได้ชุกชุมนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้ประกาศกัน ตกลงห้ามบ่อนไก่เสีย แลบ่อน
เบี้ยก็จะให้ตั้งแต่เพียง ๕ ตำบล ครั้นเมื่อว่าประมูลครั้งหลัง ข้าพระพุทธเจ้า
ต้องยอมให้เพิ่มขึ้นเป็นแขวงละบ่อน คือในกลางเมือง ๒ เกาะยอหนึ่ง แหลม-

สนหนึ่ง หัวเขาหนึ่ง แหวงฝ้ายปะท่า ๖ ฝ้ายเหนือ ๖ รวม ๑๒ ตำบล แต่จะ
 ตั้งที่ไหนต้องบอกให้ข้าพระพุทธเจ้าทราบเกล้าฯ แลไม่ยอมให้ตั้งใกล้บ้าน
 อำเภอบนอันขาด ตูก็ยิ่งมากเหลือเกิน ไม่เป็นที่พอใจของข้าพระพุทธเจ้าเลย
 ครั้นจะไม่ยอมให้บ่อนมากขึ้นเล่า เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าเงินหลวงจะตกมากนัก
 ถึงว่าเพิ่มขึ้นเป็น ๑๒ ตำบลก็จริง ยิ่งค่อยยังชั่วกว่าที่เป็นมาแล้ว ซึ่งประมาณ
 ไม่ได้ว่าก็ร้อยก็สิบ บ่อนเบี้ยในเมืองสงขลาที่จะให้ขึ้นเท่าเท่าเห็นจะไม่ไหว
 ข้าพระพุทธเจ้าได้เที่ยวตรวจดูตามบ่อนที่เล่นเวลากลางคืนหลายครั้งดูไม่มี
 เดิมพันเท่าไร กันกันเหมือนมะพร้าวไม่มีกระติแล้ว ด้วยฝนไม่ดีข้าวปลาไม่
 บริบูรณ์มาถึง ๓ ปี ฟังค่อยก็ขึ้นในปีนี้เอง แลที่เงินสูงขึ้นไปได้ถึง ๘๐ ชั่ง
 นั้นเป็นดังนี้ คือผูกไปเล่นกันในบ้านกรมการที่บ้านพระยาสงขลา(ชุม)เป็นต้น
 เพราะพวกผู้ดีไม่เล่นตามบ่อนบนอันขาด ถ้าใครไม่มีทุนเจ้าของบ่อนจะรองให้
 ไม่มีเงินใช้เอาตัวทำสารกรรมธรรม์ใช้กัน อย่างนี้ชุกชุม ข้าพระพุทธเจ้าไม่เคย
 ได้ยินได้ฟังดังนี้เลยในชั่วอายุข้าพระพุทธเจ้ามา

ยิ่งตรวจข้าพระพุทธเจ้าก็ยิ่งเห็นสิ่งนั้นก็ท้องทำ สิ่งนั้นก็ท้องจัด จน
 เกือบจะไม่ทราบเกล้าฯ ว่าจะตั้งต้นอะไรเข้าก่อน

คิดด้วยเกล้าฯ ว่า สรรพการทั้งปวง ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้ฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นการเรียบร้อยเป็นแบบแล้ว ต้องถอนออกจาก
 มือผู้ว่าราชการเมืองทั้งสิ้น ไม่เช่นนั้นไม่เรียบได้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

วิจิตรวรสาสน์

ศาลาว่าการมหาดไทย

ที่ ๓๓/๓๕๕๐

วันที่ ๓๐ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ล่องธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถ์เลขที่ ๑๐/๔๑ ลง
วันที่ ๑๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ ตอนท้ายพระราชหัตถ์เลขฉบับนั้นทรงพระราช
ดำริห์เห็นว่าบ่อนไก่ไม่จำเป็นจะต้องเลิก ถ้าเลิกจะเป็นการตัดสนุกนี้ของราษฎร
ที่จะรักษาไปไม่ได้ตามประกาศห้าม และโปรดเกล้าฯ ให้ห้ามการพนันซึ่ง
ต้องด้วยพระราชบัญญัติห้ามนั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาทิสักมิได้

ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ทันจะได้มีตราออกไปตามกระแสพระบรมราช-
โองการ บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับบอกพระวิจิตรวรสาสน์ฉบับหนึ่งส่งสำเนา
ประกาศห้ามเรื่องบ่อนไก่ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย
สำเนาประกาศทราบฝ่าล่องธุลีพระบาท ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ การเรื่อง
นี้เป็นกรณีที่ข้าหลวงกับผู้ว่าราชการเมืองกรมการได้ปรึกษาหารือกันเห็นชอบ
 และได้ประกาศโฆษณาการเป็นการทราบทั่วกันเสียแล้ว ถ้าจะสั่งให้กลับเลิก
คำสั่งในทันทีเกรงด้วยเกล้าฯ น่าจะมีทางเสียอยู่ประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นข้า
พระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลองห้ามไปตู่ไปสัก ๖
เดือนก่อน แล้วจึงค่อยจัดการผ่อนผันต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๑,๑๑๔

ประกาศ

เลิกด้านห้าตำบล

ประกาศให้ราษฎรลูกค้าไทย จีน แยกในแขวงเมืองสงขลา ฤๅลูกค้า
มาแต่แขวงเมืองอินทราปทวักันว่า

๑. ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหา
ประเสริฐ ณครุฑเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระวิจิตรวรสาสน์
กระทรวงมหาดไทยเป็นข้าหลวง ออกมาตรวจราชการณเมืองสงขลา เพื่อ
ได้ปรึกษาหารือกับผู้สำเร็จราชการเมืองกรมการช่วยจัดการบ้านเมือง
ให้เจริญเรียบร้อยขึ้นให้ราษฎรได้รับความสุขสำราญไปมาค้าขายโดยสะดวก
สมควรแก่เวลาแลสมัย เปนพระเดชพระคุณปกเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ ควรที่
ราษฎรทั้งหลายจะระฤกถึงพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่ง
ทรงตั้งพระราชนัดไทยจะทนต์บำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินนั้นให้จงมาก

๒. บัดนี้พระวิจิตรวรสาสน์ข้าหลวงกับผู้สำเร็จราชการเมืองปรึกษา
เห็นพร้อมกันว่า การตั้งด่านตรวจตัวรูปพรรณโค กระบือ แลตัวสำหรับ
แพะแกะเปิดไก่อ ซึ่งพวกพ่อค้าพาไปขายทางเมืองไกลบูรินั้นมีถึงห้าตำบล คือ
ที่เชิงตพานคลองสำโรงด่านหนึ่ง บ้านน้ำน้อยด่านหนึ่ง บ้านพรุด่านหนึ่ง
ทุ่งตลุงด่านหนึ่ง บ้านพังลาด่านหนึ่ง ผู้ที่จะนำสัตว์เดินทางไปต้องแวะให้
ตรวจทุก ๆ ด่าน แลเสียเงินค่าตรวจโคกระบือตัวละ ๔ อัฐ ๕ แห่งรวมตัวละ
๒๐ อัฐ แพะแกะตัวละ ๒ อัฐ ๕ แห่ง รวมตัวละ ๑๐ อัฐ เปิดไก่อหาบ
ละ ๑ อัฐ ๕ แห่งรวมหาบละ ๕ อัฐ ทำให้ข้าเสียเวลาในการค้าขาย แล

เตือนร้อนแก่ผู้ที่จะภาสั่วไปนั้นเป็นอันมาก กว่าที่ตลอดแขวงเมืองสงขลา
ไปได้เสียเวลาไม่ต่ำกว่าสองวัน

๓. ควรให้เลิกด่านทั้ง ๕ แห่ง ตามที่ได้ออกชื่อมาแล้วข้างต้นนั้น
เสีย ยกไปที่ปลายแดนในตำบลบ้านปรกแต่แห่งเดียวตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน
รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เป็นต้นไป ให้นายท่านตรวจตรารักษาด่านตามข้อ
บังคับที่ตั้งขึ้นไว้

๔. ส่วนค่าตรวจตัวรูปพรรณนั้น ให้นายท่านคงเรียกแต่เพียงดังนี้
คือ โครกระบือตัวละ ๑๖ อัฐ แพะแกะตัวละ ๘ อัฐ เปดไก่หาละ ๔ อัฐ

๕. เมื่อลูกค้าเสียเงินค่าตรวจ ถูกต้องตามจำนวนสัตว์ที่ภาไปนั้นแล้ว
ให้นายท่านทำตัวใบเสร็จให้เจ้าของคนละฉบับ แลให้จดจำนวนสัตว์จำนวน
หาบจำนวนเงินลงในใบเสร็จนั้นให้ถูกต้องตามแบบที่ให้ไว้

๖. เงินค่าตรวจนั้นให้ยกขึ้นไว้เป็นเงินหลวง ให้นายท่านทำบัญชี
จำนวนสัตว์จำนวนหาบให้ถูกต้อง แล้วนำเงินมาส่งยังกรมการนายแขวงฝ่าย
เหนือทุก ๆ เดือน ไม่ให้ช้ากว่าวันที่ ๕ เดือนที่ขึ้นใหม่

๗. ห้ามมิให้นายท่านเรียกค่าตรวจเกินจากพิกค้อตราที่ได้กล่าวไว้แล้ว
แลห้ามมิให้เรียกค่าตรวจหนังสือเดินทางแก่คนเดินไปมาที่มีได้ค้ำขายโครกระบือ
แพะ แกะ เปดไก่ เป็นอันขาด

ประกาศมาวันที่ ๑๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

พระยาวิเชียรคีรีฯ ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ประกาศให้ราษฎรไทย
จีน แยก ในเมืองสงขลาทราบทั่วกันว่า

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิจิตรวรสาสน์เป็นข้าหลวง
ออกมาณเมืองสงขลา เพื่อไปดูหาหรือกับผู้สำเร็จราชการเมืองกรมการ
จัดการบ้านเมืองให้ดำเนินไปในทางที่ชอบที่ควรสมแก่กาลเวลา บัดนี้
ได้พร้อมกันตรวจดูเห็นราษฎรไทยจีนแยกชวณกันชนไก่ตั้งสินพนันกันชุกชุม
ทุกแขวงทุกตำบล พวกที่มาชนไก่มากมาแต่ต่างแขวงต่างอำเภอต่างบ้านต่างเมือง
โดยมาก ครั้นมาชนไก่บางทีเกิดทะเลาะวิวาทชกตีฟันแทงกันเนื่องๆ ที่ชนไก่
แพ้แล้วไม่มีเงินจะใช้ ก็เที่ยวตักข่อยย่องเบาและชะโมยโคกระบืออยู่เสมอ
สังเกตดูได้เห็นว่า ถ้าที่ใดตำบลใดตั้งบ่อนชนไก่กันชุกชุมแล้ว ที่นั้นตำบลนั้น
ก็เกิดโจรผู้ร้ายขึ้นเนื่องๆ เพราะได้สังเกตเหตุการณ์แน่นอนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว
นี้ จึงเห็นว่าที่ราษฎรชวณกันตั้งบ่อนชนไก่ตั้งสินพนันนั้น ไม่เป็นประโยชน์
สิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย แลทำให้เสียเวลาทำมาหากินส่วนตัวของพวกนักเลงชนไก่
ด้วย เพราะฉะนั้นตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ ให้กรมการนายแขวง
ฝ่ายเหนือฝ่ายปะท่า แลแขวงกลางประกาศห้ามปรามไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใด ตั้งบ่อน
ชนไก่ตั้งพนันกันต่อไปเป็นอันขาด ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดไม่ฟังตามหมายประกาศห้าม
ปรามนี้ สืบจับได้พิจารณาเป็นสัจจะปรับเจ้าของบ่อนกับเจ้าของไก่ชนหรือ
ผู้ถือไก่ชนฐานขัดคำสั่งผู้สำเร็จราชการเมืองตามพระราชบัญญัติลักษณะพยาน
มาตรา ๕๕ คือปรับฐานให้จำขังไว้ไม่เกิน ๓ เดือน และต้องเสียค่าสินบล
ให้กับผู้นำจับหรือผู้นำความมาแจ้งเป็นเงิน ๕ ตำลึงด้วย

อนึ่ง ถ้ามีผู้หนึ่งผู้ใดลอบชนไก่กันในน่านายบ้านใด นายบ้านไม่ได้ห้ามปรามหรือห้ามปรามแล้วผู้ชนไม่เชื่อฟัง นายบ้านไม่นำความมาแจ้งต่อกำนันหรือร้องเรียนต่อกรมการนายแขวง แกล้งปกปิดข้อความที่ต้องห้ามของบ้านเมือง ด้วยความเจตนาเห็นแก่หน้าบุคคลผู้อื่นยิ่งกว่าธรรมเนียมราชการสืบจับได้พิจารณาเป็นสัตย์ไซ้ จะลงโทษนายบ้านฐานละเมิดตามกฎหมายในลักษณะอาญาหลวงมาตรา ๘๙ คือนายบ้านไม่ทำตามหน้าที่ๆ ท่านบังคับไว้ ให้ปรับไหมฐานละเมิดลาหนึ่งเป็นฟืนในหลวงนายบ้านศักดินา ๒๐๐ ไร่ ฐานละเมิดลาหนึ่งเป็นเงินไม่เกิน ๒๒ บาท ถ้านายบ้านประพฤติชอบจับคนผู้ลอบชนไก่มาส่งยังกรมการนายแขวง นายบ้านจะได้รับเงินรางวัลคือค่าสินบลรายหนึ่งไม่เกินกว่า ๒๐ ให้กรมการนายแขวงและกำนันนายบ้านประพฤติให้ถูกต้องตามหมายประกาศ^๕นี้จงทุกประการเทอญ

ประกาศมาแต่ออฟฟิศที่วราชกรวันที่ ๑๖ เดือนมีนาคม รัตนโกสินทร
ศก ๑๑๔

หอรัษฎากรพิพัฒน์

ที่ ๑๐ ณ/๖๒๐

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ขอเดชะฝ่าล่องธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานลายพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕/๕๒ ลงวันที่ ๑๕ เดือนนี้ โปรดเกล้าฯ พระราชทานบาญแผนกรายว่า ภาษีอากรเมืองสงขลา กับสำเนาพระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังกระทรวงมหาดไทย ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าฯ โดยพระกระแสพระบรมราชดำริห์ทุกประการ

พระราชอาญาไม่พ้นเกล้าฯ ภาษีอากรหัวเมืองชายทะเลวันตกน่านอกแลเมืองสงขลา^{นี้} กระทรวงพระคลังได้มอบให้ข้าหลวง แลผู้ว่าราชการเมืองจัดการทำเป็นหลวงมาแต่เดิม พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ แลข้าพระพุทธเจ้าได้มารับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ต่อมายังมีได้แก้ไขการ^{นี้}อย่างใด โดยได้รับใส่เกล้าฯ ตรวจดูรายการรับเงินตามรายชื่อภาษีอากร^{นี้} บ้างลดบ้าง หักลด แล้วก็ยังได้เงินส่งมามากกว่าที่ให้ผูกขาดมาแต่เดิม ทั้งข้าพระพุทธเจ้าก็ยัง^{นี้}ไม่ทราบการเป็นจริงของการเหล่านี้ตลอด ดังได้ทรงทราบได้ฝ่าล่องธุลีพระบาทแล้ว จึงมิได้คิดแก้ไขการอัน^{นี้}อย่างใดได้

ส่วนอากรบ่อนเบี้ยที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานกระแสพระบรมราชโองการไปนั้น เป็นการชอบด้วยแบบอย่างทางราชการทุกประการที่ข้าพระพุทธเจ้าทูลเกล้าฯ ถวายแต่ต้นบาญแผนก ไม่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาตามวิธีการ^{นี้} เพราะข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ทราบการเป็นจริงตลอด พระ-

ราชอาณาจักรไม่พินทุเกล้า ฯ โดยกระทรวงมหาดไทยส่งแต่ต้นบาญแผนกมาให้
 กระทรวงพระคลังนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ไม่ได้ส่งสำเนาไปบอกมา
 ในหนังสือนำกระทรวงมหาดไทยก็ไม่มีข้อความชัดเจนอย่างใด มีใจความแต่ว่า
 ได้เรียกว่าประมูลเงินตกรมาก พระยาวิเชียรคีรีจะรับจัดการ แจ้งอยู่ในใบบอก
 นั้นแล้ว ส่วนใบบาญแผนกจะทำเป็นหลวงข้อความเล็กน้อย ข้าพระ-
 พุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าจะจัดการเป็นหลวงแล้วก็ไม่เป็นการสมควรแท้
 ผิดแบบอย่าง ถ้าพระยาวิเชียรคีรีจะรับจัดการเป็นส่วนตัวแล้ว ก็ไม่สู้งดงาม
 แต่ได้เคยมีตัวอย่างมาบ้าง คือเมืองสวิตโก พระยาจตุรราชโกศากรรับผูกขาด
 ทำมาหลายจำนวนโดยไม่มีผู้ใดรับทำ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะว่าประมูลใน
 กรุงเทพฯ ฯ ก็สิ้นคราวเกินกำหนดล่วงงวดเดือนเข้ามาแล้ว ผู้จะรับทำไปจัดการ
 ไม่ทันวันที่ ๑ เมษายน เงินก็คงจะไม่ขึ้นได้ จะขอให้กระทรวงมหาดไทย
 บังคับไปให้ผูกขาดเสียตามรายว่าประมูล เงินส่วนพระราชทรัพย์ก็ตกต่ำมาก
 ๑๑๑
 ๑๑๒ } เงินปีละ ๖๕๙๙ บาทเท่านั้น
 ๑๑๓
 ปี ๑๑๔ ขึ้นเป็น ๖๖๗๙ บาท ที่ว่าปี ๑๑๕ ไม่มีผู้รับทำเงินตกรนั้น ก็ไม่
 ทราบเกล้า ฯ ว่าเหตุผลจำเป็นอย่างใด ถ้าจะให้ผูกขาดตามเงินที่มีผู้รับ
 ประมูลก็เกรงจะเสียเปรียบพระยาวิเชียรคีรีผู้จัดการ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้มี
 หนังสือตอบไปยังกระทรวงมหาดไทย ในใบบอกพระยาวิเชียรคีรีว่าอย่างใด
 ความเป็นจริงประการใด ถ้าพระยาวิเชียรคีรีจะจัดการเป็นหลวงแล้วกระทรวง
 พระคลังยอมไม่ได้ ถ้าพระยาวิเชียรคีรีจะรับจัดการเป็นส่วนตัวแล้วก็ยอมได้
 แต่ต้องถือว่าเงินนี้คงเท่าปี ๑๑๔ ไม่ตกขึ้นกว่าเดิม โดยถ้อยคำที่ว่าผู้มีประมูล
 เงินต่ำกว่าเดิมจึงไม่ให้ทำนั้น

ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ามีความเลื่อมใสปฏิบัติราชการในหน้าที่ไม่ถ้วนถี่ ไม่ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาท้ายนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความผิดพระราชอาญาไม่พ้นเกล้าฯ

ตั้งแต่นั้นข้าพระพุทธเจ้าจะสำรวมระวังปฏิบัติราชการในหน้าที่ให้ต้องตามแบบอย่างโดยกระแสนพระบรมราชโองการสืบต่อไป ขอพระบารมีปกเกล้าฯ เปนที่พึง

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ศิริรัชสัทธาต ขอเทชะ

(ร่าง)

ที่ ๑๕/๑๑๐

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๒๕ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นศิริรัชสังกาศ ท้ายเรือจดหมายที่ ๑๐ ฅ/๖๒๐ ลงวันที่ ๒๔ เดือนนี้ตอบชี้แจงมาด้วยเรื่องภาษีอากรเมืองสงขลา ได้ทราบความแล้ว

เรื่องที่คลังมอบภาษีให้ไปว่าที่เมืองสงขลา ซึ่งฉันไม่เข้าใจว่าพระยา-
สงขลาได้รับอำนาจไปนั้น เพราะเข้าใจเสียว่า ภาษีอากรฝั่งทะเลตะวันออก
แหลมมลายูจะมีเจ้าเมืองรับผูกขาดไปไม่ผลัดเปลี่ยนแต่เมืองหลังสวนเมืองเดียว
เพราะเห็นพระยาสงขลามาย่างภาษีไม่ได้ตั้งแต่ก่อน ที่จริงคลังมหาสมบัติเห็น
จะได้บอกแล้ว เมื่อเวลาหาผู้รับประมูลไม่ได้ บัดนี้ได้รับหนังสือกรมตำรวจว่า
ได้รับใบบอกว่าอากรบ่อนเบี้ยได้ให้ผูกขาดแล้ว เงินตกค่าไป ๒๐ ชั่ง แล
กรมตำรวจรู้สึกการที่เสียท่วงทีไปในกระบวนการนี้แล้ว จะคิดกวตขันการ
ต่อไป แลได้มีหนังสือไปไต่สวนว่าภาษีตกด้วยเหตุใดอยู่แล้วด้วย จึงเห็นว่า
การก็ล่วงไปแล้ว จะแก้ไขก็วุ่นวายมากไป การซึ่งภาษีตกนี้ ไม่มีเหตุอันใด
ซึ่งจะตกนอจากคนออกจากบ้านเมืองไปมาก ก็เป็นช่องที่จะได้กวตขันจัดการ
เมืองสงขลาขึ้น เพราะฉันจึงได้ยอมให้ตกไปเสียปีหนึ่ง ปีน่าคงไม่กล้าตก
แต่ภาษีอื่นๆ ที่เป็นคอเวอนเมนต์นั้นควรอยู่ การที่จะได้มากได้น้อยต้อง
อาไศรยข้าหลวงเลาะตรวจกวตขัน เข้าใจว่ากรมตำรวจจะได้ใส่ใจอยู่แล้ว

ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานกรมหมื่นศิริรัชสังกาศ
ทจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ค. ๑๔.๔/๗)

ที่ ๑๘/๑๗๓๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๖ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับ โบบอกกลับพระวิจิตรวรสาสน์ ที่ ๒๘ ลง
วันที่ ๑๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ซึ่งแจ้งผลประโยชน์ในเมืองสงขลา แลส่งบาญชี
มายังข้าพระพุทธเจ้าฉบับหนึ่งว่า พระวิจิตรวรสาสน์ได้ตรวจดูผลประโยชน์
ในเมืองสงขลาที่ผู้ว่าราชการเมืองเก็บ แลมีผู้ผูกขาดจากกรุงเทพ ฯ ตามที่
พระยาวิเชียรคีรีแจ้งให้ทราบบ้าง ใต้สวนตามราษฎรบ้าง พอทราบเกล้า ฯ ได้
ว่า ผลประโยชน์เก็บได้อยู่ในเวลานี้ทั้งสิ้นประมาณเท่าใด ขึ้นพระคลังมหา
สมบัติเท่าใด เป็นส่วนผู้ว่าราชการกรมการเท่าใด ถ้าจัดการดีเรียบร้อยขึ้น
จะได้รับพระราชทรัพย์สำหรับบำรุงเมือง หรือขึ้นพระคลังอีกประมาณเท่าใด

๑. เงินส่วยแทนกระตานหรือเรียกว่ารายเฉลี่ย เก็บตามตัวคนที่อยู่นอก
เมือง แขวงเมืองเหนือ แขวงปะท่า แบ่งเป็น ๒๑ พวก แจกอยู่ในสำเนา
บาญชีพระวิจิตรวรสาสน์นั้นแล้ว

จำนวนคนแขวงฝ่ายเหนือตามบาญชี ศก ๑๐๗ มีคนที่ต้องเสียส่วย
๖๔๖๙ คน ฝ่ายปะท่า ๙๐๗๕ คน ๒ แขวงรวม ๑๕,๕๔๔ คน บางพวก
เสียมากบ้างน้อยบ้าง เรียกตามบุคคลที่มีส่วนเป็นทาสไม่เป็นทาส เฉลี่ยคน
หนึ่งอยู่ใน ๑ บาท ๑๖ อัฐิ คน ๑๕,๕๔๔ คน ได้เงิน ๑๙,๔๓๐ บาท

อีกรายหนึ่งเมื่อเวลาเที่ยงคนออกไปเก็บค่าธรรมเนียมแต่เดิมมา เกณฑ์ให้พวก
ตัวเลขส่วยหาสำหรับเลี้ยงกรมการที่ไปเก็บ ครั้นภายหลังเลิกการเกณฑ์สำหรับคง
เรียกเป็นเงินค่าเบี้ยเลี้ยงอีกคนละ ๘ อัฐ ๑๕,๕๔๔ คน ได้เงินอีก ๑,๕๔๓
บาท รวมสองรายเป็นเงิน ๒๑,๓๗๓ บาท พระวิจิตรวรสาสน์เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่าเงินรายนี้จะขึ้นได้อีกอย่างน้อย ๑๕ เปอเซนต์ คิดเป็นเงิน ๓,๒๐๖
บาท รวมทั้งเก่าทั้งใหม่เงิน ๒๔,๕๗๙ บาท เพราะการที่เก็บยังรัวอยู่ตามที่
ที่เก็บอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจที่จะให้ตัวพิศศกเว้น
จากเสียส่วยได้ มีบ่าวเลขบุตรหลานกรมการเป็นต้น เพราะเหตุที่เงินหลวงไม่
ขึ้นไม่ลงคงส่งอยู่แต่ปีละ ๘,๑๙๓ บาทเท่านั้น ถ้าเก็บได้มากก็เป็นกำไรแก่ผู้ว่า
ราชการ

ในปีศก ๑๑๕ นี้ พระวิจิตรวรสาสน์ได้ทำเป็นแบบทั่วไปเสร็จให้แก่
พระยาวิเชียรคีรี ๒ ชนิดๆ หนึ่งสำหรับให้แก่ผู้ที่เสียเงินค่าส่วยรายเฉลี่ย อีก
ชนิดหนึ่งเป็นตัวอย่างอนุญาตให้แก่ผู้ที่ไม่ต้องเสียเงิน ยึดเป็นเล่มมีขั้ว เพื่อจะ
ได้ทราบจำนวนคนทั้งสิ้นโดยแน่นอนว่าคงเก็บเท่าใด ยกเว้นเท่าใด บัญชี
ที่มีอยู่เดิมจะเอาเป็นถูกต้องทีเดียวไม่ได้

๒. ส่วยกระตานเมืองจะนะเวลานี้พระมหานุกาพปราบสงครามผู้ว่า
ราชการเมืองจะนะเก็บส่งอยู่ปีละ ๔,๓๓๓ บาท ถ้าเปลี่ยนแปลงแก้ไขธรรม-
เนียมใหม่ทั้งคนไปเก็บเองแล้วคงจะขึ้นได้อีกอย่างน้อย ๖๕๐ บาท รวมทั้งเก่า
ทั้งใหม่เงิน ๔,๙๘๓ บาท เงินรายนี้เป็นส่วนผู้ว่าราชการเมืองสงขลา
เหมือนกัน

๓. โครกระบือที่มีผู้พาไปขายทางเมืองไทร เกาะหมาก แต่ก่อนปีหนึ่งประมาณ ๒ พัน ๗ พัน มาจากเมืองนครบ๊าง เมืองพัทลุงบ๊าง ในเมืองสงขลาบ๊าง แต่คิดตามส่วนมาจากนครอยู่ในไม่ต่ำกว่า ๘๐ เปอเซนต์ ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๐ เปนโรคตายเสียเปนอันมาก ลดลงเพียง ๑ พันบ๊าง ๒ พันบ๊าง ครั้นต่อมาก็ทวีมากขึ้นเปนลำดับ จนถึงศก ๑๑๔ อยู่ใน ๔,๐๐๐ ตัว ในศก ๑๑๕ นี้ พระวิจิตรวรสาสน์แลพระยาวิเชียรคีรีประมาณอยู่ใน ๖,๐๐๐ ถึง ๘,๐๐๐ บรรดาโคกระบือที่พ่อค้ามาแต่เมืองนคร เมืองพัทลุง กัตติ หรือโคในเมืองสงขลา กัตติ ก่อนจะไปเมืองไทรต้องขอหนังสืออนุญาตจากผู้ว่าราชการเมืองก่อน ต้องเสียค่าตัวตัวละ ๔๖ อัฐ ที่เก็บได้แล้วปีหนึ่งเปนเงิน ๒,๒๘๖ บาท ในศก ๑๑๕ จะทวีขึ้นอีก ๕๐ เปอเซนต์ เงิน ๑,๑๔๓ บาท รวมทั้งเก่าทั้งใหม่ ๓,๔๒๙ บาท คงเป็นส่วนผู้ว่าราชการเมือง

๔. ค่าตรวจโคกระบือผ่านด่าน ๕ แห่ง แต่แห่งหนึ่งโคกระบือผ่านไปไม่สู้มาก จึงตกลงคงคิดแต่เพียง ๔ ด่าน ๆ ละ ๔ อัฐ คงเรียกตัวละ ๑๖ อัฐ ปีที่ล่วงไปแล้วได้เงิน ๙๑๗ บาท คิดเพิ่มโคที่จะออกไปมากขึ้นในศก ๑๑๕ คงได้เงินค่าตรวจอีก ๑,๕๐๐ รวมทั้งเก่าทั้งใหม่เงิน ๒,๔๑๗ บาท เงินค่าตรวจแต่ก่อน ๆ มานี้ นายด่านกับกรมการแขวงแบ่งกันคนละครึ่ง แต่ในศก ๑๑๕ นี้ พระวิจิตรวรสาสน์ สั่งให้เป็นเงินหลวงสำหรับจ่ายราชการ

๕. รวมผลประโยชน์ในเมืองสงขลา แลเมืองขึ้นทั้งสิ้นเปนจำนวนเงิน ๑๗๒,๗๘๔ บาท ขึ้นพระคลังมหาสมบัติ ๑๓๖,๘๘๕ บาท เปนส่วนผู้ว่าราชการเมืองกรมการบ้างบางอย่าง เงิน ๓๕,๙๐๙ บาท ยังจะขึ้นอีก

๑๐,๗๕๒ บาท ตามที่พระวิจิตรวรสาสน์ประมาณมานี้ เงินรายได้เก็บได้อยู่แล้วคงไม่คลาดเคลื่อนเท่าใด แต่เงินที่จะได้ต่อไปภายหน้าในเวลาเมื่อจัดการเรียบร้อยขึ้นนั้น ประมาณไว้อย่างน้อยที่สุดคงจะได้ตั้งแต่ ๒๐๐ ชั่ง ถึง ๕๐๐ ชั่ง เพราะพระวิจิตรวรสาสน์เพิ่งจะมาถึง ย็งน้อยเวลานักไม่สามารถจะทราบการตลอดได้

๖. พระวิจิตรวรสาสน์เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เงินที่เก็บได้ก็มากแต่ไม่สู้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองเท่าใดนัก ควรจะคิดผ่อนผันอย่างไรพอได้เงินเป็นส่วนบำรุงเมืองมีการโยธาและพลตระเวน เป็นต้น พระวิจิตรวรสาสน์เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทางที่ดีที่สุดที่จะจัดนั้น ก็มีอยู่อย่างเดียวแต่จะให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเสียเท่านั้น จะควรพระราชทานปีละเท่าใดก็แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

๗. อนึ่ง เมืองสงขลาในเวลานี้เป็นเมืองที่ล่อแหลม เรือเมล์เดินอยู่เสมอ พวกฝรั่งเสศมากับเรือเมล์ขึ้นดูบ้านเมืองทุกเที่ยว จะนิ่งให้ถนนหนทางรกรุงรังอยู่ดังนี้ก็เป็นทีเสื่อมเสียพระเกียรติยศ แต่จะต้องแต่งขึ้นบ้างพอให้สอาดตาคนต่างประเทศ พระวิจิตรวรสาสน์ตกลงกับพระยาวิเชียรคีรีจะให้นักโทษทำไปพลางก่อน กว่าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ออกไปประการใดมีความในใบบอกดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาบัญชีผลประโยชน์เมืองสงขลา ๑ ฉบับทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

การเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระวิจิตรวรสาสน์สืบสวนมานี้ก็เป็นทางตั้งต้นดี และความเห็นที่ว่ามาก็ดี แต่การที่จะกะวางการ

เรื่องเงินผลประโยชน์ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ นั้นสำคัญอยู่ควรรอสักหน่อย
 ปล่อยให้การขึ้นเสนาเครื่องรุ่งรังให้หมดแล้ว ปล่อยให้ข้าพระพุทธเจ้าลงไปตรวจ
 ราชการเองแล้ว ก็คงจะวางการนั้นต่อไปได้เรียบร้อย

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

สำเนาบัญชีผลประโยชน์เมืองสงขลา

๑. ส่วนกระดานเมืองสงขลา
๒. หนังสือบริก้องเรียกตามเรือใหญ่เรือเล็ก
๓. หนังสือเดินทาง
๔. ใบรวมโคกระบือ
๕. ตัวโคกระบือออกจากเมือง
๖. ค่าตรวจโคกระบือ
๗. ค่าตรวจแพะ แกะ เป็ด ไก่
๘. ส่วนทางบุตรจีน
๙. ส่วนแทนตีบูก พยางกรำ
๑๐. ภาษีร้อยชักสาม
๑๑. เงินไฟไหม้
๑๒. ภาษีผลประโยชน์
๑๓. ผู้เก็บขอมือเงิน

เงินที่ได้รับ	ส่งหลวง	เบญประโยชน์ เจ้าเมือง	ประมาณจะ ได้อีก
บาท	บาท	บาท	บาท
๒๑๓๗๓	๘๑๙๓	๑๓๑๘๐	๓๒๐๖
๓๓๓		๓๓๓	๖๖
๔๗๘		๔๗๘	
๑๔๔		๑๔๔	
๒๒๘๖		๒๒๘๖	๑๑๔๓
๙๑๗		๙๑๗	๑๕๐๐
๙๘๖		๙๘๖	
๑๒๘๑	๑๒๘๑		
๒๐๐	๒๐๐		
๓๓๖๕	๓๑๙๙	๑๖๖	
๓๖๓		๓๖๓	
๒๖๑๖๑	๑๔๕๖๓	๑๕๙๘	
๔๕๐๓	๔๒๓๓	๒๗๐	

๑๔. กำหนดส่วนเจ้าเมือง ๑ กำหนด ๑ ไม่มีส่วนกรรมการ

๑๕. สุรา

๑๖. บ่อนเบี้ย

๑๗. ยากรังนก

๑๘. ภาษีฝิ่น

๑๙. ส่วยแทนกระตาดนทกรลาพอ

๒๐. ส่วยแทนกระตาดนทจะเน

๒๑. ส่วยแทนกระตาดนทหนองจิก

๒๒. ภาษีอากรจากบ่อนเบี้ยเมืองตานี

๒๓. ส่วยแทนห้วยเมืองยะลา

๒๔. ส่วยแทนกระตาดนเมืองยะหริ่ง

๒๕. ภาษีฝิ่นอากรบ่อนเบี้ยเมืองยะลา

๒๖. ส่วยแทนกระตาดนเมืองจะนะ

๒๗. ส่วยยางไม้เมืองยะลา

๒๘. กำขวนตำบลบ้านทาสายเมืองยะลา

๒๙. กำเข้าเหมืองตีบกเมืองยะลา

รวมทั้งสิ้น เงิน

๓๓๐๑๙	๓๐๕๘๘	๒๔๓๑
๖๘๔๖	๖๘๔๖	
๖๕๘๒	๖๕๘๒	
๔๐๐๐	๔๐๐๐	๔๐๐๐
๑๑๒๐๐	๑๑๒๐๐	
๒๐๘		๒๐๘
๖๖		๖๖
๕๘๓		๕๘๓
๕๐๐		๕๐๐
๘๖๖		๘๖๖
๕๓๖		๕๓๖
๖๖๖		๖๖๖
๔๓๓๓		๔๓๓๓
๑๖๖		๑๖๖
๓๓๓		๓๓๓
๔๕๐๐		๔๕๐๐
๑๗๒๗๔	๑๓๖๘๘๕	๓๕๙๐๙
		๑๐๗๕๒

(ร่าง)

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๑ เมษายน ร.ศ ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยได้รับหนังสือเลขที่ ๑๘/๑๗๓๑ ลงวันที่ ๑๖ เดือนนี้ นำบาญชีผลประโยชน์เมืองสงขลาที่พระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงมิบบอกกลับส่งมานั้นได้ทราบแล้ว

พิเคราะห์บาญชีซึ่งพระวิจิตรส่งมา ก็เห็นว่าพอจะผ่อนผันได้อยู่ การที่จะเปลี่ยนเป็นเงินเดือนนี้ พระยาวิเชียรคงจะยอมออกมาเอง ไม่ใช่พระวิจิตรแนะนำ เพราะได้เคยมีความปรารถนาจะให้เป็นเงินเดือนแต่เมื่อพระองค์สายออกไปจัดการครั้งหนึ่งแล้ว ได้ยื่นบาญชีไว้เหมือนกัน แต่บาญชีจะอยู่ๆจะส่งคืนพระองค์สายไปยังให้กันอยู่ การที่ไม่ให้ตกลงตั้งเงินเดือนแต่ก่อนนั้น เพราะเห็นว่ายังไม่ได้จัดการกวตขันอันใด ประโยชน์ที่พระยาสงขลาได้จะเพียงเท่านั้นๆจะมีชอกแซกอย่างไรต่อไปไม่แน่ใจ แต่ในบาญชีที่ยื่นนี้ก็เห็นได้ อยู่ว่าเป็นส่วยเกิดขึ้นใหม่ในครั้งพระยาสงขลาตัวเอง จะมีอยู่คือส่วยยางไม้เมืองยะลา เห็นจะเกิดขึ้นเมื่อต้นยางไม้กันนี้เอง แต่ได้อยู่ที่ได้รู้ว่าเมืองแขกเหล่านั้นไม่ผิดกันกับหัวเมืองลาวเฉียงๆเมืองพระตะบอง เป็นทางที่จะเดินต่อไป ได้สนิทสนมที่ต้องการ มีข้อที่น่าคิดอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาสงขลาเคยได้ผลประโยชน์ถึง ๓๕,๕๐๐ บาทเศษ จะให้เงินเดือนเท่าไร จึงจะเป็นที่พอใจ ไม่ต้องกระสับกระส่ายเบียดแฉ่ง อนึ่ง ประโยชน์เหล่านี้ได้เป็นของพระยาสงขลาทั้งสิ้น พวกกรมการอื่นๆ หลวงๆ เถรๆ ฤๅจะได้ประโยชน์จากเมืองมลายูเมืองไทยเป็นส่วนสักกันอีก น่าจะไต่สวนดู ซึ่งคิดจะควักก่อนกว่าจะรู้การทั่วถึงนั้นชอบแล้ว

ร่างพระราชหัตถเลขาพระราชทานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ร. ๕ ม. ๔๗/๑๔)

ปี ๑๕๒/๒๓๑๐๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ท้าวเกล้าฯ ได้รับไปบอกพระวิจิตรวรสาสน์ฉบับหนึ่งที่ ๑๑/๔๘๘
ลงวันที่ ๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕ ในเรื่องผลประโยชน์แผ่นดิน ณ เมืองสงขลา
มีความว่าการเก็บเงินค่า่านาจำนวนศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ ก็ได้จัดทำไปแล้วมิได้
กั๊กค้าง แต่ในโรงภาษีอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องตรวจตราให้ละเอียด และมีความ
สงสัยคือ ภาษีเข้าสารในบาญชีซึ่งยื่นแก่พระวิจิตรวรสาสน์เมื่อแรก
ไปถึงเมืองสงขลา ว่าเงินภาษีเข้าสาร ร.ศ. ๑๑๔ เงิน ๑๖๗๓ บาท คิดดู
เรือทะเลของพ่อค้าเมืองสงขลา มีอยู่ถึง ๑๔ ลำ ๆ หนึ่งวันทุกเข้าสารได้
ตั้งแต่ ๔๐ เกวียน ถึง ๑๒๐ เกวียน เงินระหว่างเมืองสิงคโปร์กับเมือง-
สงขลาปีละ ๓ เที้ยว ๔ บ้าง ถ้าจะคิดแต่เพียงลำนะเทียบวันทุกเข้าสารลำนะ
๕๐ เกวียนเป็นอย่างกลาง ได้เงินค่าภาษีเข้าสาร ๒๘๐๐ บาท ถ้าคิดเป็น
๓ เที้ยว ได้เงิน ๘๔๐๐ บาท ทั้งนี้ นี่เหตุใดจึงได้เพียง ๑๖๗๓ บาท ยังเป็น
การนำส่งเสียมาก พระวิจิตรวรสาสน์กำลังสืบสวนตามพวกเจ้าของเรืออยู่คงจะ
ได้ความชัด เพราะเขามีบาญชีทุกทุกคน เวลานี้พระวิจิตรวรสาสน์ได้ให้นาย
สอนเลขานุการ เข้าไปศึกษาการในโรงภาษี เพื่อได้ตรวจตราและเปนพยาน
ในการเก็บภาษี ทั้งจะป้องกันมิให้พวกพนักงานผู้ใหญ่ผู้น้อยเบียดบังพระ-
ราชทรัพย์ได้ท้าว

อนึ่ง ค่าโสหุ้ยในโรงภาษีปีหนึ่งถึง ๔๓๔๘ บาท ไม่นับเงินที่พระ-
ราชทานร้อยละห้าแก่เจ้าเมือง ในเงินค่าโสหุ้ย ๔๓๔๘ บาทนั้นคิดทูลมีค่าตัว

ใบเสร็จ ๑๔๕๗๐๐ ใบ เป็นของพระยาวิเชียรคีรีพิมพ์ขายแก่โรงภาษี คิด
ราคา ๑๐๐๐ ละ ๔ บาท เงิน ๕๘๓ บาท พระวิจิตรวรสาสน์เห็นด้วยเกล้าว่า
ว่า เป็นการแพงเหลือเกิน จึงได้ให้ลดลงคงแต่ ๑๐๐๐ ละบาท

การในโรงภาษีที่ได้จัดแล้ว คือ

๑. เลิกการเลี้ยงดูพวกในโรงภาษีเสีย เพิ่มเงินเดือนให้พอเป็นค่า
เบี้ยเลี้ยง

๒. ไม่รับเงินเดือนเป็นสองตำแหน่งอย่างแต่ก่อน

๓. ไม่ยอมให้เสียภาษีปลากันที่อื่น นอกจากโรงภาษี และได้จัดการ
แผ้วถางนำโรงภาษีให้ซื้อขายแก่กัน มีความในใบบอกดังนี้ เกล้าว่า ได้แจ้ง
ความไปยังกระทรวงพระคลังให้ทราบด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง-
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๕

ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยเรื่องจดหมายมาที่กรมหมื่นสมมต-
อมรพันธุ์ ที่ ๗๙๒/๒๓๑๐๘ ลงวันที่ ๘ เดือนนี้ ว่าได้รับใบบอกพระ-
วิจิตรวรสาสน์ตรวจจัดการภาษีเข้าสารเมืองสงขลา ได้ทราบแล้ว

ซึ่งคิดจัดการให้ได้ประโยชน์มากขึ้น แลผ่อนผันตามควรเช่นว่ามานั้น
เป็นการดีแล้ว ถ้าจัดการตรวจคนทำการ ลดกลงเพิ่มเงินเดือนให้คงจะได้
การดีขึ้น

ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเสนาบดีกระทรวง-
มหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ก. ๑๔.๔/๙)

ที่ ๘๑๑/๒๓๔๕๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๑ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยแต่ก่อนเกล้าฯ ได้รับพระราชทานพระราชหัตถ์เลขานับหนึ่ง
ที่ ๒๔/๑๑๑ ลงวันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ เรื่องภาษีอากรเมืองสงขลา
ศก ๑๑๕ พระราชทานกระแสพระราชดำริห์โปรดเกล้าฯ ว่า ข้อที่เงินอากร
บ่อนเบี้ย และภาษีเงินอับตกต่ำไปนั้น ไม่ทรงทราบผลของธุรกิจพระบาทว่า
จะเป็นด้วยเหตุใด ความแจ้งอยู่ในพระราชหัตถ์นั้นแล้ว พระเดชพระคุณเปน
ล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

เกล้าฯ ได้มีตราไปยังพระวิจิตรวรสาสน์ข้าหลวง ให้จัดการไต่สวนดูว่า
เป็นอย่างไร เหตุใดเงินหลวงจึงตกต่ำไป ให้ได้ความจริงแล้วมีใบบอกเข้ามา
ให้แจ้ง มีความในตราดังนี้

บัดนี้เกล้าฯ ได้รับใบบอกพระวิจิตรวรสาสน์ฉบับหนึ่งที่ ๘๓/๘๔
ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ ตอบชี้แจงมาว่า

๑. ภาษีอากรในเมืองสงขลาจำนวนศก ๑๑๕ นี้ ส่วนเงินที่ลดมีอยู่
๒ อย่าง อย่างหนึ่ง อากรบ่อนเบี้ยลด ๑๖๓๔ ๒ ภาษีเงินอับลด ๒๐๐ บาท
แลอากรบ่อนเบี้ยที่ตกต่ำนั้น ตกด้วยเหตุที่นายอากรศก ๑๑๔ ร้องขาดทุน
ทั้งห้ามการชนไก่ และลดบ่อนเบี้ยให้น้อยลงมา พวกกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยเกรง
ข้าหลวงไม่กล้าเล่นการพนันประกอบกันเข้า

๒. ที่นายอากรศก ๑๑๔ ร้องขาดทุนนั้นก็เป็นความจริง เพราะเมื่อสงขลาน้ำท่าไม่บริบูรณ์มาถึง ๓ จำนวนปี ถึงว่ามีนักเลงเล่นมากก็จริง แต่เดิมพันไม่เท่าใดนัก

๓. เหตุที่ทำให้พระวิจิตรวรสาสน์เลิกลบ่อนไก่ และลบ่อนเบี้ยให้น้อยลง คงให้เล่นแต่เพียง ๑๔ ตำบลนั้น ก็เพราะเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุมเปนมามากตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๑ ปลายปี แต่ใน ร.ศ. ๑๑๔ คิดตั้งแต่เมษายนถึงธันวาคม เก้าเดือนเท่านั้นมีผู้ร้ายฆ่าฟันกันตาย และปล้นบ้านเรือนโคกระบือ ตามที่อำเภอมีบอกมาถึง ๕๔ เรื่อง

๔. ธรรมเนียมบ่อนเบี้ยบ่อนไก่ในสงขลา เมืองพัทลุง ถ้าบ่อนเบี้ยมีที่ไหนบ่อนไก่อมีด้วย ต้องอาไศรยกแก่กันเหมือนเพลง เหมือนละคร ไม่เช่นนั้นคนไม่มากบ่อนไม่สนุก ยิ่งบ่อนเบี้ยไม่มีกำหนดว่ามากเท่าใดแล้ว บ่อนไก่อก็เท่ากัน ถ้าไม่คิดอ่านผ่อนผันการทั้ง ๒ อย่างนี้แล้ว โจรผู้ร้ายไม่สงบ ราษฎรไม่เป็นอันทำมาหารับพระราชทาน และเป็นการเหลือกำลังที่จะจัดราชการให้เรียบร้อยทันพระบรมราชประสงค์ได้ และว่าใน ร.ศ. ๑๑๕ นี้ถึงว่าเงินบ่อนเบี้ยตกไป ๒๐ ชั่งเศษก็จริง แต่ยังไปได้ในทางอื่น ซึ่งพระวิจิตรวรสาสน์คิดจัดขึ้นไว้มากกว่าเงินที่ตก มีเงินที่จ่ายราชการอยู่ที่แขวงเปนต้น

๕. เงินก่านา ร.ศ. ๑๑๔ ก็ขึ้นมาก ตามที่ได้ประเมินแล้วเทียบกันเข้าถึง ร.ศ. ก่อนมีจำนวนเงินดังนี้ เงินที่อำเภอจะทิงพระแห่งเดียว ร.ศ. ๑๑๑ เงิน ๓๕ ชั่ง ๗๕ บาท ร.ศ. ๑๑๒ เงิน ๓ ชั่ง ๓ บาท ร.ศ. ๑๑๓ เงิน ๒๐ ชั่ง ๔๖ บาท ร.ศ. ๑๑๔ เงิน ๓๕ ชั่ง ๒๕ บาท มีผิดกันถึงเพียงนี้

๖. อากรจันอับที่ลดลง เพราะเครื่องจันอับเข้ามาทางเมืองสิงคโปร์มาก พระวิจิตรวรสาสน์กำลังคิดจัดการป้องกันเรื่องนี้อยู่

๗. งบประมาณภาษีอากรอื่นอื่นนอกจากบ่อนเบี้ยกับจันอับ เจ้าพนักงานยื่นบาญชีก็ประมาณว่าจะขึ้นอีกเหมือนกัน

๘. เพราะฉะนั้น พระวิจิตรวราสสน์ยังเป็นที่อุ่่นใจอยู่มาก การภาษีอากรและผลประโยชน์แผ่นดินทั้งปวงนั้น พระวิจิตรวราสสน์ตั้งใจศึกษาและคอยระวังไหวพริบอยู่โดยเต็มสติกำลังและความคิต เพราะพระวิจิตรวราสสน์เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า บ้านเมืองที่เจริญขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยรายได้ผลประโยชน์ในบ้านเมืองมากขึ้นเป็นธรรมดา มีความในใบบอกดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ดำรงราชานุภาพ

(ร่าง)

ที่ ๘๘/๓๘๑

พระที่นั่งจักรีกรมมหาปราสาท

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยเรื่องจดหมายที่ ๘๑๑/๒๓๔๕๐ ลงวันที่ ๑๑ เดือนนี้ สอบจดหมายฉบับที่ ๒๔/๑๑๑ ลงวันที่ ๒๘ เมษายน ที่ถามไปเรื่องเงินภาษีอากรเมืองสงขลาตก เธอว่าได้มีตราไปถามข้าหลวง บัดนี้ได้รับใบบอกตอบมาว่า ที่เงินตกนั้นด้วยเหตุนายอากรศก ๑๑๔ ร้องขาดทุน เพราะเหตุที่ลดบ่อนเบี้ยลง แลเลิกการชนไก่เสีย แลเห็นเป็นความจริง เพราะเมืองสงขลานั้นไม่บริบูรณ์มาถึง ๓ ปี แล้วเงินค่านาศก ๑๑๔ ก็ขึ้นมากกว่าปีก่อน มีความเป็นหลายประการที่คิดจะบ่อนักการต่อไปนั้นได้ทราบแล้ว

การก็แล้วไปแล้วไม่จำเป็นต้องยกขึ้นกล่าวอีก แต่ที่จะยกเอาเป็นค่านามาเป็นตัวอย่างนั้นไม่ได้ เพราะเงินแต่ก่อนก็มากลดลงก็เพราะเหตุที่ว่าฝนแล้งติด ๆ กันมา ๓ ปี ตามที่พระวิจิตรวรสาสน์กล่าวนั้นเอง เงินที่ได้ขึ้นในจำนวนนั้นก็เล็กน้อย คอยดูปีหน้าต่อไปก็หวังใจอยู่ว่าจะดีขึ้นแน่นอน ด้วยเห็นว่าพระวิจิตรเอาใจใส่ตรวจตราจริงอยู่

๔. ราชการเมืองนครศรีธรรมราช โปรดเกล้าฯ ให้พระวิจิตรวรสาสน์
เป็นข้าหลวงพิเศษตรวจราชการนครศรีธรรมราช
มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ - เมษายน ร.ศ. ๑๑๕

วันที่ ๓๑ มีนาคม รัตนโกสินท ศก ๑๑๔

เรื่อง ใ้รับพิจารณาตัดสินความผู้ร้าย

พระเจ้าอนัองยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงพระยาศรัทธมราษชาติเตโชไชยมหัยสุริยาธิบัตถิภยพิริยปารกรมพาหุ^(๑) ผู้สำเร็จราชการแลกรมการเมืองนครศรัทธมราษ

ท่วยในชั่วเร็ว ๆ นี้ ได้รับบอกจากเมืองพัทลุง แลเมืองตรังหลายฉบับชี้แจงมาว่า ได้จัดการตรวจจับผู้ร้ายในเขตแขวงบ้านเมืองในเวลาที่เกิดการโจรผู้ร้ายบ้าง และตรวจจับผู้ร้ายตามสูตรนารายณ์หมายลับที่พระยาศรัทธมราษมิไปขอให้จับบ้าง ได้ส่งตัวอัยผู้ร้ายมายังเมืองนครศรัทธมราษซึ่งเป็นเมืองต้นเหตุหลายสิบคน ความแจ้งอยู่ในใบบอกเหล่านั้นแล้วแต่ยังมิได้รับใบบอกพระยาศรัทธมราษ ว่า ได้พิจารณาตัดสินลงโทษอัยผู้ร้ายเหล่านั้นเสร็จไปประการใด ให้พระยาศรัทธมราษมิไปบอกทำรายงานชี้แจงมาว่า ตั้งแต่พระยาศรัทธมราษ ได้จัดการจับกุมได้ตัวผู้ต้องหาว่าเป็นอัยผู้ร้ายไว้ได้เท่าใด และที่เมืองพัทลุง เมืองตรังได้ส่งตัวมาเท่าใด ต้องกล่าวหาว่าเป็นผู้ร้าย ปล้นรายใดบ้าง พระยาศรัทธมราษได้ให้พิจารณาตัดสินลงโทษไปอย่างไรประการใดบ้างยังค้างพิจารณาอยู่เท่าใด ส่งมายังกรุงเทพ ฯ ให้แจ้ง อนึ่งผู้ร้ายรายใดยังพิจารณาไต่สวนอยู่ยังไม่เสร็จก็ให้พระยาศรัทธมราษรีบเร่งพิจารณาตัดสินโทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย อย่าให้ผู้ซึ่งต้องกล่าวหาว่าเป็นโจรผู้ร้ายกักขังจำจองอยู่ในระหว่างพิจารณาเนิ่นช้ากว่าที่ควรได้

(๑) ต่อมาเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม)

อนึ่ง การที่พิจารณานั้นไม่จำเป็นจะต้องเขียนตีทรมาน อย่างจาริตนกรบาลก็ไม่ต้องทำ เพราะการพิจารณาควรใช้การไต่สวนหาพยานหลักฐานเข้าประกอบนั้นสำคัญมากกว่าอย่างอื่น ถ้าควรลดหย่อนการเขียนคืออย่างจาริตนกรบาลได้เพียงใดก็ควรลดหย่อนให้น้อยลงตามแต่จะทำได้

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเปนสำคัญ

ไปรเวตที่ ๒๒
๒๓๕๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๕

ขอเถชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า
ได้รับจดหมายไปรเวตพระวิจิตรวรสาสน์ฉบับ ๑ ส่งสำเนาจดหมายพระยา-
ศรีธรรมราชซึ่งมีถึงพระวิจิตรวรสาสน์ เป็นการเชิญให้ไปตรวจราชการ
เมืองนครศรีธรรมราช ความแจ้งอยู่ในสำเนาจดหมายซึ่งได้สอกลงทูลเกล้าฯ
ถวายมาด้วยแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ที่พระยาศรีธรรมราชมีจดหมายถึง
พระวิจิตรวรสาสน์นั้น คงจะเอาไสรยด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑
ตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีธรรมราชกลับไปรับราชการ
บ้านเมืองคราวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าฟังกิตติศัพท์ก็มีความว่า ออกไปตั้งใจจั
ตราชการบ้านเมืองแข็งแรง แต่จะเกรงว่าการที่ได้ทำจะไม่ทราบถึงพระเนตร
พระกรรณ จึงชักชวนพระวิจิตรวรสาสน์หมายจะให้ไปเป็นพยานรายงานความ
ชอบของตนเข้ามาราบบังคมทูล

ประการที่ ๒ บางทีพระยาศรีธรรมราชจะคาดการว่าทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระวิจิตรวรสาสน์ออกไปจัดการเมืองสงขลา เมืองพัลล่ง แล้ว
คงจะติดต่อไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช จึงทาบตามทางไมตรีไว้เพื่อการ
ข้างหน้า

จะเป็นเหตุใดใดก็ตาม ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าที่โปรดเกล้าฯ
ให้พระวิจิตรวรสาสน์ออกไปจัดการครั้งนี้ สังเกตดูที่พระวิจิตรวรสาสน์ทำการ
ใช้ทางสุขุมทำการเดินได้สววกดี ถ้าคอยถือท้ายพระวิจิตรวรสาสน์ให้แข็ง ๆ

เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า โดยจะโปรดเกล้า ๆ ให้จัดออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช
อีกเมือง ๑ บางที่จะทำการให้ตลอดได้ แต่ถึงจะไปเหลือกำลังความสามารถ
ของพระวิจิตรวราสสน์ประการใด พิจารณาคูก็ไม่ใช่เป็นทางที่จะเสื่อมเสีย
ประโยชน์ของการไปกว่าเดิวนั้นประการใด

เพราะฉะนั้นว่าโดยใจของข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าน่าจะขยาย
การให้พระวิจิตรวราสสน์ต่อออกไปอีก ทั้งนี้จะควรประการใด แล้วแต่จะ
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(สำเนา)

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

แจ้งความมายังท่านพระวิจิตรวราสสน์ ด้วยได้ทราบข่าวว่าท่านมาถึงเมืองสงขลาหรือเมืองพัทลุงแล้ว ข้าพเจ้ามีความปลื้มใจหวังว่าท่านคงจะมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ตั้งแต่ข้าพเจ้าออกมาทำการอยู่บ้านเมืองถึงสิบเอ็ดเดือนแล้ว ยังหาได้รับความเยี่ยมเยียนไม่เลอຍ ถ้าท่านมีเวลาอันสมควรที่จะมาได้ถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ข้าพเจ้าจะมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ท่านจะได้ทราบการงานหนักเบารักษากันเมือง ในเวลาที่ข้าพเจ้าได้จัดได้ทำอยู่ทุกวันนี้เป็นที่ยุ่งยากและลำบากอย่างใด จะได้ไปทูลทูลหาหรือเป็นที่ชอบด้วยราชการโดยอุทยาไครยไมตรี ท่านจะได้ชี้แจงแนะนำให้มีแสงสว่างได้บ้าง

ในที่สุคนธ์ขอแสดงความนับถือด้วยอักษรทั้งหลายนี้มายังท่านด้วย

ลงชื่อ พระยาศรีธรรมราช

(ร่าง)

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ เมษายน รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยได้รับจดหมายเธอไปเวทที่ ๒๒/
๒๓๕๐ ลงวันที่ ๒๑ เดือนนี้ ว่าได้รับบอกพระวิจิตรวราสสน์ว่าพระยาศรี-
ธรรมราชเชิญให้ไปตรวจราชการบ้านเมือง เธอว่าการที่เชื่อเชิญมานี้คงจะ
อาไศรยด้วยเหตุ ๒ ประการตามที่ว่า จะอย่างไรก็ตามเธอเห็นว่าโดยจะให้
พระวิจิตรจ้อออกไปอีกเมืองหนึ่งบางที่จะทำการให้ตลอดได้นั้น ได้ทราบความ
แล้ว

การที่จะขยายเข้ามาเมืองนครศรีธรรมราชได้อีกเมืองหนึ่งนั้นดีเสียอีก แต่
พระวิจิตรคงจะไม่ได้พบผู้ว่าราชการเมืองใดจะเป็นที่ปรึกษาหาฤรับคำแนะนำ
แลไปทำได้คล่องแคล่วเหมือนพระยาวิเชียรคีรี ถ้าจะตั้งเอาจริงจังกั้นแล้ว
เมืองนครศรีธรรมราช กับ เมืองสงขลาคงจะต้องมีข้าหลวงเมืองละคน
ข้าหลวงเมืองนครบังคับตั้งแต่นครขึ้นมาถึงชุมพร เมืองสงขลาลงไปทาง
เมืองแขก แต่คงรวมเป็นมณฑลเดียวกันก็ได้

๕. รายงานคณะข้าราชการผู้ใหญ่
เรื่องการจัดราชการเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช
๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕

เมืองสงขลา

วันที่ ๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมือง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย
บรรดาซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ
อยู่ในเมืองสงขลา เมืองพัทลุงแลเมืองนครศรีธรรมราช ขอพระราชทาน
พระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระ-
ราชอาญาไม่พ้นเกล้าฯ

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจัดการ
เมืองสงขลา เมืองพัทลุง แลเมืองนครศรีธรรมราช ให้ดำเนินไปสู่ทางเจริญ
สมบูรณ์ เพื่อให้อาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายได้ตั้งทำมาหารับพระราชทาน
เป็นผาสุกภาพยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนนั้น เปนพระเดชพระคุณล้นเกล้าฯ หาที่สุด
มิได้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้รับพระราชทานจัดการบ้านเมืองสนอง
พระเดชพระคุณไปแล้วบ้าง แลกำลังจัดอยู่บ้าง แจ้งอยู่ในรายงานส่งเขปซึ่ง
ข้าพระพุทธเจ้าทูลเกล้าฯ ถวายมาพร้อมกับหนังสือฉบับนี้แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ]

ข้าพระพุทธเจ้า

พ.จ.จ.ร.ว.ร.น. (๑) พ.ท.ร.ร.ร.ร.ร. (๒)
[Signature] (๔) [Signature] (๕) [Signature] (๓)
[Signature] (๖)

-
- (๑) พระวิจิตรวราสสน์ ข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช
(๒) พระยาศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช
(๓) พระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา
(๔) พระเสนาพิพิธ ข้าหลวงผู้ช่วยฝ่ายราชการ
(๕) พระยาอภัยบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง
(๖) พระอนันตสมบัติ ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา

พระพิศาลสงคราม (๗) พระทิพกำแหงสงคราม (๘)
 หม่อมหลวงศิริ (๙) หลวงเทพภักดี (๑๐)

-
- (๗) พระพิศาลสงคราม ข้าหลวงผู้ช่วยฝ่ายธุรการ
 - (๘) พระทิพกำแหงสงคราม ปลัดเมืองพัทลุง
 - (๙) หม่อมหลวงศิริ ข้าหลวงผู้ช่วยฝ่ายตุลาการ
 - (๑๐) หลวงเทพภักดี ยกกระบัตรเมืองพัทลุง

รายการที่ได้จัดในเมืองสงขลา

๑. ทังศาลพร้อมด้วยผู้พิพากษาตุลาการ ยกกระบัตรศาล นักการตลอดถึงข้อบังคับสำหรับศาล มีข้าหลวงผู้ช่วยการคดีเป็นประธาน เพื่อได้พิจารณาพิพากษาคดีสถินคดีของราษฎรให้เร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน กับได้ตั้งกรรมการสร้างความเก่าอีกกอง ๑ ตั้งแต่วันที่ ๒๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ มาที่ประชุมกรรมการแลศาลได้ชำระความแล้วไปทั้งเก่าใหม่รวม ๕๖ เรื่อง ปล่อยนักโทษ ๙๓ คน ได้เงินค่าธรรมเนียม ๔๕๔ บาท ได้รับพระราชทานแบ่งเฉลี่ยให้แก่ผู้พิพากษาแลพนักงานศาลเป็นเดือน ๆ พอเป็นกำลังรับราชการ ถ้าได้ตั้งนี้เสมอไปก็พอจ่าย ไม่ต้องขอรับพระราชทานเงินจากกรุงเทพ ฯ

๒. แต่ก่อนมาเมื่อเวลาอำเภอกำนันกรมการแขวงส่งคนลงมายังกลางเมือง หรือจำไว้ที่แขวงแลบ้านอำเภอกำนัน ใช้คาไม้จริงยาวจำนักโทษจึงได้ให้เลิกเสีย ใช้ซื่อมีย่อม ๆ แทน แต่ซื่อมือนั้นใช้เมื่อเวลาจะส่งลงมายังกลางเมืองหรือส่งมาที่แขวงอย่างเดียว เวลาอยู่กับที่ก็ใช้โซ่ตรวนตามธรรมเนียมได้

๓. ให้แบ่งเมืองสงขลาออกเป็น ๓ แขวง แขวง ๑ แขวงฝ่ายเหนือ ติดต่อกับเมืองไทรย ๒ แขวงฝ่ายปละท่าต่อกับเมืองนครศรีธรรมราช ๓ แขวงกลาง แลตั้งกรรมการนายแขวงออกไปตั้งประจำอยู่ในท้องที่นั้น แต่แขวงกลางนั้นตัวนายแขวงอยู่ในเมือง ด้วยเหตุระอำนาทพระบารมีปกเกล้า ฯ ตั้งแต่กรมการนายแขวงออกไปประจำอยู่ โจรผู้ร้ายสงบเงียบ จนถึงราษฎรปล่อยโคกระบือในกลางทุ่งได้ มีการปล้น ๒ รายเมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๔ รายหนึ่ง เมื่อเดือนเมษายนรายหนึ่ง แต่จับตัวร้ายผู้ร้ายได้ทั้งสองราย ผลประโยชน์กรมการแขวง ปลัดแขวงแลพนักงานอื่น ๆ นั้นได้รับพระราชทานจ่ายให้เป็นเบี้ยเลี้ยง เงินที่จ่ายใช้เงินค่าเบี้ยเลี้ยงรายสรวัยกับค่าหนังสือเดินทางบ้าง

ค่าตรวจตัวรูปพรรณบ้าง ซึ่งได้จัดขึ้นใหม่ เงินที่ขึ้นแลจ่ายประมาณปีละ ๑๐๐ ชั่ง คงไม่ต้องออกพระราชทรัพย์หลวงที่เคยขึ้นพระคลังอยู่แต่ก่อน

๔. แต่ก่อนมหาราชฎรออกปาท่างเมือง ต้องมาขอหนังสือเดินทางที่ออฟฟิศผู้สำเร็จราชการเมือง เสียค่าหนังสือเดินทางพวกละ ๓๒ อัฐ หรือคนละ ๓๒ อัฐ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังเป็นทีเดือดร้อนอยู่ ทั้งเป็นช่องโอกาสที่โจรผู้ร้ายจะแอบแฝง อาศัยรหนังสือเดินทางไปได้ด้วย จึงได้ตั้งเป็นข้อบังคับเรียกเรียงตัวฉบับละ ๔ อัฐ แต่ให้กรมการนายแขวงแลอำเภอบนผู้ออกหนังสือเดินทางทุก ๆ อำเภอ เงินเก็บได้รวมขึ้นไว้เป็นหลวงสำหรับจ่ายในการแขวง

๕. ตั้งตลาดขายสัตว์พาหนะ ๘ ตำบล พร้อมด้วยข้อบังคับสำหรับตลาด ตั้งแต่เปิดตลาดมามีราชฎรซื้อขายโคกระบือกันเนื่อง ๆ แต่ยังไม่สู้มากนัก

๖. เลิกด่าน ๕ ตำบลที่ตั้งเป็นแถวกันไปตามถนนเมืองไทรย่นนั้น ยกไปตั้งที่ชายแดนแต่แห่งเดียว แต่เงินค่าตรวจโคกระบือเรียกตัวละ ๑๖ อัฐ เงินรายนี้ยกขึ้นเป็นเงินใช้จ่ายในการแขวงพลางก่อน จนกว่าจะได้รับพระบรมราชานุญาตให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขต่อไป ในเดือนพฤษภาคมนายด่านเก็บเงินค่าตรวจได้ ๑๐๐ เหรียญ เดือนมิถุนายน ๑๘๐ เหรียญ ประมาณคงจะได้ราวปีละ ๓๐ ชั่ง

๗. โดยที่เกิโจรผู้ร้ายชุกชุมนัก แลเห็นได้ว่าการโจรผู้ร้ายในเมืองสงขลาที่ชุกชุมนั้นก็เพราะบ่อนเบี้ยบ่อนไก่มีมากเกินไป จึงได้ลวงพระราชอาญาออกประกาศลบ่อนไก่ให้น้อยลงคงแค่ ๑๔ บ่อน ตั้งแต่นั้นมาการวิวาทแทงฟันก็สงบเงียบ

๘. การโยธา ได้ทำถนนสายใหญ่รอบกำแพงเมืองสายหนึ่ง ถนนตั้งแต่ ตึกบกกำแพงมาในกำแพงเมืองสายหนึ่ง แลเชื่อมแซมถนนสายเล็ก ๆ ใน กำแพงเมืองซึ่งซุดโถมพังอยู่แต่ก่อนนั้นอีกหลายสาย มีถนนตลาด เป็นต้น การทำแลรักษาใช้คนโทษทั้งสิ้น

๙. ได้จัดการเดินหนังสือระหว่างเมืองไทรบุรี เมืองสงขลา เมือง นครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง ให้เร็วขึ้นกว่าแต่ก่อนคือส่งตามระยะทุก ๆ สามวัน แต่เป็นการอุทหนุนการไปรษณีย์ ส่วนการข้างเมืองไทรย เจ้าพระยา ไทรยก็ได้รับเปนการแข็งแรง

๑๐. ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำตลาดราชธิปัตย์นั้น ได้เริ่มทำตั้งแต่วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ แล้ว ได้ก่อเป็นแท่นขึ้นไว้ แล้ว ๒ ตอน แต่ยังไม่มีหลังคา คิดด้วยเกล้า ฯ ว่า พอถวายทอดพระเนตรได้

๑๑. การในโรงภาษีที่ได้รับพระราชทานจัดไปแล้ว ๓ อย่าง ๑. เลิก การเลี้ยงดูเพิ่มเงินเป็นค่าเบี้ยเลี้ยงให้แทน ๒. ไม่ให้รับเงินเดือนเป็นสอง ตำแหน่ง ๓. ไม่ให้พนักงานโรงภาษีเที่ยวเก็บภาษีกึ่งปลาตามนำทำอื่น ๆ นอกจากนำโรงภาษี

รายการที่ได้จัดในเมืองพัทลุง

๑. ได้ตั้งกรรมการสร้างความเก่า ชำระความใหม่ มีข้าหลวงผู้ช่วย ไปประจำอยู่เป็นประธานนายหนึ่ง กับได้เลิกค่าธรรมเนียมศาลอย่างเก่า ซึ่งเคย เรียกกันมาแต่ก่อนผิด ๆ ถูก ๆ นั้นด้วย

๒. ตั้งแต่เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ มา ได้ชำระความของราษฎร แล้วไปทั้งเก่าใหม่รวม ๕๕ เรื่อง ได้เงินค่าธรรมเนียม ๗๔๗ บาท จะได้รับ

พระราชทานแบ่งเฉลี่ยกันในพนักงานศาลตามสมควร เหลือนั้นเป็นเงินบำรุงศาล แลได้ตัดสินคนที่ไม่ได้เป็นหนี้เป็นทาส แต่ต้องถูกกักขังใช้การงานอยู่ตามบ้านเรือนผู้มีอำนาจหรือมีทรัพย์สินหลุดพ้นไป ๓๘ คน

๓. การปกครองท้องที่ได้จัดขึ้นไว้แล้ว เป็นนายสิบนายร้อย แต่ยังไม่ได้ตั้งกรรมการแขวง

๔. บ่อนไก่อ่อนเบี้ยได้บังคับให้ตั้งแต่จำเพาะแต่ที่ ๆ จำเป็น ไม่ให้เที่ยวตั้งเรียกรายมากเหลือเกินอย่างแต่ก่อน แลถ้าจะตั้งที่แห่งใดให้แจ้งความแก่ผู้ว่าราชการเมืองก่อน นายอากรก็เป็นทีพอใจ

๕. เครื่องพันหนานการนักรโหฬ ใช้กายาวเหมือนกับเมืองสงขลา ได้ให้เลิกเสีย แลใช้ชื่อมือเหมือนที่ได้ใช้อยู่ในเมืองสงขลา

๖. แต่ก่อนมาโจรผู้ร้ายในเมืองที่เซตร์แดนต่อกัน ทำโจรกำในเมืองนี้แล้วหนีไปเมืองโน้น เมืองต้นเหตุจะข้ามไปตามจับก็ไม่ได้ ต้องไปแจ้งความต่อผู้ว่าราชการเมืองหรืออำเภอกำนันก่อน เป็นทางที่จะให้โจรผู้ร้ายหลบหนีไปได้ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรทำอย่างแบบสูตรนารายณ์หัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ คือตามเข้าไปจับได้ แต่ให้อาญัตตัวไว้ในเมืองที่จับอายผู้ร้ายได้ แล้วมีหนังสือมายังกลางเมืองต้นเหตุ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจะเป็นเครื่องป้องกันโจรผู้ร้ายได้เป็นอันมาก

ราชการที่ได้จัดไปแล้วแลกำลังจัดอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช

๑. การคดีแต่ก่อนแยกเป็นหลายศาล บัดนี้ได้รวมให้น้อยลงคงเหลือแต่ ๓ ศาล คือศาลแพ่ง ศาลอาญา ศาลอุทธรณ์ กับได้ตั้งกรรมการสร้างความเก่ากอง ๑ ความใหม่กอง ๑

๒. จัดพนักงานแผ้วถางกำแพงเมือง ถางป่าริมคลองหลังเมือง ตลอดจน
ถึงปากน้ำพระยา กับได้พร้อมด้วยพระสงฆ์แลราษฎรจัดการปฏิสังขรณ์
พระวิหารเจดีย์ศรีมหาโพธิ ที่แล้วบ้างยังกำลังทำอยู่บ้าง

๓. ได้จัดการตั้งผู้ใหญ่บ้านแล้วไปหลายตำบล แลกำลังจะจัดตั้งอีก
ต่อไป

๔. ได้ปราบปรามโจรผู้ร้ายโดยเต็มกำลัง เวลานี้ นับว่าสงบเงียบ
ราษฎรได้ทำมาหารับพระราชทานเป็นปกติดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

๕. ข้าหลวงพิเสศกับผู้ว่าราชการเมือง ได้ตกลงเห็นพร้อมกันว่า
ในเวลานี้ข้าหลวงพิเสศประจำอยู่เมืองสงขลา แลเยี่ยมเยียนเมืองพัทลุงอยู่
เนื่อง ๆ แตนนครที่ต่อกับเมืองสงขลา เมืองพัทลุง มีที่ตำบลทะเลน้อยเป็นต้น
ห่างไกลจากเมืองนครถึง ๔ วัน ๕ วัน เวลาเกิดเหตุโจรผู้ร้ายขึ้นกว่าจะทราบ
ถึงพระยาศรีธรรมราชแลกว่าจะมีคำสั่งออกมาก็อยู่ใน ๑๑ หรือ ๑๒ วัน ไม่ทัน
ราชการ ต่อไปนี้มีเหตุโจรผู้ร้ายเกิดขึ้น ควรให้นายแขวงรีบส่งข่าวมายัง
ข้าหลวงพิเสศ ที่เมืองสงขลา ๆ จะเป็นผู้บังคับบัญชาตามทางราชการ แล้วให้
นายแขวงแจ้งรายงานไปให้ผู้สำเร็จราชการเมืองทราบทุก ๆ ครั้ง เห็นด้วย
เกล้า ๆ ว่า ทางนี้เป็นทางที่ดี

**๖. รายงานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
เสด็จตรวจราชการหัวเมืองบักซ์ไต้
๑ - ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕**

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูล
พระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระ-
พุทธเจ้าออกไปตรวจราชการหัวเมืองบักซ์ใต้ เพื่อพระราช-
ประสงค์จะทรงทำนุบำรุงราชการบ้านเมืองในหัวเมือง
เหล่านั้นให้เรียบร้อยเจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนนั้น เปนพระเดช
พระคุณแล่นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

ออกจาก
กรุงเทพ ฯ

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน เวลา ๓ โมงเช้า ข้าพระ-
พุทธเจ้ากับข้าราชการมีชื่อ คือ พระยารพุดิโกภัยว่าการ
แทนปลัดบัญชากระทรวงมหาดไทย ๑ นายฉันทุมแพ
มหาดเล็กว่าที่เลขาธิการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑
พระเสนีพิทักษ์ข้าหลวงจัตราธิการหัวเมืองแขกทั้งเจ็ด ๑
พระยาวิจิตภักดีผู้ว่าราชการเมืองไชยา ๑ พระยาจรูญราช-
โกการผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ๑ พระยารัษฎานุประดิษฐ์
ผู้ว่าราชการเมืองตรัง ๑ กับชนหมื่นเสมียนคนใช้พร้อมกัน
ณะเรือรรครเรศรัตนาศน์ซึ่งกรมทหารเรือได้จัดตระเตรียม
ให้เป็นพาหะนะ แลให้กับตันกุลเบิกเป็นนายเรือ ได้ใช้จักร
ออกจากกรุงเทพ ฯ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ

.....

สงขลา

วันที่ ๖ กันยายน เวลา ๒ โมงเช้าถึงเมืองสงขลา
พระยาสุชนนัยวินิจ เมื่อยังเป็นตำแหน่งพระวิจิตรวรสาสน์
ข้าหลวงพิเศษกับข้าหลวงรอง แลพระยาเขียวศรีผู้สำเร็จ
ราชการเมืองสงขลา กับกรมการจัดเรือลงมารับข้าพระ-

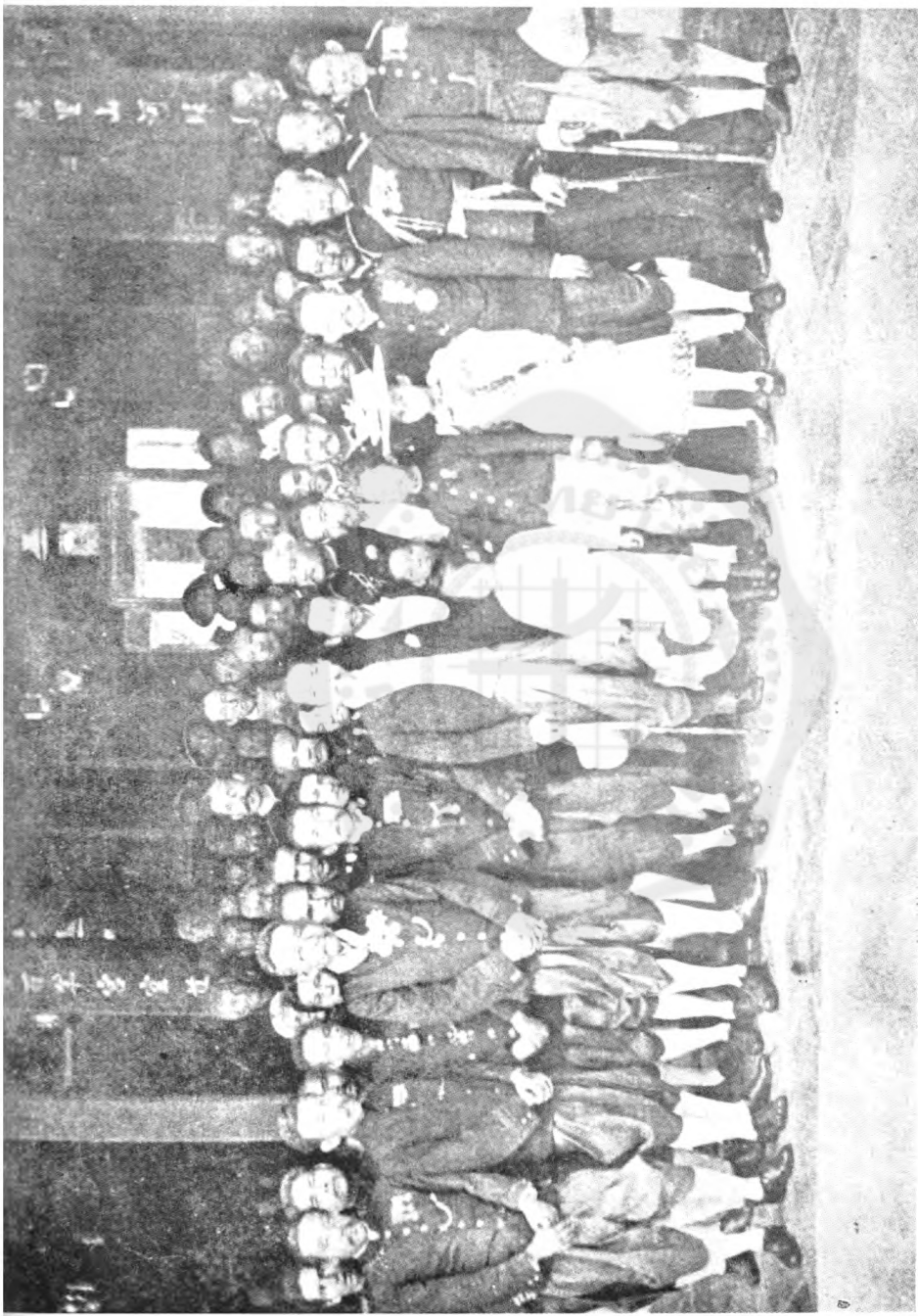
พุทธเจ้าขึ้นไปพักอยู่ที่บ้านมารดาพระยาวิเชียรคีรีซึ่งเป็นที่พักข้าหลวงพิเศษนั้น แลพระยาอภัยบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงกับกรมการผู้ใหญ่ก็ได้มาคอยรับเข้าพระพุทเจ้าอยู่ที่นี้ด้วย

ราชการเมือง
สงขลา

ราชการเมืองสงขลา^{นี้} ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุหมณย์วินิจ เมื่อยังเป็นตำแหน่งพระวิจิตรวรสาสน์เป็นข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการบ้านเมืองตั้งแต่ รศ ๑๑๔ การที่ได้จัดประการใด พระยาสุหมณย์วินิจแลพระยาวิเชียรคีรีก็ได้มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลเนื่อง ๆ ทั้งที่ได้เสด็จพระราชดำเนินประกาศในเดือนสิงหาคม รศ ๑๑๕ ราชการบ้านเมือง ย่อมทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลในรายงาน^{นี้}แต่โดยย่อแลเฉพาะในการบางอย่างที่ได้ไปทราบและพิเคราะห์เห็นในคราวที่ได้ไปตรวจครั้ง^{นี้}

การปกครอง
ท้องที่

การปกครองท้องที่ได้จัดตามทางแบบลक्षणปกครองท้องที่ที่โปรดเกล้าฯ ให้เรียบเรียงขึ้นใหม่เกือบจะสำเร็จตลอดหมดในการปกครองท้องที่ซึ่งได้จัดในเมืองสงขลา เห็นผลแปลกกับเมืองอื่น มีอยู่ในการที่จัดขึ้นอำเภอ เพราะการขึ้นอำเภอ^{นี้}ในมณฑลอื่น ๆ ยังฟังจะจัด มณฑลพิษณุโลกจัดสำเร็จแล้วมณฑล ๑ แต่ข้าพระพุทธเจ้าก็ยังไม่ได้ขึ้นไปตรวจเห็น ฟังมาเห็นที่จัดในเมืองสงขลา^{นี้}เป็นตัวอย่าง ที่ได้ทำการจนแลเห็นผล เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า

↑
 แม่เบญจพร จิตวรศาสน์ (ยืนแถวหน้า ตรงกลางสุด)
 คราวรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 สงขลา - พ.ศ. ๒๔๓๕

การปกครองท้องถิ่นอำเภอมีประโยชน์มากกว่าที่คาดไว้ แต่เดิมหลายอย่าง อาจจะบังคับด้วยความตรวจตราการ กำหนดนายบ้านปกครองท้องถิ่นและเก็บส่วยเก็บค่านาได้ตลอด เป็นการเบารภาระผู้ว่าราชการกรมการเลศาลเมืองใหญ่ได้มาก จนแลเห็นว่าจำนวนและตำแหน่งหน้าที่กรมการเมืองใหญ่ ซึ่งได้กะไว้แต่เดิมว่าควรจะมีเมืองละเท่าใด ๆ นั้นไม่จำเป็น จะต้องเสียหลายตำแหน่ง เพราะการอาจจะสำเร็จได้ในชั้น

ตั้งคนกรุงเทพฯ อำเภอเสียแล้วโดยมาก ยังแลเห็นการปลาทะเลที่จัดอำเภอ เป็นนายอำเภอ เมืองสงขลานั้นอีกอย่าง ๑ คือ แต่เดิมพระยาสุพรรณสุนทวิจิตรกับ พระยาวิเชียรคีรีได้จัดให้พระอนันตสมบัติเป็นนายอำเภอ ๑ หลวงบริรักษ์ภูเบทร์เป็นนายอำเภอ ๑ ภายหลังหลวง บริรักษ์ภูเบทร์ป่วยต้องถอนกลับมา หาตัวข้าราชการ ที่จะไปเป็นนายอำเภอแทนยังไม่ได้ พระยาสุพรรณสุนทวิจิตรจึงจัด ให้นายแป๊ะ สะเมียนโทซึ่งออกไปจากกรุงเทพฯ ออกไป ว่าการแทนนายอำเภอแขวงปละท่า ซึ่งจำนวนพลเมืองเกิน สามหมื่น นายแป๊ะไปทำการได้เรียบร้อยตลอดทุกหน้าที่ บังคับบัญชาการผู้คนก็พากันนิยมนับถือ จนเห็นไม่ควรจะ เปลี่ยนกลับมาเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเป็นการปลาทะเล เพราะนาย แป๊ะอายุก็ยังหนุ่มไม่เกิน ๓๐ ปี คุณสมบัติมีในตัวประการใด ข้าราชการเจ้าก็ย่อมทราบตั้งแต่รับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ เพราะไม่มีวุฒิวิเสศอันใดยิ่งกว่าความซื่อตรง ความเอื้อเฟื้อ แลวิชาเพียงเท่าที่สะเมียนโททั้งหลายรู้โดยมาก ที่คนเช่น นายแป๊ะอาจจะบังคับบัญชาพลเมืองได้ถึงสามหมื่น เปรียบ

เทียบถ้อยความแลบังคับบัญชาการได้สิทธิขาด เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่ายอมเป็นเพราะความนิยมเชื่อถือของราษฎร ในความจริง
และความซื่อตรงของข้าราชการซึ่งจัดส่งออกไปแต่กรุงเทพฯ
เป็นอันมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ ทางที่จะจัดการอำเภอต่อไปถ้าหา
คนในพื้นที่เมืองให้พอสมควรแก่ตำแหน่งไม่ได้ คนชนนิก
อย่างนายแป๊ะจะยังพอจะหาส่งออกไปลงพระเดชพระคุณ
ได้อีกเป็นอันมาก นับว่าเป็นทางที่ดีที่ได้พบใหม่อีกอย่าง ๑

การโจรผู้ร้าย

การโจรผู้ร้ายในเมืองสงขลา อาไศรย์เหตุที่มี
ข้าหลวงพิเศษและได้ลงมือจัดการบ้านเมืองในทางที่จริง จัด
เป็นสงบทีเดียว ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบสวนไต่ถามตามพ่อค้า
และราษฎรตามบ้านเรือนซึ่งได้เที่ยวไปพบปะก็กล่าวเป็น
เสียงเดียวกันว่าเป็นการเรียบร้อย โศกระบือปล่อยได้ไม่ต้อง
พิทักษ์รักษา

การกะตือ

การชำระถ้อยความในเมืองสงขลา ข้าหลวงพร้อม
ด้วยผู้สำเร็จราชการเมืองจัดการรวมการ ตัวข้าหลวงพิเศษเป็น
ประธานสะสางความค้างเก่าแล้วไปได้มาก การศาลได้เลิก
วิธีการศาลอย่างเก่าที่แบ่งเป็นหลายแพนหลายศาลนั้นเสีย
จัดศาลเมืองมีผู้พิพากษา ๓ คนรับพิจารณาความทั้งปวง
ทั่วไป ศาล ๑ มีศาลอุทธรณ์ซึ่งผู้สำเร็จราชการเมืองเป็นผู้
พิพากษาใหญ่ศาล ๑ และจัดให้นายอำเภอว่าความเล็กน้อย
ในห้องที่ ๓ แห่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจดูที่ศาลเมือง
และไต่ถามถึงการโรงศาลที่ได้จัดนี้ ได้ความว่า ถ้อยความ

ทุกวันนี้ความนครบาลไม่มีใครมี มีแต่ความแพ่งโดยมาก ความเล็กน้อยตามอำเภอ นายอำเภอที่ได้จัดตั้งใหม่ๆ เปรียบเทียบแล้วกันไปได้เกือบหมด ไม่ใคร่จะมีที่ต้องส่งมาถึงศาลเมือง ความในศาลเมืองมีแต่ความหนี้สินซึ่งโจทย์จำเลย อยู่ในบริเวณเมืองโดยมาก จัดว่าเป็นการคดีที่เห็นคุณทำให้ ถ้อยความน้อยลง แต่เสียอยู่ด้วยวิธีพิจารณาซึ่งยังต้องใช้อย่างเก่าทำให้ถ้อยความยืดยาว ความซึ่งฟ้องร้องกันในศาลเมืองมีเสมอเดือนละ ๓๐ เรื่อง ชำระแล้วไปได้เพียงเดือนละ ๒๕ เรื่อง ยังต้องมีความค้างคั่งอยู่เสมอ จะนับว่าเป็นคดีทีเดียว ไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกสำนวนความและคำตัดสินในศาลเมืองมาตรวจดู ๒ เรื่อง เห็นคำตัดสินก็พอใช้ แต่ดูความข้างแพ้คดีร้องขอทุเลาคำตัดสินนั้นทั้ง ๒ เรื่อง พิจารณาเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า หน้าจะเป็นเพราะลูกความยังไม่ใคร่จะไว้วางใจแก่กรมการซึ่งเป็นผู้พิพากษา โดยธรรมดาที่ไม่ได้รู้จักไว้วางใจกันมาเสียช้านาน อีกประการหนึ่งเพราะกฎหมายยังเปิดให้ทุเลา ผู้ไม่ชอบใจในคำตัดสินเห็นช่องที่เขาเคยตั้งต้นกันมาแต่ก่อน ก็ลองตั้งต้นไปจนสิ้นสุด แต่อย่างไรก็ดี การศาลว่ากล่าวถ้อยความในเมืองสงขลาหรือเมืองที่ใกล้เคียงกันเหล่านี้ถ้าได้เปลี่ยนลักษณะพิจารณาและมีผู้พิพากษาออกไปจากกรุงเทพ ฯ แม้ไม่สักกี่คน คงจะจัดการโรงศาลให้เรียบร้อยได้ตลอด เพราะสังเกตดูราษฎรชาวหัวเมืองบักซ์ไคไนสยเป็นคนว่าง่าย ถ้าเห็นว่าทำโดยตรงโดยจริงแล้ว จะว่ากล่าวประการใดก็เชื่อฟัง

การโยธา

ถนนที่ทำแล้ว

การโยธา ข้างหลวงพิเศษและผู้สำเร็จราชการเมือง
สงขลาได้แผ้วถางลานเมืองสะอาดดีขึ้นกว่าแต่ก่อน และได้ตัด
ถนนใหญ่ใช้รถไถนอกเมืองในเมืองหลายสาย ประมาณถนน
ที่ได้ทำแล้วยาวประมาณกว่า ๒๐๐ เส้น ยังถนนหลวงที่
พระยาวิเชียรคีรีได้ทำไว้แต่เดิม ตั้งแต่กำแพงเมืองสงขลาไป
จนสวนพระยาวิเชียรคีรีระยะทางใช้รถไถอีก ๒๐๐ เส้น การ
ทำถนนเหล่านี้ใช้แรงนักโทษ และได้เอาไพร่ความอดทน
ของชาวบ้านซึ่งออกแรงลงทุนช่วยบ้าง และบางแห่งที่ถนน
ตัดไปถูกที่บ้านเรือน ก็ยอมรื้อถอนย้ายให้ ด้วยความนิยม
ยินดีทั่วทุกแห่ง ควรนับว่าเป็นความเจริญแก่บ้านเมืองเกิดขึ้น
อย่าง ๑ แต่จะว่าเป็นประโยชน์ใหญ่อันใดนักไม่ได้ เพราะ
เป็นแต่ทำให้บ้านเมืองงตมขึ้น และทำให้ที่ดินมีราคาแพง
ขึ้น บางที่จะพาให้มีบ้านเรือนงตมขึ้นอีกบ้าง แต่การ
ที่ทำนั้นจะสำเร็จแล้วในไม่ช้านัก เพราะหมดเนื้อที่ใน
บริเวณเมืองที่จะทำได้ และการรักษาก็จะต้องเป็นภาระมาก
ขึ้นโดยลำดับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตกเตือนข้าหลวงพิเศษแล
ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาให้พิจารณาในข้อที่จะรักษานั้น
จงมาก ถ้าจะรักษาไว้ไม่ได้แล้วก็ไม่ควรจะทำให้เหนียวเปล่า

ถนนที่ควรจะทำ
ต่อไป

ถนนที่จะเป็นประโยชน์สำคัญจริง ซึ่งควรจะต้อง
ให้สำเร็จจงได้นั้น เห็นด้วยเกล้าว่า มีอยู่ ๓ สาย คือ ตัด
แต่เมืองสงขลาไปเมืองนครศรีธรรมราชสาย ๑ ซ้อมถนน
เดิมแต่เมืองสงขลาไปเมืองไทรบุรีสาย ๑ ตัดถนนแต่เมือง

สงขลาไปเมืองจะนะ เมืองเทพา บันจบแดนเมืองหนองจิก
 สาย ๑ ถนนทั้ง ๓ สายนี้เป็นการใหญ่จริง แต่ถ้าทำได้จะ
 เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองแลการค้าขายเป็นอันมาก ข้า-
 พระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับข้าหลวงพิเศษแลผู้สำเร็จราชการ
 เมืองสงขลาด้วยเรื่องทำถนน ๓ สายนี้ ได้ความว่าถนน
 แต่เมืองสงขลาไปเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ข้าหลวงพิเศษ
 แลผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้กะการที่จะทำและได้ลงมือ
 ทำบ้างแล้ว จะตัดตั้งแต่แหลมสนที่เมืองเก่าไปตามอำเภอ
 ปละท่าริมทะเลบันจบคลองระโนดแขวงนครศรีธรรมราช
 ถนนสายนี้ทำง่าย และราษฎรชาวบ้านตามระยะทางก็ยินดีที่
 จะรับช่วยออกแรงทำ ข้าพระพุทธเจ้าได้ข้ามไปดูที่แหลมสน
 ตอนต้นซึ่งได้ลงมือทำแล้วนั้น มีเงินพอค่าคน ๑ ได้รับลง
 แรงลงทุนของตนเองต่อยสิดามาก่อเป็นขอบถนนถมดินไป
 ได้กว่า ๕ เส้น พอสิ้นหน้ในคราวนี้ข้าหลวงพิเศษและ
 ผู้สำเร็จราชการเมืองจะได้ลงมือขอแรงราษฎรทำตามระยะ
 บ้านประมาณคงจะทำได้ถึงพรหมแดนเมืองนครศรีธรรมราช
 ในต้นศก ๑๑๖

ถนนสายไปเมืองไทรบุรีนั้น ถนนเดิมตัดครึ่งเสร็จ
 พระราชดำเนินมียอยู่แล้ว แต่ขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องจะทำสะพาน
 จะต้องทำหลายสิบสะพาน จำเป็นต้องมีทุนและมีนายช่างไป
 ตรวจจกิตอย่างสะพานทำด้วยอิฐปูนจึงจะดี ถนนสายนี้ถ้าจะ
 ไปรดเกล้าฯ ให้ทำ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ควร

ให้กรมโยธาจัดนายช่างออกไปตรวจและคิดแบบสะพานให้เสร็จ แล้วควรโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จ่ายเงินสักปีละ ๒๐๐ ชั่ง หรือเท่าใด ให้จัดทำเสมอไป ไม่ก็ปีคงจะสำเร็จได้ ส่วนในแขวงเมืองไทรบุรีนั้น เจ้าพระยาไทรบุรีจะทำสนองพระเดชพระคุณด้วยกำลังและทุนของเมืองไทรทั้งสิ้น

ถนนสายไปเมืองหนองจิกนั้นยังไม่ได้ตรวจทางข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ข้าหลวงพิเศษ แล้วสำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่งตั้งคนออกตรวจทางแล้ว

ที่ทำราชการ
ต่าง ๆ
ตึกพักข้าหลวง

ในเมืองสงขลานี้ จำเป็นเหมือนกับเมืองอื่น ๆ จะต้องมีเรือนที่อยู่ของข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมือง แลที่ทำราชการบ้านเมือง ตึกที่พักข้าหลวงได้สร้างไว้ที่แหลมทรายแห่งหนึ่งชำรุดชุกโครมบ้างแต่ไม่มากนัก แต่ตึกหลังนี้เป็นที่ถือกันในเมืองสงขลาว่าถ้าใครไปอยู่ช้านานพ้นเดือน ๑ ขึ้นไป มักจะเป็นไข้เจ็บล้มตาย ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นด้วยเกล้าฯ เป็นความจริง มิได้ถือโดยเข้าใจผิด เพราะตึกนี้ได้อยู่ตรงเขาแดง เวลาคราวลมตะวันตกพัดเวลาบ่ายพาให้อิสลาเขาแดงร้อนอบตรงมาที่ตึกนั้นเสมอ ภาให้จับไข้ได้โดยง่าย ข้าพระพุทธเจ้าได้ถูกลมร้อนเช่นนี้เวลาไปตรวจถนนฟากเขาแดงครั้ง ๑ ก็รู้สึกครั่นตัวไม่สบาย ข้าหลวงพิเศษในเวลานี้ออกไปอาไศรย์พักอยู่ที่บ้านมารดาพระยาวิเชียรคีรี ทำเลบ้านแลเรือนเป็นที่สบายดี พระยาวิเชียรคีรี

บอกขายที่บ้านนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควร
จัดซื้อไว้เป็นที่พักข้าหลวง แลเปนพลับพลาประทับร้อนใน
เวลาที่เสด็จประกาศเมืองสงขลาได้ แต่ราคายังว่าไม่ตกลงกัน
ทั้งเงินในงบประมาณมณฑลนี้ก็ยังไม่พอจะจ่าย จึงได้ตกลง
คิดค่าเช่าให้พระยาวิเชียรคีรีเพียงเดือนละ ๕๐ บาทไปก่อน
กว่าจะได้โปรดเกล้า ๆ ให้จัดซื้อที่ดินของหลวง

บ้านผู้ว่าราชการเมือง ที่บ้านผู้ว่าราชการเมืองนั้น เวลาที่บ้านพระยา
วิเชียรคีรีก็มีอยู่เป็นที่มั่นคงแล้ว จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ายังไม่
ศาลาราชการ จำเป็นจะต้องดำริห์ แต่ที่ทำราชการบ้านเมือง กล่าวคือ ที่
และศาล จะตั้งศาลและที่ทำการต่าง ๆ นั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจวนเดิม
ซึ่งเป็นของหลวงเป็นที่เหมาะดีกว่าแห่งอื่น แต่เรือนที่มีอยู่
ในนั้นชำรุดชุกโตมรเปนอันตรายหายสูญไปเสียมาก ยังเหลือ
แต่เรือนริมบ่อไม้ได้ซ่อมขึ้นไว้เป็นที่พักข้าหลวงรองแห่ง ๑
และยังมีตึกเปนหอบ้าย หอพระของเดิม ๒ หลัง ข้าพระ-
พุทธเจ้าได้ตรวจดูตึกนี้ เห็นพอจะซ่อมแซมขึ้นใช้เป็นศาล
แลเปนออฟฟิศที่ทำการได้ จึงได้สั่งให้ข้าหลวงคิดจัดการ
ซ่อมแซมขึ้นไว้

ตรางขันนักโทษ การโยธาที่จะต้องดำริห์มีอีกอย่าง ๑ คือ ตรางที่
คุมขันนักโทษ เพราะการเลี้ยงนักโทษแต่ก่อนมาอยู่ในหน้าที่
ผู้ว่าราชการเมืองแลผู้คุมซึ่งได้ใช้สอยแรงนักโทษหาผล
ประโยชน์ของตนจะต้องเจือจานเลี้ยงคนนักโทษ แต่บัดนี้เอา
นักโทษมาใช้ทำการบ้านเมือง การเลี้ยงก็จำเป็นต้องเปน

การหลวง เป็นทางเปลื้องพระราชทรัพย์เกิดขึ้นอีกทาง ๑
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับข้าหลวงและผู้สำเร็จราชการเมือง
 ตกลงกันว่า ควรจะสร้างทรงขึ้นให้มีลานแลโรงงาน จะ
 แบ่งนักโทษเมืองพัทลุงซึ่งกำหนดโทษนานวันมาสมทบไว้ที่
 เมืองสงขลา แล้วคิดจัดให้ทำการค้าขายเช่นทำกระเบื้องเปน
 ต้น จำหน่ายให้ได้ทุนกลับมาทูลพระราชทรัพย์ที่เลี้ยงนักโทษ
 ได้บ้าง

ประกาศ

การทำประกาศที่เมืองสงขลา ได้ทรงพระราช
 ดำริห์มาช้านาน ที่สุดตัวโคมก็ได้ส่งเข้ามาแล้ว ยังติดอยู่แต่
 ด้วยการที่จะเลือกที่แลก่อถ่านปูนรองโคมจึงค้างมาจนบัดนี้
 เมื่อเสด็จกลับจากชะวาทวีปแวะประกาศที่เมืองสงขลา
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้พระยาชลยุทธโยธินทร์พร้อมด้วย
 พระยาศรีวิชัยศรีปกษากันเลือกที่สร้างประกาศ ตกลงเห็น
 เห็นว่า ควรจะรื้อศาลามุขพระเจดีย์บนยอดเขาตังกวน และ
 สร้างประกาศทรงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้นำความทูลขึ้น
 กราบบังคมทูล ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยแล้ว จึงได้
 ขอให้กรมทหารเรือทำเครื่องไม้ประกอบตัวโคม แลส่งแบบ
 ถ่านปูนให้ข้าหลวงออกไปจัดการก่อสร้างคงจะสำเร็จได้ใน
 ร.ศ. ๑๑๖

โทรเลข

การสร้างสายโทรเลขที่จะต้องสร้างขึ้นแต่เมืองนคร
 ศรีธรรมราชไปเมืองสงขลาสาย ๑ แต่เมืองสงขลาไปเมือง
 ไทรบุรีสาย ๑ ทั้ง ๒ สายนี้ของเดิมได้ทำไว้ครึ่งหนึ่งแล้ว

แต่ข้าราชการโทรมไปเสีย จะต้องซ่อมขึ้นใหม่ ข้าพระ-
พุทธเจ้าได้สั่งข้าหลวงให้ลงมือจัดหาเสาซ่อมและได้ขอสายต่อ
กระหวงโยธาธิการเป็นการตกลงจะได้ทำในระตูแล้งสิ้น
มรสุม ทันใช้ได้ในศก ๑๑๖ ในส่วนสายโทรเลขในแขวง
เมืองไทรบุรีนั้น เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรีเข้ามาเผ่าหูลลองของธูลี
พระบาท ก็ได้ตักเตือนข้าพระพุทธเจ้าขอให้คิดจัดเสียให้
สำเร็จ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปถึงเมืองสงขลาคราวนั้น
เจ้าพระยาไทรบุรีและรายนมูตาแต่งให้ตงกุ่มหมุดน้องชาย
เจ้าพระยาไทรบุรีมาหาข้าพระพุทธเจ้าที่เมืองสงขลาฟังคำสั่ง
การซ่อมสายโทรเลขนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่ตงกุ่มหมุด
และมิตราส่งไปยังเมืองไทรบุรี ให้ลงมือทำในระตูแล้งนี้
เหมือนกัน ส่วนสายลวดแลอินสุเลเตอร์เมืองไทรบุรีจะต้อง
การเพิ่มเติมเท่าใด ให้ไปเบิกของเดิมที่มีตกค้างอยู่เมืองตรัง
ให้เอามาใช้จพอ หวังด้วยเกล้า ๆ ว่าเมืองไทรบุรีคงจะทำ
การทันเหมือนกัน แต่สายโทรเลขอีกสาย ๑ ซึ่งจะสร้างแต่
เมืองสงขลาผ่านหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดลงไปเมืองกลันตันนั้น
ทางแต่เมืองสงขลาลงไปเมืองหนองจิกยังไม่ได้ตรวจ แต่คง
จะต้องทำตามทางหลวงที่ตัดใหม่ เมื่อตรวจทางแล้ว ก็ยอม
เป็นอันตรวจทางโทรเลขแล้วด้วย หวังด้วยเกล้า ๆ ว่าจะได้
ลงมือทำในศก ๑๑๖

ตลาด

การโยธาในเมืองสงขลานั้นนอกจากที่ได้กราบบังคมทูล
มาแล้ว ข้าหลวงและผู้สำเร็จราชการเมืองได้รับพระบรมราชา
นุญาตให้สร้างตลาดหลวงขึ้นที่ริมกำแพงนอกเมืองด้าน

ทวันทกแถวหนึ่ง ตลาดนี้ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร และได้โปรดเกล้าฯ ให้แก้อย่างหลังคา แต่ครั้งเมื่อเสด็จประกาศคราวนั้น เปนอันตกลงกำลังทำอยู่ตามพระราชดำริห์ ตลาดตอนที่ก่อแท่นร้านแล้วเพียงใด ได้เปิดให้ราษฎรเช่าขายของ เก็บแต่กิ่งราคา เพราะเหตุที่ยังไม่ได้ทำหลังคา ราษฎรพากันพอใจในการตลาดนี้เป็นอันมาก ที่ขอแย่งกันเช่าประจำก็มี การทำตลาดคงทำสำเร็จได้ในศก ๑๑๕ นี้ เมื่อทำแล้วเสร็จ ประมาณราคาค่าเช่าคงจะเก็บได้ปี ๑ ไม่ต่ำกว่า ๔๐ ชั่ง พอเปนกำลังทำนุบำรุงพื้นเมืองไม่ให้ชุกโครมได้ ยังทำเรือและเรือจ้างข้ามถนนข้ามสัตว์พาหนะซึ่งกำลังกะการอยู่ก็มีอีกหลายอย่าง มีเงินพอค้าได้รับจะสร้างศาลาทำเรือจ้างช่วยด้วยทุนของตน ๒ ราย แต่การอย่างอื่นซึ่งจะต้องทำด้วยทุนหลวงจะยังไม่สำเร็จได้เร็ว เพราะทุนยังขัดสนไม่พอที่จะทำการ

เรือจ้าง

พิเคราะห์ดูผลในการโยธาที่ได้จัดทำขึ้นในเมืองสงขลาในเวลานี้ พอเห็นความสะอาดเรียบร้อยของพื้นบ้านเมือง แปลกปลาดตาขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ด้วยพวกพ่อค้าแลพลเมืองก็เต็มใจที่จะช่วยราชการ ประมาณดูถ้าการจัดได้เดินต่อไปดังนี้ ไม่ช้านานสักเท่าใดในเมืองสงขลาจะมีนคราภิบาลได้เป็นมั่นคง

ภาษีอากร

การภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินในเมืองนี้ ต้องนับว่าข้าหลวงพิเศษยังไม่ได้ลงมือจัดการอย่างใด นอกจากที่

ได้ลงมือศึกษาวิธีเก็บแลกค้นคว้าหาความจริงในการที่จะเก็บ
 ค่านา ผลประโยชน์แผ่นดินให้ได้ตามสมควร การที่ข้าหลวงได้จัด
 เพียงการเก็บเงินค่านาในศก ๑๑๔ เพราะเหตุที่จับกรมการ
 จ้อได้ จึงเปลี่ยนตัวพนักงานออกไปตรวจสอบใหม่ ได้
 จำนวนนาแลจำนวนเงินขึ้นกว่าเก่ามาก และเป็นทางที่จะ
 ตรวจสอบต่อออกไปถึงเมืองพัทลุงและเมืองนครศรีธรรมราช
 บางที่จะภาเงินหลวงให้ขึ้นได้ทั้ง ๒ เมือง ถ้าเงินค่านาใน
 หัวเมืองทั้ง ๓ นี้ เพิ่มขึ้นได้ในจำนวนศก ๑๑๔ เท่าใด
 ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นเพราะความเอาใจใส่
 ของข้าหลวงพิเศษ และที่ได้จัดการแก้ไขโดยทันที่
 นับว่าเป็นความดีอย่าง ๑ แต่เงินภาษีอากรผลประโยชน์
 เงินภาษีอากร แผ่นดินอย่างอื่นนอกจากค่านานั้นตามความจริงที่ได้สืบทราบ
 ที่เก็บได้บัดนี้ อยู่บัดนี้ เงินที่ได้เก็บจากราษฎรในเมืองสงขลาโดยตรง
 หรือโดยทางอ้อมก็ดี ปี ๑ จำนวนเงินมากกว่าที่ได้เข้าพระ
 คลังเป็นอันมาก แต่หากตกเรียเสียหายไปเป็นผลประโยชน์
 ของผู้รับผูกขาดทำภาษีอากร แลเจ้าพนักงานในบ้านเมือง
 เสียโดยมาก เป็นต้นว่า ในการเก็บค่านาราษฎรต้องเสียค่านา
 ตามพระราชบัญญัติส่วน ๑ ยังต้องเสียค่าเบี้ยเลี้ยงพนักงานผู้
 ไปเก็บแลเสียค่าน้ำยามตามไพร่กาษาพระราชทรัพย์อีกต่างหาก
 การเก็บส่วยรายเฉลี่ยราษฎรก็ต้องเสียอย่างนี้อีกเหมือนกัน
 แก้ววิธีเก็บ ทางที่จะจัดการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินต่อไปข้าง
 ภาษีอากร หน้านั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทางดีมีอย่างเดียว แต่คิดเก็บเป็น

ราชาธิปไตยทุกอย่าง เว้นไว้แต่อากรฝิ่น อากรสุรา อากร
รังนก และถ้าบ่อนเบี้ยยังไม่เลิก ควรผูกขาดด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ในการที่จะจัดเก็บภาษีอากรเป็นราชาธิปไตยในเมือง
สงขลา^{นี้} เชื่อได้เป็นแน่ว่าราษฎรคงจะมีความสุขกว่าอย่างทุก
วัน^{นี้}เป็นอันมาก แต่จำนวนพระราชทรัพย์จะขึ้นกว่าทุกวันนี้^{นี้}
จะประมาณว่ามากทีเดียว^{นี้}ไม่ได้ เพราะการที่จะเก็บอย่าง
ทุกวันนี้^{นี้}เก็บโดยไม่เป็นธรรม ดังเรียกค่าเบี้ยเลี้ยงแลค่ารักษา
เงินหลวงในการเก็บเงินค่านาและส่วยรายเฉลี่ยเป็นต้น^{นี้}นั้น
ก็จำเป็นจะต้องเลิก ยิ่งภาษีอากรอย่างอื่นที่จะต้องเลิกโดย
เก็บไม่ถูกต้องตามความที่มุ่งหมายในพระราชบัญญัติก็ยังมี
เป็นต้นว่าภาษีเข้าทุกวันนี้^{นี้}ให้ผูกขาด ถ้าเข้าออกจากเมืองพัท
ลุงเจ้าภาษีเข้าเมืองนั้นเก็บขึ้น ๑ ถ้าพ่อค้าเข้าเมืองสงขลาซื้อ
เข้ามาขึ้นยังฉางไว้ พอวันทุกลงเรือจะออกจากเมืองสงขลา
เจ้าภาษีเข้าเมืองสงขลา^{ก็}เก็บอีกซ้ำ ๑ ภาษีร้อยชักสามขาเข้า
ก็อย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าพ่อค้าบ้านทุกผ้าขาวเข้ามาถึงเมือง
สงขลา เจ้าภาษีชักร้อยละสาม ถ้ามีผู้แบ่งซื้อไปขายเมือง
พัทลุง^{ยัง}ต้องเสียภาษีร้อยชักสามเมื่อเข้าเมืองพัทลุงอีกตั้ง^{นี้}
ยิ่งภาษีอากรอย่างอื่น ๆ ซึ่งเป็นความเดือดร้อนแก่ราษฎรจะ
ต้องผ่อนผันพิทักษ์ตราลดลง เช่นอากรค่าน้ำเป็นต้น ก็ยังมี
หลายอย่างเป็นทางที่เงินภาษีอากรจะต้องลดลงมีอยู่ตั้ง^{นี้} เงิน
ที่ขึ้นคงจะไม่มากนัก แต่อย่างไรก็ดีข้าพระพุทธเจ้า^{เชื่อ}เห็นว่า
แม้จัดการทำเป็นราชาธิปไตย พระราชทรัพย์ยังจะขึ้นได้อีก

ถึงอากรซึ่งยังจะให้คงทำเป็นผูกขาดอย่างทุกวันนี้ มี
อากรสุราเป็นต้น ที่ต้องเข้ามาว่าประมูลในกรุงเทพ ฯ เงิน
หลวงก็ยังต่ำอยู่มาก ถึงแม้ที่ว่าประมูลตามหัวเมืองนั้นเอง
พวกผู้คนยังยำเกรงความเกี่ยวข้องด้วยผลประโยชน์ผู้ว่าราช-
การเมือง กรมการ ไม่กล้าเข้าว่าประมูลมีอยู่โดยมาก ถ้าเปิด
ให้ว่าประมูลตามหัวเมืองโดยตรง อย่าให้ผู้ว่าราชการเมือง
กรมการมีส่วนเกี่ยวข้องด้วย ในเมืองอย่างเมืองสงขลาที่
มีพ่อค้าซึ่งบริบูรณ์ทรัพย์สมบัติอยู่โดยมากเช่นนั้น เงินหลวงคง
จะขึ้นได้อีกเป็นอันมาก ด้วยเหตุเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็น
ด้วยเกล้าว่า กระทรวงพระคลังควรจะรีบคิดอ่านจัดการเก็บ
ภาษีอากรหัวเมืองมณฑลปักษ์ใต้เหล่านี้ให้ทันขึ้นศก ๑๑๖

ผลประโยชน์
ผู้สำเร็จ
ราชการเมือง

ในการเรื่องภาษีอากรผลประโยชน์เมืองสงขลาที่จะ
ทำนุบำรุงขึ้นตั้งกรมบังคับมณฑลมานี้ มีปัญหาซึ่งเห็นด้วย
เกล้าว่า ควรต้องพิจารณาข้อ ๑ กล่าวคือ ผลประโยชน์
ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองซึ่งเคยได้รับพระราชทานอยู่
ทุกวันนี้ และจะได้รับพระราชทานต่อไปข้างหน้า ผล
ประโยชน์ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้รับพระ-
ราชทานมาแต่ก่อนโดยที่รัฐบาลได้อนุญาตนั้นมีอยู่หลายอย่าง
มีตัวอย่างซึ่งจะยกขึ้นได้ คือ ส่วยรายเฉลี่ยอย่าง ๑ ส่วยราย
นี้เก็บจากพลเมืองทั้งจีนและไทย แต่เดิมเก็บอย่างหัวเมือง
ฝ่ายเหนือ กล่าวคือ ส่งเงินเข้ามากรุงเทพ ฯ ตามจำนวนที่เก็บ
ได้มากบ้างน้อยบ้าง และติดขัดค้างคั่งตามเจ้าหนูนายกองบ้าง

ภายหลังมีตราพระคชสีห์มอบส่วนนี้เหมาในผู้สำเร็จราชการเมือง มีกำหนดให้ส่งเงินเข้ามากรุงเทพฯ ปีละเท่านั้น ถ้าเก็บไม่ได้ถึงเท่านั้นเป็นพับในผู้สำเร็จราชการเมืองจะต้องส่งให้ครบตามจำนวน ผู้สำเร็จราชการเมืองได้อำนาจตั้งนี้ ออกไปจัดการเก็บได้กำไรปี ๑ ประมาณ ๑๒๐ ชั่ง สืบต่อกันมาหลายชั่วผู้สำเร็จราชการเมืองจนทุกวันนี้ ผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาซึ่งจะยกเป็นตัวอย่างได้อีกพวกหนึ่งคือ ผลประโยชน์ที่ได้จากหัวเมืองแขกทั้งเจ็ด มีเงินภาษีอากรซึ่งผู้ว่าราชการเมืองแขกทั้งเจ็ดแบ่งส่วนให้ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาเป็นธรรมเนียมมาแต่เดิม ผลประโยชน์ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้ในทางเหล่านี้ประมาณปีละ ๓๐๐ ชั่ง ได้มาตั้งแต่ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่ก่อน ๆ จนกระทั่งพระยาวิเชียรคีรีคนนี้ ก็ได้รับพระราชทานผลประโยชน์อยู่จนทุกวันนี้ ทางที่จะจัดการต่อไปตำแหน่งผู้สำเร็จราชการคงจะต้องให้รับพระราชทานเงินเดือน และยกผลประโยชน์ที่ได้ในราชการต่างๆ มาเป็นของหลวงทั้งสิ้น การที่จะเปลี่ยนจากได้รับผลประโยชน์ในตำแหน่งมาเป็นเงินเดือนนั้น ถ้าผู้สำเร็จราชการเป็นคนรับตำแหน่งใหม่ บัณฑิตอันโดย้อมไม่มี เพราะเหตุว่าเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นจะพระราชทานเงินเดือนประจำตำแหน่งเท่าใด ก็ไม่มีเหตุที่ผู้สำเร็จราชการเมืองจะร้องไม่พอใจ หรือว่าคัดทอนผลประโยชน์อันใด เพราะผลประโยชน์ผู้สำเร็จราชการเดิมจะได้อยู่มากน้อยเท่าใด เมื่อคนใหม่ยัง

ไม่เคยได้ จะถือว่าควรจะได้มันไม่ได้ แต่พระยาวิเชียรคีรี
นี้เคยได้รับผลประโยชน์ในตำแหน่งอยู่แล้ว การที่จะเปลี่ยน
มาให้รับเงินเดือน จึงมีบัณฑิตที่จะต้องวินิจฉัยว่าจะควร
จัดการอย่างไรจึงจะเป็นการสมควร โดยถ้าจะพระราชทาน
เงินเดือนมีอัตราต่ำลงมากกว่าผลประโยชน์ที่รัฐบาลได้ยอม
อนุญาตอยู่แต่ก่อน ก็คือลดผลประโยชน์ลงโดยไม่มีเหตุ ถ้า
จะเอาผลประโยชน์ที่เคยได้ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมือง
สงขลาตั้งเป็นเกณฑ์พระราชทานเงินเดือนให้เท่ากัน เงิน
เดือนนั้นก็จะแรงกว่าเงินเดือนผู้ว่าราชการเมืองอื่น ๆ โดย
มาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเป็นบัณฑิตดังนี้

ในการเรื่องผลประโยชน์พระยาวิเชียรคีรีนี้ เห็น
ด้วยเกล้า ๆ ว่าทางดีที่จะจัดให้เรียบร้อยทุกฝ่ายมีอยู่อย่าง ๑
คือ ทำบาญชีผลประโยชน์ที่พระยาวิเชียรคีรีได้รับในตำแหน่ง
ผู้สำเร็จราชการเมืองโดยอนุญาตของรัฐบาลนั้น ตรวจดูอย่าง
ใดที่จะเอามาเป็นผลประโยชน์เข้าพระคลัง โดยที่จะไม่เล็ก
ถอนรวมเงินที่ได้ในผลประโยชน์เหล่านี้มากนักน้อยเท่าใดบวก
ส่งเข้าพระคลังทั้งสิ้น และพระราชทานเงินทดแทนแก่พระยา
วิเชียรคีรีเทียบเท่าจำนวนเงินที่เอามาเข้าพระคลังนี้ อัตราปี
หนึ่ง หรือปีครึ่ง และให้พระยาวิเชียรคีรีรับพระราชทาน
เงินเดือนเท่าผู้ว่าราชการเมืองอื่นเป็นยุติต่อไป ความเห็น
ข้าพระพุทธเจ้าดังนี้ จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ

สรรพราชการเมืองสงขลา ว่าโดยรวบรวมตามการ
ที่ได้แลเห็นในเวลาเช้าพระพุทธรเจ้าออกไปตรวจราชการครั้งนี้
จัดเป็นได้ออกดำเนินขึ้นสู่ทางเจริญที่ถูกต้อง ถ้าเป็นต่อไป
ได้ตั้งนั้นก็จะเรียบร้อยได้

.....

ตรวจการบ้าน วันที่ ๑๒ เวลาบ่ายรุ่งออกเรือรรคเรศร์จากปากน้ำ

นาบอน เมืองหนองจิกมาแวะรับพระยาสุขุมนัยวินิจณะเมืองสงขลา
แล้วได้ใช้จักรต่อมา เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จถึงตรังบ้านนาบอน
พรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชต่อเมืองสงขลา ข้าพระ-
พุทธเจ้าอยากจะทำราชการในที่ซึ่งห่างเมืองว่าจะเป-
นประการใดจึงได้แวะขึ้นที่หมู่บ้านนั้น ไต่ถามราษฎรได้ความ
ว่า เวลานี้โจรผู้ร้ายสงบเงียบทีเดียว โศกกระเบื้องปล่อยได้
เพราะทางเมืองนครศรีธรรมราชจับกุมชำระผู้ร้ายทาง ๑ ทาง
เมืองสงขลา ก็โปรดเกล้าฯ ให้มีข้าหลวงออกไปจัดการ
บ้านเมืองเรียบร้อยเป็นที่นิยมของราษฎรพวกนั้นอยู่เป็นอัน
มาก เวลาทุ่มหนึ่งออกเรือรรคเรศร์ใช้จักรต่อมา

นครศรีธรรมราช วันที่ ๑๓ เวลาเช้าถึงปากอ่าวเมืองนครศรีธรรมราช
พระยาศรีธรรมราช^(๑) แลกรมการจัดเรือออกมารับ เข้าลำ
น้ำปากพะยาไปขึ้นที่วัดท่าโพ ขึ้นช้างต่อไปตามถนนหลวง
จนถึงท่าเนียบซึ่งพระยาศรีธรรมราชปลุกไว้รับที่ร่มประตุน้ำ
กำแพงเมือง

ราชการบ้านเมือง ราชการเมืองนครศรีธรรมราชในเวลานี้ยังไม่ได้
จัดการเปลี่ยนแปลงอันใด นอกจากการปราบปรามโจรผู้ร้าย

(๑) ต่อมาเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม ณ นคร)

การปราบปราม ตั้งแต่พระยานครกลับออกไปจากกรุงเทพ ฯ ได้จัดการปราบ
 โจรผู้ร้าย ปราบโดยแข็งแรง จัดเอาเป็นสงบได้ นอกจากนี้มีการที่
 การเดินนา เรียกว่าจัดใหม่แต่การเดินนาพระยานครศรีธรรมราชได้จัด
 ให้ออกเดินหลายสาย โดยหมายจะให้การแล้วเร็วแลดีขึ้น
 กว่าแต่ก่อน ประมาณเงินค่านางจะขึ้นบ้างแต่นางจะไม่ติ
 ได้ทั้งเมืองสงขลา เพราะยังใช้คนเก่าโดยมาก แลไม่ได้มี
 การทำถนนแล การตรวจตราอันใด จะต้องหวังดีต่อเก็บจำนวนศก ๑๑๕
 แต่งเมือง อีกอย่างหนึ่ง พระยานครศรีธรรมราชได้แต่งถนนตั้งแต่
 ทำโพขึ้นไปจนตลอดท้ายเมือง ได้ถางกำแพงแลเชิงเทิน
 รอบเมืองคูสอาดสอาดขึ้นกว่าแต่ก่อน นอกจากนี้มีการที่
 สานาณกุศเตียน แปลกตาอยู่อีก ๒ อย่าง คือที่มีพวกมิชชันนารีอะเมริกัน
 ออกไปตั้งสอนสาณากุศเตียนอย่าง ๑ พวกมิชชันนารีนั้น
 ได้รับพระราชทานยืมที่ริมถนนทำโพโดยการตกลงอย่างเดียวกับ
 เมืองราชบุรีแห่ง ๑ แต่ยังไม่ได้ปลูกสร้างอันใด นอกจาก
 โรงจาก ๓ ห้องเป็นที่พักหลังหนึ่งในที่นี้ แต่เวลาข้าพระ-
 พุทธเจ้าไปถึงพวกมิชชันนารีหาได้มีผู้ใดอยู่ไม่ สืบถามได้
 ความว่า มีคนเข้ารีตกุศเตียนประมาณ ๑๐๐ เศษ แต่ที่ได้
 รับบัพติสม์แล้วประมาณ ๔๐ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นเองเมื่อ
 เวลาผ่านไป มีผู้ชายแก่บ้างหนุ่มบ้างยืนแถวคอยรับอยู่ที่
 หน้าบ้านมิชชันนารีประมาณ ๖ คนเท่านั้น ถ้ามีผู้คนเข้ารีต
 มากมายคงจำเล่าลือจริง คุณก็เป็นการปลาด ด้วยมิชชันนารี
 พวกนี้ก็ได้ประพฤติกว้างขวางแก่ราชการบ้านเมืองอย่างใด
 ซึ่งจะให้แลเห็นว่าพวกศาสนิสต์พากันเข้ารีตด้วยประสงค์จะ

ฟังผ่านกันให้พ้นความไม่พอใจในการบังคับบัญชาอย่างหนึ่ง
 อย่างไม่ แต่วที่สุกโรงพยาบาลหรือโรงเรียนซึ่งเป็นการแจก
 จ่ายให้ประโยชน์ในทางโลกย์ พวกมิชชันนารีก็ยังไม่ได้ตั้ง
 แต่สักอย่าง มีแต่การที่สั่งสอนทางธรรมแลศรัทธาของคน
 พวกเหล่านั้น ซึ่งได้เกิดแลศึกษามาในพระพุทธศาสนาแต่
 ยั้งเล็ก เหตุใดจึงมากลไ้ใจไปไ้ดังนี้ เห็นด้วยเกล้า วว่า เปน
 กิจซึ่งพระเถรานุเถระในสงฆ์มณฑลควรจะวินิจฉัยจงมาก

การปฏิสังขรณ์วัด การปลาดในเมืองนครศรีธรรมราชอีกอย่างหนึ่งนั้น
 พระบรมธาตุ คือ การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ เปนการปลาดที่ความ
 อุดาหะแลปัญญาของคนคนเดียวมิแต่ตัวอาจจะทำการใหญ่ไ้
 เปนมหัศจรรย์ ข้าพระพุทธเจ้าไ้ถามไ้ความ ดังจะ
 เรียบเรียงกราบบังคมทูล วต่อไปนี้ คือ พระปาล^(๑)รูป ๑
 อายุประมาณ ๕๐ เศศ เติมเมื่อยังเป็นฆราวาสอยู่ในเมือง
 นครศรีธรรมราชยังเกิดสังเวศด้วยวัดพระบรมธาตุชำรุดชุก
 ไ้หมปรักหักพังเปนอันมาก ปราถนาจะปฏิสังขรณ์แต่ไม่มี
 กำลังสามารถจะทำการไ้ จึงออกบวชเมื่อ ๗ ปีล่วงมานี้
 บวชแล้วออกธุดงค์เที่ยวพยายามชี้แจงเกลี้ยกล่อมชาวเมืองให้
 ศรัทธาช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ แต่เที่ยวธุดงค์อยู่
 ดังนี้ ๕ ปี ไ้ไ้คนศรัทธามากในตำบลบ้านป่าแห่งหนึ่ง
 พระปาลจึงชักชวนชาวบ้านนั้นตัดไม้ผูกแพล่องลงมาเมือง
 นครศรีธรรมราช แลไปขออนุญาตต่อผู้รักษามืองแล้ว ก็
 ลงมือทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตามกำลังเท่าที่มีอยู่ใน

(๑) ต่อมาเป็นพระครูเทพมนัสศรีสุวรรณ์อุปฐมาภิบาล

เวลานั้น พอกิตติศัพท์รู้แพร่หลายออกไปก็บังเกิดความปิติยินดีของราษฎรทั้งชายหญิงพากันมาช่วยตั้งแต่เมืองไทรบุรี เมืองตานี เมืองหนองจิก เมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองกาญจนดิษฐ์ ตลอดจนเมืองไชยาหลังสวน และในเมืองนครศรีธรรมราชเองพากันมาช่วยเป็นอันมาก ประมาณจำนวนคนที่ได้มาช่วยพระปาลทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๔ มาจนบัดนี้กว่าสองหมื่นคน มีคนทำการวันละพันบ้าง หกร้อยเจ็ดร้อยบ้าง ห้าร้อยเป็นอย่างต่ำ คนผู้คนทำการล้มหลามเหมือนกับการเมรูกกลางเมือง และมีคนทุกขนาดและชนิดต่างคนต่างทำการปะปนกันไป บางคนแก่อายุถึง ๖๐ เจ็ดสิบขึ้นไปถือปูนเลมุงกระเบื้องอยู่บนหลังคา บางคนช่วยขนอิฐบ้าง ถากไม้ไผ่กบบ้าง คนเต็มใจทำด้วยกันหมดทุกคนเป็นการปลาด ได้แลเห็นก็ต้องเกิดปีติยินดีด้วยเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจตราแลไล่เลียงพระปาลถึงวิธีจัดการได้ความว่า คนที่มาช่วยทำการนั้นแล้วแต่คนศรัทธา ที่มีทรัพย์จะให้เงินช่วยก็ได้ หรือจะตัดไม้หาของป่าแม้ที่สุดเสบียงอาหารมาช่วยก็ได้ หรือถ้าจะช่วยด้วยน้ำพักน้ำแรงใครจะมาช่วยคนละกี่วันก็ตามใจ แลวิธีจัดการแบ่งหน้าที่นั้น ในส่วนผู้ชายถวายตัวเป็นโยมอุปฐากรับทำการวิ่งเต้นเบิกร่องอยู่นานวันมีประมาณ ๖๐ คน พวกนี้พระปาลจ่ายเสื้อดำกางเกงดำให้แต่งตัวแปลกกว่าพวกอื่นสำหรับใช้สอยวิ่งเต้นติดตามผู้คนหรือยกขนของเล็กน้อย

ต่าง ๆ นอกจากคนพวกนี้ผู้ใดสันตติในการไม้ก็จ่ายไปเข้ากอง
ช่างไม้ ผู้ใดสันตติในการปูนก็จ่ายไปเข้ากองช่างปูน ที่ไม่
สันตติอย่างหนึ่งอย่างใดก็ให้ทำการกุสยกลาคนต่าง ๆ ส่วน
ผู้หญิงนั้นเป็นเวรกันมาเข้าโรงครัวประกอบอาหารเลี้ยง
พวกคนทำการทั้งเข้าเย็น ถ้าถึงวันพระพวกชาวบ้านยังหา
ขนมแลผลไม้มาทำบุญอีกส่วนหนึ่ง ตัวพระปาลเองนั้นปลุก
กระท่อมเล็กอยู่ริมวัดพระบรมธาตุดูแลอำนวยการทั่วไป การ
ที่ได้ทำแล้วในเวลานี้ทำเครื่องบนวิหารแล้วสองหลัง ทำ
เครื่องบนพระระเบียงสำเร็จแล้วสองด้าน และมีพระผู้ช่วย
ของพระปาลอยู่ที่วัดปากพ่องีรูปหนึ่ง ชักชวนชาวบ้าน
นั้นมาช่วยทำถานพระศรีมหาโพธิ์อีกส่วนหนึ่ง การที่ทำนี้คง
จะสำเร็จในต้นศก ๑๑๖ เว้นแต่พระอุโบสถหลังหนึ่งนั้น
พระปาลร้องต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า เป็นการใหญ่อยู่ แต่คงจะ
คิดปฏิสังขรณ์โดยเต็มกำลังที่จะทำได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็น
ด้วยเกล้า ๆ ว่า เงินค่านาขึ้นพระบรมธาตุในเมืองนคร
ศรีธรรมราชมีอยู่ประมาณปีละ ๔๐ ชั่ง ถ้าทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ๆ พระราชทานเงินรายนี้ให้พระปาลเป็นนาช่าง
ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถคงจะสำเร็จได้เร็วขึ้น ข้าพระ-
พุทธเจ้าได้ถ่ายรูปพระปาลรูปหนึ่ง รูปคนทำงานวัดพระ-
บรมธาตุรูปหนึ่ง รูปคนเฝ้าของมาช่วยวันพระรูปหนึ่งมา
ทูลเกล้า ๆ ถวายทอดพระเนตรด้วยแล้ว

สมโภชพระ
บรมธาตุ

ในเวลาพักอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชครั้ง
ข้าพระพุทธเจ้าได้อารธนาพระสงฆ์เจริญพระพุทธรูปที่ทับ

กระษेत्र (คือระเบียบรอบพระมหาธาตุ) ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคธราชเทวีได้พระราชทานเงินให้พระยานครศรีธรรมราชปฏิสังขรณ์นั้น แลรุ่งขึ้นได้ถวายอาหารบิณฑบาตร แลได้เวียนเทียนสมโภชพระบรมธาตุในเวลาบ่ายด้วยน้ำใจศรัทธา ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระพรกุศล

ภูมิลำเนาเมือง

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นช้างออกไปดูท้องที่นอก

เมืองทางด้านตะวันตกเวลาหนึ่ง แลได้ตรวจสอบดูแผนที่

เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นของมีอยู่แต่เดิม เห็นด้วย

การเพาะปลูก

เกล้าฯ ว่าทำเลเมืองนครศรีธรรมราชนี้ควรแก่การเพาะปลูก

ไม่มีหัวเมืองใดในแหลมมะลายูจะสู้ได้โดยแท้ ท้องที่ตั้งแต่

ริมทะเลขึ้นไปจดเชิงเขาหลวง ซึ่งเรียกว่าท้องที่ในเขาเป็นที่

ราบทำเลนามีลำน้ำไหลแต่เขาลงมาออกทะเลเป็นระยะกัน

กว่าสิบลำ ลำน้ำเหล่านี้ระดับน้ำต่ำกว่าแผ่นดินตอนริมเมือง

ไม่ถึงศอก จะปีดทดเอาขึ้นนาได้โดยง่าย ท้องที่ตอนหลัง

เขาหลวงออกไปข้างตะวันตกได้ถามได้ความว่าเป็นที่ดอนที่

เขาโดยมาก จะทำได้แต่การเพาะปลูกอย่างอื่นนอกจากนา

แต่การทำนาในเมืองนครศรีธรรมราชนี้มีความขัดข้องอยู่

ด้วยเรื่องโคกระบืออย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องที่จำหน่ายสินค้าออก

อย่างหนึ่ง กับด้วยเรื่องการหวงห้ามที่ดินอย่างหนึ่ง

โคกระบือไม่

ความขัดข้องด้วยเรื่องโคกระบือนั้น ด้วยมีพวก

ภอการ

พ่อค้าต่างเมืองมารบซื้อโคกระบือออกไปทางเมืองสงขลาแล

เมืองไทรบุรีไปขายเกาะหมาก แลส่งไปต่างประเทศปีละ
ถึง ๔ พันห้าพัน ภาให้โคกระบือในพื้นที่เมืองราคาแพงเพราะ
ไม่มีมากขึ้นได้ ราษฎรจะทำไร่นาหาทุนซื้อโคกระบือไม่ใคร่
จะได้พอเป็นเหตุประการหนึ่งซึ่งพาให้การไร่นาไม่ใคร่จะ
แพร่หลายมากขึ้น

สะสมโคกระบือ

เรื่องโคกระบือออกจากเมืองนครเปนอันมากนี้ ข้า
พระพุทธเจ้าได้ทราบมาแต่เมื่อพักอยู่เมืองสงขลา และได้
ตั้งใจไว้ว่าจะไต่สวนเหมือนกัน เมื่อมาได้ความดังนี้ จึงเห็น
ด้วยเกล้าฯ ว่าการต่อไปข้างหน้าจำเป็นจะต้องคิดปัดหรือ
ผ่อนให้โคกระบือออกให้น้อยลง แต่จะทำโดยทันทีพอคำ
ต่างประเทศจะร้อง จึงได้ส่งพระยาสุขมณีนิจไว้ให้สำรวจ
บัญชีโคกระบือดูเมื่อเวลาจัดกำหนดผู้ใหญ่บ้าน เมื่อได้หลัก
ถานว่าไม่พอแก่การไร่นาในเมืองเปนแน่แล้ว ก็จะห้ามหรือ
จะจัดการผ่อนผันประการใดได้ถนัด

ทางสินค้าออก

ความขัดข้องด้วยเรื่องทางสินค้าออกนั้น เพราะลำ
น้ำเมืองนครศรีธรรมราช ถึงมีมากก็เป็นลำน้ำเล็ก ๆ แลต้น
มีลำน้ำดีพอใช้ก็แต่ลำน้ำปากพนัง แต่ก็เข้าไปอยู่เสียลึกซึ่ง
แล้งขัดข้องโดยเหตุทะเลที่ทอดจอตเรือใหญ่ไม่มีติดด้วย ทาง
น้ำที่จะจัดบำรุงการค้าขายให้ดีขึ้นและทำได้ง่าย มีทางเดียว
ที่จะขุดแต่งคลองระโนดซึ่งเป็นทางเรือเล็กไปมาได้ใน
ระหว่างปากพนังกับทะเลสาบเมืองพัทลุง คลองนี้เป็นทาง
ใช้ไปมาได้ในระตูมรสุม และเป็นทางสำหรับสินค้าทะเล
น้อยมาออกทะเล แต่ต้นเงินเสียด้วยทอดทั้งประมาณทาง

ขุดคลองระโนด

ทำทางบก

สัก ๒๐๐ เส้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระยาสุขมนัยวินิจแล
พระยาศรีธรรมราชให้ตรวจดูแลให้คิดจัดการที่จะขุดคลอง
ระโนดในระตูแล้งนี้ นอกจากการขุดคลองระโนด ในเรื่อง
ทางขนสินค้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าต้องคิดทำทางบกทั้งสิ้น ทาง
ที่จะเป็นประโยชน์สำคัญแก่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เห็น
ด้วยเกล้า ๆ ว่าต้องตัดไปลงเมืองตรัง อาไศรย์เมืองตรังเป็น
เมืองท่าขนสินค้าออกจำหน่ายทางด่านโน้น ถ้าทำทางขน
สินค้าลงเมืองตรังได้ทั้งคิด เมืองนครจะเป็นเมืองอุดมอย่าง
ที่สุดด้วยเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกทุกวันนี้ ตลอดจนเกาะหมาก
ต้องอาไศรย์เข้าซื้อมาแต่เมืองพม่า ถ้าเปิดเข้าเมืองนครออกไป
ขายได้ ราคาคงถูกสู้เข้าพม่าได้ตลอดแหลมมะลายู แต่ทาง
ที่จะตัดจากเมืองนครไปตรังนั้นมีอยู่เป็น ๒ ทาง ทางเดิมที่
ใช้อยู่ทุกวันนี้ ไปในแขวงนครตลอดเข้าแขวงตรัง ว่าเป็น
ทางไปมาง่าย ยังอีกสายหนึ่งตัดตั้งแต่นครศรีธรรมราชผ่าน
เมืองพัทลุงไปลงเมืองตรัง ทางนี้ต้องข้ามเขา แต่เห็นด้วย
เกล้า ๆ ว่าจะดีกว่าทางก่อน เพราะเหตุที่ได้สินค้าเมืองพัทลุง
อีกเมืองหนึ่ง เมื่อพระยาตรัง^(๑)ลาข้าพระพุทธเจ้ากลับไป
เมืองตรังทางเมืองสงขลาแลพัทลุง ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่ง
ให้พระยาตรังตรวจทางสายนี้ด้วย ต่อมาได้รับบอกบอกว่าทาง
สายนี้พอทำได้ไม่ยากปานใดนัก ยากแต่ที่ต้องขึ้นเขาเพียง
๒๐๐ เส้นเศษ ๆ เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า
ถึงระตูแล้งควรจะโปรดเกล้าฯ ให้อินชะเนียไปตรวจทำแผนที่

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊)

ทางสายนี้ แม้ทำทำได้เพียงเป็นทางเกวียนก็จะเป็นประโยชน์
 บำรุงการค้าขายแลภาษีอากรหัวเมืองเหล่านั้น ให้เจริญขึ้น ได้
 เป็นอันมาก ทางที่จะตัดให้เป็นประโยชน์ได้ในเมืองนคร
 ศรีธรรมราชยังมีอีกหลายสาย ทางอย่างสั้นๆ ตัดแต่เมืองนคร
 ทางเต็นครไป ไปที่ปากพั่นนี้ก็จะเป็นประโยชน์ได้มากสายหนึ่ง เพราะ
 ปากพั่นเป็นที่ทำสินค้าใหญ่กว่าทุกท่าในเมืองนคร ระยะ
 ทางก็เพียง ๕๐๐ เส้น ตัดไปในท้องทุ่งที่ราบทั้งนั้น ข้า
 พระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาสุขมณีนัยวิจิ พระยานครศรีธรรม
 ราชจัดการตรวจทางสายนี้ในระกู่แล้ว ยังทางที่จะตัดออก
 ทางเต็นครไป ไปนอกเขาหลังเมือง ระยะทางเพียง ๖๐๐ เส้นก็จะเป็น
 นอกเขา ประโยชน์ได้มาก เพราะในเมืองเหล่านี้ไม่ใช่เกวียน การหาบ
 ขนสินค้าลำบากแก่ราษฎรอยู่เป็นอันมาก ถ้ามีทางพอให้ใช้
 เกวียนได้ ถึงจะไม่สู้ดีหรือไม่มากมายเท่าใดนัก ก็จะเป็น
 การอำเภอกำนัน ประโยชน์แก่การค้าขายมิใช่น้อย การอำเภอกำนันเมืองนคร
 แบบเก่า ศรีธรรมราชนี้ได้รับความจากพระยาศรีธรรมราชว่า เมื่อครั้ง
 กรมพระราชวังบวรมหาดิศัยพลเสด็จออกไปในแผ่นดิน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้จัดวางเป็น
 แบบแผนลงไว้ตลอดจนบันชेत्रอำเภอลอดเขตแดนเมือง
 นครศรีธรรมราชได้รักษาการตามแบบนั้นมา จนรัชกาล
 บัณฑิตยบันนี้ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปจัด
 การแจกตัว จัดการปกครองท้องถิ่นอย่างใหม่ให้มีนายร้อยนาย
 สิบควบคุมผู้คน แต่การที่สมเด็จพระยาออกไปจัดใหม่ไม่
 สำเร็จ การปกครองท้องถิ่นที่กลับลงเป็นอย่างเก่า ซึ่งเป็นที่

เทียบแบบเก่า
กับแบบใหม่

เข้าใจของคนทั้งหลายซึ่งมีทราบมาหลายชั่ว ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ไต่สวนดูแบบเก่า ได้ความเป็นที่ยินดีแลปลาใจที่ลัษณ
การคล้ายกับแบบปกครองท้องที่ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้จัดในหัวเมืองชั้นในอยู่บัดนี้เป็นอันมาก คือ แบบเมือง
นครบ้านหนึ่งนับผู้เป็นเจ้าของบ้านว่าเป็นแก่บ้าน ตรงกับ
แบบใหม่ที่เรียกว่าเจ้าบ้าน แบบเมืองนครหลายบ้านรวมเป็น
หมู่บ้านหนึ่ง ตั้งแก่บ้านเป็นแขวงคนหนึ่งตรงกับแบบใหม่ที่เรียก
ว่าผู้ใหญ่บ้าน หลายแขวงรวมเป็นอำเภอหนึ่ง มีนายอำเภอ
บังคับการตรงกับแบบใหม่ในชั้นตำบล แลกำหนดนายตำบล
แบบเมืองนครรวมหลายอำเภอขึ้นอยู่ในกรมการคน ๑ ตรง
กับแบบใหม่ที่จัดเป็นอำเภอ และมีกรมการอำเภอบังคับบัญชา
แบบเมืองนครกับแบบใหม่ตรงกันหมดทุกชั้น ผิดกันแต่ที่
เรียกชื่ออย่างหนึ่ง แลไม่ได้ให้ราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านแล
กำหนดแบบใหม่อย่าง ๑ กับกรมการว่าอำเภอเข้ามาอยู่เสีย
ในเมืองไม่ได้ออกไปอยู่ตามท้องที่ดังแบบใหม่อย่าง ๑ เท่านั้น
การที่จะจัดปกครองท้องที่เมืองนครศรีธรรมราชต่อไป คง
เป็นอันเรียบร้อยได้ง่ายเพราะเดินตามรอยเดิมทุกอย่าง แม้
แต่เขตแขวงที่ปักปันไว้แต่ก่อนก็แทบไม่ต้องเปลี่ยนแปลง
อันใด

.....

เทศาภิบาล

ราชการหัวเมืองปักษ์ใต้บัดนี้ ก็ได้ทรงพระกรุณา
โปรดให้จัดเป็นมณฑลเทศาภิบาล คือ มณฑลนครศรี-
ธรรมราช โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุพรรณนิวินิจเป็นข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑล ๑ มณฑลชุมพรโปรดเกล้าฯ ให้พระยา

รัตนเสฐี^(๑)เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ๑ จัดทำนุบำรุง
ราชการบ้านเมืองอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ ราชการหัวเมือง
บักซ์ไต้ซึ่งจะจัดต่อไปภายนำรวบรวมลงเป็นเนื้อ เห็นด้วย
เกล้า ๆ ว่า

การบังคับผู้คน

๑ การปกครองหัวเมืองเหล่านี้อาจจัดให้เรียบร้อย
ได้โดยง่าย เพราะพลเมืองนี้โสมนัสเป็นคนว่าง่าย ถ้าจัดการให้
แลเห็นเป็นที่ไว้วางใจว่าจัดจริงแลเพื่อจะทำนุบำรุงมิให้กตชึ
อันใดแล้วจะว่ากล่าวประการใดก็ว่าง่าย ไม่มีนิโสมนัสที่จะคื้อ
ตึงหรือเป็นเจ้าถ้อยหมอความอันใด ถ้าจะมีที่ยากในส่วนตัว
คนในท้องที่ ก็อยู่ในชั้นพวกบุคคลที่เป็นนายเคยกตชึคุมเห่ง
ราษฎรด้วยการแสวงหาอาณาประโยชน์ โดยเชื่อตัวว่าเป็นผู้
อยู่ในท้องที่ จำเป็นจำต้องได้เป็นมุลนายผู้คน ทั้งจะทำ
ประการใดก็เป็นทีกว้างทางไกล การที่ทำนั้นไม่ใคร่ทราบถึง
พระเนตรพระกรรม แต่คนเหล่านี้ก็มีน้อย เมื่อเห็นการที่
โปรตเกล้า ๆ ให้จัดว่าจะเอาดีเอาจริงแลอาจส่งข้าราชการ
ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ให้พอแก่ราชการได้ ที่จะกลับใจหัน
เข้าหาความดีก็จะมีมาก ผู้ใดกลับใจไม่ได้เอาตัวออกเสียจาก
ราชการไม่สักกี่คนก็จะเรียบร้อยได้ตลอด แต่การที่จะจัด
ต่อไป ส่วนตัวคนที่รับราชการ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ายัง
จะต้องการข้าราชการออกไปจากกรุงเทพ ฯ อีก แต่ที่ต้องการ
มากนั้น เป็นคนชั้นขุนหมื่นที่จะไปรับราชการในตำแหน่ง
นายอำเภอมากกว่าอย่างอื่น เพราะหากคนในท้องที่ไม่ใคร่

(๑) พระยารัตนเสฐี (คอซิมก้อง)

จะได้ แลพิเคราะห์ราษฎรมักจะพอใจเชื่อถือข้าราชการซึ่ง
ออกไปจากกรุงเทพ ฯ มาก

การผลประโยชน์ ๒ การผลประโยชน์แผ่นดินในหัวเมืองปักข์ใต้เหล่านี้

แผ่นดิน ยังได้น้อยกว่าที่สมควรเปนอันมาก เพราะเหตุที่รวุโหลไป
เปนกำไรเจ้าภาษีนายอากรซึ่งรับผูกขาดก็มาก ตกอยู่ในเปน
ผลประโยชน์ผู้ว่าราชการกรมการก็มาก แลที่ทอดทิ้งเสียโดย
ไม่เก็บก็มาก แลที่ยังควรจะจัดขึ้นได้ ไม่ได้จัดทำบำรุง
ก็ยังมียาก ทางที่จะคิดแก้ไขในการเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน

อากรฝิ่น สุรา ดินต่อไปนั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าอากรฝิ่นไม่มีที่แก้ไขอันใด
ดีกว่าผูกเปนมณฑลตั้งทุกวันนี้ อากรสุราถ้าให้ข้าหลวงว่า

อากรบ่อนเบี้ย ประมูลที่มณฑลเงินจะขึ้นได้อีก แต่อากรบ่อนเบี้ยตามความ
กติการะทรวงพระคลังจะให้ว่าประมูลตามมณฑลก็ได้อยู่ แต่ใน
ส่วนหัวเมืองปักข์ใต้นี้ ใจข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า
ถ้าเลิกเสียทีเดียวจะดีกว่า เพราะราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ คน
พื้นเมืองที่เป็นคนเล่นเบี้ยเป็นคนจนโดยมาก ชั้นที่บริบูรณ์
ก็เป็นพ่อค้าไม่ใคร่จะเล่นเบี้ย พิเคราะห์ดูจำนวนเงินอากร
บ่อนเบี้ยเทียบกับหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพ ฯ ก็แลเห็นได้ว่า
เงินต่ำกว่าหัวเมืองข้างในเปนอันมาก เปนต้นว่าเมืองสงขลา
ซึ่งเป็นโทมัพลเมืองกว่า ๗๐๐๐๐ เงินอากรบ่อนเบี้ย เพียง
๖๐ ชั่ง ต่ำกว่าหัวเมืองจัตวาเช่นเมืองสมุทรสาครหรือเมือง
นครไชยศรี ก็เป็นเหตุเพราะคนไม่บริบูรณ์พอที่จะเล่นเบี้ย
แลการบ่อนเบี้ยนั้นเป็นธรรมดาที่จะภาให้คนเกียจคร้านและ

ประพาศพิพาลเป็นโจรผู้ร้าย ทั้งทอนกำลังที่จะทำมาหากินให้บ้านเมืองบริบูรณ์ขึ้น ถ้าจะรวมเงินอากรบ่อนเบี้ยหัวเมือง บัณฑิตทั้งมณฑลนครศรีธรรมราช แลมณฑลชุมพร เงินไม่เกินสามร้อยชั่ง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระราชทรัพย์ที่จะขาดไปไม่มากมายเท่าใดนัก ถ้าคิดบำรุงการทำมาค้าขายขึ้นไม่กี่ปีเงินจะขึ้นกว่าที่ขาดเป็นอันมาก

ค่าที่ดิน

นอกจากอากรทั้ง ๓ ที่ว่ามาแล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินที่เป็นสิ่งสำคัญซึ่งควรจะให้ได้เงินมากยังมีอีกอย่าง ๑ คืออากรค่าที่ดิน ที่ดินในหัวเมืองเหล่านี้ ที่จะเกิดประโยชน์แก่รัฐบาลได้อยู่ใน ๔ อย่าง คือ ที่สวนอย่าง ๑ ที่นาอย่าง ๑ ที่ป่าอย่าง ๑ แลที่เหมืองอย่าง ๑ รวม ๔ อย่างทั้งที่เกาะเกิดอากรรังนกซึ่งได้เป็นประโยชน์แก่รัฐบาลอยู่เกือบเป็นอย่างสูงแล้ว

อากรรังนก

ที่สวน

๑ ที่สวนนั้นมีในเมืองหลวงสวน เมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองสงขลา ๓ เมืองนี้เป็นมากกว่าเมืองอื่น ทุกวันนี้ไม่ได้เสียอากรอย่างหนึ่งอย่างใด ถ้าจะคิดเก็บอากรขึ้นตามทางที่สมควรคงจะได้พระราชทรัพย์ขึ้นอีกปีละหลายร้อยชั่ง แต่วิธีที่จะเก็บนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะนับต้นทุนไม้เก็บอย่างอากรสวนหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ไม่ได้ ด้วยผลไม้นั้นราคาถูกกว่าหัวเมืองข้างในหลายเท่า อีกประการหนึ่งสวนทางนี้เป็นสวนป่า ที่ราษฎรไปตั้งหวงแทนทำแต่ในระตูมีผลไม้นั้นโดยมาก เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรตั้งพิกัดเก็บตาม

กำหนดเนื้อที่ดิน แม้เก็บอย่างเดียวกับค่านาก็จะเป็นการ
สะดวกดี แลราษฎรไม่มีความเดือดร้อนอันใด

ที่นา

๒ ที่นานั้นมีทุกเมือง ต่างแต่มาบ้างน้อยบ้าง แต่
เก็บเงินค่านาไม่ใคร่จะได้เต็มตามสมควรด้วยเหตุหลายประ-
การ ตามที่ได้ไต่สวนทราบเกล้าฯ นั้น คือ เมื่อแต่งข้าหลวง
เสนาออกไปจากกรุงเทพฯ เก็บไม่ใคร่ทั่วถึง มีตัวอย่างเหมือน
เช่นตำบลทะเลน้อยพรหมแดนเมืองนครศรีธรรมราชต่อกับ
เมืองพัทลุง ที่เหล่านั้นราษฎรไม่ได้เสียค่านาหลายปี เพราะ
ตัวข้าหลวงมักจะออกไปอยู่ครั้งหนึ่งคราวเดียว แล้วแต่ง
เสมียนหนายอยู่ทำการแทนตัวไม่มีความรู้แลความสามารถพอ
แก่การ บางทีก็เกิดเกี่ยงแย้งขึ้นกับกรมการเลยเป็นถ้อย
ความรุงรัง เงินหลวงซึ่งควรจะได้ก็เลยติดขัดไปด้วย บาง
เมืองที่มอบการเสนาแก่ผู้ว่าราชการเมืองๆ แต่งกรมการออก
เก็บอีกชั้นหนึ่ง ก็มักไปเกิดฉ้อฉนปิดบังพระราชนิพนธ์ ด้วย
ไม่มีการตรวจตราจริงจังอันใด ว่าโดยที่สุคติวิธีเก็บเงินค่านา
อย่างฟางลอนนั้นเองก็เป็นเครื่องที่ภาให้เก็บยาก แลหาผล
ประโยชน์ของหลวงโดยมาก ที่นาที่ต้มักจะมีผู้มืบรรดาศักดิ์
หรือผู้มีทรัพย์จับจองหวงห้ามเอาไว้อาจเงินกำลังที่จะทำได้
โดยเหตุว่าต้องเสียค่านาแต่เท่าที่ทำ ส่วนราษฎรจะทำนาก็
หาที่ยาก ด้วยที่ดินตกไปเป็นของคนมั่งมีเสียหมด จะทำก็ต้อง
เสียค่าเช่า ถ้าหาไม่ก็ต้องเที่ยวแสวงหาที่นาออกไปไกล
ถิ่นฐานบ้านเรือน ได้รับความลำบาก ภาให้สิ้นธุระเสียโดย

มาก ยิ่งการที่เจ้าพนักงานจะประเมินรังวัดนา ก็เป็นอย่างยากที่สุดด้วยต้องประเมินทุกปี แลเฉพาะต้องประเมินในเวลามีตอซัง ปี ๑ ไม่ก็เดือน การเดินรังวัดนาฟางลอยเหมือนกับให้เจ้าพนักงานไปเที่ยวต่อตามการซื้อขาย เจ้าพนักงานจะเอามากเจ้าของนาไม่ยอม เจ้าพนักงานก็ต้องออกแรงลงเส้นกระแสนยานسوب ถ้าเจ้าพนักงานไม่อยากจะเหนื่อยก็ต้องว่ากล่าวให้ราษฎรยอมตามประเมิน ราษฎรจะยอมก็ต่อเมื่อเห็นได้เปรียบที่เจ้าพนักงานประเมินต่ำกว่าเนื้อนาที่ทำจริง การเบียดงั้นก็เป็นธรรมดาที่จะประเมินเนื้อนาได้น้อย แลเก็บเงินได้น้อยกว่าที่ควรจะได้โดยจริง ถ้าหากว่าเก็บเป็นนาคู่โคได้ แม้เรียกเพียงไรละสลึงเดียว ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อเป็นแน่ว่า เงินค่านาจะขึ้นได้อีกสักเท่าหนึ่ง เพราะเมื่อข้าพระพุทธเจ้าแะที่บ้านนาบอน ได้เรียกใบนำที่เจ้าพนักงานทำให้ราษฎรมาตรวจดูหลายฉบับ ไม่ได้พบเลยแต่สักฉบับเดียวที่ปรากฏว่าราษฎรได้ทำนาถึงกิ่งจำวนนาเดิม บางทีนาเดิม ๖ ไร่ คงเรียกค่านาแต่ ๒ งานก็มี การเบียดงั้นจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การเรียกค่านาอย่างฟางลอยนี้มีโทษมาก

ที่ป่า

๓ ที่บ้านนั้นก็มีมากบ้างน้อยบ้างทุกๆ เมือง แต่ที่จะเป็นประโยชน์ได้มากมีอยู่ ๓ แห่ง คือ แม่น้ำหลวงเมืองกาญจนดิฐแห่ง ๑ แม่น้ำเมืองเทพาแห่ง ๑ เมืองพัทลุงแห่ง ๑ ที่เหล่านี้ไม่มีเบญญพรณขนาดใหญ่ ซึ่งจะเลื้อยเป็นกระดานอย่างเรียกว่ากระดานสิงคโปร์ซื้อขายได้เป็น

ประโยชน์มาก ชัดอยู่แต่ยังไม่มีคนมีทุนรอนคิดทำเป็นการใหญ่ ได้ทราบเกล้าฯ ว่า เติมพระยาวิชิตภักดีฯ ผู้ว่าราชการเมืองไชยาคิดจะตั้งโรงเลื่อยจักรที่เมืองกาญจนดิฐครั้งหนึ่ง แต่คิดไปไม่สำเร็จ ด้วยภาษีซึ่งจะต้องเสีย ๑๒ ชัก ๑ เกรงราคาซื้อขายจะสู้กระตานสิงคโปร์ซึ่งเสียภาษีเพียงร้อยชักสามนั้นไม่ได้ แต่อย่างไรก็ดีสินค้านี้ในหัวเมืองเหล่านี้ ถ้ามีคนไปตั้งทำคงจะเป็นประโยชน์ได้ เพราะการภาษีก็ไม่สำคัญ อันใดจะลดหย่อนผ่อนเท่าใดก็ได้ เมื่อมีสินค้าเกิดขึ้นมาก เงินหลวงก็คงจะขึ้นมาก อนึ่ง ป้าในหัวเมืองเหล่านี้ ไซ้จะมีแต่ไม้ สินค้าอย่างอื่น เช่น หวาย ชัน แลน้ำมันยาง เป็นต้น ยังมีอีกเป็นอันมาก แต่ทุกวันนี้ราษฎรยังทำน้อย ด้วยเหตุที่ถูกภาษีรบกวนอย่าง ๑ ด้วยเหตุที่พ่อค้ามีน้อยมักจะกดราคาค้าขายที่ไปมาซื้อขายยาก ถ้าทำนุบำรุง กล่าวคือจัดการภาษีเป็นราชาธิปไตยทำเอง เก็บแต่โดยพิกัดอันสมควร แลอุดหนุนให้การไปมาค้าขายง่ายขึ้น การค้าขายสินค้าของป่าคงจะเจริญขึ้นได้อีกมาก

ที่เหมือง

๔ ที่เหมืองนั้นก็มิແພຈະທຸກເມືອງ ແຕ່ທີ່จะทำให้เป็นประโยชน์ได้มากตามที่ทราบเกล้าฯ อยู่ทุกวันนี้ มีเหมืองดิบทุกที่เมืองชุมพรแลเมืองหลังสวน เมืองนครศรีธรรมราช เหมืองเมืองชุมพรยังไม่มีผู้ใดทำ แต่เหมืองเมืองหลังสวน แลเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ผู้ว่าราชการเมืองผูกอากรดิบทุกแหล่งทุนให้เงินทำทั้ง ๒ เมือง การเรื่องเหมืองนี้เป็น

การทำยากด้วยไม่แน่นอน จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจะต้องให้
ข้าหลวงตรวจตราเอาความรู้ให้ได้ยิ่งกว่านี้ก่อน จึงจะ
พิจารณาเห็นการที่ควรจัดได้ถนัด

ภาษีต่าง ๆ

การภาษีอากรนอกจากอากรทั้ง ๓ อย่าง ที่ได้กราบ
บังคมทูลมาแล้ว คือ ฝิ่น สุรา บ่อนเบี้ยนั้น ที่เป็นการ
ใหญ่มีอยู่ ๔ อย่าง คือ ส่วยอย่าง ๑ อากรค่าน้ำอย่าง ๑
ภาษีเบิ่จเสีจอย่าง ๑ ภาษีร้อยละสามอย่าง ๑

การส่วย

การเก็บส่วยจากราษฎรนั้น ได้ความว่า แต่เดิมจัด
คนสังกัดเป็นหมวดกอง มีเจ้าหมื่นนายหมวดเก็บเงินส่วยส่ง
เข้ามากรุงเทพฯ อย่างหัวเมืองข้างเหนือ แต่การจืดจาง
เปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ ต่างเมืองโดยเหตุต่างกัน คือเมือง
ชุมพร เมืองหลังสวน เมืองไชยา เมืองกาญจนดิษฐ์ ๔ เมือง
นี้ ผู้คนที่ได้สังกัดเป็นหมวดหมู่ไว้แต่เดิมสาบสูญไปไม่ได้
ชำระหมู่บวกล้วน จำนวนคนจำหน่ายเกือบหมดบาญชีเงินส่วย
ก็เป็นอันสาบสูญ มีแต่บาญชีตั้งค้างชำระช้อนมาหลายชั่วผู้ว่า
ราชการเมือง จะเร่งก็เห็นจะไม่ได้ เมืองนครศรีธรรมราช
นั้น เมื่อครั้งสมเด็จพระยาออกไปจัดการแจกตัว กิจจะ
เลิกวิธีควบคุมคนเป็นหมวดหมู่อย่างโบราณเปลี่ยนมาควบคุม
ตามแขวงที่อยู่ แลให้อำเภอกำนันเก็บส่วยแทนเจ้าหมื่น
นายหมวดเดิม ได้เลิกแบบเดิมแล้ว แต่แบบใหม่หาได้จัดให้
สำเร็จทั้งความคิไม่ การเก็บส่วยก็เลยละลายเลิกสูญมา แต่
เมืองสงขลาแลเมืองพัทลุงนั้น ผู้ว่าราชการเมืองแต่ก่อนคิด

ถ่ายเทไปเก็บเฉลี่ยคล้ายทำนองรับเหมาผูกขาด เก็บเงินส่วย
 เอากำไรเป็นอาณานิคมประโยชน์ จึงยังคงเก็บแสดงได้เงินส่วย
 เข้าพระคลังอยู่แต่ ๒ เมืองเท่านั้น แลการเก็บเงินส่วยจาก
 ราษฎรมีปัญหายุ่งยาก การต่อไปจะควรเก็บหรือจะเลิก
 บัณฑิตเป็นบัณฑิตใหญ่ เพราะเป็นเรื่องเดียวกับเรื่องเก็บ
 เงินข้าราชการทั่วเลย หรือตรงกับคำที่มาแต่ภาษาฝรั่ง ที่
 เรียกว่าภาษีศุลกากร เมื่อประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลใน ร.ศ.
 ๑๑๔ ข้าพระพุทธเจ้าได้นำปัญหานี้ขึ้นหารือในที่ประชุม
 ข้าหลวงเทศาภิบาลครั้ง ๑ ก็ไม่ได้ความเห็นตกลงประการใด
 นอกจากเห็นเห็นว่าเก็บก็มีทางเสีย จะเลิกแล้วก็เป็นการ
 ใหญ่ ค้ำจะต้องแก้ไขตลอดจนการบังคับบัญชาควบคุมผู้คน
 แลราชการบ้านเมืองหลายอย่าง จำต้องคิดให้ตลอดโดย
 รอบคอบจึงจะเลิกได้ แต่ไม่ได้เป็นเรื่องอยู่ในระเบียบที่จะ
 ต้องปฎิบัติให้ตกลงในศก ๑๑๔ จึงได้ยุติเห็นไว้เพียง
 นั้น ความพิศดารแจ้งอยู่ในเนื้อเรื่องซึ่งได้ทูลเกล้าฯ ถวาย
 นั้นแล้ว เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไต่สวนการเรื่องนี้ในหัวเมือง
 บัณฑิต จึงได้ประชุมข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองหลายคน
 ลองถามความเห็นถึงเรื่องที่จะจัดการเก็บส่วยในหัวเมือง
 บัณฑิตต่อไปข้างหน้า ได้ความเห็นตกลงกันเป็นความ ๒ ข้อ
 คือ ข้อ ๑ เห็นว่าควรที่จะเก็บแต่เฉลี่ยให้เสมอกัน เสมอครัว
 ละ ๘ สลึง ชายโสดเก็บเพียงหกสลึง เทียบให้ใกล้เคียงวิธี
 แลอัตราที่อังกฤษเก็บทางข้างทะเลตะวันตก แต่ต้องจัดเก็บให้
 พร้อมกันเหมือนกันทุกเมือง ข้อ ๒ เห็นควรคิดให้มีทางเปิด

งควั้นเงินส่วย ล่อให้คนทำมาหากิน เปนต้นว่าผู้ใดทำ
มาค้าขาย หรือประกอบการเลี้ยงชีพอย่างใดซึ่งได้เสียภาษี
อากรแก่รัฐบาลเกินกำหนดเท่าหนึ่งเท่าใด แล้วอย่าให้คน
นั้นต้องเสียส่วยทั้งนี้

ความเห็นทั้ง ๒ ข้อนี้ ข้าพระพุทธเจ้าตริตรองดู
ยังไม่ปลงใจว่าเป็นการดีซึ่งควรจะจัดได้โดยแท้ แต่อย่างไร
ก็ดี ในชั้นนี้การที่จะทำนุบำรุงผลประโยชน์อย่างอื่นเช่น
เก็บเงินค่านาให้ได้เต็มทีนั้น ก็ยังเป็นภาระหนักแน่นอยู่ใน
หน้าที่ข้าหลวง เรื่องเก็บส่วยควรคงไว้อย่างทุกวันนี้พอมีเวลา
ตริตรองสักคราวหนึ่ง

ค่าน้ำ

อากรค่าน้ำในหัวเมืองเหล่านี้เป็นการเก็บยาก แล
เปนความเดือดร้อนอยู่แก่ราษฎรยิ่งกว่าหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ
เก็บยากนั้น ด้วยเครื่องมือทำปาณาติบาตทางนี้ ลักษณะแลชื่อ
ซึ่งเรียกต่างก้นกับเครื่องมือทำปาณาติบาตข้างหัวเมืองฝ่าย
เหนือ ซึ่งตั้งเปนพิภักดิ์ในพระราชบัญญัติ ถ้าเกิดเกียจเย่ง
กันขึ้นในระหว่างนายอากรกับราษฎรไม่มีอันใดเป็นหลักที่จะ
ตัดสิน แต่ข้างนายอากรเป็นผู้มีอำนาจ ราษฎรก็ยอมเสีย
เปรียบอยู่เปนธรรมดา ไซ้แต่เท่านั้นในหัวเมืองบักซ์ได้การ
ทำปลาเปนสินค้ามีแต่กุ้งปลาทะเลเปนพื้น ด้วยไม่มีลำน้ำ
หรือห้วยหนองคลองบึงบางซึ่งมีปลาชุกชุมอย่างหัวเมืองข้าง
เหนือ ราษฎรซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ลึกเข้าไปในลำน้ำ หรือเปน
ชาวดอนอาไศรยเสาะหาปลาน้ำจืดได้พอเปนอาหารบริโภค

แต่กระนั้นยังต้องใช้เครื่องมือ เช่น เบ็ดแลส่มเปนต้น เปนอันมาก เพราะเหตุที่ปลาน้อยแลจับยาก ข้างฝ่ายนายอากรเอาพิศค่าเครื่องมืออย่างหัวเมืองข้างเหนือซึ่งเป็นที่ปลาชุมออกไปเก็บ ราษฎรต้องเสียค่าเครื่องมือมากกว่า แลได้ปลาเป็นประโยชน์น้อยกว่าชาวหัวเมืองข้างเหนือ จึงเป็นความเดือดร้อน ข้าพระพุทธเจ้าได้ยั้งถึงนี้ทั่วทุกหัวเมือง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการเก็บอากรค่าน้ำทางหัวเมืองบ้กษได้ ควรตั้งพิศแลจติวิธีเก็บให้สมควรแก่ภูมิประเทศ อย่าเอาพระราชบัญญัติซึ่งตั้งขึ้นด้วยความรู้เห็นแต่ตามหัวเมืองซึ่งใกล้กรุงเทพ ฯ ไปใช้การจึงจะเรียบร้อย

ภาษีเบีจเสร็จ

ภาษีเบีจเสร็จในหัวเมืองบ้กษได้ตามวิธีที่เก็บอยู่ทุกวันนี้ เป็นการยุ่งยากแลตัดทางเจริญของบ้านเมืองอยู่ ด้วยเหตุผลคล้ายกับอากรค่าน้ำ กล่าวคือ ตามตราตั้งเจ้าภาษีเบีจเสร็จมีกล่าวชื่อสิ่งของซึ่งต้องภาษีหลายอย่างซึ่งไม่มีในหัวเมืองเหล่านั้น หัวเมืองเหล่านั้นมีของเป็นสินค้าหลายอย่างซึ่งไม่มีชื่อแจ้งไว้ในตราตั้งเจ้าภาษี เปนเหตุให้เกิดเกียจเย่งเนือง ๆ ฝ่ายข้างเจ้าภาษีเป็นผู้จะเอาเงิน ไปเก็บไม่ว่าสินค้าสิ่งใดใดข้างราษฎรร้องว่าสินค้าบางอย่างไม่มีชื่อในตราตั้งที่อนุญาตให้เก็บภาษี ผู้ว่าราชการเมืองจะตัดสินตามท้องตรา เจ้าภาษีร้องว่า เจ้าภาษีคนก่อน ๆ เคยเก็บมาได้อย่างใดจะขอเก็บอย่างนั้น ถ้าหาไม่จะต้องร้องขาดเป็นการขัดข้องดังนี้ประการ ๑ อีกประการ ๑ ตามท้องตราเก็บภาษีเหล่านั้น อนุญาตให้

เจ้าภาษีเก็บเมื่อราษฎรพาสินค้าผ่านด่าน ทำนองเดียวกับด่าน
 ภาษีในลำน้ำเจ้าพระยา แต่หัวเมืองบักซ์ใต้ท้องที่ยืดยาวไป
 ตามทะเล ลำน้ำที่ใช้เรือแพไปทางไกลได้มีน้อย เจ้าภาษีตั้ง
 ด่านเก็บที่ปากน้ำเมื่อสินค้าจะออกทะเลไม่พอแก่การ ต้อง
 เข้าไปตั้งด่านข้างในตักทางเมื่อสินค้าจะเข้ามาแต่แขวงเมือง
 อื่นหรือจะแยกไปเมืองอื่นอีกทางหนึ่ง คอยรบกวนเก็บภาษี
 จากราษฎรทั้งสินค้าซึ่งหามาใช้เองหรือจำหน่ายขายไปต่าง
 เมือง ใช้แต่เท่านั้น บางทีถึงกลายเป็นนอกใบอนุญาตให้
 ราษฎรไปหาสินค้าก็มี มีตัวอย่างเช่นนี้ ที่เมืองกาญจนบุรี
 เสือกระจุกเป็นสิ่งที่ต้องภาษี ทีหลังกลายเป็นถั่วราษฎรจะ
 ไปเก็บกระจุกมาสานเสื่อต้องไปขอตัวเจ้าภาษีตั้งนี้ ข้าพระ-
 พุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ภาษีเบี๊จเสร็จนี้ ก็คือภาษีขาออก
 กล่าวคือ สินค้าอย่างใดออกจากเมืองก็ชักภาษีไว้เป็น
 ประโยชน์ของรัฐบาลบ้าง ไม่ใช่ภาษีซึ่งเก็บแต่สิ่งของใช้ใน
 เมืองนั่นเอง

แก้ภาษีเบี๊จเสร็จ

ก็แลสินค้าซึ่งจะเกิดได้จากในพื้นที่เมือง ก็ด้วยราษฎร
 พากันทำ ถ้าวรัฐบาลยิ่งอุดหนุนให้ทำมากขึ้น สินค้าก็จะมาก
 ขึ้น ผลประโยชน์แผ่นดินก็จะมากขึ้น บ้านเมืองก็ย่อมจะ
 เจริญขึ้นด้วยเป็นธรรมดา ด้วยเหตุเหล่านี้ การเก็บภาษีสินค้า
 ขาออกเป็นการสำคัญอย่าง ๑ ซึ่งควรจะต้องจัดการแก้ไข
 แม้เงินจะตกต่ำไปบ้างในชั้นแรก ก็ควรจะคิดจัดการเก็บให้
 สดวกแก่ราษฎรที่จะทำมาค้าขาย คือเก็บแต่เมื่อเวลาจะออก

จากเมืองไปทางทะเลอย่างเดียว ไซ้แต่เท่านั้น ในเมืองใดซึ่ง
พ่อค้าจะรับซื้อสินค้ายังมีน้อย กวาร์ที่รัฐบาลจะตั้งราคาอย่าง
ต่ำเป็นประกันรับซื้อสินค้าของราษฎรที่จะทำมาขาย ให้เชื่อ
ได้ว่าทำมาคงไม่เสียเปล่าตั้งนี้ จะทำนุบำรุงการค้าขายเพาะ
ปลูกขึ้นได้โดยมาก

ภาษีร้อยละสาม

ภาษีร้อยละสามนั้นกึ่งยังเก็บกันยุ่งเหยิงมาก เหมือน
ทั้งเมืองสงขลา กับเมืองพัทลุง สินค้าต่างประเทศเข้าเมืองสง-
ขลาเก็บชั้นหนึ่ง แล้วถ้ามีผู้รับสินค้าเหล่านั้นเข้าไปขายเมือง
พัทลุง เจ้าภาษีเมืองพัทลุงยังเก็บอีกชั้นหนึ่ง เช่นที่กราบบัง
คมทูลมาแล้ว แลข้าพระพุทธเจ้ายังสงสัยว่าจะไม่เก็บแต่
สินค้าซึ่งตรงมาแต่เมืองต่างประเทศ สินค้าต่างประเทศซึ่งมา
แต่เมืองในพระราชอาณาเขต บางทีจะถูกภาษีร้อยละสาม
เข้าด้วย การที่จะจัดแก้ไขในเรื่องภาษีร้อยละสามนี้ ก็ไม่มี
อันใดนอกจากให้เก็บตามที่ตรงกับพระราชบัญญัติ

จัดการภาษีอากร

การเรื่องภาษีอากรทั้งปวงตามที่ได้กราบบังคมทูล
มานี้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่ได้ทราบความเมื่อกลับเข้า
มาถึงกรุงเทพ ฯ ว่ากระทรวงพระคลังกำลังคิดที่จะจัดการ
แก้ไขโดยเต็มกำลังแลในทางที่ดี กล่าวคือ จะเลิกการผูก
ขาดภาษีอากรทุกอย่าง นอกจากบางอย่างซึ่งจะเลิกยังไม่ได้
และจะจัดทำภาษีอากรเป็นการราชาธิปไตยอยู่ในความตรวจ
ตรารับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาล ทั้งจะแก้ไขวิธีเก็บ
แลพิทักษ์อัตราให้สมควรแก่ภูมิประเทศด้วย การภาษีอากร
หัวเมืองบักซ์ไต้คงจะเรียบร้อยขึ้นทุกที

การยุติธรรม

๕ การศาลพิจารณาแลพิพากษาคะติในหัวเมือง บัณฑิตเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ดู เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะจัดให้เรียบร้อยง่ายกว่าหัวเมืองมณฑลอื่นๆ เป็นอันมาก ด้วยราษฎรในพื้นที่เมืองไม่มีใครจะเป็นเจ้าถ้อยหมอความ และ บังคับบัญชาว่ากล่าวง่าย สงเกตดูแต่ในเมืองสงขลาตั้งแต่มี ข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการ โจรผู้ร้ายสงบ ความนครบาล แลความอาญาในโรงศาลเกือบจะไม่มี มีแต่ความแพ่ง ถึง ความแพ่ง ความซึ่งเกิดขึ้นตามท้องที่มีนายอำเภอซึ่งจัดออกไปตั้งอยู่ใหม่ เกิดขึ้นเท่าใดนายอำเภอว่ากล่าวเปรียบเทียบ ก็ตกลงไปโดยความเชื่อถือของกลุ่มความ ไม่ใคร่จะต้องส่งเข้ามาถึงศาลเมือง ในหัวเมืองอื่นๆ นอกจากเมืองสงขลา เมื่อ ข้าหลวงได้จัดการปกครองท้องที่เป็นแบบแผนก็คงจะเป็น อย่างเดียวกัน ในชั้นนี้เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าในมณฑลหนึ่ง มี ข้าหลวงยุติธรรมสักคนหนึ่ง กับผู้ช่วยสักคนหนึ่ง ให้เที่ยว เดินทางตรวจตราชำระตัดสินถ้อยความตามหัวเมืองในมณฑลคง จะพอแก่ราชการ

การโยธา

๖ การโยธา นั้น ที่สำคัญควรรับคิดในเวลานี้ คือ การโทรเลขอย่าง ๑ การเดินเรือเมล์อย่าง ๑ กับการทำทาง เถวียนอย่าง ๑

โทรเลข

การโทรเลขได้กะเสร็จหมดแล้ว คือ ตั้งแต่ กรุงเทพฯ ลงไปจนเมืองกลันตันสาย ๑ แยกที่เมืองชุมพร ไปเมืองกระและต่อไปจนเมืองภูเก็ตสาย ๑ แยกที่เมือง

สงขลาไปโทรบุรีสาย ๑ สายโทรเลขในเวลานี้มีแต่กรุงเทพ ฯ
ตลอดไปจนเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว แต่ทำไม่ได้ใช้ไม่ได้
สตวก กำลังจัดการซ่อมอยู่ สายที่จะต่อออกไปจากสายที่มี
แล้วนั้น ถ้ากรมโยธาส่งลวดแลอินสุเลเตอร์ทัน ข้าพระ-
พุทธเจ้าหวังใจว่าจะแล้วเสร็จใน ร.ศ. ๑๑๖

เรือเมล์

การเดินทางเรือเมล์ตามหัวเมืองบักซ์ใต้เหล่านี้เป็นการ
สำคัญยิ่งนัก เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจำเป็นจะต้องรีบคิดอ่านให้
สำเร็จให้จงได้ เพราะถ้าให้มีเรือเมล์ไปมากับกรุงเทพ ฯ ได้
เสมอ ทางราชการบ้านเมืองที่จะจัดก็จะสตวก ทั้งการค้าขาย
เพาะปลูกในบ้านเมืองซึ่งจะทำนุบำรุงก็จะเจริญได้โดยเร็ว
โดยเหตุที่สินค้าจะออกได้ง่าย จะจำหน่ายได้ราคาสูงกว่า
เดี๋ยวนี้ ก็จะภาให้คนลงทุนลงแรงค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ
การเดินทางเรือเมล์หัวเมืองบักซ์ใต้ทุกวันนี้ มีเรือที่เกิดขึ้นของ
พระวรวัธเธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เดินอยู่ลำหนึ่ง เรือ
สุขสวัสดิ์ของพระยาไชยาเดินอยู่อีกลำหนึ่ง เรือเหล่านี้เป็น
เรือเล็กแลไม่มีกำหนดไปมาแน่นอน แลเดินเพียงเมืองสงขลา
ไปมากับกรุงเทพ ฯ การที่ทำก็ทำนองอย่างแต่เรือจ้าง กล่าว
คือ ได้กำไรก็เดิน ไม่มีกำไรก็หยุด ที่ใดจะหากำไรได้จึงแวะ
ไม่ทำโดยทางความคิดทำนุบำรุงผลประโยชน์บ้านเมืองยึดยาว
ถึงความต้องการของรัฐบาล เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าการเรือเมล์
เดินทางหัวเมืองบักซ์ใต้ทางนี้ ถ้าจะให้เป็นประโยชน์แก่
ราชการบ้านเมืองจริงๆ จะต้องจัดตั้งนี้ คือ

ข้อ ๑ จะต้องมิเรือขนาดจุสามพันสี่พันห้าร้อย ๒ ลำ
มีระวางบันทุกสินค้าแลมีห้องสำหรับคนโดยสารด้วย

ข้อ ๒ เรือทั้ง ๒ ลำนี้ให้เดินมีกำหนดแน่นอน คือ
ในวันนั้นให้ถึงที่นั้น ๆ ดังนี้ ตั้งต้นออกจากกรุงเทพ ฯ ไป
แวะชุมพร หลังสวน ไซยา นครศรีธรรมราช สงขลา ตานี
สายบุรี กลันตัน ตรังกานู เขมามัน แลสิงคโปร์ เปนที่สุด
หากกลับก็ให้เดินดังนี้

ข้อ ๓ ตามหัวเมืองที่เรือเมล์จะแวะเหล่านี้ ถ้ามี
พ่อค้าตั้งโรงและมีเรือรับส่งสินค้าอยู่แล้วก็แล้วไป ที่ไม่มี
รัฐบาลควรปลูกโรงพักสินค้าแลจัดเรือลำเลียงไว้ให้พ่อค้าแล
คนในพื้นที่เมืองเข้า เก็บแลส่งของลงเรือเมล์

แต่การที่จะจัดตั้งเห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้ เกรงอยู่ว่า
บริษัทหรือเอกชนจะทำโดยลำพังไม่ได้ ด้วยในที่แรกคงจะ
ขาดทุนอย่างน้อย ๆ ปี ๑ หรือ ๒ ปี เพราะเป็นการใหญ่
ต่อชักให้การค้าขายเจริญขึ้นได้ จึงจะค่อยได้กำไรยิ่งขึ้นโดย
ลำดับ โดยการจะเป็นเช่นนั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าควรที่รัฐบาล
จะยอมออกเงินอุดหนุนบริษัทหรือผู้ใดซึ่งจะรับทำการนั้น
บ้าง อย่างที่รัฐบาลอื่น ๆ ทำอยู่เป็นแบบอย่าง เพราะถ้าการ
เดินเรือเมล์สำเร็จได้ ที่สุดจะเป็นประโยชน์แลเป็นกำไร
แก่รัฐบาลเป็นอันมาก การเรื่องเรือเมล์นี้ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า
ควรจะต้องจัดโดยเร็ว

ทำทาง

การทำทางเกวียนนั้น มีทางเกวียนเดินได้แต่เพชรบุรีลงไปเพียงกําเนินคนพุดณ ตอนนั้นลงไปไม่มีที่ไ้เกวียนแห่งใด นอกจากที่ตำบลร่อนพิบูลแขวงเมืองนครศรีธรรมราช พวกจีนไ้เกวียนชนแร่อยู่ มีระยะทางไม่กั๊วร้อยเส้น ถ้าจะทำทางเกวียนในหัวเมืองเหล่านี้ก็ไ้ไม่ยากเย็นอันใด ถ้าทำขึ้นแล้วคงจะเป็นประโยชน์เป็นอันมาก แต่เหตุใดจึงไ้ไม่ได้ทำกันมาแต่ก่อนก็แปลไ้ไม่ออก ข้าพระพุทธเจ้าไ้ไ้ถามตามผู้ว่าราชการเมืองไ้ไ้ความว่าอยากจะทำ แลบางทีถึงไ้ไ้ลองทำเกวียนขึ้นไ้ไ้ แต่ว่าราษฎรไ้ไ้เอาอย่าง ก็เป็นอันต้องเลิกกันไป การที่จ้ะชนสินค้าต้องไ้ไ้แรงคนหาบหามหรือมิฉะนั้นต้องจ้างช้างบันทุกเปลืองค่าไ้ไ้สอยเป็นอันมากเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าทางเกวียนในหัวเมืองบักซ์ไ้ไ้ไ้จะคิดทำเป็นอย่างไ้ไ้ ถ้าทำได้แล้วจะเป็นประโยชน์เป็นอันมากทีเดียว ทางเกวียนซึ่งเป็นสายสำคัญในหัวเมืองบักซ์ไ้ไ้ ก็คือ ตามทางสายโทรเลขที่ไ้ไ้ไป ควรคิดไ้ไ้เป็นทางเกวียนเดินไ้ไ้ด้วยทางแต่เมืองชุมพรไปเมืองกระนั้น ไ้ไ้โปรดเกล้า ๆ ไ้ไ้พระยารัตนเศรษฐีเป็นแม่กองทำแต่คราวเสด็จพระราชดำเนินใน ร.ศ. ๑๐๙ เกือบจะสำเร็จอยู่แล้ว ถ้าทางสายนี้ทำสำเร็จไ้ไ้เกวียนไ้ไ้จะเป็นประโยชน์แก่เมืองกระแลเมืองชุมพรหลายอย่าง ด้วยสินค้าบางอย่างคือปลาเค็มแลเกลือเป็นต้นเป็นของขายทางหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกไ้ไ้ราคาแรง แต่ทุกวันนี้ผู้บันทุกสินค้าไปขายยังมึ้น้อยด้วยทางไปมายาก ทางแต่สงขลาไปไ้ไ้ทรบุรีนั้นก็เป็นการใหญ่อยู่ไ้ไ้จ้ะต้องทำสะพาน

ทั้งกราบบังคมทูลฯ มาแล้ว แต่ทางสำคัญมีอีกสาย ๑ คือ ตัดแต่เมืองนครศรีธรรมราชผ่านเมืองพัทลุงไปลงเมืองตรัง ทางสายนี้ถ้าบ้านเมืองเจริญคงจะเป็นทางรถไฟได้สาย ๑ ใน ภายหน้า แต่การทำทางสายนี้ หรือตรวจทางซึ่งสมควรจะทำ ต่อออกไปจะต้องมีพนักงานแผนทีออกไปตรวจตราให้ตลอด จึงจะประมาณการหนักเบาที่จะต้องทำได้

ข้อความตามที่ได้กราบบังคมทูลมาในรายงานตรวจ ราชการหัวเมืองบักซ์ไถ้ฉบับนี้ อาศัยรู้ตามความรู้เห็นที่ได้ ไปเพียงแห่งละไม่กี่วัน บางทีจะยังคลาดเคลื่อนด้วยยังไม่รู้ เเท่าถึงการรอบคอบไปทั่วทุกอย่าง แม้จะพลั้งพลาดขาดเหลือ ประการใด พระราชอาญาไม่พินเกล้าฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๑. ประกาศตั้งมณฑลเทศาภิบาลนครศรีธรรมราช
และโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุมนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
๑๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

ที่ ๑๐๒/๒๑๔๒๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๔ เดือนกันยายน ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระ-
วิจิตรวราสารักษ์เป็นข้าหลวงพิเสศออกไปจัดราชการเมืองสงขลา แล้วโปรด
เกล้าฯ ให้จัดราชการเมืองพัทลุง เมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาจนบัดนี้
ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกไปตรวจราชการที่ข้าหลวงพิเสศพร้อมด้วยผู้ว่าราชการ
กรมการจัดเปลี่ยนแปลงและทำนุบำรุงบ้านเมือง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามีผลการ
บ้านเมืองเรียบร้อยเป็นที่นิยมของอาณาประชาราษฎร์เชื่อใจได้ว่า การบ้านเมือง
คงจะเจริญขึ้นได้ในทางที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดนี้ แต่แบบที่ตั้งข้าหลวงพิเสศเป็น
การที่เอนาะครั้งหนึ่งคราวเดียว ผิดกับข้าหลวงเทศาภิบาลซึ่งเป็นข้าหลวง
ประจำ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเมื่อความเจริญแลเห็นเป็นที่เชื่อได้
ดังนี้แล้ว ควรจัดกองข้าหลวงนี้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช
บังคับบัญชาเมืองนครศรีธรรมราชเมืองสงขลา ๑ เมืองพัทลุง ๑ และ
หัวเมืองขึ้นเมืองเหล่านี้ เว้นไว้แต่เมืองกระบี่ซึ่งอยู่ทะเลฝ่ายตะวันตกควรยกไป
ขึ้นในข้าหลวงฝ่ายทะเลตะวันตก ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล
นครศรีธรรมราชบังคับบัญชาและรับผิดชอบในราชการเหมือนกับข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลอื่นอันสืบไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๕ กันยายน

รัตนโกสินทรศก ๒๔๖๕

ถึงกรมหมื่นไศยราชนาฎาภ ด้วยได้รับหนังสือเลข
ที่ ๑๐๒, ๒๑๔๒๐ ลงวันวานนี้ ว่าด้วยเรื่องที่ได้ชักไปตรวจราชการ
การตามหัวเมืองที่ข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการคลังนี้ เห็นว่ามีผลระยะ
ของการบ้านเมือง ไปที่เรียบร้อยเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ขอเสนอ
ขอที่จะจัดกองข้าหลวงนี้ ขึ้นเป็นกองข้าหลวง เสด็จนิวัติมณฑลนคร
ศรีธรรมราช แลบังคับบัญชาราชการมณฑลนคร สงขลา, พัทลุง,
และหัวเมืองขึ้นซึ่งขึ้นแก่หัวเมืองเหล่านี้ ตามแบบอย่างข้าหลวง เสด็จนิวัติ
มณฑลอื่น ๆ นั้น ได้ทราบความแล้ว เห็นว่า ควรแล้วที่จะตั้ง
เป็นข้าหลวง เสด็จนิวัติตามที่เราเห็นว่า

๒๕

หนังสือกรมราช เลขา การ
หมาย เลขที่ ๒๕๖๕... พ.ศ. ๒๔๖๕
๒๕๖๕...
.....
ผู้มีชื่อ ในท้าย หนังสือ นี้ ได้ รับ ไว้ แล้ว
แต่ วันที่ ๒๕... ๒๕๖๕...
.....

แจ้งความกระทรวงมหาดไทย

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้รวมเมือง นครศรีธรรมราช ๑ เมืองสงขลา ๑ เมืองพัทลุง ๑ รวม ๓ หัวเมือง แล เมืองขึ้นในหัวเมืองเหล่านี้เข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาล แลให้เรียกว่า “มณฑล นครศรีธรรมราช” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยา สุขุมณัฏวินิจ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ดำเนินราชการมณฑลนครศรีธรรมราช

อนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รวมเมืองชุมพร ๑ เมืองไชยา ๑ เมืองหลังสวน ๑ เมืองกาญจนดิษฐ์ ๑ เมืองกำเนิตนพคุณ ยกเป็นเมืองขึ้นเมืองชุมพร รวม ๔ หัวเมือง แลเมืองขึ้นหัวเมืองเหล่านี้รวม เป็นมณฑลเทศาภิบาลหนึ่ง เรียกว่า มณฑลชุมพร แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า โปรดกระหม่อม ให้พระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง เป็นข้าหลวง เทศาภิบาลสำเร็จราชการ มณฑลชุมพร

ได้มีตราพระราชสีห์ไป แต่ ณ วันที่ ๑๒ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

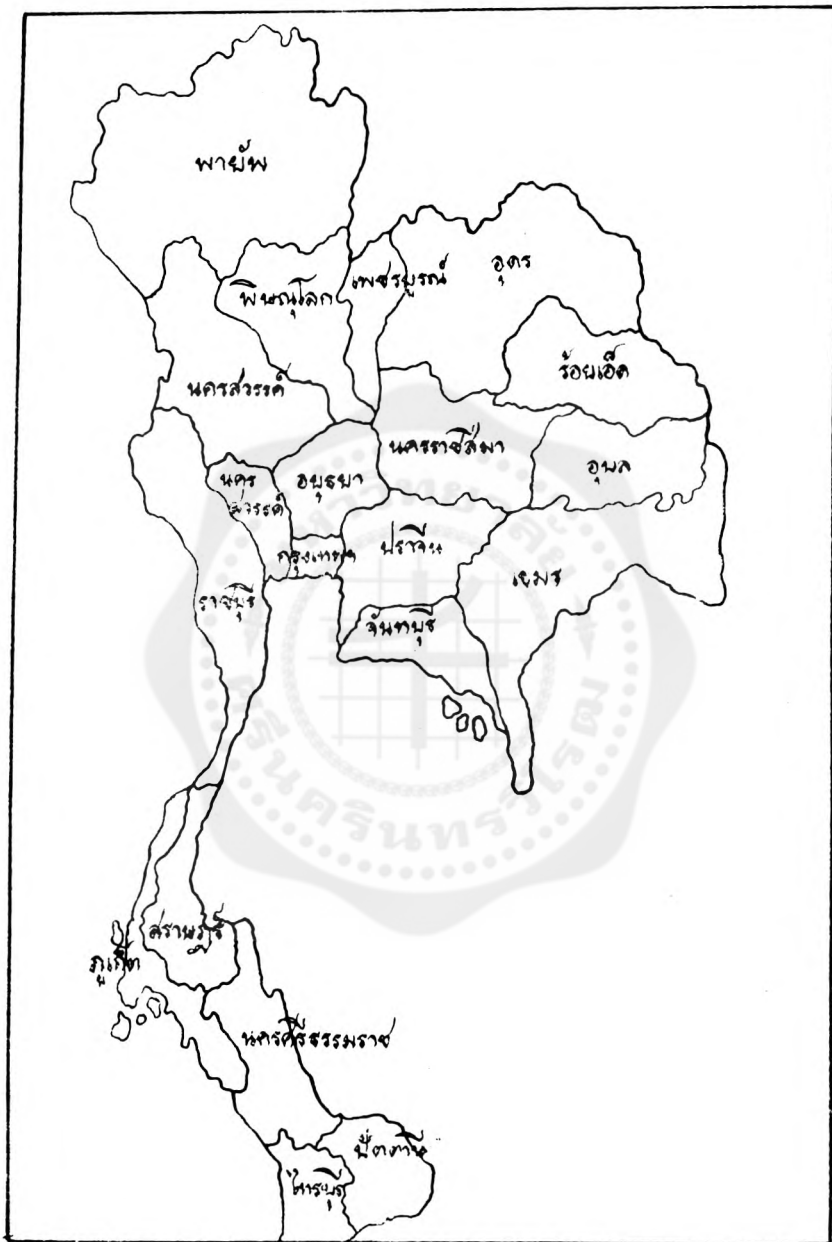
ภาคสอง

**มณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่พระยาสุมนัยวินิต
เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล**

ร.ศ. ๑๑๕-๑๒๕

**๑. รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๑๖
ของพระยาสุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล**

แสดงการแบ่งเขตมณฑลเทศาภิบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

ที่พักเมืองอุดรดิฐ

วันที่ ๑๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๓

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

๑. ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าที่ ๑๑๖/๒๗๔๐๘ ลงวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ กราบบังคมทูลด้วยเรื่องรายงานข้าหลวงเทศาภิบาลประจำศก ๑๑๖ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย นำรายงานพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมด้วยจดหมายฉบับนี้

๒. มณฑลนครศรีธรรมราชนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองใหญ่ ๓ หัวเมือง คือ เมืองนครศรีธรรมราช ๑ เมืองสงขลา ๑ เมืองพัทลุง ๑ กับหัวเมืองแขกซึ่งขึ้นอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชแลเมืองสงขลาแต่ก่อนรวมเข้าเป็นมณฑล

๓. หัวเมืองมณฑลนครศรีธรรมราชนี้ เป็นหัวเมืองใหญ่ๆ ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันมาแต่เดิมว่าเป็นหัวเมืองบังคับยาก ด้วยเหตุว่าอยู่ห่างไกลไปมากกับกรุงเทพฯ ในครั้งนั้นเป็นการกันดาร ข้างในกรุงไม่มีใครจะมีความรู้การในท้องที่ เพราะเหตุฉะนั้นผู้ว่าราชการเมืองและกรมการหัวเมืองเหล่านั้น มักจะเลือกสรรแต่ผู้ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในท้องที่ ให้รับราชการสืบมา จนรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาสุขุมนัยวินิต แต่ยังเป็นพระวิจิตรวรสาส์น ตำแหน่งเลขานุการในกระทรวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงพิเศษออกไปไต่สวนราชการบางเรื่องในเมืองสงขลา แลพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกไปว่า ถ้ามีการอย่างอื่นซึ่งยังขัดข้องสมควรจะจัดให้ตลอดไป ก็ให้พระ

วิจิตรวรสาส์นปฤกษาหาหรือพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเมืองสงขลา จัดการให้ตลอดไป พระวิจิตรวรสาส์นได้ออกไปรับราชการในตำแหน่งข้าหลวงพิเศษจัดการแก้ไขความขัดข้องในเมืองสงขลาให้เรียบร้อยไปได้หลายอย่าง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตรวจเมืองพัทลุงแลเมืองนครศรีธรรมราชด้วยอีก๒เมือง ครั้นเมื่อศก๑๑๕ เสด็จกลับจากเมืองยะวาวะประพาศเมืองสงขลาทอดพระเนตรการที่พระวิจิตรวรสาส์น ได้จัดแผนที่พอพระราชหฤทัย ในปีนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนพระวิจิตรวรสาส์น ขึ้นเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต เป็นตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ศก ๑๑๕ เป็นต้นมา ส่วนข้าราชการตำแหน่งรองลงมาในมณฑลนี้ ผู้ว่าราชการเมืองซึ่งรับราชการมาแต่ก่อนยังทรงรับราชการอยู่ทุกเมือง ส่วนข้าหลวงรองเลขาธิการเมืองกรมการอำเภอต้องจัดส่งข้าราชการในกรุงเทพฯ ออกไปบ้าง แต่คนที่พระยาสุขุมนัยวินิตเลือกสรรหาได้ในพื้นเมืองก็มาก

๔. ในมณฑลนี้ เมื่อก่อนจัดการเทศาภิบาลโจรผู้ร้ายก็อยู่ข้างจะมีเนืองๆ แลผู้คนมักจะอพยพออกไปอยู่ตามหัวเมืองแขกไม่ใคร่ขาด ตั้งแต่จัดตั้งอำเภอกำหนดผู้ใหญ่วางการปกครองตามแบบใหม่ ใช้คนที่พอจะไว้วางใจได้เป็นนายอำเภอ โจรผู้ร้ายสงบเงียบทั่วไป การที่ผู้คนอพยพก็มีได้มีตั้งแต่ก่อน และได้ความรู้เป็นแน่นอนว่า ราษฎรในมณฑลนี้เป็นคนที่บังคับบัญชาว่ากล่าวได้ง่ายอย่างที่สุด ไม่มีความลำบากแก่การที่จะจัดอย่างใด

๕. การปกครองท้องที่ในมณฑลนครศรีธรรมราชนี้ ขึ้นกำนันผู้ใหญ่บ้านจัดได้เรียบร้อยพอใช้ได้ ขึ้นอำเภอต้องให้กรมการอำเภอมีอำนาจในบางอย่างมากกว่ากรมการอำเภอหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ ด้วยเหตุว่าท้องที่กว้างใหญ่จะไปมาถึงที่ว่าการเมืองเป็นทางไกล การที่จัดในชั้นอำเภอก็เรียบร้อยตลอดทั้งมณฑล

๖. การศาลยุติธรรมในมณฑลนี้พึงได้ตั้งข้าหลวงพิเศษแลจัดการศาลตามแบบใหม่ในศก ๑๑๖ ได้ชำระสะสางความที่ค้างค้างอยู่แต่ก่อนให้แล้วสำเร็จไปเป็นอันมาก แต่การศาลใหญ่ คือ ศาลมณฑลแลศาลเมืองในมณฑลนี้ เพราะเหตุที่พึงจัดใหม่ดูยังดีไม่ถึงมณฑลกรุงเก่า แต่ส่วนถ้อยความที่อำเภอว่ากล่าวตามแขวงในมณฑลนี้สำเร็จได้ดีกว่ามณฑลอื่น ๆ ด้วยเหตุที่ให้อำนาจอำเภอมากขึ้นและเพราะพันราษฎรว่ากล่าวง่าย ความที่เปนกันตามแขวง ๑๐ เรื่องจะต้องส่งศาลใหญ่เพียงเรื่อง ๑ นอกนั้นแล้วกันได้ในชั้นอำเภอว่ากล่าวทั้งสิ้น

๗. การโยธาในมณฑลนี้ ก็ยังไม่ได้จัดการให้เป็นแบบแผน แต่ได้ทำสถานที่ว่าการแลสถานที่เป็นสาธารณะประโยชน์ตลอดจนถนนหนทางเป็นอันมาก นับว่าในมณฑลนี้การโยธาได้ทำเป็นอย่างมากมณฑลหนึ่ง

๘. การคลังในมณฑลนครศรีธรรมราชจัดยังไม่ตรงกับแบบใหม่ของกระทรวงพระคลังทีเดียว กระทรวงพระคลังพึงจะส่งข้าหลวงคลังไปในเร็ว ๆ นี้ แต่ที่ผิดกันก็ยังมีผิดกันแต่ด้วยกระบวนการทำบัญชี แต่การที่จัดหรือทางที่จะจัดการก็เป็นอย่างเดียวกับมณฑลอื่น ๆ กล่าวคือที่เลิกผูกขาดภาษีอากรทุกอย่างที่จะเลิกได้มาจัดทำเอง และแก้ไขวิธีเก็บให้สะดวกขึ้น ผลของการที่จัดก็ได้เป็นอย่างดีถึงมณฑลอื่นที่นับว่าเป็นอย่างดี คือ ได้ผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มเติมทวีขึ้นกว่าแต่ก่อนปีละมาก ๆ มาทุกปี

๙. การสำคัญในส่วนผลประโยชน์มณฑลนี้ที่ควรจะกล่าวได้โดยเนาะ คือ การค้าขาย ตั้งแต่ได้จัดการเทศาภิบาลการค้าขายเจริญขึ้นทั่วทุกหัวเมืองในมณฑลนี้ มีพยานเห็นได้ที่บัดนี้มีเรือไฟเมืองสิงคโปร์ผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาเดินรับส่งสินค้าต่าง ๆ ตามหัวเมืองในมณฑลนครศรีธรรมราชถึง ๓ ลำ

๑๐. เมื่อพิเคราะห์เหตุโดยการทั้งปวงทั่วไป ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามณฑลนครศรีธรรมราช ได้จัดการเรียบร้อยเจริญได้รวดเร็ว ในบัดนี้ นับได้ว่าเปนมณฑลอย่างดีที่สุดมณฑลหนึ่ง

กรรมสมควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **ต๋ม ๒๖ มกรคม** ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ใบบอก

กรุงเทพ ฯ

เรื่องส่งรายงานศก ๑๑๖

วันที่ ๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุมนัณยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ขอพระทานกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราชจำนวน ร.ศ. ๑๑๖ ทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น พระเดชพระคุณหาที่สุกมิได้ราชการมณฑลนั้นบางเมืองได้เริ่มจัดมาแต่ปลายปีศก ๑๑๔ บางเมืองจัดแต่ต้นปี แลปลายปี ๑๑๕ คาบเกี่ยวกันอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบทูลเกล้า ฯ ความตั้งแต่ต้น เพื่อให้ทรงทราบฝ่าพระบาทดังนี้ คือ

๑. เมื่อ ณ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๔ มีท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปไต่สวนข้อราชการเมืองสงขลา แลในท้องตราข้อ ๑ มีว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ควรจะจัดราชการบ้านเมืองได้ประการใด ก็ให้ไปปรึกษาหารือกับพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา จัดการไปตามที่ชอบด้วยราชการแลให้มีใบบอกเข้ามาณ กรุงเทพ ฯ จงเนื่อง ๆ นั้น ความแจ้งอยู่ในท้องตรานั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษา

กับพระยาวิเชียรคีรีช่วยกันจัดการเมืองสงขลาตั้งแต่ปลาย
ปี ศก ๑๑๔ มา

๒. ครั้นเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระพิศาลสงคราม^(๑) พระเสนาพิพิธ เปน
ข้าหลวงผู้ช่วยฝ่ายธุรการ ๒ นาย หม่อมหลวงศิริ ข้าหลวง
ผู้ช่วยฝ่ายตุลาการนาย ๑ ออกไปช่วยราชการในข้าพระ
พุทธเจ้า ข้าหลวงทั้ง ๓ นายได้ออกไปถึงเมืองสงขลาเมื่อ
เดือนเมษายนศก ๑๑๕

๕. กับได้มีสารตราที่ ๑, ๔๔๐๖๕ ลงวันที่ ๑๐
มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระ
พุทธเจ้าเป็นข้าหลวงพิเศษเมืองพัลลึงอีกเมืองหนึ่ง ข้าพระ
พุทธเจ้าพร้อมด้วยพระพิศาลสงครามได้ออกไปจัดการ
เมืองพัลลึงเมื่อเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ข้าพระพุทธเจ้า
พักอยู่ ๑๐ วันกลับออกมาเมืองสงขลา ให้พระพิศาลสงคราม
ประจำอยู่ช่วยพระยาอภัยบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองพัลลึงจัด
การต่อไป แต่ข้าพระพุทธเจ้าไปมาเยี่ยมเยียนอยู่เนืองๆ

๔. ครั้นเดือนมิถุนายน มีสารตราที่ ๒, ๔๐๔๗
ลงวันที่ ๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ ดำเนินกระแสพระบรม
ราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นข้าหลวงพิเศษ
เมืองนครศรีธรรมราชด้วยอีกเมืองหนึ่ง รวมเป็น ๓ เมือง
ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชนี้ ยังหาคนที่จะได้จัดการ

(๑) พระพิศาลสงคราม (สอน)

ประการใดในเวลาที่เป็นข้าหลวงพิเศษนั้นไม่ เป็นแต่ได้
ได้ส่วนข้าราชการที่เป็นไปในพื้นบ้านเมืองบ้างเล็กน้อย ก็
พอโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเข้ามากรุงเทพ ฯ

๕ ครั้นเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕ มีสารตราลงวันที่
๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้า-
พระพุทธเจ้าเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล
รวมเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง เรียก
ว่ามณฑลนครศรีธรรมราช ข้าพระพุทธเจ้าได้เชิญท้องตรา
วางต่อผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช
เมื่อเดือนพฤศจิกายนศก ๑๑๕

๖ ครั้นเดือนมีนาคมมีสารตราที่ ๑๗๑ ลงวันที่ ๑๔
มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการให้
รวมหัวเมืองแขก ๗ เมือง คือ ๑ เมืองตานี ๒ เมืองยะลา
๓ เมืองหนองจิก ๔ เมืองยะหริ่ง ๕ เมืองสายบุรี ๖ เมือง
ระแงะ ๗ เมืองราห์มัน เข้าอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช
ข้าพระพุทธเจ้าได้เริ่มจัดการหัวเมืองแขกฉลองพระเดชพระ-
คุณแต่วันได้รับท้องตรานั้นมา เพราะฉะนั้นราชการใน
มณฑลนครศรีธรรมราช นับตั้งแต่ได้เริ่มลงมือจัดการจนถึง
สิ้นปีศก ๑๑๖ มีกำหนดน้อยเวลามากเวลากว่ากันดังนี้
เมืองสงขลาได้ ๒ ปี กับ ๔ เดือน เมืองพัทลุงได้ ๑ ปี กับ
๙ เดือน เมืองนครศรีธรรมราชได้ ๑ ปี กับ ๕ เดือน
เมืองแขก ๗ หัวเมือง บางเมืองได้ ๙ เดือน บางเมือง

๖ เดือน ๕ เดือน ๓ เดือน เมื่อพิจารณาถึงเหตุตั้งแต่ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการการมาจนบัดนี้ คงมีผล
เจริญขึ้นกว่าเมื่อยังไม่ได้จัดหลายประการทุก ๆ เมือง จะผิด
กันก็แต่บางเมืองมากบางเมืองน้อยเท่านั้น แจ้งอยู่ในรายงาน
ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงเป็นหมวด ๆ ทูลเกล้าถวายติด
ต่อกับใบบอกฉบับนี้ด้วยแล้ว แต่รายงานฉบับนี้เป็นครั้งแรก
ที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวาย ยังไม่สู้ละเอียดถี่ถ้วน หวังด้วยเกล้าฯ
ว่าในศก ๑๑๗ ต่อไป คงจะถวายได้พิศดารกว่านี้

กรรมาการแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

(เช่น) สุขุมณัณวินิต

หมวดการปกครองท้องถิ่น

การปกครอง
ท้องถิ่น

๑. ราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อเริ่มจัดการได้ลงมือจัดการปกครองท้องถิ่น คือ ประชุมราษฎรทั้งผู้ใหญ่อำเภอและกำนัน แลได้ตั้งกรรมการอำเภอเป็นลำดับขึ้นตามข้อบังคับ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องถิ่น แลในเวลาเมื่อประชุมเลือกผู้ใหญ่อำเภอขึ้นแรกลำบากอยู่หน่อย ผู้ที่ถูกเลือกไม่ว่าใครจะสมัครโดยที่เข้าใจผิดคิดกันเสียว่า จะรวมเป็นนายสิบ นายร้อยเข้าไว้สำหรับใช้ราชการ แลอีกอย่างหนึ่งบางที่ราษฎรเลือกถูกเสมียนนายแลคนใช้ของเจ้าเมืองกรมการ ก็พากันมาร้องขอจะไม่ให้ผู้นั้นรับเป็นผู้ใหญ่บ้าน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจว่า การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งผู้ใหญ่อำเภอขึ้นนั้น มีพระบรมราชประสงค์จะให้ราษฎรทั้งหลายได้ความผาสุกร่มเย็นทั่วกัน ด้วยการที่ปกครองราษฎรหมู่หนึ่งมาก ๆ แล้วมีผู้ใหญ่วางควบคุมอยู่แต่คนหนึ่งหรือ ๒ คนเช่นนั้น ดูแลตรวจการทุกข์สุขของราษฎรไปไม่ตลอดทั่วถึง มิได้มีพระบรมราชประสงค์จะรวบรวมเข้าไว้เกณฑ์ใช้ราชการอย่างที่ราษฎรทั้งหลายเข้าใจกันนั้นเลย ส่วนในข้อที่มุลนายมาขอร้องมิให้บ่าวไพร่เข้ารับเป็นผู้ใหญ่อำเภอนั้นเล่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเป็นข้อบังคับว่า ถ้าราษฎรพร้อมใจกันเลือกผู้ใดแล้ว ผู้นั้นต้องรับ จะบิดพลิ้วเสียไม่ได้ ที่สุดถึงว่า ราษฎรจะเลือกข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ใหญ่บ้าน ข้าหลวงเทศาภิบาลก็มีความยินดีที่จะรับปกครองราษฎร

หมู่บ้านด้วยเหมือนกัน เมื่อได้จัดการไปดังนี้ ทูก็เป็นที
เรียบร้อยตลอดไปได้ เพราะฉะนั้นผู้ใหญ่บ้านที่เลือกกันไว้แล้ว
ที่เป็นผู้พิพากษาก็มี เป็นกรรมการผู้ใหญ่ก็มี ถึงเวลาประชุม
พวกผู้ใหญ่บ้าน ต้องไปนั่งประชุมในหมู่พวกผู้ใหญ่บ้าน
แต่ให้นั่งนำตามตำแหน่งยศเลบรรดาศักดิ์

ทั้งกรรมการอำเภอ ๒. เมื่อได้จัดตั้งผู้ใหญ่บ้านแลกำหนดเสร็จแล้ว ได้
แบ่งแขวงตั้งกรมการอำเภอตลอดทั้งมณฑล เมืองนครศรี-
ธรรมราชเดิมได้แบ่งแขวงออกเป็น ๑๐ อำเภอ ครั้นภายหลัง
โปรดเกล้าฯ ให้ยกเกาะสมุยไปขึ้นมณฑลชุมพรเสีย จึงยังคง
แต่ ๙ อำเภอ คือ

๑. อำเภอกกลางเมืองเป็นแขวงชั้นใน
หลวงระบับประจันตะคามข้าหลวงผู้ช่วยว่าที่นาย
อำเภอ ตั้งที่ว่าการกลางเมืองนครศรีธรรมราช

๒. อำเภอเบ็ญชะตเป็นแขวงชั้นกลาง
หลวงพิบูลย์สมบัติข้าหลวงผู้ช่วยว่าที่นายอำเภอ ตั้ง
ที่ว่าการที่แม่น้ำปากพนัง

๓. อำเภอร่อนพิบูลย์เป็นแขวงชั้นกลาง
ขุนเกษตรพาหะนะเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการร่อน
พิบูลย์ ซึ่งเป็นที่จีนทำเหมืองแร่ดิบอยู่เป็นอันมาก

๔. อำเภอกลายเป็นแขวงชั้นกลาง นาย
เจริญเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการปากน้ำท่าสูง

๕. อำเภอสิชล เป็นแขวงชั้นนอก ต่อ
แดนเมืองกาญจนดิฐ นายบัวมหาดเล็ก บุตรเจ้า

พระยาศรีธรรมราชเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการบ้าน
ไชยกราบ

๖. อำเภอลำพูนเป็นแขวงชั้นนอก ต่อ
แดนเมืองคีรีรัฐนิคม กาญจนดิฐ เมืองกระบี่ นาย
เมกเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านนา

๗. อำเภอฉวาง เป็นแขวงชั้นนอกต่อ
แดนเมืองคีรีรัฐนิคม เมืองกาญจนดิฐ เมืองกระบี่
นายน้อยเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการบ้านคลองตาล

๘. อำเภอทุ่งสงเป็นแขวงชั้นนอก ต่อ
แดนเมืองตรังเมืองกระบี่ นายเที่ยงเป็นนายอำเภอ
ตั้งที่ว่าการบ้านโคกแซะ

๙. อำเภอเขาพังไกรเป็นแขวงชั้นนอก
ต่อแดนเมืองพัทลุง เมืองสงขลา นายกำนมหาดเล็ก
บุตรพระตำรงค์เทวฤทธิ์ (กล่อม) เป็นนายอำเภอ
ตั้งที่ว่าการที่เขาพังไกร

๓. เมืองสงขลาได้แบ่งออกเป็น ๕ แขวง คือ

๑. อำเภอกกลางเมือง ขุนประศาสน์
อักษรพันธ์ ท.จ. ข้าหลวงผู้ช่วยเป็นนายอำเภอ ตั้ง
ที่ว่าการกลางเมืองสงขลา

๒. อำเภอปละท่า ต่อแดนเมืองนครศรี-
ธรรมราช เมืองพัทลุง ขุนพรพิทักษ์เป็นนายอำเภอ
ตั้งที่ว่าการบ้านจึ่งพระ

๓. อำเภอฝ้ายเหนือ ต่อแดนเมืองไทรบุรี เมืองปลิศ เดิมพระอนันตสมบัติเป็นนายอำเภอ ภายหลังเปลี่ยนนายโชติมหาตเล็ก ต.จ. บุตรหลวง อุคมภักดิ์ (พัน) เป็นนายอำเภอ ทั้งที่ว่าการที่ทำ หาดใหญ่

๔. อำเภอเมืองจนะ ต่อแดนเมืองไทรบุรี เมืองปลิศขุนศรีสารกรรมเป็นนายอำเภอ ทั้งที่ว่าการบ้านนาหวี

๕. อำเภอเมืองเทพา ต่อแดนเมืองหนองจิก เมืองยะลา เดิมนายอ่อนเป็นนายอำเภอ นายอ่อนจมน้ำตายในเวลาที่เกิดอุทกภัย ร.ศ. ๑๑๖ จึงได้ตั้งหลวงต่างใจเป็นนายอำเภอแขวงอำเภอเมืองเทพาขึ้น ได้รวมที่จะแห่นซึ่งแต่ก่อนเมืองสงขลา แยกไว้ส่วนหนึ่ง มีกรมการเป็นผู้รักษาท้องที่เข้า สมทบเป็นอำเภอเดียวกัน

เมืองจนะกับเมืองเทพาขึ้นเป็นเมืองขึ้นของเมืองสงขลา พระมหานุกาปราชสงคราม^(๑) ซึ่งได้รับพระราชทานสัญญาบัตรฝ่ายพระราชวังบวร เป็นผู้ว่าราชการเมืองจนะ พระดำรงเทเวฤทธิ์^(๒) เป็นผู้ว่าราชการเมืองเทพา การบังคับบัญชาแต่ก่อนก็เหมือนหัวเมืองหนึ่งต่างหาก ต่อเมื่อได้ว่า

(๑) พระมหานุกาปราชสงคราม (ปลอด)

(๒) พระดำรงเทเวฤทธิ์ (เรือง)

ขัดข้องหรือกะตือความไม่ตกลงกัน จึงมีบอกมายังเมืองสงขลา ฟังรวมขึ้นเป็นอำเภอแขวงเมืองสงขลาเมื่อปลายศก ๑๑๕ ผู้ว่าราชการเมืองสองคนนี้เป็นเหมือนจางวาง มีราชการอันใดก็ให้เป็นครั้งเป็นคราว เพราะเป็นคนอายุมากทั้งสองคน

๔. เมืองพัลลุงแบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ

๑. อำเภอเมืองต่อแดนเมืองตรัง หลวงวิจารณ์กะตือราษฎร์เป็นนายอำเภอ ทั้งที่ว่าการกลางเมืองพัลลุง

๒. อำเภออุตร ต่อกับเมืองนครศรีธรรมราช เติมพระพลสงครามเป็นนายอำเภอ ภายหลังเปลี่ยนตัวพระพลเข้ามากลางเมือง ให้หลวงรองราชมนตรีเป็นนายอำเภอ ทั้งที่ว่าการที่บ้านกวนชนุน

๓. อำเภอทักษิณ ต่อแดนเมืองสงขลา หลวงเทพภักดียกกระบัตรเป็นนายอำเภอ ทั้งที่ว่าการที่บ้านปากพูน

๕. รวมทั้งสามเมืองมีจำนวนนายอำเภอ ๑๗ กำนัน ๒๓๒ ผู้ใหญ่บ้าน ๒๖๖๕ คน ทุกๆ อำเภอมีปลัดอำเภอแลสมุหบาญชี เสมียนพนักงานตามพระราชบัญญัติ แต่อำเภอกลางเมือง อำเภอเบ็ช้ตเมืองนครศรีธรรมราช เป็นแขวงใหญ่มีราษฎรมาก ต้องมีผู้ช่วยเพิ่มขึ้นอีกอำเภอละคน

๖. ในหน้าที่กรรมการอำเภอซึ่งได้บังคับการฝ่าย
ราชการนั้น คือ มีหน้าที่จะปกครองกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎร
ในแขวงอำเภอตามพระราชบัญญัติ กับทำหนังสือบริคณห์
สัญญาต่าง ๆ คือ สารกรมธรรม์ ตัวพิมพ์รูปพรรณพาหะนะ
แลการอื่น ๆ ทั่วไป

การสามโนครว

ราษฎรในเมืองนครศรีธรรมราชมีมากกว่าเมืองอื่นๆ
ในมณฑลเดียวกัน ตามในสามโนครวทำเมื่อศก ๑๑๖ ตำบล
มีจำนวนคน ๑๙๖๔๕๕ คน แจกอยู่ในใบอนุญาตหมายเลขที่ ๑ นั้น
แล้ว แต่พระสงฆ์สามเณรแลนักโทษในตารางเวลานับไม่ได้
รวมอยู่ในนี้ด้วย เพราะฉะนั้น ราษฎรในเมืองนี้คงไม่ต่ำกว่า
๒๐๐๐๐๐ คน แต่ไม่มีใครทำมาหาเลี้ยงชีพสักเท่าใด ที่ทำ
ก็พอรับพระราชทาน ไม่คิดถึงกับจะได้ค่าขายให้เป็นอาณา
ประโยชน์ต่อไป จึงเป็นคนที่ยากจนโดยมาก การแต่งตัวแล
นุ่งห่มก็เลวทราม ดูเหมือนหนึ่งคนที่เปนไข้อยู่เสมอ ผมเผ้า
ก็ไม่ได้หวีให้เรียบร้อย เปนดังนี้ทั่วกันทั้งเมือง พิศเพราะเหตุ
โดยรอบก็เห็นว่าที่เปนดังนี้ด้วยเหตุสองประการ ประการ
ที่ ๑ ไม่มีผู้ใดจะแนะนำ หรือเริ่มให้เป็นตัวอย่างในการ
แต่งตัวนุ่งห่ม กลับคอยหัวเราะเยาะกันเล่นในเวลาที่มิผู้นุ่งห่ม
ใหม่ อันเปนเครื่องจูงใจไม่ให้คนรักษาความสะอาดใน
ร่างกาย ประการที่ ๒ การที่นำสิ่งของไปมาค้าขายไม่เลือก
ว่าของชนิดใดใช้ทุนศึะทุกอย่าง ที่สุดจนถึงตะกร้ากึงสด

พลาสติกที่บนบาศีระ ในเวลาเมื่อทุนของเซ่นนี้ไป น้ำคาวกุ้ง
ปลาไหลนองลงมาบนบาศีระบ้างตามตัวบ้าง ดูไม่ถือกันว่าเป็น
การโสโครกอย่างใดอย่างหนึ่ง

ใช่แต่เท่านั้น จะหิวผมให้เรียบร้อยตีกิก็ไม่อยู่ได้ก็
ประเดี๋ยว แต่พอน้ำของขันทุนผมก็หลุบหลูไปเสียหมด การ
เป็นดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชักนำหมู่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
ให้แต่งตัวนุ่งห่มให้เรียบร้อยในเวลาเมื่อมาทำการในออฟฟิศ
แลได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกคำสั่งห้ามมิให้
ราษฎรใช้ทุนสิ่งของตัวบาศีระในเวลาเมื่อผ่านเข้ามาในบริเวณ
กลางเมือง แลให้ใช้หาบหามแทนทุนตัวบาศีระ เวลาที่ห้าม
ใหม่ ๆ ก็ปนกันอยู่บ้าง ครั้นมาภายหลังกลับนิยมเห็นว่า
หาบดีกว่าทุนเพราะได้สองตะกร้า การที่ได้ชักนำในเรื่อง
แต่งตัวนุ่งห่ม แลห้ามมิให้ทุนสิ่งของบนบาศีระ ก็มีผลขึ้นโดย
ไม่ช้าเวลานัก ในสมัยนี้ดูเรียบร้อยขึ้นทั้งหญิงทั้งชาย แต่ก่อน
อยู่ข้างจะเกินไปสักหน่อย เสมียนทำการตามที่ว่าการเมือง
แลอำเภอเมืองตามศาล ถึงสวมเสื้อเชิตก็มี ข้างพวกผู้หญิง
ถึงจะนุ่งสือไร ๆ ก็ตาม คงห่มสืเสมอ แต่มักจะใช้แพรไม่
ชอบห่มผ้า สังเกตดูการที่เกรงกลัวผู้มีอำนาจ เช่นเห็น
ข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมืองลงนั่งคอยน้อยไป
บ้านเรือนแลที่อยู่ของชาวเมืองนครศรีธรรมราช ยังเป็นการ
เลวทรามอยู่มาก การที่เป็นเช่นนี้ ใช่แต่ราษฎรซึ่งเป็นคน

ยากจน ถึงผู้ที่มีกำลังพอจะทำได้ก็ไม่ใคร่ทำ โดยเหตุที่มักจะถือกันเสียว่าเทียมเจ้าเมือง แต่เขาเรียกกันว่าเทียมเจ้านาย เช่นกับว่าจะทำเรือนฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนี้ ถ้าผู้เจ้าของเรือนเป็นแต่ชั้นกรรมาการ หรือพลเรือน ก็เป็นที่ติเตียนกัน หรือถือว่าเป็นการอับมงคล ต้องพุดจาแนะนำกับชาวบ้านในเรื่องนี้มาก เตียนนี้ก็มีคนที่กำลังจะคิดทำบ้านเรือนให้งดงามมากขึ้น ในแถวตลาดท่าวังประมาณ ๖๐ รายชื่อ ได้มารับกับข้าพระพุทธเจ้าว่า จะทำฝากระดานมุงกระเบื้องให้เป็นแถวเป็นแนวกัน ข้าพระพุทธเจ้าได้กำหนดให้แล้ว ในภายใน ๑๘ เดือน ที่จะก่อเป็นตึกบ้างก็มี จินชำแซกับจินชุ่นหงวนได้ก่อตึกขึ้นแล้วคนละหลัง

อีกประการหนึ่งเมืองนครศรีธรรมราชนี้ เป็นเมืองปากก็จริงแต่หาไม้ยาก ไปซุ่มอยู่ทางนอกเขาซึ่งมีแม่น้ำไปออกเสียทะเลเมืองกาญจนดิฐ แลเมืองตรัง ในเขาริมทะเลด้านนี้ ถึงที่มีอยู่ก็ไกลลำบากที่พาหะจะพาไป เพราะไม่มีคลอง ที่มีอยู่ก็เป็นคลองเล็กๆ ตื้นเตมที่ ขัดอยู่ด้วยเรื่องไม้เนื้อส่วนหนึ่งเหมือนกัน เป็นอันไม่มีใครซื้อขาย ถ้าต้องการก็ต้องไปตัดเอง จึงเป็นการลำบากแก่ผู้ที่คิดทำบ้านเรือนอย่างยิ่ง ถึงจะมีทรัพย์ก็เป็นการขัดข้อง การปลูกสร้างจึงยังไม่บริบูรณ์

ราษฎรเมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองสงขลา รวมทั้งหัวเมืองขึ้นด้วยมีจำนวนคน ๘๘๓๑๘ คน แจ่งใน

ใบอนุญาตหมายเลขที่ ๒ เมืองพัลลุง ๔๐๙๙๓ คน แจ้งใน
 ใบอนุญาตหมายเลขที่ ๓ รวม ๓ เมืองมีจำนวนคน ๓๐๖๒๖๖
 คน แจ้งในใบอนุญาตหมายเลขที่ ๔ นั้นแล้ว สังเกตดูราษฎร
 ในเมืองสงขลา เมืองพัลลุง ไม่ใครจะมีนิสัยขยาตยำเกรง
 ผู้มีบรรดาศักดิ์แรงกว่าชาวเมืองนครศรีธรรมราช แต่
 การประกอบทำมาหากินคล้ายๆ กันกับชาวเมืองนครศรี-
 ธรรมราช เว้นแต่พวกที่อยู่กลางเมืองค่อยหมั่นทำมาหากิน
 มาก ทั้งจีน แลไทย แซก แต่ถ้าของรับประทานแพงขึ้น
 เสมออย่างที่เป็นอยู่ในเวลานี้ คงจะทำให้ราษฎรทั้ง ๓
 เมืองหมั่นประกอบการทำมาหากินมากขึ้น เพราะจะเอาไสรย
 กันรับประทานอย่างแต่ก่อนไม่ได้อยู่เอง เมื่อคิดดูถึงอาหาร
 ที่รับประทานใน ศก ๑๑๕ ปลายปี ศก ๑๑๖ ต้นปี เข้าสาร
 เมืองสงขลาถึงละ ๕๐ อัฐ เมืองนครศรีธรรมราช เมือง
 พัลลุงอยู่ในถึงละ ๔๐ อัฐ ครั้นมาถึงบัดนี้ เมืองสงขลา
 ถึงถึงละ ๖๔ อัฐ หรือ ๗๐ อัฐ เมืองนครศรีธรรมราช
 เมืองพัลลุงแพงขึ้นไป ของอื่นๆ ก็แพงตามกันขึ้นไปทุก
 อย่าง คนที่รับจ้างทำงานค่อยหาได้ง่ายขึ้นกว่าแต่ก่อน

การพลตระเวร

๗ แขวงกลางเมืองนครศรีธรรมราช กลางเมือง
 สงขลา กลางเมืองพัลลุง กับอำเภอเบ็ญตึ๊กซึ่งเป็นท้องที่มี
 ราษฎรมาก แลเปนท่าเรือไปมาค้าขายมาก ได้จัดให้มีพล
 ตระเวรขึ้นประจำรักษาพอควรกับท้องที่ คือ กลางเมือง
 นครศรีธรรมราช ๓๖ คน กลางเมืองสงขลา ๔๒ คน กลาง

เมืองพัลลึง ๑๒ คน อำเภอบีชัย ๑๒ คน รวม ๑๐๒ คน เพื่อได้รักษาความเรียบร้อยในท้องที่ถนนหลวง แลตามตรอกตามละแวกบ้าน ข้อบังคับสำหรับพลตระเวรได้เลือกคัดจากข้อบังคับพลตระเวรในกรุงเทพฯ บางข้อ ให้พอเหมาะแก่ภูมิประเทศบ้านเมือง

๘ ท้าวยาวร้อยแปดคนไปแต่กรุงเทพฯ แต่พลตระเวรใช้พวกแขกมะลายูโดยมาก จัดการเป็นเกณฑ์จ้างเงินเดือนๆ ละ ๘ บาท ศก ๑๑๗ เพิ่มขึ้นเป็น ๑๐ บาท วิธีจัดคนเข้ารับเป็นพลตระเวร เลือกเอาคนอยู่บ้านใกล้ๆ กับกลางเมือง ให้ผู้ใหญ่บ้านส่งบาญชีลูกบ้านว่า มีชายฉกรรจ์เท่าใด เมื่อได้บาญชีแล้วเอาพวกเหล่านั้นมาจับฉลาก สุดแต่ใครจะถูกเข้าเวรก่อนแลหลัง เป็นต้นว่าผู้ใหญ่บ้าน ๑ มีชายฉกรรจ์ ๒๐ คน จะต้องการคนเพียง ๕ คน ก็เอาพวก ๒๐ คนมาจับฉลาก ใครถูกมาก่อนก็ต้องมาเข้าเวร ๒ เดือน ถึงเวรหลังเอาพวก ๑๕ คนที่ยังไม่ได้จับฉลากมาจับกันต่อไปอีกเปลี่ยนไปดังนี้จนกว่าจะหมด ๒๐ คน คิตกู ๒ หรือ ๓ ปี จึงจะเวียนไปถึงคนเก่าสักครั้งหนึ่ง เมื่อได้เงินเดือนๆ ละ ๘ บาท ไม่ค่อยจะมีคนสมัคร ครั้นได้เงินเดือนเป็น ๑๐ บาท คนสมัครได้มาก การจับฉลากก็ซาไปโดยไม่จำเป็น เพลงอาวูรที่หัดๆ อย่างทหาร มีการฝึกซ้อมอยู่เสมอแต่ต้องเรียกว่าพลตระเวร เรียกทหารไม่ได้ไม่ชอบ เครื่องแต่งตัวเดิมเสื้อกางเกง หมวกใช้ผ้าดำขลิบแถบแดง ภายหลังเสนาบติ

กระทรวงมหาดไทยโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนใหม่ ใช้กางเกง
ขาสั้น ใช้หมวกอย่างกระลาสิกกรมทหารเรือ แต่ผ้าอย่างเดียวกับ
เสื้อกางเกง คาดผ้าโย้ใต้เข็มขัด แต่สีผ้าคงใช้อย่างเก่า
ตุรตุกุ่มเรียบร้อยติ การพลตระเวนเมื่อแรก ๆ ตั้งไม่ค่อยจะ
เรียบ ต่อมาในศก ๑๑๖ จนบัดนี้ นับว่าเป็นการพอใช้ได้
ความเรียบร้อยในถนนก็ดีขึ้นทุกอย่าง

การปกครองเมืองแลบังคับบัญชา

การบังคับบัญชา ในเวลาระหว่างที่จัดตั้งผู้ใหญ่นบ้านกำนัน อำเภออยู่
ในที่ว่าเมือง นั้น ได้จัดที่ว่าเมืองขึ้นทั้ง ๓ เมือง

เมืองนครศรีธรรมราชตั้งที่ว่าเมืองใต้ต้นประตู
หน้าเมือง ปลุกขึ้นเป็นเครื่องไม้ไผ่ พระยาศรีธรรมราชผู้
สำเร็จราชการเมือง เป็นผู้บังคับบัญชา มีปลัดเมืองเป็นผู้ช่วย
บังคับกรมการอำเภอ คือ เป็นผู้รับรายงานสรรพการต่างๆ
เช่น รายงานประจำเดือนเลบอส่งเงินผลประโยชน์เป็นต้น
นำเสนอขอคำสั่งผู้ว่าราชการเมือง แลจัดการไปตามคำสั่งนั้น
เสร็จ เติมพระศิริธรรมบริรักษ์เป็นปลัด ภายหลังพระศิริ-
ธรรมบริรักษ์ถึงแก่กรรม ได้ให้พันสุขสกลราชเลขานุการ
ข้าหลวงเทศาภิบาลรับทำการในหน้าที่ปลัดเมือง

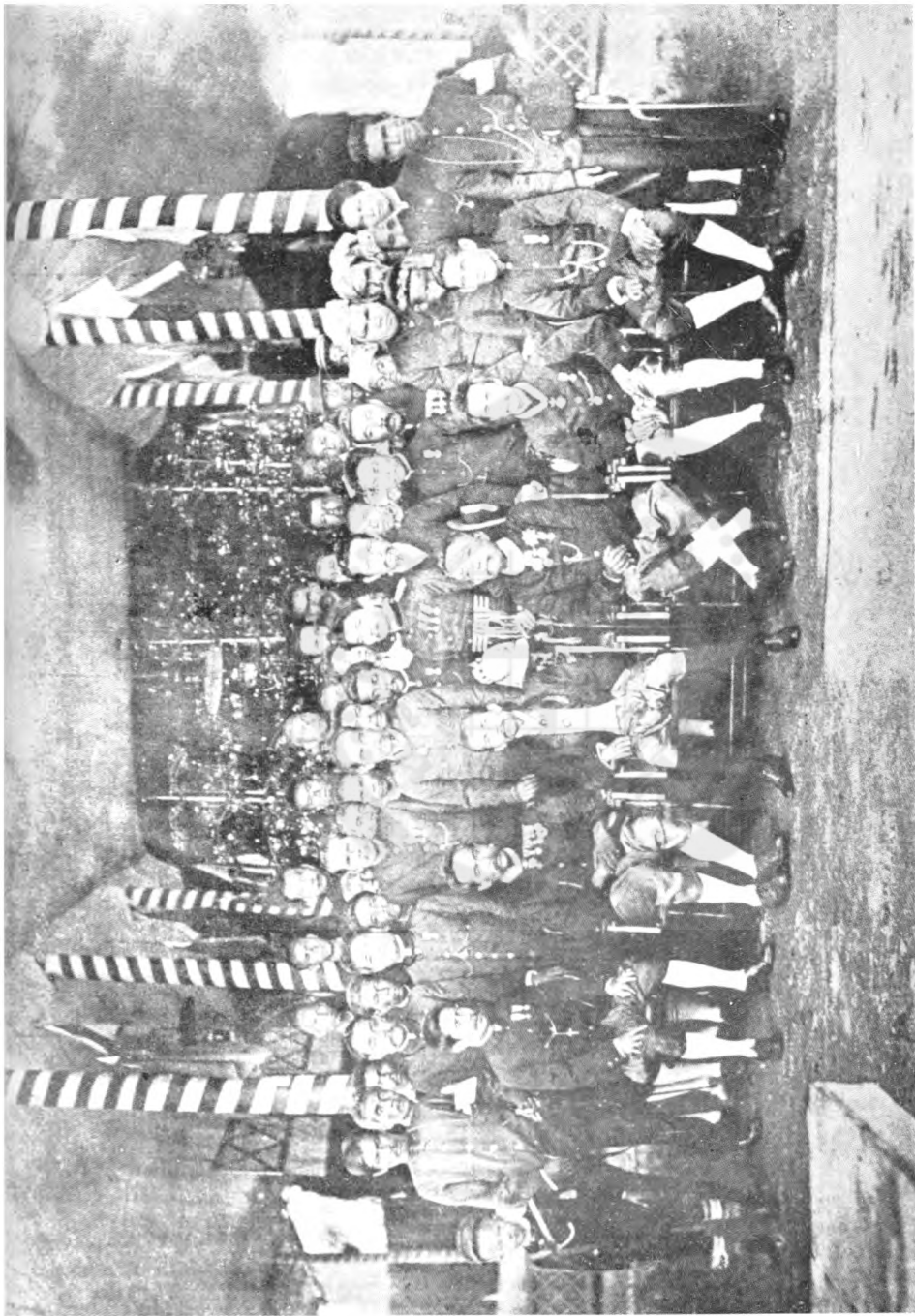
มีพนักงานคลังเมืองอีกกองหนึ่ง สำหรับรับเงินจ่าย
เงินแลจัดการภาษีรัฐบาลทั่วไป พระยาตรังภูมาภิบาลเป็น
พนักงาน

เมืองสงขลาตั้งที่ว่าการเมืองในจวนเก่า พระยา-
วิเชียรคีรีเป็นผู้บังคับบัญชา เดิมปลัดเมืองไม่มี ฟังได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงศิริสมบัตินอกไปทำการใน
หน้าที่ปลัดเมือง เมื่อต้นปีศก ๑๑๖ แลบังคับการอย่างเดีย
วกันกับเมืองนครศรีธรรมราช ธรรมเนียมเดิมเมืองสงขลา
ตำแหน่งปลัดยกกระบัตรรับตราตั้งผู้ว่าราชการเมือง ผู้ช่วย
รับสัญญาบัตร ผู้ช่วยตำแหน่งสูงกว่าปลัดยกกระบัตร
ภายหลังได้ทราบว่าเป็นการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการที่เจ้าเมืองออก
หมายตั้งปลัดยกกระบัตรเสีย จึงคงแต่ตำแหน่งผู้ช่วย แต่
เมืองสงขลาไม่มีพนักงานคลังเมือง เพราะเห็นว่ามิคลัง
มณฑลแล้ว การเบิกจ่าย หรือส่งเงิน ส่งตรงมาถึงข้าหลวง
คลังมณฑล

เมืองพัทลุงตั้งที่ว่าการเมืองหน้าวัดลุ่ม พระพิศาล
สงครามข้าหลวงผู้ช่วย กับพระยาอภัยบริรักษ์เป็นผู้บังคับ
บัญชา แต่ปลัดเมืองให้ไปรับราชการในตำแหน่งผู้พิพากษา
เพราะเห็นว่าเมืองพัทลุงเป็นเมืองเล็ก มีพระพิศาลสงคราม
เป็นประธานอยู่คนหนึ่งแล้ว พอจะจัดการราชการไปได้ วิธี
ปกครองแลการบังคับบัญชา ก็อย่างเดียวกันกับเมืองนคร-
ศรีธรรมราช และเมืองสงขลา

หมวดการมณฑลแลการบังคับบัญชา

การบังคับบัญชาในที่ว่าการมณฑล ก็ได้เริ่มจัดขึ้น
พร้อมกันกับที่ว่าการเมือง เดิมตั้งทำการอยู่ในบ้านข้าหลวง

↑

พระยาสุภานุรักษ์

ในงานเปิดศาลว่าการมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๓๕

เทศาภิบาลภายหลังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จออกไป
ตรวจราชการ เห็นว่าการที่ตั้งทำการอยู่ในบ้านยังไม่เป็น
แบบแผนที่ถูกต้องจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมจนเก่า
แลปลูกขึ้นใหม่หลัง ๑ เป็นที่ว่าการมณฑล สำเร็จบริบูรณ์
เมื่อต้นปีศก ๑๑๖ แลได้ย้ายที่ว่าการมณฑลไปตั้งทำการใน
จวน เมื่อเดือนสิงหาคม ๑๑๖ แบ่งเป็น ๓ ตอน

๑. เทศาภิบาลมีเลขานุการเป็นผู้ช่วย เดิมพันศุข-
สกลราชซึ่งในเวลานั้นยังเป็นขุนจงสวัสดิ์ เป็นเลขานุการ
ภายหลังย้ายพันศุขสกลราชไปทำการในหน้าที่ปลัดเมือง
นครศรีธรรมราชให้นายกวดชกชกรม์ กับหมื่นพิไชยเสนา
รับราชการในหน้าที่เลขานุการ

๒. ข้าหลวงมหาดไทย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระเสนาพิพิธทำการ มีผู้ช่วยแลเสมียนพอสมควร
ภายหลังพระเสนาพิพิธกราบถวายบังคมลากลับไป ได้ให้นาย
กวดชกชกรม์ทำการในหน้าที่นั้นมาจนถึงต้นปีศก ๑๑๗

๓. ข้าหลวงคลัง มีผู้ช่วยแลเสมียนคนใช้พอจะแก่
การตำแหน่งข้าหลวงคลัง เดิมทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
หลวงพินิจอักษรทำการ ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้หลวงมไหสวรรย์กระทรวงพระคลังมหาสมบัติออกไป
เปลี่ยน แล้วโปรดเกล้าฯ ให้หลวงพินิจอักษรเป็นข้าหลวง
มหาดไทย

บรรดาสรรพหนังสือท้องตรา หรือใบบอกหัวเมือง
หรือเรื่องราวส่งที่ข้าหลวงมหาดไทยๆ หรือผู้ช่วยนำเสนอ

ถ้าเป็นหนังสือลับข้าหลวงเทศาภิบาลเปิดผนึกเอง ทำตอบ
เองกับเลขานุการ

อนึ่งตามธรรมเนียมข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่เมืองนคร
ศรีธรรมราชกับเมืองสงขลา เวลาเท่า ๆ กัน ถ้าในเวลา
ไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ท้องตราแลใบบอกเรื่องราวส่ง
ตามไปที่เมืองนครศรีธรรมราช จำนวนหนังสือที่มีไปมาใน
ศก ๑๑๖ ราม ๔๕๐๐ มีเศษ ถ้าการเกี่ยวด้วยเงินทอง
ผลประโยชน์ ข้าหลวงคลังนำเสนอขอคำสั่งจัดการไป
ทุกประการ

การรักษาเงินหลวงรักษาไว้ ณ บ้านข้าหลวงเทศา
ภิบาล ข้าหลวงคลัง กับหลวงสุนทรนารักษ์ผู้ช่วย ถือลูก
กุญแจคนละดอก เวลาเมื่อจะจ่ายเงิน รับเงิน ต้องพร้อม
กันจึงจะเปิดได้ การบัญชีคลังเดิมทำตามบัญชีฝรั่ง
แท้ ภายหลังมีท้องตราออกไปให้แก้ไข ก็ได้เปลี่ยนแปลง
ตามท้องตรา แต่ยังไม่ทันตลอด นับว่ายังไม่สู้เรียบ บัดนี้
กระทรวงพระคลังได้ส่งข้าหลวงคลังออกไปแต่กระทรวง
หวังว่าการบัญชีคงจะเป็นการเรียบร้อยต่อไป

๕ หมวดโจรผู้ร้าย

การโจรผู้ร้ายทั้ง ๓ การโจรผู้ร้ายในเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งบังเกิด
เมือง มีขึ้นในศก ๑๑๖ ตามที่ได้รับรายงานจากกรมการอำเภอทั้งนี้

มีผู้ร้ายปล้นรวม ๖ ราย ที่ได้ตัวแลสืบมีพิรุณ ๕ ราย
ไม่ได้ตัว ๑ ราย

ผู้ร้ายสี่ชิง ๑ ราย จับได้ตัว

ผู้ร้ายย่องเบา ๑๖ ราย จับของกลางแลได้ตัวผู้ร้าย
๑๕ ราย ไม่ได้ตัว ๑ ราย

ผู้ร้ายลักกระบือเรื่อเกวียน ๕ ราย ได้ตัว ๓ ราย
ไม่ได้ตัว ๒ ราย

ผู้ร้ายทั้งไฟ ๑ ราย ได้ตัวแล้ว
รวมทั้งสิ้น ๒๔ ราย ได้ตัวผู้ร้ายเลขของกลาง ๒๕ ราย ไม่ได้
ตัวผู้ร้าย ๔ ราย

การโจรผู้ร้ายปล้นแลตี่ชิงซึ่งเกิดขึ้นนี้ มีในแขวง
ไกลๆ คือ แขวงชั้นนอก เช่น แขวงอำเภอู่ทุ่งสง ซึ่งมีเขต
แดนติดกับเมืองตรัง เมืองกระบี่เป็นต้นโดยมาก เพราะ
เขตแดนที่ต่อกันนั้น เป็นคลองน้ำตื้นๆ ข้ามเขตแดนกัน
ไปมาได้โดยง่ายแลบังเกิดขึ้นในต้นปี ซึ่งเป็นเวลาแรกๆ ที่
กรมการอำเภอกออกไปตั้งยังไม่เรียบร้อย ได้สั่งให้นายอำเภ
ตรวจตราโดยแข็งแรงแล้ว แต่ผู้ร้ายที่ปล้นนี้ ไม่ได้ทำการ
แรงร้ายอย่างใดต่อเจ้าทรัพย์ มีพวกหนึ่งเพียง ๓ คน ๔ คน
เท่านั้น แลที่ปล้นรายหนึ่งได้เงินไป ๔๐ บาทเป็นอย่างมาก
อย่างน้อยเพียง ๕ บาท ๖ บาทก็มี เพราะราษฎรซึ่งอยู่ห่าง
เมืองเป็นคนจนมาก ไม่เหมือนที่กลางเมือง ถ้าจะเรียกว่า
แย่งชิงก็ได้

แขวงชั้นในไม่มีปล้นเลย มีอยู่บ้างแต่ย่องเบาของ
เล็กน้อย ก็จับได้อยู่เสมอ

เมืองสงขลา

การโจรผู้ร้ายเมืองสงขลาศก ๑๑๖ มีปล้นที่แดนเมืองจะนะต่อกับแดนเมืองไทรบุรี เมืองปสิศ ๒ ราย ได้ตัวผู้ร้ายรายหนึ่งไม่ได้ตัวรายหนึ่ง มีผู้ร้ายลักโคกระบือ ๗ ราย ได้ตัว ๔ รายไม่ได้ตัว ๓ ราย กับผู้ร้ายฆ่าโคกระบือกิน ๓ ราย ได้ตัวทั้ง ๓ ราย

เมืองพัทลุง

เมืองพัทลุงมีผู้ร้ายลักโคกระบือ ๔ ราย ได้ตัว ๓ ราย ไม่ได้ตัวราย ๑ นอกจากนี้ก็เป็นแต่ลักเล็กลักน้อย เทียบกับศก ๑๑๕ การโจรผู้ร้ายก็มีบ้างอย่างนี้เสมอๆ อยู่ แลที่มีปล้นในแขวงเมืองจะนะ ๒ รายนี้ เป็นท่วยเขตรแดนเมืองจะนะต่อกับเมืองไทรบุรี แลเมืองปสิศ พวกไทยที่เข้าไปอยู่ในเมืองแขกพาพวกแขกเข้ามาทำร้าย ข้างหลวงเทศาภิบาลได้มีหนังสือถึงเจ้าพระยาไทร แลพระยาปสิศให้ช่วยจับตัวเมืองไทรจับตัวได้ ๒ คน แลต่างเมืองต่างได้แต่งกรมการกลางเมืองออกมาประจำอยู่ที่เขตรแดนทั้ง ๒ แห่ง กับพระยาปสิศได้รั้อถอนหมู่บ้านไทยซึ่งตั้งอยู่ปลายแดนซึ่งเป็นช่องสำหรับคนจรสำนัก ให้เข้าไปตั้งเสียในที่ประชุมชนหมู่ ๑

อนึ่ง เมื่อปี ๑๑๗ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จออกไปตรวจราชการหัวเมือง ได้ทรงทราบการขัดข้องในเรื่องผู้ร้ายชายแดนนี้เข้า จึงได้ทรงรับสั่งแก่เจ้าพระยาไทรบุรีพร้อมด้วยข้าพระพุทธเจ้า และได้มีท้องตราส่งออกไปให้กระทำตามแบบสูตรนรายที่ได้ใช้ไปอยู่ตามหัวเมืองชั้นในเป็นที่ทราบเกล้าฯ กันตลอดแล้ว หวังว่าการโจรผู้ร้ายที่

ขัดข้องอยู่ในระหว่างแทนเมืองสงขลา กับเมืองไทร เมือง
ปลิศจะเป็นที่เรียบร้อยต่อไป

หมวดการกะต

ศาลใหญ่ในมณฑลนครศรีธรรมราช ได้รับพระบรม
ราชานุญาตทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แลกระทรวง
ยุติธรรมตั้งขึ้น ๓ ศาล ศาลมณฑลตั้งที่เมืองสงขลา พระยา
พิทักษ์เทพธานี^(๑)เป็นอธิบดีผู้พิพากษา มีผู้พิพากษารอง
๒ นาย ศาลเมือง ๒ ศาล เมืองนครศาลหนึ่ง หลวงบุรี
บริบาล^(๒)เป็นอธิบดีผู้พิพากษา มีผู้พิพากษารอง ๒ นาย
เมืองพัทลุงศาล ๑ พระทิพกำแหงสงคราม^(๓) ปลัดเป็น
อธิบดีผู้พิพากษา มีผู้ช่วยพิพากษานาย ๑ ยังมีศาลอำเภออีก
๑๗ ศาล เมืองนคร ๔ ศาล สงขลา ๕ ศาล พัทลุง ๓
ศาล รวมทั้งศาลใหญ่ศาลอำเภอเป็น ๒๐ ศาล กับมีศาล
พิเศษอีกศาล ๑ ข้างหลวงเทศาภิบาลกับพระยาศรีธรรมราช
เป็นกรรมการ

บรรดากะตี่ทั้งปวงถ้าศาลอำเภอ แลศาลเมืองตัดสิน
ไม่เป็นที่พอใจ โจทก์จำเลยยื่นฟ้องอุทธรณ์ต่อศาลเดิมๆส่ง
มายังศาลมณฑล เรียกเงินค่าขึ้นศาลพร้อมเสร็จตามพระราช
บัญญัติ ถ้ายังไม่พอใจในคำตัดสินศาลมณฑล ร้องอุทธรณ์

(๑) พระยาพิทักษ์เทพธานี (แจ่ม)

(๒) หลวงบุรีบริบาล (สว่าง)

(๓) พระทิพกำแหงสงคราม (ม.ร.ว. หรั่ง)

ต่อข้าหลวงพิเศษ ๆ เรียกเงินค่าธรรมเนียมค่าขึ้นศาลไว้แล้ว มีใบบอกส่งด้วยคำสำนวนนั้น เข้ามายังสภานายกกรรมการศาลข้าหลวงพิเศษกรุงเทพ ฯ

แต่การที่ร้องอุทธรณ์คำตัดสินศาลอุทธรณ์นั้นราษฎรยังไม่สู้จะเข้าใจ มักจะเป็นเรื่องราวยื่นต่อข้าหลวงเทศาภิบาลเสียบ้าง หรือเลยเข้ามาฟ้องอุทธรณ์ที่ศาลยุติธรรมเสียบ้าง บางทีถึงถวายฎีกาทีเดียว ด้วยเป็นการยังไม่ค่อยรู้ แต่สังเกตดูในต้นปี ศก ๑๑๗ นั้นมา ค่อยเข้าใจกันขึ้นมาก ศาลเมืองศาลแขวงความคั่งมาแต่ศก ๑๑๕ รวมทั้งแพ่งอาญา ๑๘๔๔ เรื่อง เกิดขึ้นในศก ๑๑๖ รวมทั้งแพ่งอาญา ๒๕๑๕ เรื่อง รวม ๔๓๕๙ เรื่อง ศาลทั้งปวงได้ตัดสินแลเปรียบเทียบแล้วไป ๔๕๔๘ เรื่อง คงค้างมาในศก ๑๑๗ นี้ ๒๑๑ เรื่อง ในคดีที่เทียบแล้วไป ๔๕๔๘ เรื่องนี้ ที่แล้วด้วยการเปรียบเทียบในศาลอำเภอมากกว่าที่ได้ตัดสิน เมืองสงขลาที่ไม่มีศาลเมืองนั้น เพราะเห็นว่าไม่จำเป็นเปลืองเงินมากเปล่า ๆ มีแต่ศาลมณฑลศาลเดียวกับศาลอำเภอพอแล้ว

หนึ่งในศก ๑๑๖ ข้าพระพุทธเจ้าได้เพิ่มหน้าที่การกะกะตีให้กรมการอำเภอมีอำนาจคล้ายผู้พิพากษาชั้นที่ ๓ คือพิพากษาความแพ่งได้ทุนทรัพย์ไม่เกิน ๔๐ บาท แต่เปรียบเทียบนั้นไม่มีกำหนด สุดแต่คู่ความจะยินยอม ตกลงการบางแขวงใช้นายอำเภอ บางแขวงปลัดอำเภอ บางแขวงสมุหบาญชี

สุดแต่ผู้ใดจะสามารถพอ แต่อยู่ในความตรวจตราแลรับผิดชอบของนายอำเภอ ความอาญามีอำนาจเพียงไต่สวน ถ้าโทษเล็กน้อยส่งคำตัดสินลงมายังศาลเมืองๆ ตรวจตราแก้ไขส่งคำตัดสินนั้นคืนไป ตัวคนจำขังไว้ที่แขวง ถ้าเป็นความอุกฉกรรจ์ หรือมีทรมานโทษต้องส่งตัวคนแลถ้อยคำสำนวนมายังศาลเมืองๆ พิพากษาคัดสิน หรือถ้าศาลเมืองเห็นว่าการพิจารณายังขาดตกบกพร่องอยู่ ก็มีคำสั่งขึ้นไปให้ไต่สวนใหม่ ถ้าโจทก์ไม่ติดใจจะว่ากล่าว ต้องแต่งให้พนักงานอัยการฟ้องเป็นความแผ่นดิน ที่ได้รับพระราชทานจัดการให้นายอำเภอมีอำนาจในการกระดัดผู้พิพากษาชั้นที่ ๓ นั้น ก็เพราะเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามณฑลนครสวรรค์มณฑลใหญ่มีอาณาเขตรกว้างขวาง แขวงชั้นนอกเดินทางถึง ๔ วัน ๕ วัน ก็มี คนนั้นให้อำนาจเช่นนั้น ก็เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าจะเป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรซึ่งมีคดีเล็กน้อย จะต้องป่วยการทำมาหากิน ลงมาฟ้องความถึงศาลใหญ่กลางเมือง ผลแห่งการที่ได้จัดนี้ นับว่าค่อยเรียบร้อยดีขึ้น ความในศาลอำเภอ ๓๐๐ เรื่อง จะต้องส่งศาลเมืองเพียง ๓๐ เรื่องเป็นอย่างมาก ร้อยละ ๕ เป็นอย่างน้อย แต่จะนับว่าเข้าระเบียบทีเดียวยังไม่ได้ ด้วยคนยังไม่พอสั่งคอยตรวจตรากันอยู่เสมอ แต่ถ้าจะเปรียบกับศกก่อน การศาลในศก ๑๑๖ ดีขึ้น ความศาลเมืองที่อุทธรณ์ต่อศาลมณฑลมากขึ้น แลความศาลมณฑลที่ร้องอุทธรณ์ต่อศาลข้าหลวงพิเศษก็ตั้งต้นจะมากขึ้น เป็นด้วยถูกความเข้าใจชนบทรรมนิยมเข้า ผู้แพ้ย่อมจะให้ถึงที่สุด

อยู่เสมอ ในเรื่องอุทธรณ์คำพิพากษาศาลมณฑลต่อข้าหลวงพิเศษๆ ต้องส่งมากรุงเทพฯ นี้ต่อไป จะทำให้ความค้างช้ามาก เข้าทุกทีๆ ผู้แพ่งจะร้องไม่ยอม จนถึงที่สุดเหน็ดเหนื่อยแล้วว่า ควรชี้ชั้้นทุนทรัพย์จะควรเพียงเท่าไรก็ตาม ถ้าทุนทรัพย์เกินกว่าเท่านั้น จึงยอมให้ร้องอุทธรณ์ต่อศาลข้าหลวงพิเศษ หรือมิฉะนั้นจะโปรดให้ข้าหลวงพิเศษที่ประจำอยู่หัวเมือง ๒ นาย พิพากษาคัดสินเสียอีกชั้นหนึ่งไม่ต้องส่งมากรุงเทพฯ ดังนี้ ก็พอจะสำเร็จขึ้นได้ ทุนทรัพย์เพียงเท่าใด ก็ควรจะกะเสียด้วยเหมือนกัน ที่ว่านี้มีตัวอย่างแล้ว คือ เรื่องความอ้าแ่งจีบรายที่บ้านทุนทรัพย์ ๑๐ บาทเท่านั้นต้องส่งถ้อยคำสำนวนเข้ามากรุงเทพฯ เรื่องนี้ได้คิดไว้ว่าจะหารือในที่ประชุมเทศบาล

กุ่มช้งนักโทษ

นักโทษในมณฑลนครศรีธรรมราชที่ต้งจำอยู่ยังไม่ไ้ตัดสินนั้น ก็ไ้ตัดสินมีกำหนดโทษ หรือที่จำมาแล้วครบกำหนดพออ่านคำตัดสินก็ไ้ปล่อยตัวไปทีเดียว แต่นักโทษที่ตัดสินในปลายศก ๑๑๕ แลต้นศก ๑๑๖ ตัดสินปรับโทษอยู่ข้างจะแรง เพราะในเวลานั้นที่มณฑลยังไม่ไ้รับพระบรมราชวินิจฉัยสำหรับเทียบโทษ ต้งแต่ไ้รับพระบรมราชวินิจฉัยแล้ว ก็ตัดสินตามแบบเทียบไปทุกๆ ราย พวกนักโทษที่ต้งถูกตัดสินแรงพากันร้องอยู่หลายราย ไ้กราบทูลหรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์^(๑) เสนาบดี

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

กระทรวงยุติธรรมถึงการที่จะแก้คำตัดสินนักโทษ ที่ศาลได้
ตัดสินไว้แต่ก่อนเป็นการหนักเกินไป ก็ทรงพระดำริห์เห็น
ว่า ควรจะแก้ไขได้ จึงได้ให้ศาลแก้คำตัดสินหนักเป็นเบา
เทียบตามพระบรมราชวินิจฉัย

อีกอย่างหนึ่งผู้ร้ายที่ศาลชำระล้างมาแต่ก่อน ระยะเวลา
การแลผู้คุมได้ปล่อยตัวไปเสียแล้ว นับด้วยปี หรือ ๒ ปี
๓ ปี ครั้นเมื่อเรียกสารบบเก่ามาตรวจ ระยะเวลาการศาลเก่า
ต้องเทียบตามตัวนักโทษมาส่งให้ ศาลชำระลงยุติธรรมตัดสิน
ปรับโทษตามโทษานุโทษ พวกเหล่านี้ย่อมเป็นที่เดือดร้อน
เพราะศาลเดิมได้ปล่อยให้มีประกันไปเสียนับด้วยปีแล้ว แต่
ผู้ร้ายเหล่านี้ต้องหาว่าปล้นฆ่าเจ้าเรือนตายก็มี ที่ศาลตัดสิน
ปรับโทษก็ต้องนับหนึ่ง แต่วันที่ศาลเดิมได้ส่งตัวมาจำขัง
เป็นต้นไป ที่จะนับบรรจบเหมือนนักโทษที่จำขังอยู่แล้วก็
ไม่ได้ ข้อนี้ก็ยังไม่เป็นที่เดือดร้อนอยู่อีกอย่างหนึ่ง เพราะเวลา
จะออกหรือให้ประกันไป บางคนก็ได้เสียเงินให้จนไปตั้ง
ทำมาหากินเป็นปกติเรียบร้อยแล้ว กลับมาต้องจำขังต่อไป
อีก

อีกอย่างหนึ่งผู้ร้ายที่ศาลเดิมได้ชำระไว้ ค้างมาตั้ง
๔ ปี ๕ ปี มีสำนวนเป็นหลักฐานอยู่แล้ว แต่ผู้ร้ายเหล่านี้
เมื่อชำระๆ ตามจารีตนครบาล ผูกเชียนหลายๆ ยกเข้าก็
จำเอนต้องรับ แต่ในสำนวนหาได้มีปรากฏไม่ว่า ผูกเชียน
หรือรับโดยขึ้นตา ลงแต่ว่ารับเป็นสัตย์ ครั้นชำระลงเทศา-
ภิบาลกับชำระลงยุติธรรมส่งความเก่าเหล่านี้ขึ้น เพื่อที่จะ

ได้ให้เป็นที่แล้วแก่กันไป แลกำหนดโทษหนักเบาตามโทษานุโทษ แต่การที่ศาลข้าหลวงยุติธรรมพิพากษาคัดสินนั้น ตัดสินตามสำนวนเดิมที่ศาลเก่าได้ชำระไว้แล้ว ถ้าศาลเดิมตั้งต้นมาผิดก็ผิดไปด้วย เพราะที่จะชำระสืบสวนกันใหม่ ก็เป็นการลำบากยิ่งเลยมาถึง ๖ ปี ๗ ปีก็มี แต่ผู้ร้ายเหล่านี้ เมื่อมีสารตราดำเนินกระแสพระบรมราชโองการออกมาให้ปล่อยนักโทษ ข้าหลวงเทศาภิบาลตรวจเห็นว่า พอจะผ่อนพวกเหล่านี้ให้หลุดพ้นไปได้บ้าง ก็ได้ถือเอาโอกาสนั้นปล่อยตัวไปเสียด้วย เพราะฉะนั้นในการที่ปล่อยนักโทษครั้งนี้ที่ไม่ตรงตามท้องตราก็มีอยู่บ้าง แต่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ตรวจตราด้วยตนเองพร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่

การคุมขัง
นักโทษ

การตรวງเมืองนครศรีธรรมราชแต่ก่อนมาแยกย้ายเปนหลายตรวງ อยู่ตามบ้านผู้คุมบ้าง บ้านกรมการบ้าง ครั้นเมื่อปีศก ๑๑๖ ได้ปลุกตรวງขึ้นที่บนป้อม ๒ หลัง ฝาไม้ไผ่ ล้ายกพื้นสูงจากดิน ๑ ศอก กับโรงพยาบาลหลัง ๑ โรงงานหลัง ๑ เรือนผู้คุม ๒ หลัง โรงขังนักโทษระหว่างพิจารณาหลัง ๑ ครั้นเสร็จแล้วได้รวมนักโทษทุก ๆ ตรวງไว้แห่งเดียวกัน วัชรรักษาก็จัดการตามข้อบังคับที่กระทรวงมหาดไทยส่งออกไป แต่ยังไม่ทำได้เต็มตามข้อบังคับ เช่นการนุ่งห่มกับการที่เกี่ยวข้องเรือนตรวງเป็นต้น อันจะต้องอาศัยรายเงินลงทุนทำแลใช้จ่าย จึงจะสำเร็จไปได้ แต่ถึงดั่งนั้นถ้าจะเปรียบเทียบกับยังไม่ได้จัดก็ยิ่งผิดไกลกันมาก การตรวจตรา

แลรักษาความสะอาดก็เรียบร้อยดี ข้าหลวงเทศาภิบาลได้เข้าไปตรวจเองเสมอๆ แต่นักโทษที่อยู่ในตรางนั้นเครื่องพันนาการ จะเป็นละหุโทษหรือมหันตะโทษใช้อย่างเดียวกัน คือจำตรวนเท่านั้น จะรู้ได้ก็คือ โคนผมกับไผ่ผมถึงการที่จะอยู่ก็อยู่ตรางเดียวกัน แต่แยกเป็น ๓ ตอน มหันตะโทษ ๑ ละหุโทษ ๑ พวกผู้หญิง ๑ การเลี้ยงดูก็ได้เลี้ยงตลอดทั่วถึงกัน เว้นไว้แต่นักโทษบางคนที่มีกำลังญาติพี่น้องขอส่งเข้า เพื่อจะได้อาหารดีขึ้นกว่าที่เลี้ยง ก็ได้ยอมให้ส่งแต่ไม่มีกี่คนนัก แลถึงว่าจะรับประทานของหลวง หรือของตัวเอง ต้องจ่ายทำงานตามข้อบังคับ การโยธาเมืองนครทั้งปวงได้อาไศรยกำลังนักโทษเป็นอันมาก

การเลี้ยงนักโทษเมืองนครศรีธรรมราช กับเมืองพัลลุงอยู่ในคนหนึ่งวันละ ๕ อัฐ เมืองสงขลาคนหนึ่งวันละ ๕ อัฐ เพราะเมืองสงขลาเข้าสารแลกับเข้าแพงกว่าเมืองนคร แลที่เมืองพัลลุง แต่การเลี้ยงนักโทษยังไม่เข้าระเบียบดี เพราะเกี่ยวข้องด้วยการปลูกสร้าง โรงเลี้ยงก็ยังไม่ยั้งได้ทำเป็นหลังคาขึ้นพออาไศรยรับประทานเท่านั้น ในศก ๑๑๘ คิดว่าจะขอรับพระราชทานเงินทำคุกหัวเมือง ๒ แห่ง เมืองนครศรีธรรมราชแห่ง ๑ จุคนประมาณ ๔๐๐ คน เมืองสงขลาแห่ง ๑ จุคนประมาณ ๒๐๐ คน

นักโทษที่ต้องจำขังอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช จำนวนศก ๑๑๖ รวมทั้งละหุโทษแลมหันตะโทษ

เมืองนครศรีธรรมราช ๕๘๓ คน

เมืองสงขลา ๑๐๙ คน

เมืองพัลลึง ๙๖ คน

รวมทั้ง ๓ เมือง ๗๘๘ คน ได้ปล่อยตามคำตัดสินแล
ปล่อยตามท้องตรา ๓๑๕ คน ตาย ๒๘ คน หนี ๑๑ คน
รวมทั้งปล่อย แลตาย หนี ๓๕๔ คน คงทรงอยู่ในเวลานี้
๔๓๔ คน

นักโทษในมณฑลนครศรีธรรมราชน้อยลงทุกทีๆ
เพราะคนเข้าไม่ใคร่จะมี

๖ หมวดการค้าขาย

การค้าขาย

การค้าขายเมืองนครศรีธรรมราช คือ สินค้าซึ่ง
เกิดขึ้นในพื้นที่บ้านเมือง มีเข้า ได้ ยาสูบ คราม ดิบบุก
เรือมาด เปนต้น สินค้าเหล่านี้เช่นได้ ยาสูบ ที่แขวง
อำเภอกลายมีมากถึงแขวงอำเภออื่นๆ ก็มีบ้าง แต่ไม่สู้มาก
ได้แลยาสูบที่ออกไปจากเมืองในศก ๑๑๖ ได้ ๒๒๖๗๔๐
ลำ ไปต่างประเทศคือเมืองสิงคโปร์บ้าง หัวเมืองในพระ
ราชอาณาเขตบ้าง ยาสูบไปต่างเมือง คือ กรุงเทพ ฯ
เมืองแขก ๗ หัวเมืองๆ กลับคืน ตรังกานู ๒๐๙๐ หาบ
๕๐ ชั่ง

เข้าเปลือกเขาสารในแขวงอำเภอเขาพังไกร แล
เบี้ยชดมีมาก ซึ่งราษฎรพามาจำหน่ายที่ปากน้ำพอง ลงเรือ
ไปเมืองสิงคโปร์ เมืองแขกบ้าง กรุงเทพ ฯบ้าง ดังมี

จำนวนทั้งสิ้น เข้าเปลือก ๑๔๗๐ เกวียน เงินทุน ๘๘๖๕๐ บาท เข้าสาร ๖๒๐๖ เกวียน เงินทุน ๔๘๖๔๘๐ บาท รวมเข้าเปลือกเข้าสารที่ได้ออกจากเมืองนครศรีธรรมราช ๘๑๒๖ เกวียน รวมทุนเงินค่าเช่า ๕๘๕๑๓๐ บาท มาตราเรือโคลน ๗๔๔ ลำ เงินทุน ๒๓๘๒๐ บาท ยาสูบ ๒๐๘๐ หาบ เงินทุน ๔๑๘๑๐ บาท กับสินค้าอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก แจ้งอยู่ในบาญชีตาตารางหมายเลขที่ ๕ นั้นแล้ว

อนึ่ง โรงร้านที่ตั้งจำหน่ายสินค้าตามตลาดท่าวัง แลในเมืองมีมากขึ้น ชนของต่างประเทศเช่นเครื่องแต่งตัว แลเครื่องใช้สอยก็มีจำหน่ายมาก ด้วยเวลานี้การประคับประคองเรือที่อยู่ดูประจวบประชันกันขึ้นมาก แต่ก่อนของเครื่องแต่งตัวอย่างยุโรปไม่มีใครจะใคร่แต่ง

การค้าขายในเมืองนครศรีธรรมราช เป็นการลำบาก ด้วยทางน้ำทางบกกันดาน เช่นปากน้ำพระยาน้ำลึก แต่ตอนปากน้ำ ครั้นขึ้นไปใกล้จะถึงเมืองน้ำตื้นมาก เรือใหญ่ก็ต้องเขนโดยเต็มกำลังจึงจะขึ้นไปถึงได้ ถ้าเป็นเรือเล็กค่อยยังชั่วหน่อย แต่ออกทะเลไม่ได้ แม่น้ำในเมืองนครมีถึง ๑๒ แห่ง มักจะเป็นเช่นนั้นเสียโดยมาก

ส่วนทางบกก็ไม่มีทางหลวง เป็นทางลุ่มๆ ดอนๆ จะพาสินค้าหรือสิ่งของไปมา ก็ใช้หาบเป็นพื้น เพราะชาวเมืองนี้ไม่ได้ใช้พาหะอย่างอื่นเช่นเกวียนแลต่าง มีอยู่บ้างแต่ช้ำงไม่สู้มาก เพราะเปนของมีไม่ได้ทั่วไป

การสินค้าในเมืองนครศรีธรรมราช จำนวนศก ๑๑๖ เจริญขึ้นมาก แต่ยังไม่สมแก่ที่เป็นเมืองใหญ่ แลมีราษฎรมาก เหตุที่ทางน้ำทางบกไปมากันตายนัก ที่ดินยังว่างอยู่ ที่มีต้นผลไม้ก็มาก ราษฎรที่อยู่ตามแถบเหนือๆ หรือแขวงนอกเขาที่ทำไร่นาแลสวนก็ทำแต่เฉพาะรับประทาน โดยจะทำมากก็ไม่มี กำลังจะพาไปจำหน่ายได้เป็นการขัดสนอยู่อย่างนี้ ถ้าบำรุงทางน้ำทางบกให้ไปมาโดยสะดวกได้ การสินค้าจะเจริญขึ้นได้อีก

ในชั้นต้นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้คิดที่จะบำรุงคลองน้ำปากตะพูน ซึ่งเป็นคลองลึกแลเร็วทอดได้ไกล ได้ตัดถนนแต่กลางเมืองไปถึงปากตะพูน ซึ่งจะตัดต่อไปให้ถึงปากน้ำ กับจะขุดคลองแต่ท่าวังไปถึงคลองปากตะพูน คิดระยะทาง ๒๐๐ เส้น ประมาณจะให้แล้วในศก ๑๑๘ ถ้าถนนแลคลองน้ำสำเร็จตามที่คิดไว้แล้ว การสินค้าจะค่อยเจริญขึ้น

ที่ดินริมเขาทางจากกลางเมืองเพียง ๔๐๐ เส้น เป็นที่ดีปลูกผลไม้ได้ทุกอย่าง ทุเรียน มังคุด ลางสาด พริกไทย ยาสูบ พลุเป็นต้นได้ทั้งสิ้น ปลูกแล้วไม่ต้องรดน้ำหรือทำร่องเหมือนสวนกรุงเทพฯ เกือบจะว่าได้ว่าขึ้นเอง ทุเรียนเวลาน่าฤดูขายพันธุ์ ๑ เหยียญ มังคุดร้อยละ ๓ อัฐ ๔ อัฐ ลางสาดอัฐ ๑ ก็ได้ตั้ง ๑๐๐๐ ผล เมื่อคิดถึงประโยชน์เจ้าของสวนในปี ๑ ไม่เท่าใด ในศก ๑๑๗ นั้นนับว่าค่อยยังชั่ว มีคนพาไปขายเมืองสงขลามาก แลพวกกลางเมือง นครขึ้นไปตังกวินทุเรียนมากขึ้น

การค้าขายเมือง
สงขลา

เมืองสงขลาการค้าขายที่เปนของมาก คือ รั้งนก
เข้าเปลือก เข้าสาร กุ้งแห้ง ผ้าพื้น สุกรเปน ตีบก หน้เขา
เครื่องดินเผา ช่มตรังกานู ของเหล่านี้ได้จำหน่ายไปต่าง
ประเทศต่างเมืองมาก เข้าเปลือกเข้าสารปี คศ ๑๑๖ รวม
๓๐๗๕ เกวียน แต่เข้าเมืองพัลลุมมาสมทบด้วย ผ้าพื้น
ส่งเข้ากรุงเทพ ปี ๑ ไม่ต่ำกว่า ๒๕๐๐๐ ผืน สุกรเปน
ออกไปต่างประเทศ ๓๑๓๕ ตัว รายละเอียดแจ้งอยู่ในบัญชี
ตารางหมายเลขที่ ๖ นั้นแล้ว แต่ที่ลงไว้นี้ จำเพาะแต่
ของที่มีราคามากๆ ของเบ็ดเตล็ดไม่ได้ลง ถ้าจะเปรียบกับ
คศ ๑๑๕ สีนกำในศก ๑๑๖ เจริญขึ้นมาก มีเรือกลไฟ
สิงคโปร์เดินอยู่ลำหนึ่ง เดือนละ ๓ เทียวเปนกำหนด พวก
ที่ค้าขายเรือทะเลเดินได้เพียงปีละ ๓ เทียว ๔ เทียว เรือ
กลไฟเดินได้ ๑๕ เทียว ๑๖ เทียว พวกที่มีทุนน้อยไม่สามารถ
จะมีเรือของตัวเองได้ ก็ได้เอาไครยส่งสินกำไปขายที่เมือง
สิงคโปร์กับเรือกลไฟบ้าง หรือบางทีนำไปจำหน่ายเองบ้าง
นอกจากเรือกลไฟสิงคโปร์ มีเรือกลไฟกรุงเทพเดินอยู่
๒ ลำ คือเรือสุขสวัสดิ์ เรือเช็ด แต่เรือเช็ดนั้นเดินไม่
เทียวก็อยู่ไป เรือสุขสวัสดิ์เดินอยู่ใน ๑๘ วัน เทียว ๑
แต่บางทีถึงเดือนหนึ่งก็มี ไม่ใคร่จะแน่นอน การค้าขาย
หัวเมืองเหล่านี้ที่เจริญขึ้นก็ด้วยการไปมา มีเรือเดินเปน
กำหนดเสียแล้ว คงจะเจริญขึ้นอีกเปนอันมาก เรือที่ไปมา
ค้าขายระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองต่างประเทศคิดเทียวหนึ่ง

เปล่งลำ ๗๒๐ เทียบกับศก ๑๑๕ เรือในศก ๑๑๖ มากกว่า
๓๔๘ ลำ

การค้าขายเมือง
พัฒน

เมืองพัฒนการค้าขายนอกจากเข้าเปลือก เข้าสาร
สุกร ไม้ต่างๆก็ไม่มีใครจะมือไร่นัก มีแต่สินค้าพอจำหน่าย
ใช้สอยกันอยู่ในพื้นบ้านเมือง ทางหากินของพวกชาวเมือง
พัฒนก็คือ ทำสวน ทำนา กับไปรับจ้างเก็บพริกไทย เมือง
ตรัง แลพาสุกรไปขายทางเมืองตรัง เมืองสงขลาปีหนึ่งอยู่
ใน ๒๐๐๐ ตัว ในศก ๑๑๖ มีคนตัดไม้มาขายเมืองสงขลา
มาก ด้วยพวกเมืองสงขลา กำลังเริ่มทำบ้านทำตึกอยู่

หมวดการสัตว์พาหนะ

สัตว์พาหนะในมณฑลนครศรีธรรมราชมีน้อย ด้วย
ตายระบาทว์เสียเมื่อศกก่อนๆมาก แลในต้นปี ๑๑๖ ตาย
ด้วยโรคระบาทว์ประมาณ ๓๐๐ ตัว ไซ้แต่เท่านั้นมีพวกพ่อค้า
ชาวเมืองเกาะหมากเมืองไทร เมืองปลิศมากวันซื้อไปเสีย
ก็มีละมาก ๆ

จำนวนศก ๑๑๖ โคกระบือที่มีผู้พาไปจากเมืองนคร-
ศรีธรรมราชไปหัวเมืองในพระราชอาณาเขต โค ๑๔๓
กระบือ ๕๒๗ รวม ๖๗๐ ไปต่างประเทศ คือไปเกาะหมาก
โค ๑๑๑ กระบือ ๘๔ รวม ๑๙๕ ตัว รวมทั้งสิ้นโค ๒๕๔
กระบือ ๖๒๕ ตัว จากเมืองสงขลา รวมทั้งโคกระบือ ๒๖๖๑
ตัว เมืองพัฒน ๕๒๓ ตัว รวมทั้ง ๓ เมือง ๓๘๕๔ ตัว

ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดให้มีตลาดสำหรับขายสัตว์
พาหนะทุก ๆ อย่าง รวมทั้งสิ้น ๓๕ ตำบล การซื้อขายสัตว์
พาหนะนี้ ได้นัดเป็นวัน ๆ คือ อาทิตย์หนึ่งไม่ต่ำกว่า ๒
ครั้ง เมื่อถึงวันนัดกรรมการอำเภอต้องแต่งพนักงานไปประจำ
อยู่ตลาด ๑ คน เพื่อจะได้ทำตัวพิมพ์รูปพรรณตามกำหนด

ราษฎรเจ้าของโคกระบือในเวลานี้ เป็นที่วางใจ
ปล่อยโคกระบือไม่ใคร่จะรักษา เหตุที่โจรผู้ร้ายเบาบางลง
จนโคกระบือเที่ยวกินเข้าของราษฎร เกิดด้วยความขึ้นใน
โรงศาลโดยจะต้องบังคับให้เจ้าของโคกระบือเลี้ยงล่านรักษา
ไม่ให้ปล่อย แลเรื่องเจ้าของโคกระบือกับเจ้าของนาเกิด
วิวาทห่มเถียงกันมากได้คิดไว้ว่าจะขอหารือที่ประชุมเทศา
ภิบาล เพื่อได้จัดการให้เป็นระเบียบเรียบร้อยต่อไป แต่เห็นว่าควร
ให้เจ้าของโคกระบือเลี้ยงล่านดีกว่าบังคับให้ลอมรวุ่นตาม
ธรรมเนียมเก่าที่ใช้กันมาในมณฑลนครศรีธรรมราช ด้วยทำ
ให้ราษฎรเจ้าของโคกระบือมีความประมาทจนถึงกลางคืนก็
ไม่ไล่เข้าคอก เกิดผู้ร้ายขโมยโคกระบือกันขึ้นหลายราย กรม
การอำเภอกำหนดผู้ใหญ่บ้านกลับได้รับความลำบากในการที่
สืบสวนโคกระบือด้วยอีกส่วนหนึ่งดังนี้

อึ่งกองข้าหลวงที่มการรักษาราชการอยู่ในเมืองนคร-
ศรีธรรมราชนี้ มีความขัดสนอยู่ด้วยกำลังพาหนะ เพราะ
เมืองนครศรีธรรมราชจะไปมากับแขวงต่าง ๆ ต้องใช้ช้างเป็น
พาหนะ ในเวลานี้พวกกรรมการอำเภอตามแขวง ถ้าเป็น

คนเมืองนี้ที่มีพาหะระของตนเองก็ได้เอาไครยใช้สอยบ้าง ถ้า
กรรมการอำเภอที่เป็นพวกข้าหลวงมาจากกรุงเทพ ฯ ไม่มีของ
ตัวก็ต้องใช้เงินหลวงจ้างอยู่ในปีหนึ่งมาก ๆ ใช้แต่เท่านั้น
ยังการที่จะหาจ้างก็ยากด้วย

เพราะฉะนั้น ได้มีคำสั่งให้กรรมการอำเภอตำบลทุ่งสง
อำเภอสวาง อำเภอลำพูน จัดการตั้งคอกจับช้างไว้ใช้ราชการ
เมื่อเดือนมีนาคมศก ๑๑๖ ช้างเข้าคอกอำเภอฉวาง ๒๕ ช้าง
ได้แบ่งให้เป็นบำเหน็จแก่หมอเฒ่าผู้จับ ๖ ช้าง เพราะการ
จับช้างนี้ไม่ได้ใช้จ่ายเงินหลวง เป็นแต่เมื่อจับช้างได้ ก็แบ่ง
ช้างให้แก่ผู้จับบ้างตามสมควร ช้างที่จับได้ครั้งนั้นคงตกเป็น
ของหลวง ๑๙ ช้าง ได้แบ่งไปให้ตามกรรมการอำเภอ ๆ ละ
๒ ช้าง ๓ ช้าง ไปช่วยกันรักษาไว้ คงจะใช้ได้ในปลายศก
๑๑๗ กับภายหลังได้รับรายงานจากกรรมการอำเภอลำพูนอีก
ฉบับหนึ่งว่า ช้างเข้าคอกจับได้เมื่อเดือนพฤษภาคมศก ๑๑๗
นี้อีก ๑๑ ช้าง แต่ช้างนี้ยังหาได้แบ่งให้กับผู้จับไม่ รวมช้าง
จับได้ ๒ กราว ๓๖ ช้าง ถ้าช้างที่จับได้นี้เลี้ยงเชื่องดีแล้ว
จะมีประโยชน์กับราชการมาก ทั้งเงินหลวงที่จะต้องจ่ายใน
ส่วนพาหะระทางบกก็ไม่ต้องจ่ายด้วย

พาหะระรถม้าในกลางเมืองนครศรีธรรมราช เดิมมี
รถอยู่ ๔ คัน ม้า ๕ ม้าเท่านั้น ไม่มีผู้ใดกล้าจะหา เพราะ
ถนนเป็นทรายหนักแรงม้า ครั้นเมื่อปลายศก ๑๑๖ ได้บำรุง
ถนนที่เป็นทรายอยู่ถมดินขึ้นให้แข็งไปมาง่าย มีผู้ยินดีได้

สร้างรถม้าขึ้นอีกมาก คือ เทียนนี้มีรถม้า ๑๕ คัน ม้าเทศ ๑ ม้าๆ เทลิ ๗ ม้า ม้าไทย ๑๗ ม้า รวม ๒๕ ม้า แลกำลังสร้างกันอยู่อีกหลายราย คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าการรถม้าเมืองนครศรีธรรมราชคงจะเจริญเปนแน่ ด้วยระยะทางที่จะไปมาแต่ท่าวังกับในเมืองไกลกัน อีกประการหนึ่งศาลเมืองแลที่ว่าการเมืองก็ได้ยกไปตั้งในเมือง ผู้ที่มีกิจธุระไปมาก็จำเ็นต้องใช้รถม้าอยู่เอง ถ้าทางปากน้ำ ปากกะพุนเจริญขึ้นจะต้องอาศัยรอยใช้เกวียนเปนพาหะนะ

การใช้รถม้าเมืองสงขลาไม่เจริญ ด้วยเหตุว่า ราษฎรตั้งบ้านเรือนอยู่ในหมู่เดียวเดินไปมาถึงกันง่าย

อนึ่งเมื่อกลางปีศก ๑๑๖ ช้างในคลองระโนดตายระบาว์ประมาณ ๖๐ ตัว จับลูกช้างได้ ๕ ตัว แต่เลี้ยงไว้ไม่รอดล้มเสียทั้ง ๕ ตัว ที่ช้างในคลองระโนดตายลงครั้งนี้ ราษฎรมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง เพราะช้างเหล่านี้รังแกเรือรังเกคน แลทำอันตรายเข้าในนาอยู่เสมอ ๆ ข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อไปตรวจราชการทางคลองระโนด ก็ได้ถูกแจวเรือหนีช้าง ๒ ครั้ง ที่ตรงไหนเป็นที่น้ำตื้นเปนทางช้างข้าม เรือไปมาก็จำเ็นจะไปติดอยู่ตรงนั้น เสมอไปจอดคอยช้างเปนที่น่ากลัวมาก ทั้งแต่กรมการอำเภอพังโครชตรงนั้นเสียแล้ว ราษฎรที่เดินไปมาคอยหาความเดือดร้อนลงไปมาก

๔ หมวดการโยธา

การโยธาต่าง ๆ การโยธาที่ได้จัดทำในเมืองนครศรีธรรมราช จำนวน
เมืองนคร ศก ๑๑๖ ใช้แรงนักโทษทำโดยมาก ที่ต้องจ่ายเงินหลวง
ศรีธรรมราช ก็แต่ค่าจ้างนายช่าง แลซื้อสิ่งของต่าง ๆ ทั้งมีรายการต่อไปนี้

ในอำเภอเมืองได้ตัดถนนรอบกำแพงเมือง แลเกลี่ย
กำแพงลงให้เตี้ยเพียง ๓ ศอก แล้ว ๓ ด้าน ด้านเหนือยาว
๑๐ เส้น ๕ วา กว้าง ๔ วา ๓ ศอก ด้านวันตกยาว ๕๑
เส้น กว้าง ๕ วา ด้านใต้ยาว ๑๐ เส้น ๒ วา ๒ ศอก
กว้าง ๔ วา ๓ ศอก รวมถนนรอบกำแพงเมืองที่ทำแล้ว
๓ ด้านยาว ๗๑ เส้น ๑๑ วา ๒ ศอก

กับได้ตัดตรอกแยกจากถนนสายกลางเมืองไปออก
ริมกำแพงด้านวันตกแล้ว ๕ ตรอก รวมในตรอกยาว ๒๖
เส้น ๖ วา กว้าง ๑๐ ศอก ตรอกแยกจากถนนสายกลาง
ไปออกริมกำแพงด้านวันออกแล้ว ๕ ตรอก รวมเป็นตรอก
ยาว ๑๔ เส้น ๑๔ วา ๓ ศอก กว้าง ๑๐ ศอก รวมตรอก
ในกำแพงที่ทำแล้วทั้งสองฟากเป็น ๑๐ ตรอก ยาว ๔๖
เส้น ๓ ศอก

กับได้แต่งถนนเต็มสายกลางเมืองซึ่งชำรุดทรุดโทรม
เล็ก ๆ โท ๆ ไม่สม่ำเสมอให้ตรงได้ขนาด ตั้งแต่ท่าแพ
ฝ่ายเหนือเมืองมาจนถึงประตูไชยหลังเมือง แต่เดิมเป็นทราย
ส่วนรถม้าแลคนที่จะไปมาเดินยาก ได้ถมดินขึ้นให้แข็ง แล

ที่ลุ่มๆ ตอนก็ได้ปราบให้เรียบ กับทางที่รกรให้เตียนขึ้น
ตลอด เป็นถนนยาว ๒๗๘ เส้น กว้าง ๘ วา ๒ ศอก

อีกหนึ่งทางที่จะขึ้นลงทะเลทางปากน้ำพระยาเป็นการ
ลำบากด้วยคลองน้ำตื้น ระยะทางแต่ปากน้ำถึงกลางเมือง
๖ ชั่วโมง แลที่ตรงปากน้ำๆ ตื้น เรือไฟแลเรือใหญ่เข้า
ชิตไม่ได้ต้องจอดท่าเรือที่จอดอยู่ทุกวันนี้ดูตรงแลใกล้กับ
ปากน้ำปากพุนระยะทางเรือแต่ปากน้ำปากพุนมาถึงถนน
ท่าแพ ๑ ชั่วโมง ๓๐ นาที แต่ท่าแพถ้าจะเดินมานำเมือง ๒
ชั่วโมง ระยะทาง ๒๒๘ เส้น คิดรวมระยะทางทั้งบกทั้งเรือ
๓ ชั่วโมงครึ่ง ถ้าจะขึ้นรถแต่ท่าแพมาถึงนำเมือง ๔๐ นาที
ก็ถึง เรวกว่าทางปากน้ำพระยาถึง ๒ ชั่วโมง ๓๐ นาที
หรือ ๓ ชั่วโมง ๔๐ นาที คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะทำท่าเรือที่
ปากน้ำปากพุน เพราะน้ำลึกกว่าปากพระยา จึงได้ตัดถนน
แยกจากท่าแพลงไปตามลำคลองถึงปากน้ำ เป็นระยะทาง
๑๒๐ เส้น ๑๐ วา ที่ทำไปได้แล้ว ๕๘ เส้น กว้าง ๕ วา
๒ ศอก ถึงบ้านปากพุนที่ยังค้างอยู่อีก ๖๒ เส้นจะถึงทะเล
กำลังจะได้ลงมือทำต่อไป

ประตูหน้าเมืองเดิม ถ้าจะเข้ามาในเมือง เมื่อข้าม
สะพานแล้ว ต้องเลี้ยวข้างซ้ายมือขึ้นบนบ่อม แล้วจึงเข้า
ไปในเมืองได้ บ่อมนั้นแปลบแปลบ มองมาแต่อกไม่
เห็นในเมืองรุดมาเดินขึ้นลงลำบาก เพราะเป็นที่กระชั้นกับ
สะพานแลบ่อมถึงตรงเชิงสะพานต้องลงจูงจึงจะขึ้นได้ ถ้า

ไม่ลงจวน่ากลัวจะเป็นอันตรายได้ จึงรับพระราชทานเจาะ
กำแพงให้ตรงกับเชิงสะพานเลกถนน เพื่อรถม้าและราษฎร
จะเดินไปมาได้สะดวก

ในศก ๑๑๖ ที่อำเภอเมืองนี้ ได้มีผู้ขออนุญาต
ขุดคลองชั้น ๒ แห่ง คือ แห่งหนึ่งขุดตั้งแต่คูน้ำเมือง
ด้านตะวันออกไป ออกไปแม่น้ำปากนคร เหนือบ้านปากนคร
ล่าง เป็นลำคลองยาว ๑๒๕ เส้น กว้าง ๔ ศอก ลึกสอง
ศอกคืบ และมีคลองแยกออกจากลำคลองนี้อีก ๕ สาย ไป
ออกลำแม่น้ำพระยา คลองแยกกว้าง ๕ ศอก ลึก ๑ ศอก
มีประตูน้ำที่คลองใหญ่ แลคลองแยกทุกคลอง คลองสายนี้
จีนซุนหงวนเป็นผู้ขุดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การนา เพราะที่นา
ด้านตะวันออกเมืองเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมไม่แห้ง ราษฎรทำนา
ไม่ได้เต็มตามภูมิ คลองนี้จะได้เป็นธารน้ำไหลไปให้ที่นา
แห้งขึ้นได้ แลถ้าจะต้องการน้ำมาเลี้ยงต้นข้าว ก็เปิดประตู
กั้นน้ำเข้านาได้ เมื่อขุดคลองขึ้นแล้ว นาแถบนี้ที่รกร้างที่
ราษฎรต้องทิ้งเสียเพราะน้ำท่วมนั้น ได้มาทำนาในที่ขึ้นอีก
เป็นอันมาก

อีกคลองหนึ่งหมื่นสักรักดีกำหนดเป็นหัวน้ำ ชักชวน
ราษฎรขออนุญาตขุดคลองเต็มด้านหลังเมืองที่ขึ้นเสีย แยก
ออกจากลำแม่น้ำพระยา ตั้งแต่ตำบลหัวท่าไปออกบางโคม
ลงแม่น้ำปากนครเหนือบ้านท่าไร่เป็นคลองยาว ๑๑๕ เส้น
๑๒ วา กว้าง ๔ ศอก ลึก ๒ ๓ ศอก บ้าง คลองนี้มี

ประโยชน์ที่เรือลูกค้าแลราษฎรไปมาระหว่างปากน้ำนครกับ
กลางเมืองแลปากน้ำพระยาไต้ง่ายแลมีประโยชน์แก่การไรร่นา
ทั้งคลองที่กล่าวมาแล้ว

กับได้ทำสะพานข้ามคลองขึ้น ๓ แห่ง ๑ สะพาน
ข้ามคูน้ำเมืองเดิมชำรุดมาก พระกรุเทพมุนีศรีสุวรณัญญา
มาภิบาลผู้บำรุงวัดพระบรมธาตุ ได้รับทำเพื่อเป็นสาธารณ
ประโยชน์ สะพานทำเป็นรูปโค้งกลาง สะพานสูงจากพื้น
คลองตรงกลาง ๑ วา ๓ ศอก ๑ คืบ กว้าง ๓ วา ๑ ศอก
เชิงสะพานสองข้าง กว้าง ๓ วา ๓ ศอก ๑ คืบ ยาวตลอด
สะพาน ๑๘ วา ๓ ศอก มีลูกกรงสองข้างสูงจากพื้น ๒ ศอก
สะพานนี้ปักเสาเรียงยาวตามสะพาน ๕ แถว แถวละ ๑๕
เสา รวม ๗๕ เสา กระดานปูพื้นหนา ๓ นิ้ว ๑๔๒ แผ่น
ไม้ที่ทำเป็นไม้ตะเคียนทาสี เว้นเสียแต่เสาเป็นไม้ต่าง ๆ ที่
แขงทนได้นานนาน สะพานนี้งามแลแข็งแรงมาก เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยเสด็จไปทอดพระเนตร แล้วประทาน
ชื่อให้เรียกว่า “สะพานพระครูपाल”

๒. กับสะพานที่ข้ามคลองน้ำพระยาตรงตลาดท่าวัง
สะพานเก่าชำรุดแลหักพังลงมาก หลวงระยับประจันตะคาม
ได้ทำขึ้นใหม่ กลางสะพานสูงจากพื้นคลอง ๑ วา ๓ ศอก
๑ คืบ กว้าง ๑๑ ศอก เชิงสะพานสองข้างกว้าง ๔ วา
๑ ศอกคืบ ยาวตลอดสะพาน ๒๕ วา มีลูกกรงสองข้าง
สูงจากพื้นสองศอกสะพานทำด้วยไม้ตะเคียนทาสี เสาไม้
เทียม ๓๔ เสา สะพานนี้ให้ชื่อว่า “สะพานอำเภอเมือง”

๓. ตะพานข้ามคลองบางน้ำเค็มโดยกว้าง ๔ วา
ศอก ยาว ๖ วา ๒ ศอก พวกผู้ใหญ่บ้านปากกะมูนเป็นผู้
ทำให้นามว่า “ตะพานผู้ใหญ่บ้าน”

กับได้ปลูกโรงพักพลตระเวนขึ้นที่วัดพระเงิน
ริมถนนสายกลางระหว่างกลางนำเมืองกับท่าวัง ๑ หลังเป็น
เครื่องไม้จริง กว้าง ๔ วา ๑ ศอก ยาว ๖ วา ๑ ศอก

ได้ปลูกตลาดที่ตรอกท่าช้างนำเมืองริมวัดมเหยงคณ์
เรียกว่าตลาดแขกแห่ง ๑ กว้าง ๓ วา ๑ ศอกคืบ ยาว ๑๓ วา
๓ ศอก ๗ ห้องเครื่องสัปดาห์

ได้ปลูกตลาดที่ตำบลวัดศกหลังเมือง ๑ แห่ง กว้าง
๔ วา ๑ ศอกคืบ ยาว ๒๑ วา ๑ ศอก ๑๓ ห้อง ยกพื้น
สองข้างสำหรับแม่ค้านั่งขายของมีทางเดินกลาง

๒. ทำถนนที่อำเภอเบ็ญชะดที่ใต้จัดทำขึ้น คือ ได้
ตัดถนนขึ้นที่ริมฝั่งแม่น้ำพญิงฝั่งตะวันออก ห่างจากลำน้ำ
๑ เส้นเป็นถนนสายใหญ่ ๑ สายตั้งแต่วัดเสารงทองถึงวัดใต้
เป็นถนนยาว ๒๐ เส้น ๑๖ วา กว้าง ๓ วา แล้วตัดตรอก
แยกจากถนนใหญ่ลงแม่น้ำยาว ๑ เส้น กว้าง ๖ ศอก ๗ ตรอก
รวมเป็นตรอกยาว ๗ เส้น กว้าง ๖ ศอก ตรอกแยกจาก
ข้างถนนใหญ่ไปข้างตะวันออกยาว ๑ เส้น กว้าง ๖ ศอก อีก
๔ ตรอกรวมตรอกยาว ๔ เส้น กว้าง ๖ ศอก รวมตรอกที่
แยกจากถนนใหญ่ทั้งสองฟากเป็นตรอกยาว ๑๑ เส้น

ที่ปากพนังนี้น้ำเค็ม ราษฎรที่อยู่แถบนี้ต้องไปตัก
น้ำบางจากแลข้างเหนือมาใช้ทางถึงวัน ๑ แลวันเศษก็มีเป็น
ที่ลำบากมาก เหน็ดด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าชุกคลองแยกจากบางจาก
มาออกปากน้ำพนัง ให้น้ำจืดไหลมาได้จะมีประโยชน์มาก
จึงได้รับพระราชทานมีคำสั่งให้กรมการอำเภอเบ็ญสัตรีตรวจทำ
แผนที่มายื่น ระยะคลองยาวแต่คลองบางจากมาออกปากน้ำ
พนัง ๓๔๔ เส้น ๔ วา คลองที่จะชุกลึก ๕ ศอก กว้าง
๑๐ ศอก มีถนนสองข้างคลองกว้าง ๔ วา แต่คลองนี้การ
ที่จะชุกได้ขอแรงราษฎรชุก ถ้าผู้ใดชุกคลองได้ยาวเท่าใด
จะยกที่นาสองฝั่งคลองให้ตามมากแลน้อย สูงขึ้นไปจากฝั่ง
คลอง ๔๐ เส้นทั้ง ๒ ฝั่ง แลจะไม่เรียกค่านาในปีที่ ๑ ที่
๒ ด้วย ราษฎรก็มีผู้พร้อมใจกันจะชุก ได้ลงมือชุกเมื่อ
ปลายศก ๑๑๖ ได้หน่อหนึ่งก็มาติดฤดูทำนาเสีย จึงได้
หยุดการไว้ จะได้ลงมือชุกในศก ๑๑๗ ต่อไป เมื่อสิ้นนา
แล้ว จะมีประโยชน์ถึง ๓ ประการ

ประการที่ ๑ จะได้น้ำจืดมาใช้ที่ปากพนัง ให้ราษฎร
ได้น้ำจืดใช้โดยง่ายกว่าเวลานี้ประการหนึ่ง

ประการที่ ๒ นำกลืนลมจัด เรือลูกค้าพานิชแล
ราษฎรที่จะมาจากกลางเมือง จะได้มากลองทางนี้ ไม่ต้อง
ออกทะเลประการหนึ่ง

ประการที่ ๓ จะได้ที่นาที่สวนริมสองฝั่งคลองอีก
หลายพันไร่

ถ้าคลองนี้^(๑)แล้วเสร็จที่ปากพนังการสินค้าจะเจริญขึ้น
โดยเร็วแน่นอน ไม่ต้องสงสัยเลย

กับได้ปลูกที่ว่าการอำเภอขึ้น ๒ หลัง ๆ หนึ่งกว้าง
๔ วา ยาว ๖ วา ๒ ศอก คืบ เท่ากันทั้ง ๒ หลัง มีชาน
ต่อกันกว้าง ๕ ศอก

โรงภาษีรัฐบาล ๑ หลัง กว้าง ๕ วา ๒ ศอก ยาว
๑๐ วา

โรงพักพลตระเวน ๑ หลังกว้าง ๓ วา ยาว ๕ วา
ศาลพิจารณาความ ๑ หลังกว้าง ๓ วา ๑ ศอก ยาว
๔ วา ๒ ศอก

๓ อำเภอเขาพังไกรได้ขุดคลองขึ้น ๒ แห่ง คือ แห่ง
หนึ่ง ถ้าคลองปลายแม่น้ำพญำไปออกทะเลสาบที่บ้านรโนต
ซึ่งเป็นทางสำหรับไปมาระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองนครศรี
ธรรมราช เวลามาสมุนั้นคลองนี้ตื้นเลหญำรกรมาก เวลา
ฤดูแล้งไปมาเป็นที่กันดาน ได้ขอแรงราษฎรชาวบ้านพร้อม
ใจกันขุดที่ตื้นให้ลึกลงไปจากพื้นคลองเดิม ๓ ศอก กว้าง
๓ วา ขุดแล้ว ๑๒๒ เส้น ยังค้างอีก ๑๓๘ เส้น จะได้
จัดการขุดต่อไป ที่ขุดแล้วนั้นระคุแล้งเรือจุเข้า ๑ เกวียนเดิน
ได้ คลองนี้เรือเดินไปมามากเพราะไปเมืองสงขลา พัดลง
ใต้ตลอด

(๑) เมื่อขุดเสร็จแล้ว เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยประทานชื่อว่า 'คลองสุขุม'

อีกแห่งหนึ่งปลายคลองบางตะพาน ที่จะไปเขาพังไกร
ที่ว่าการอำเภอหนองยูนัน คลองไปไม่ถึงจึงได้ขุดคลองต่อไป
๔๓ เส้น ลึก ๓ ศอก กว้าง ๖ ศอก ถึงที่ว่าการอำเภอ
แล้วเสร็จ

๔ อำเภอกลายได้ทำการโยธาต่างๆดังนี้ คือ ได้
ตัดถนนแต่ที่ลายสายผ่านทุ่งนามาทางตะวันออกถึงท่าศาลาลง
คลองน้ำท่าสูง ๑ สาย เป็นถนนยาว ๑๐๐ เส้น กว้าง ๓ วา
๑ ศอก เพื่อประโยชน์ที่ราษฎรจะได้พาสินค้าลงมา
จำหน่ายง่าย เพราะแต่ก่อนไม่เป็นทางราษฎรจะเดินไปมา
ก็ต้องเดินตามคันนาเป็นที่ลำบาก เมื่อทำถนนสายนั้นขึ้นแล้ว
สินค้าซึ่งเป็นของชุมชนในที่นี้มีค้าขายอุปโภคบริโภค
ลงได้โดยสะดวก

อนึ่ง ทางสายโทรเลขที่ได้ทำไว้แล้ว มักจะรกร้าง
เสียโดยเร็ว เพราะไม่มีคนที่จะเดินทางสาย แม้ว่าจะเดิน
ถ้าถึงคลองก็ไม่มีที่ข้าม ต้องไปข้ามตามที่มีบ้านเสีย จึงได้
สร้างสะพานข้ามคลองน้ำมิง ซึ่งเป็นเขตรอำเภอเมือง กับ
อำเภอกลายต่อกันขึ้น ๑ สะพาน ยาว ๖ วา กว้าง ๒ วา
เพื่อประโยชน์ให้ราษฎรเดินไปมาทางสายโทรเลขๆ จะไม่
รกเร็วด้วย กับได้ปลูกที่ฟักขึ้นตามระยะทางแลที่ต่างๆ ขึ้น
๘ แห่ง สำหรับเวลากรมการอำเภอแลข้าราชการไปมาราชการ
จะได้พัก

๕. อำเภอรุ่งแสงได้แก้คลองเดิม ๑ แห่ง คือ คลองที่จะไปเมืองตรัง มีเขากั้นอยู่เลคลองทลไปในเขาเป็นช่องแคบ เรือเดินไปมาไม่ได้ ถ้าถึงตรงนี้ต้องขนของออกเข้าไปทางประมาณ ๑๙ เส้นเศษ จึงลงเรือได้อีกเป็นการลำบาก การที่ทำนั้น ถ้าขุดคลองอ้อมเขาจากข้างหนึ่งไปประจบกับคลองที่ริมเขาข้างหนึ่ง ยาว ๑๙ เส้น กว้าง ๕ ศอก ลึก ๓-๔ ศอกบ้างแล้วเสร็จ เมื่อได้แก้คลองนี้ให้เรือเดินได้สะดวก เรือลูกค้าไปมาระหว่างเมืองตรังกับที่อำเภอรุ่งแสงมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

การโยธาเมือง สงขลา

ในเมืองสงขลาการโยธาที่ได้ทำในศก ๑๑๖ ก็หลายอย่าง คือ ๑ ที่ว่าการมณฑล ๒ ที่พักข้าหลวงยุติธรรม ๓ ศาลเมือง ๔ ที่ว่าการเมือง ๕ เก่งแลสนามหญ้าน้ำจวนเก่า ๖ ออฟฟิศไปรษณีย์ ๗ ตลาดริมกำแพง ๘ ที่พักพลตระเวน ๙ เสาธงน้ำจวน ๑๐ ศาลาน้ำจวน ซึ่งเรียกว่าท่าเทศาภิบาล ๑๑ เฉลียงตึกในกำแพงบนบ่อ ๑๒ เตาทำอิฐแลโรงทำอิฐ ๑๓ ที่ว่าการอำเภอเมือง ๑๔ ตะพานข้ามคูขวาง ๑๕ ตัดถนนรอบกำแพงเมือง กับถนนสายเล็กอีกหลายสาย การโยธาเหล่านี้ที่ได้เริ่มทำในศก ๑๑๕ ก็มี แต่เพิ่งมาสำเร็จในศก ๑๑๖ แลต้นปีศก ๑๑๗ บ้าง แรงที่ใช้หนักโทษทั้งสิ้นเว้นไว้แต่การเลื่อยคเช่นช่างก่อ หรือเข้ากรอบประตูหน้าต่าง ต้องอาศัยแรงลูกจ้างทำ

การที่จ่ายนักโทษทำการต่าง ๆ เช่นนี้ ย่อมเป็นที่เสียหายอยู่อย่างหนึ่ง นักโทษมักจะหนีได้บ่อย ๆ แลลดเงิน

ได้มาก นอกจากจะให้ทำการโยธาก็ไม่เหน็ดมีการอื่นให้ทำ
พอกันค้ำอาหารที่เลี้ยงอยู่ทุกวัน

ยังมีการโยธาที่ราษฎรได้ทำขึ้นอีกหลายอย่าง คือ

๑. จีนไปหัดได้สร้างศาลาเป็นสาธารณะประโยชน์
ขึ้นที่ท่าเรือจ้างปากแหลมสน ๑ หลัง สิ้นเงิน ๗๐๐ เหรียญ

๒. จีนเซ่งเจียนได้ทำศาลาที่พักกับถนนแต่ท่าเรือ
จ้างขึ้นไปถึงวัดสุวรรณคีรีอีกแห่งหนึ่ง ถนนนี้สองข้างทางถม
ก้อนศิลา ถ้าจะคิดเป็นราคายืนอยู่ใน ๑๐๐๐ เหรียญ นอก
จากนี้เป็นการก่อสร้างบ้านเรือนของราษฎรกว่า ๔๐ หลัง
การทำจนถึงต้องแย่งซื้ออิฐซื้อปูน ซื้อกระเบื้อง

ในศก ๑๑๖ ได้กะเงินไว้ว่า จะทำเรือนตะเกียงกับ
ตารางไว้ แต่ยังหาได้ทำไม่ เพราะการทำเรือนตะเกียงต้องการ
ช่างไปจากกรุงเทพ ฯ ยังหาจ้างไม่ได้ การตารางนั้นเห็น
ว่ายังไม่สู้จะร้อนรอนนัก จึงได้รอมมาให้ทำต่อต้นปีศก ๑๑๗

การโยธามือง
พัลลวง

เมืองพัลลวงงานโยธา พระพิศาลสงคราม กับพระยา
อภัยบริรักษ์ ได้จัดทำขึ้นหลายอย่าง เป็นการสาดเลงตงม
ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก คือ

๑. ได้ตัดถนนใหญ่แต่ปากน้ำถึงวัด เบิกยาว ๓๗
เส้น กว้าง ๑๑ ศอกสาย ๑ กับถนนแยกลงคลองลำปา ๓ สาย
ยาวสายละ ๒ เส้น

๒. ได้ทำสะพานลงน้ำตรงถนนที่ตัดใหม่ ๓ สะพาน

๓. ได้ปลูกตลาดสองฟากถนนริมบ้านพระยาวรุฒิ
ไวจางวาง ๒ หลัง โดยยาวหลังละ ๓๘ วา กว้าง ๗ ศอก
พื้นที่ด้วยอิฐสูงศอกเศษ หลังคาไม้จริงหลบกระเบื้อง
สำหรับราษฎรนั่งขายของ เก็บค่าเช่าได้อยู่ในเดือนละ
๖๐ บาท

๔. ได้ปลูกโรงภาษีรัฐบาล ๑ หลัง ยาว ๔ วา
ศอกเศษ กว้าง ๖ ศอกเศษ มีมุขหน้า ฝาขัดด้วยไม้ไผ่ถีปูน
มุงจากหลบกระเบื้องมีตะพานลงน้ำ ยาว ๓ วา กว้าง ๖
ศอกเศษ

๕. ได้ปลูกออฟฟิศศาลอำเภอกลางเมืองชั้นที่ริม
ถนนต่อกันกับบ้านหลวงบุรีบริบาลหลัง ๑ มีเฉลียงรอบยาว
๖ วา ๓ ศอก กว้าง ๓ วา ๓ ศอก พื้นปูกระดาน ฝาไม้
กระดาน ฝ้าไม้กระดานมุงจาก แล้วตกแต่งในที่อันนั้น
เป็นสนามหญ้าปลูกต้นไม้แลดอกไม้นานา บำรุงถนนขึ้น
สองฟากในที่อันนั้นขึ้น

๖. ได้ยกเสาโคมขึ้นไว้ที่ปากน้ำเมืองพัลลวง เสาสูง
๑๓ วาเศษ เวลาค่ำได้ชักโคมไฟอยู่เสมอ เพื่อให้
ราษฎรลูกค้าไปมาในท้องทะเลสาบเวลาค่ำมืด จะได้เป็นที่
หมายเข้าใจได้ว่า ที่อันนั้นเป็นปากน้ำเมืองพัลลวง

๗. การโยธาที่กล่าวมานี้เป็นทำเสร็จแล้ว แต่ที่ยัง
ไม่แล้วยังคงได้ทำอยู่เสมอทุกวันนี้ คือ ขุดคลองที่ตำบล

คลองข้าชายทะเลสาบขึ้นไปประจบลำคลองหารโพ โดยยาว
วัดได้ ๑๔๐ เส้น เพื่อจะได้ให้ราษฎรใช้น้ำในลำคลองที่
ขุดขึ้นทำนา แต่พื้นนาในทุ่งอันนั้นมีโดยมาก ได้ลงมือขุด
แต่วันที่ ๒๕ มีนาคม ศก ๑๑๖ เป็นต้นไป

ในการถนนหนทางที่จะทำไปจากเมืองพัทลุง ไป
ต่อกับหนทางจะเข้าไปเมืองตรังนั้น กรมการอำเภอแขวง
สายกลางให้จัดการขอแรงราษฎรแผ้วทางตัดทางที่คดแลต้น
ไม้ที่กีดขวางไปมากอยู่แล้ว แต่ยังไม่ได้ตรวจสอบ เพราะ
เป็นฤดูราษฎรเก็บเกี่ยวเข้า ต้องรอไว้กว่าจะสิ้นกรวเก็บ
เข้าแล้ว จึงจะได้ขอแรงราษฎรช่วยทำต่อไป

๙ หมวดการไปรษณีย์โทรเลข

การโทรเลขในเมืองนครศรีธรรมราชนี้ เดิมเมื่อศก
๑๑๔ กระทรวงมหาดไทยได้มีท้องตรามอบให้พระยาศรี-
ธรรมราชรับจัดการสร้างสายโทรเลข พระยาศรีธรรมราชได้
บอกกะงบประมาณรายระยะทางแลจำนวนเข้าไป ทั้งนี้ สาย
ฝ่ายเหนือแต่คลองท่าแพรกพรมแดนเมืองกาญจนบุรีถึง
ออฟฟิศท่าวัง ๒๓๘๘ เส้น ระยะเสา ๑ สามสิบวา เป็นเสา
๑๕๒๕ ต้น ราคาต้นละ ๒ บาท ๑๖ อัฐ เป็นเงิน ๓๔๓๑
บาท ๑๖ อัฐ สายฝ่ายใต้แต่ออฟฟิศโทรเลขถึงปากแตร
พรมแดนเมืองสงขลาทาง ๒๔๘๔ เส้น เป็นเสา ๑๖๕๖
ต้น ราคาต้นละ ๒ เหรียญ หรือ ๓ บาท ๑๖ อัฐ เป็นเงิน
๕๓๘๒ บาท รวมระยะทางทั้งสิ้น ๔๘๗๒ เส้นเป็นเสา

๓๑๘๑ ตัน เงิน ๘๘๑๓ บาท ๑๖ อัฐ ค่าแรงทำทางปัก
เสาคนหนึ่งวันละ ๒๔ อัฐ กระทรวงมหาดไทยได้มีท้องตรา
อนุญาต ให้พระยาศรีธรรมราชจัดการตามงบประมาณนั้น
แต่ยังหาหน้ได้ลงมือไม่

ครั้นภายหลังมีท้องตรามอบข้าหลวงเทศาภิบาล ให้
จัดการสร้างสายโทรเลขต่อไป กรมการอำเภอตอนเหนือ คือ
อำเภอกลาย สีชล กับอำเภอเมือง ตอนเหนือทำเสร็จแล้ว
มีรายการดังนี้ เสา ๖๒๔ ตัน เหมาทังตัดแลปักเสร็จต้นละ
๑บาท ๔๐ อัฐ เปนเงิน ๑๐๒๗ บาท ๓๒ อัฐ เงินต่ำกว่า
ที่กะไว้แต่เดิม ฝ่ายเหนือต้นละ ๒ บาท ๑๖ อัฐนั้น ตัน ๑
เงิน ๔๐ อัฐ ค่าจ้างถางทาง ๓๐ วา ๔๘ อัฐบ้าง ๓๒ อัฐ
บ้าง เปนเงิน ๕๒๖ บาท ค่าพาหะนะ ๓๔ บาท ๓๒ อัฐ
รวมอำเภอ สีชล ๑๕๘๘ บาท

อำเภอกลายเสา ๔๘ ตัน เหมาทังตัดแลปักเสร็จ
ต้นละ ๑ บาทเปนเงิน ๘๔ บาท ต่ำกว่าประมาณเดิมต้นหนึ่ง
เงิน ๑ บาท ๑๖ อัฐ ค่าถางทาง ๓๐ วา ต่อ ๒๔ อัฐ
เงิน ๑๕๔ บาท ๓๒ อัฐ รวมเงินอำเภอกลาย ๒๓๘ บาท
๓๒ อัฐ

อำเภอเมืองเสา ๑๓๐ ตัน เหมาทังตัดแลปักเสร็จ
ต้นละ ๑ บาท ๔๒ อัฐ เงิน ๒๑๕ บาท ๒๐ อัฐ จ่ายใน
การถางทางแลค่าจ้างนายงานพาหะนะต่าง ๆ เงิน ๔๖๓ บาท
๕๒ อัฐ รวมอำเภอเมือง ๖๗๔ บาท ๘ อัฐ

รวมทั้ง ๓ อำเภอที่ทำเสร็จแล้วได้จ่ายเงินไปแล้ว
ตอนเหนือเงิน ๒๕๐๕ บาท ๔๐ อัฐ

สายตอนเหนือที่ทำแล้วนี้ ได้จัดตั้งสเทศันมีเครื่อง
โทรศัพท์พร้อมขึ้น ๓ แห่ง คือที่พรมแดนเมืองกาญจนดิฐ
๑ สเทศัน ที่คลองตลิ่งขาว ๑ สเทศัน ที่คลองกลาย ๑ สเทศัน
มีพนักงานรักษาสเทศันละ ๒ - ๓ คนบ้าง เงินเดือน
พนักงานรักษาทั้ง ๓ สเทศันเดือนหนึ่งรวม ๘๘ บาท ปี
หนึ่งเงิน ๑๐๕๖ บาท ที่จัดนี้เป็นแต่การรักษา การซ่อมแซม
ยังหาได้กะไม่ ตามที่จัดการรักษาทั้งนี้เรียบริ่้อยมาก เข้า
กลางวัน เย็น เรียกโทรศัพท์มาได้ถึงกลางเมืองกาญจนดิฐ
ทุกเวลา ถ้าสายเสียในตอนไหนก็ได้ส่งคนออกซ่อมแซมได้
ในทันที แต่อยู่ข้างจะเปลืองเครื่องโทรศัพท์แลเงินเดือน
พนักงานรักษาอยู่หน่อย แต่ถึงกระนั้นยังมีประโยชน์ พวก
กรมการอำเภอตามแขวงที่ตั้งอยู่ริมทาง โทรเลขบอกข้อ
ราชการเข้ามายังที่ว่าการเมืองได้เป็นการสะดวก

ส่วนสายตอนใต้จัดพรมแดนเมืองสงขลา คืออำเภอ
เขาพังไกร อำเภอเบ็ญชะต อำเภอเมืองนั้น ที่ปักเสาแล้ว
บ้าง ที่กำลังทำอยู่บ้าง จะแล้วเสร็จได้ในปลายปีคก ๑๑๗ นี้

การที่จะรักษาโทรเลขตอนเหนือที่ทำแล้วต่อไปนั้น
ได้กะประมาณเงินที่จะต้องจ่ายทั้งเงินเดือนพนักงานรักษา
สายแลค่าซ่อมแซมเบ็จเสร็จปีหนึ่งเงิน ๓๖๐๐ บาท

ส่วนการสร้างสายโทรเลขตอนใต้ซึ่งกำลังทำอยู่
ประมาณเงินที่จะต้องจ่ายดังนี้ คือ คิกระยะทางแต่ออฟฟิศ
โทรเลขท่าวังเมืองนครศรีธรรมราชไปถึงออฟฟิศโทรเลข
เมืองสงขลา ประมาณทางยาว ๓๖๕๖ เส้น บักเสาระยะละ
๔๐ วา เป็นเสา ๑๘๒๘ ต้น คิตราคาเสา ๑ กับทั้งราคา
ถางทางแลบักเสร็จเป็นเสาละ ๓ บาท เงิน ๕๔๘๔ บาท
ส่วนการรักษาสายตอนใต้หนึ่งเงิน ๙๖๐๐ บาท รวมเงิน
ค่ารักษาสายตอนใต้กับการสร้างสายตอนใต้ ๓ รายนี้ จะต้อง
จ่ายเงินในศก ๑๑๗ เป็นเงิน ๑๕๐๘๔ บาท

การสร้างทางโทรเลขระหว่างเมืองสงขลา กับเมือง
ไทรบุรี เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงดำริไว้ จะให้
ทำให้แล้วเสร็จในปลายปีศก ๑๑๗ เหมือนกัน ระยะทาง
ตอนใต้ประมาณ ๓๕๐๐ เส้น บักเสา ๑๗๕๐ ต้น คิตราคา
ต้นละสามบาท เงิน ๒๒๕๐ บาท แท้จริงการซ่อมแซมเสา
โทรเลขทางเมืองสงขลาต่อกับเมืองไทรบุรี เป็นทางที่ทำงาน
แต่ขัดด้วยไม้จะต้องซื้อแต่เมืองพัทลุง เพราะฉะนั้นจึงจำต้อง
คิตราคาถึงต้นละบาท

การไปรษณีย์

การไปรษณีย์มณฑลนครศรีธรรมราชรวมทั้งเมือง
กลันตันด้วย กรมไปรษณีย์ให้มิสเตอร์สโครเตอร์เป็นหัวหน้า
จัดการทั่วไป เมืองสงขลาเป็นออฟฟิศใหญ่

ระยะทางที่เดิน คือ

๑ เมืองสงขลา เมืองตานี เมืองกลันตัน ทางหนึ่ง

๒ เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ทางหนึ่ง
 ๓ เมืองสงขลา เมืองไทร เมืองปติศ เมืองสตุนทาง ๑
 ๔ เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช ทางหนึ่ง
 ๕ เมืองพัทลุง เมืองตรัง ทางหนึ่ง
 ๖ เมืองตรัง เมืองกระบี่ ทางหนึ่ง
 ๗ เมืองกระบี่ เมืองพังงา ทางหนึ่ง

การที่เดินนั้น ๗ วันครั้งหนึ่ง แต่กำหนดนี้บางทีก็เลื่อน
 กลางศักราชเหตุที่ตามระตูการ เวลาฝนชุกก็ต้องเข้าไป หนังสือ
 ที่มีไปมีมาในศก ๑๑๖ มากกว่าศก ๑๑๕ แลเปนหนังสือ
 ราชการเสียมาก ราษฎรใช้น้อย บานูชีแน่นอนหาได้เรียก
 มาจากมิสเตอร์สโกเรเตอร์ไม่

แท้จริงการไปรสนี้ในมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้น
 ความรู้ของข้าหลวงเทศาภิบาลยังไม่พอ ด้วยมีพนักงานจัดอยู่
 ส่วนหนึ่งต่างหาก ฟังจะได้มอบหมายให้รับผิดชอบ เมื่อ
 กลางเดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ เพราะฉะนั้นจึงกราบทูล
 เลียดยในรายงานศก ๑๑๖ นี้ยังไม่ได้

หมวดการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ

วัดพระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช เปนวัด
 โบราณมีราษฎรในหัวเมืองแหลมมลายูนิยมนับถือเปนอันมาก
 ตลอดถึงพวกแขกแลพวกจีนเมืองเกาะหมากสิงคโปร์บางคน
 แต่ในบริเวณวัด การก่อสร้างมีพระระเบียงแลวิหารเปนต้น
 ขำรุชชุกโถมมาหลายปี ภายหลังพระปาลซึ่งได้รับพระ-
 ราชทานสัญญาบัตรเปนพระครูเทพมุนีศรีสุวรรณ์อุปถัมภ์

ภิบาล เป็นประธานชักชวนราษฎรซึ่งมีศรัทธาร่วมกัน ได้เริ่มลงมือทำการจำเดิมแต่ ณ วันที่ ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๓ มาจนสิ้นศก ๑๑๖ สี่ปี รายการที่ได้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลง แลจัดทำขึ้นทั้งมีรายการต่อไปนี้

๑. ที่ทับกระเสพย คือ พระระเบียงรอบถานองค์ พระบรมธาตุที่ทำแล้ว หลังคามุงกระเบื้อง ด้านตะวันออก ยาว ๑๔ วา ๒ ศอก กว้าง ๓ วา ๒ ศอก สูง ๓ วา ๑๓ ห้อง พระพุทธรูป ๒๓ องค์ ศีรษะข้างริมฝาผนัง ๖ ศีรษะ ๑ ด้าน ด้านใต้ยาว ๑๔ วา ๒ ศอก กว้าง ๓ วา ๒ ศอก สูง ๓ วา ๑๓ ห้อง พระพุทธรูป ๒๑ องค์ ศีรษะข้าง ๖ ศีรษะ ๑ ด้าน ด้านเหนือยาว ๗ วา กว้าง ๓ วา ๒ ศอก สูง ๓ วา ๕ ห้อง พระพุทธรูป ๑๐ องค์ ศีรษะข้าง ๒ ศีรษะ แล้วครึ่งด้าน ยังคงอีกครึ่ง ๑ เท่ากันกับที่ทำแล้ว ด้านตะวันตก ยังไม่ได้ทำ รวมที่ทับกระเสพย ทำแล้ว ๒ ด้านครึ่งยาว ๔๖ วา กว้าง ๓ วา ๒ ศอก สูง ๓ วา มุงกระเบื้องเหมือนกัน พระพุทธรูป ๕๔ องค์

๒. วิหารพระม้าต่อบันไดพระบรมธาตุด้านเหนือ ซึ่งเกิดไฟไหม้เสียเมื่อวันที่ ๒ มกราคม ร.ศ. ๑๑๔ ทำหลังคามุงกระเบื้องแล้วเสร็จยาว ๖ วา กว้าง ๕ วา ๓ ศอก สูง ๖ วา ๓ ศอก ๓ ห้อง ในวิหารรูปทวารวดี ๒ รูป พระพุทธรูปใหญ่เล็ก ๑๐ องค์ รูปสัตว์ต่าง ๆ ๘ รูป ศีรษะพระยานาคสองศีรษะ ๑ หลัง

๓. วิหารเขียนต่อกับพระวิหารพระม้าช้างเหนือ
 ทำหลังคามุงกระเบื้องแล้ว ยาว ๙ วา ๓ ศอก กว้าง ๕ วา
 ๓ ศอก สูง ๖ วา ๓ ศอก ๕ ห้อย พระพุทธรูปใหญ่เล็ก
 ๑๒ องค์ ๑ หลัง

๔. พระธรรมศาลา เป็นมุกต่อพระระเบียงค้ำ
 ตวันออกพระบรมธาตุ ทำแล้วยาว ๑๗ วา กว้าง ๖ วา
 สูง ๗ วา ๙ ห้อย พระพุทธรูปใหญ่เล็ก ๙ องค์ ๑ หลัง

๕. พระธรรมรูจีต่อพระระเบียงค้ำวันตกทำ
 แล้วยาว ๖ วา กว้าง ๑ วา ๓ ศอก สูง ๓ วา ๑ ศอก
 ๓ ห้อย พระพุทธรูป ๔ องค์ ๑ หลัง

๖. ที่สามจอมทำแล้ว ยาว ๕ วา กว้าง ๓ วา
 ๓ ศอก สูง ๓ วา ๔ ห้อย พระพุทธรูป ๘ องค์ ๑ หลัง

๗. ที่โพธิ์ลังกาพระนัมเป็นแม่กองทำพระระเบียง
 รวมแล้ว ๔ ด้าน ด้านหนึ่งยาว ๑๓ วา กว้าง ๒ วา
 ๒ ศอก สูง ๓ วา ๒ ศอก รวม ๔ ด้าน ยาว ๕๒ วา
 ๓๖ ห้อย พระพุทธรูปใหญ่เล็ก ๒๓ องค์

๘. พระระเบียงรอบนอกทำหลังคามุงกระเบื้อง
 แล้ว ค้ำเหนือยาว ๔๒ วา ค้ำใต้ยาว ๕๒ วา ค้ำ
 ตวันออกยาว ๕๘ วา ค้ำวันตกยาว ๖๒ วา รวม ๔
 ด้านยาว ๒๐๔ วา กว้าง ๒ วา ๓ ศอก สูง ๒ วา ๑ ศอก
 เท่ากัน เป็นห้อง ๑๑๘๖ ห้อง พระระเบียง ๑๗๐ องค์

๙. ได้สร้างศาลารายริมกำแพงชั้นนอกข้างประตู
 ด้านตะวันออกขึ้น ๒ หลังๆ หนึ่งยาว ๑๓ วา ๒ ศอกคืบ
 กว้าง ๗ ศอก สูง ๕ ศอก ๑๑ ห้อง เท่ากันทั้งสองหลัง
 ด้านใต้ ๒ หลัง หลัง ๑ ยาว ๙ วา กว้าง ๗ ศอก สูง ๕
 ศอก ๗ ห้องเท่ากันทั้งสองหลัง รวมศาลาราย ๔ หลัง กับ
 มีซุ้มประตู ๒ ซุ้ม อยู่หว่างศาลาทั้งสองด้าน

๑๐. โรงพระสังฆาสน์ ๑ หลัง ยาว ๑๐ ศอก
 กว้าง ๕ ศอกคืบ สูง ๒ วา พระพุทธรูป ๒ องค์

๑๑. กำแพงรอบนอกทำแล้ว ด้านตะวันออกยาว
 ๘๓ วา ๓ ศอก รวมกำแพง ๒ ด้านยาว ๑๕๐ วา หนา
 ๒ ศอก สูง ๔ ศอกเท่ากัน

๑๒. กับได้สร้างพลับพลาประทับรับเสด็จพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้น ๑ หลัง ยาว ๕ วา กว้าง ๑๑ ศอก
 มีมุขกว้าง ๑๐ ศอก ยาวออกจากหลังขวาง ๑๑ ศอก
 หลังคามุงกระเบื้อง กั้นสาตมุงสังกระสีลูกฟูก ฉ้อฟ้าใบ
 ระกาแลที่จั่วประดับกระจกที่ชานยกพื้นหน้าพลับพลาปู
 กระเบื้องหน้าวัว คนที่ได้มาช่วยพระครูเทพมุณีทำการใน
 วัดพระบรมธาตุวันหนึ่งอย่างมาก ๑๕๐๐ คน • อย่างน้อย
 เพียง ๕๐-๖๐ คนเสมอ เป็นชาวหัวเมืองในแหลมมลายู
 แถบฝั่งตะวันออกแลฝั่งตะวันตกแลเมืองแขก ๗ หัวเมือง
 เมืองแขกประเทศราช จำนวนสิ่งของแลเงินราษฎรมา
 โมทนาในการปฏิสังขรณ์ที่พระครูเทพมุณีได้จ่ายไปแล้ว
 ประมาณอย่างต่ำคงมีแจ้งอยู่ในบาญชีหมายเลขที่ ๗ นั้นแล้ว

การที่พระครูเทพมนีทำการได้ใหญ่โตถึงเพียงนี้ ก็อาศัยความเลื่อมใสศรัทธาของราษฎรไทย จีน แขกแหลมมลายู ในองค์พระธาตุเจดีย์อย่างหนึ่ง ด้วยความเลื่อมใสในตัวพระครูเทพมนีซึ่งเป็นผู้เฉลียวฉลาดประกอบด้วยความประพฤติมักน้อยสันโดษ - แลเป็นผู้หลักถานมั่นคง มีความอุสาหเป็นอย่างยิ่งอย่างหนึ่ง เมื่อเดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ นี้ พวกเมืองสงขลาฝ่ายเหนือกับพวกเมืองไทร ได้เรียวกันซื้อช้างถวาย ๒ ช้าง ราคา ๘๐๐ เหรียญ แลพระครูเทพมนีองค์นี้มีไช้แต่ทำการปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุอย่างเดียว ศาลาที่พักตามระยะทางได้ทำไว้ถึง ๒-๓ แห่ง ตะพานใหญ่ก็ได้ทำขึ้นตะพานหนึ่ง นับว่าเป็นประโยชน์แก่ราษฎรแลบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง

๑๐ หมวดการศาสนา

การปกครอง การพุทธศาสนา คือ ปกครองคณะพระสงฆ์ในคณะเมืองนคร เมืองนครศรีธรรมราชนี้ แต่เดิมไม่สู้จะเรียบร้อย ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๘ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เสด็จออกมาตรวจการพุทธศาสนาในหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกได้ทรงจัดการแบ่งคณะพระสงฆ์เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะรอง ๔ มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุเป็นต้นๆ ดังต่อไปนี้

พระครูภาแก้วเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายทักษิณ มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุด้านตะวันออก มีวัดขึ้นในคณะ ๑๘๓ วัด

สงฆ์จำพรรษาในศก ๑๑๖ พระ ๘๗๔ รูป สามเณร ๒๗ รูป

พระครูกาชาติเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายตะวันออก มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุค้ำนบัจจิม มีวัดขึ้นในคณะ ๔๐ วัด พระสงฆ์จำพรรษาในศก ๑๑๖ พระ ๒๔๑ รูป สามเณร ๑๐ รูป

พระครูกาติมเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายบัจจิม มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุค้ำนอุตร มีวัดขึ้นในคณะ ๒๓ วัด พระสงฆ์จำพรรษาในศก ๑๑๖ พระ ๑๐๗ รูป สามเณร ๖ รูป

พระครูการาม เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอุตร มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุค้ำนทักษิณ มีวัดขึ้นในคณะ ๕๐ วัด พระสงฆ์จำพรรษาในศก ๑๑๖ พระ ๕๕๑ รูป สามเณร ๙ รูป

รวมเจ้าคณะรอง ๔ วัด ๓๓๖ วัด พระสงฆ์ ๑๘๐๓ รูป สามเณร ๕๒ รูป

เจ้าคณะรองทั้ง ๔ นี้ ขึ้นแก่พระครูเหมเจติยานุรักษ์ เจ้าคณะใหญ่ๆ ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระวรมหารัตน์ เจ้าคณะฝ่ายใต้ ณ กรุงเทพฯ ฯ

ครั้นมาในศก ๑๑๗ นี้ มีท้องตราโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระรัตนมนุวัตไชยพุกฤษ์มาลากรุงเทพฯ ฯ ออกมาเป็นเจ้า

คณะใหญ่เมืองนครศรีธรรมราช แลตรวจตราว่ากล่าวบังคับ
บัญชาพระสงฆ์สามเณรในมณฑลนครศรีธรรมราชทั่วไป

พระรัตนมุนีได้จัดการเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครอง
พระสงฆ์สามเณรใหม่ทั้งนี้ ได้จัดตั้งเจ้าคณะแขวงขึ้น รวม
ทั้งเมือง ๒๔ แขวง

เจ้าคณะแขวง ๒๔ แขวงนี้ พระครูภาแก้วเจ้าคณะ
รองได้ว่ากล่าว ๗ แขวง พระครูการามเจ้าคณะรองได้
ว่ากล่าว ๗ แขวง พระครูภาเดิมเจ้าคณะรองได้ว่า ๗ แห่ง
พระครูภาชาติเจ้าคณะรองได้ว่ากล่าว ๘ แขวง รวมเจ้า
คณะขึ้น ๒๔ แขวง เจ้าคณะรอง ๔ คณะ

อนึ่ง ในเมืองนครศรีธรรมราช หมออเมริกันได้ตั้ง
สอนศาสนาโรง ๑ แต่ไปสอนอยู่ในปีละ ๓ เดือน ๔ เดือน
ชั่วเวลาคลื่นลมสงบเงียบ โรงสวด เช้าที่รัฐบาลปีละ ๒๐
บาท มีศิษย์ประมาณ ๓๐๐ คน มีพวกจีนโดยมาก แต่
หมอ อี บี ตันลอบซึ่งเป็นหัวหน้าอยู่นั้นเป็นคนเรียบริยัติ
แลได้เอื้อเฟื้อต่อราษฎรในการใช้เจ็บเป็นอันมาก นับว่าเป็น
ประโยชน์แก่ราษฎรอยู่ส่วนหนึ่ง แต่ทางเลื่อมใสในการ
ศาสนานั้น ดูก็พอประมาณ นับถือไปข้างส่วนตัวผู้สอนอันมี
ใจกรุณาช่วยสงเคราะห์ในเวลาเมื่อทุกข์ไทยใช้เจ็บมากกว่า
อย่างอื่น

การปกครองคณะเมืองสงขลา แลเมืองพัทลุง
พระรัตนมุนีเจ้าคณะได้ดำริที่จะจัดการอย่างเดียวกันกับ

เมืองนครศรีธรรมราช ใน ร.ศ. ๑๑๖ มณฑลนครศรี-
ธรรมราชมีวัด ๔๘๔ วัด มีพระสงฆ์ ๔๐๑๐ รูป มีสามเณร
๓๔๐ รูป

การเล่าเรียน

การเล่าเรียนในมณฑลนครศรีธรรมราชมีน้อย มี
โรงเรียนอยู่แต่เมืองละโว้ เมืองนคร พระนครศรีธรรมราชเป็น
อาจารย์ แลเป็นผู้บำรุง มีนักเรียน ๖๐ คนเสศ เมืองสงขลา
โรง ๑ มีนักเรียน ๗๐ คน จำกรูไปแต่กรุงเทพ ฯ ทุกที่
ออกเรียไว้บ้าง จ่ายเงินบำรุงเมืองบ้าง

อนึ่ง เมื่อปลายปี ๑๑๕ ได้เริ่มทำการเฉลิมพระ-
ชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ^(๑)แล
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร^(๒) ได้เรียโร
กัณออกเงินสร้างโรงเรียนหลัง ๑ ได้เงินไว้ ๓๐ ชั่งเสศ ได้
เขียนแบบไว้เสร็จแล้ว จะได้ลงมือทำในปลายปีศก ๑๑๗ นี้
ที่เข้ามาถึงเพียงนี้ เพราะหาผู้รับเหมาไม่ได้ เมืองพัทลุงพระ-
พิศาลสงครามพึ่งตั้งขึ้นโรงเรียนหนึ่ง มีนักเรียน ๓๐ คน นอก
นี้ก็นักเรียนตามวัดอย่างโบราณ ในเรื่องการเล่าเรียนนี้นับว่า
ยังเลวทรามอยู่มากเห็นว่าถ้าจะคิดอย่างอื่นนอกจากอาไศรย
ความอุดหนุนของพระสงฆ์ตามอาราม จะไม่สำเร็จตลอดไปได้

๗. หมวดการผลประโยชน์

ผลประโยชน์ในมณฑลนครศรีธรรมราชนี้ แต่เดิม
มาเป็นภาษีผูกขาดโดยมาก ซึ่งจะได้จัดการเปลี่ยนแปลง

(๑) สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

(๒) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

แก้ไข เมื่อศก ๑๑๕ แลศก ๑๑๖ ดังจะได้แยกเป็นรายเป็นเมืองต่อไปนี้

อากรฝิ่นรวม
ทั้งมณฑล

๑ อากรฝิ่น กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ผูกขาดไปจากกรุงเทพ ฯ รวมหัวเมืองในมณฑลชุมพรด้วย ๓ ปี คือ ศก ๑๑๕ ศก ๑๑๖ ศก ๑๑๗ ตามที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้แยกมาในงบประมาณเฉพาะมณฑลนครศรีธรรมราช เงิน ๔๓๔๗๐ บาท หรือ ๕๔๓ ชั่ง ๓๐ บาท เมื่อตรวจตามจำนวนเงินแยกและที่นายอากรยาฝิ่นได้จำหน่ายอยู่ในศก ๑๑๖ อากรฝิ่นมณฑลนี้คงมีกำไรแต่ไม่สู้มากนัก เหตุที่ฝิ่นมณฑลนครศรีธรรมราชขายไม่สู้จะดีนั้น เพราะมีเงินน้อย พวกไทยที่สุบก็เป็นคนซัดสน มักจะถูกละเลยมาก ใช้แต่เท่านั้นยังซ้ำพวกราษฎรปลุกต้นกระท่อมขายไปด้วยอีกส่วนหนึ่ง จึงทำให้ฝิ่นจำหน่ายได้น้อยไป ในศก ๑๑๗ ได้ออกประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรปลุกต้นกระท่อม แลที่มีอยู่แล้วก็ให้ตัดฟันเสียให้หมด แลที่ประกาศห้ามเสียเช่นนี้ คงจะเป็นปากเสียงร้องว่าเดือดร้อนกันบ้างเป็นแน่

อีกอย่างหนึ่ง เข้าใจว่าผู้จัดการของอากรฝิ่นยังจะจัดการไม่เรียบร้อยดี แลการโสหุ่ยใช้จ่ายก็มาก เช่น เมืองพัทลุง โสหุ่ยที่ใช้จ่ายเป็นเงินเดือน เกือบจะไม่คุ้มกับเงินกำไร นายอากรได้เปลี่ยนผู้จัดการมาหลายครั้งแล้ว ดูก็ยังไม่มีดีขึ้นเท่าไร ปลายปีศก ๑๑๗ ถึงกำหนดจะว่าประมูลกันใหม่ คิดว่าเงินคงจะขึ้นได้อีกอย่างน้อยเพียง ๒๐๐ ชั่ง

อย่างสูง ๔๐๐ ชั่ง แต่การที่จะว่าประมูลนั้น ว่าที่มณฑล
กับว่าที่กรุงเทพ ฯ ได้เปรียบเสียเปรียบปนกันอยู่ คือ ว่าที่หัว
เมือง ถ้ามีผู้เข้าสู้มากเงินขึ้นได้เต็มที่ ถ้ามีเพียง ๒ หรือ
๓ คน เงินไม่ค่อยจะขึ้น บางทีพวกที่มาว่ากันนั้นเสีย
แล้วทำด้วยกัน เพราะฉะนั้น เวลาเมื่อว่าภาษีอากรต่างๆ ข้ำ
หลวงเทศาภิบาลจึงจำเเนนที่จะตั้งทำที่จะทำภาษีเป็นรัฐบาล
อยู่เสมอ หรือมิฉะนั้นก็ต้องเที่ยวชักชวนคนที่กำลังให้เข้าสู้
และรับจะช่วยเหลือหนุนผ่อนสั้นผ่อนยาวบ้างตามสมควร สุด
แต่ให้เงินหลวงขึ้นได้สูงเป็นประมาณ ครั้นไม่ทำดังนั้นเงิน
หลวงไม่ขึ้นด้วยเหตุนี้ ในการที่จะว่าประมูลอากรฝิ่น ศก
๑๑๘ จะต้องขอความคำริห์ของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

อากรสุรา ทั้งมณฑล

๒ อากรสุราศก ๑๑๕ เมืองนครศรีธรรมราช
กับเมืองพัทลุงผูกขาดไปแต่กรุงเทพ ฯ เมืองสงขลาว่ากันที่
หัวเมืองรวมทั้ง ๓ เมืองเงิน ๒๓๔๗๔ บาท ๒๔ อัฐ ศก
๑๑๖ ว่าประมูลที่มณฑลทั้งสามเมือง เงิน ๒๗๔๔๘ บาท
๓๒ อัฐ เงินขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๓๔๗๔ บาท ๘ อัฐ
ที่เงินอากรสุราในมณฑลนั้นขึ้นไม่สู้จะมากนักนั้น ด้วยเหตุ ๓
ประการ คือ ๑ เมืองนครศรีธรรมราชอาณาเขตรักกว้างขวาง
นายอากรสุราจัดการไปไม่ค่อยจะทั่วถึง มักจะทิ้งๆเสีย ทำ
อยู่แต่ชั้นใน ๒ ราษฎรพลเมืองมีเขมรมาก ๓ พวกจีนก็มีน้อย
ด้วย เงินสุราจึงไม่มาก แต่ถึงกระนั้นผู้ทำก็ยังมิกำไร แล
คงจะขึ้นเป็นลำดับทุกปี

อากรบ่อนเบี้ย^{๕๕} อากรบ่อนเบี้ยศก ๑๑๕ ทั้งมณฑลเงิน ๑๖๖๗๙
 มณฑล บาท ๒๔ อัฐ ศก ๑๑๖ เงิน ๒๔๔๗๗ บาท ๓๒ อัฐ ขึ้น
 กว่าศก ๑๑๕ เงิน ๗๗๙๘ บาท ๘ อัฐ อากรบ่อนเบี้ยใน
 มณฑลนครศรีธรรมราชนี้ เมื่อคิดไปตุเงินจะขึ้นมากเร็วกว่า
 ภาษีอากรอื่นๆ เพราะฉะนั้นที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ
 จึงให้เลิกเสียในศก ๑๑๗ นี้เป็นการดีมีคุณประโยชน์แก่
 ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นอันมาก

อากรค่าน้ำเมือง อากรค่าน้ำศก ๑๑๕ ส่วนเมืองนครศรีธรรมราช
 นครศรีธรรมราช ผูกขาดไปจากกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งเป็นเงิน ๘๘๐๐ บาท ศก
 ๑๑๖ มีท้องตราส่งออกมาให้ทำเป็นรัฐบาล ได้จัดการตาม
 ท้องตราทุกประการแล้ว แต่การที่เก็บตามท้องตรานี้ยังเป็
 การขัดข้องอยู่ตามที่เมืองนครศรีธรรมราชทำรายงานขึ้น คือ
 ในท้องตราว่าให้กรมการอำเภอสำรวจสิ่งเครื่องมือที่ราษฎร
 ทำปนาতিบาตส่งทางว่ามายังผู้ว่าราชการเมืองๆ เป็นผู้ออก
 อาชญาบัตรแลลงชื่อประทับตราออกให้แก่ราษฎรเก็บเงินค่าน้ำ
 ส่งคลังเมืองนั้น การที่ทำตามท้องตรานี้คือ

ในชั้นแรกให้กรมการอำเภอสำรวจสิ่งเครื่องมือซึ่ง
 มีในท้องตรารวมลงในทางว่าส่งที่ว่าการเมืองตรอกลงใน
 อาชญาบัตรให้ผู้ว่าราชการเมืองเซ็นชื่อประทับตราเสร็จแล้ว
 ฉีกอาชญาบัตรออกจากหัวข้อส่งกลับไป ให้กรมการอำเภอ
 เก็บเงินตามรายชื่อ เมื่อกรมการอำเภอเก็บเงินแล้ว จึงส่งเงิน
 มายังคลังเมืองอีกทีหนึ่ง เป็นการยกย่อนอยู่เช่นนี้ จึงเป็น

การที่จะแล้วเร็วได้โดยยาก เหตุที่เมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองที่มีอาณาเขตรั้วกว้างขวางทางที่จะไปมากับแขวงชั้นนอกถึง ๖ วันก็มีราษฎรไม่ต่ำกว่า ๒๐๐๐๐๐ คน ที่จะต้องเสียอากรค่าน้ำประมาณ ๓๐๐๐๐ ราย คนหนึ่งมีเครื่องมือสิ่งหนึ่งบ้าง สองสิ่งบ้างเป็นสิ่งที่มีความน้อยโดยมาก ที่จะเก็บเงินได้ในศก ๑๑๖ ประมาณเงิน ๑๖๐๐๐ บาท แต่ต้องใช้เงินในการที่เก็บตามวิธีนี้อยู่ใน ๕๐ เปอเซ็นต์ แลการเก็บเงินอากรค่าน้ำศก ๑๑๖ นี้ก็ร่อยอยู่ไม่ได้เก็บต่อไป เหตุที่อาชญาบัตรประธานบัตรไม่พอที่ส่งออกไปแล้วใช้ได้เพียง ๓ กำนัน ยังขาดอยู่อีก ๑๗๗ กำนัน

อากรค่าน้ำเมือง
สงขลาพัทลุง

แต่เมืองสงขลาพัทลุง การขัดข้องไม่เหมือนเมืองนครศรีธรรมราช แต่ถึงกระนั้นเมืองพัทลุงเมืองหนึ่งก็ไม่ได้เงินเท่าใด ด้วยการหาปลาในเมืองนั้นไม่ได้ซื้อขายมากมายเท่าใด ชั่วแต่หาตามต็มเกลี้ยงกันเท่านั้นเอง ที่มีเป็นเครื่องมือใหญ่ๆ ก็แต่จำเพาะพวกที่อยู่แถวปากน้ำ การเก็บเงินอากรค่าน้ำยังไม่เสร็จทั้ง ๓ เมืองเรื่องนี้นับว่าจัดการยังไม่เรียบร้อย แลหวังว่าเมื่อได้มาประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลในศก ๑๑๗ นี้ จะได้หารือกระทรวงมหาดไทย แลกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เพื่อได้จัดการให้เป็นระเบียบเรียบร้อยต่อไป

ภาษีผล

ภาษีเข้าเปลือกเข้าสารกับภาษีผลประโยชน์ คือ ภาษี

ประโยชน์

ภายในขาออก ๒ สิ่งนี้ในศก ๑๑๕ ส่วนเมืองนครศรีธรรม-
นครศรีธรรมราช ราชกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ผูกขาดไปจากกรุงเทพ ฯ

ภาษีเข้าเปลือกเข้าสารปีหนึ่งเงิน ๑๒๙๖๐ บาท ภาษีผลประ-
โยชน์เข้าขาออกภายในปีหนึ่งเงิน ๑๔๔๐๐ บาท รวม ๒
สิ่งเงิน ๒๗๓๖๐ บาท ครั้นในศก ๑๑๖ โปรตเกล้าฯ ให้
ข้าหลวงเทศาภิบาลรวมเก็บรัฐบาล เก็บเงินได้รวมทั้งขาเข้า
ขาออกแลภายในได้เงินทั้งสิ้น ๖๕๘๙๖ บาท เงินคงขึ้น
กว่าที่ให้ผูกขาด ๓๘๕๓๖ บาท

ภาษีผลประโยชน์ ส่วนเมืองสงขลาทำเป็นรัฐบาลมาแต่เดิม ศก ๑๑๕
เมืองสงขลา รวมทั้งภาษีขาเข้าขาออกแลภายในเงิน ๔๓๑๑๒ บาท
๒๗ อัฐ ศก ๑๑๖ เก็บได้เงิน ๕๑๒๘๕ บาท ๓๓ อัฐ
เงินขึ้นมากกว่า ศก ๑๑๕ เงิน ๘๑๘๓ บาท ๖ อัฐ

ภาษีผลประโยชน์ เมืองพัทลุงศก ๑๑๕ เก็บได้เงินรวมทั้งภาษีขาเข้า
เมืองพัทลุง ขาออกภายในเงิน ๓๗๒๕ บาท ๑๔ อัฐ ศก ๑๑๖ เก็บได้
เงิน ๑๒๒๑๓ บาท ๒๓ อัฐ ขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน
๘๔๘๘ บาท ๙ อัฐ

แต่ภาษีขาเข้าขาออกเมืองพัทลุงนี้ในศก ๑๑๗ ได้
มีคำสั่งให้เลิกเสียแล้ว ด้วยเหตุที่เมืองพัทลุงเป็นเมืองไม่มี
ปากน้ำสินค้ายี่เข้าออก ได้ตั้งเก็บแต่ที่เมืองสงขลาแห่งเดียว

รวมภาษีขาเข้าขาออกภายในทั้งมณฑลศก ๑๑๕ ได้
เงิน ๗๔๑๙๔ บาท ๔๑ อัฐ เก็บได้ในศก ๑๑๖ เงิน
๑๒๙๔๑๒ บาท ๕๖ อัฐ เงินขึ้นมากกว่าศก ๑๑๕ เงิน
๕๕๒๑๕ บาท ๑๕ อัฐ

ภาษีตีบุกเมือง ภาษีตีบุกเมืองนครศรีธรรมราชศก ๑๑๕ ผูกขาดไปแต่
นครศรีธรรมราช กรุงเทพ ฯ ปี ๑ ได้เงิน ๑๗๒๐๐ บาท ศก ๑๑๖ ให้ว่า

ประมูลที่มณฑล มีผู้ที่จะรับทำเพียง ๑๐๐ ชั่ง เห็นว่าเงิน
 ท่าเกินไป จึงให้ทำเป็นรัฐบาล เก็บได้เงินที่เหมืองร้อน
 พิบูลย์ ๑๖๒๓๔ บาท ๔ อัฐ ยังอำเภอลำพูน จวาง กลาย
 สิชล ๔ อำเภอให้ผูกขาดปีหนึ่ง ๓๓ หาบ คิตราคาหาบละ
 ๓๗ เหรียญ เป็นเงิน ๒๖๖๕ เหรียญ รวมทั้งที่ให้ผูกไป
 แลทำเองเงิน ๑๘๘๘๘ บาท เงินขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน
 ๑๖๘๘ บาท

หนึ่งในศก ๑๑๗ นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้แก้ไขพระราชบัญญัติพิภตภาษิตีบุกลดลงเป็น ๑๐ ชัก ๑
 หรือ ๑๐๐ ชัก ๑๐ นี้ พวกจีนนายเหมืองมีความยินดี ได้
 ทำตีบุกมากขึ้น แลจำนวนเงินซึ่งทำตีบุกอยู่ในเหมืองร้อน
 พิบูลย์ซึ่งมีอยู่แล้ว ๕๐๐ คนเศษ จีนใหม่ที่มาจากสิงคโปร์ขึ้น
 ไปทำเหมืองตีบุกในต้นปี ๑๑๗ นี้อีกประมาณ ๑๐๐ คนเศษ
 เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าในศก ๑๑๗ นี้ ถึงพิภตภาษิตีบุกลดลง
 เก็บภาษิตีบุกได้น้อยกว่าศก ๑๑๖ แต่ตีบุกขึ้นราคาศก ๑๑๖
 ขายหาบ ๑ เงิน ๓๗ เหรียญ อย่างแรงศก ๑๑๗ ตีบุกราคา
 ถึงหาบละ ๔๖ เหรียญครึ่ง เงินขึ้นราย ๑ ถึง ๔ เหรียญครึ่ง
 เงินภาษีคงจะไม่ตกเพราะลดแต่ส่วนตีบุก ภาษิตีตราয়ငံ
 เดิม ถ้าถึงศก ๑๑๘ พวกจีนทำเหมืองมากขึ้นบริบูรณ์แล้ว
 เงินภาษิตีบุกกงจะทวีขึ้นได้อีก

อีกอย่างหนึ่งการชนตีบุกที่ร้อนพิบูลย์ แต่ก่อน
 เวลาจะชนจีนนายเหมืองต้องจ้างเกวียนแลช้างบรรทุกแต่

ร้อนพิบูลย์ลงมาถึงเรือที่โคกคราม ค่าจ้างแลบรรทุกหาบละ ๔๘ อัฐ บัดนี้กรมการอำเภอได้ชุกคลองแต่โคกครามไปถึง ร้อนพิบูลย์เสร็จแล้วไม่ต้องเสียค่าจ้างขนทางบก บรรทุกเรือ รวดเดียวได้ตลอดเป็นการสะดวกขึ้นเป็นอันมาก

ภาษีตีบुकเมือง
สงขลา

เมืองสงขลาการทำตึกก็เจริญแต่ไม่สู้มากนัก ด้วย เหตุที่เหมือนที่ได้ทำนั้น เป็นเหมือนเล่นต้องอาศัยย่น้ำฝน เป็นประมาณ แต่ก่อนพวกจีนที่กลางเมืองได้ลงทุนขึ้นไปทำ อยู่บ้าง กรันภายหลังขาดทุนก็ต้องเลิก แต่ถึงกระนั้นเงิน ภาษีในศก ๑๑๖ เก็บได้ ๔๕๓๔ บาท ขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๑๔๙๐ บาท

เมืองพัทลุงการตีบुकไม่มีผู้ใดทำ เป็นแต่มาพุดๆ แล้วก็เลยหายเงียบไป

อากรรั้งนกเมือง
สงขลา

อากรรั้งนกเกาะสี่ เกาะห้า เมืองสงขลากระทรวง พระคลังมหาสมบัติให้ผูกไปแต่กรุงเทพ ฯ ๓ ปี ศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ ศก ๑๑๕ คิดเป็นเงินปีละ ๕๓๙๓๕ บาท ศก ๑๑๖ ว่าประมูลที่หัวเมือง หลวงอุดมภักดี กับพระยาเพชรภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองหนองจิกเป็นผู้เข้าสู้กัน ภาษีได้ หลวงอุดม ภักดีรับทำเงินปีหนึ่ง ๗๒๔๕๐ บาท ขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๑๘๕๑๕ บาท แต่รับ ๓ ปีคือ ศก ๑๑๖ ศก ๑๑๗ ศก ๑๑๘ ในศก ๑๑๖ เจ้าภาษีมักำไรประมาณ ๒๐๐ ชั่ง แต่ ศก ๑๑๗ ทราบว่ายังไม่มีกำไรด้วยเหตุที่เมืองจีนพวกต่าง ประเทศเข้าไปวนวายต่างๆ จึงทำให้การขายรั้งนกตกไป

การทำรงนกเกาะสี่เกาะห้าเมืองสงขลา ยังเป็นการไม่เรียบร้อยอย่างหนึ่ง คือ เจ้าภาษีรงนกยังต้องใช้เลขสำหรับเกาะอยู่เสมอ เลขหมู่รวมทั้งไพร่นาย ๒๓๙ คน แต่ที่ได้ทำการอยู่ในเกาะนี้ แท้แต่เพียง ๑๒๐ คนเท่านั้น แต่คนจำพวกนี้ เจ้าภาษีเอาใจไม่ใคร่จะเดือดร้อนตื่นนอนตื่นโต ด้วยเหตุที่ถึงใครจะได้เป็นนายอากร ต้องอาไศรยพวกเลขนี้เป็นกำลังในการขึ้นสอยรงนกแลการในเกาะต่าง ๆ ซึ่งคนใหม่จะพาคนเข้าไปทำเองไม่ได้ ผลประโยชน์ที่พวกเลขได้รับอยู่แต่นายอากรชั่วคราวที่ทำรงนก ๔ เดือนนั้นดังนี้

๑. รองผู้แทนนายอากร ๑ คน ๔๕ เหรียญ
๒. ผู้ตรวจการชั้นใน ๔ คนเงินคนละ ๑๓ เหรียญ
๓. นายรองผู้ตรวจ ๔ คนเงินคนละ ๑๑ เหรียญ
๔. นายกองตระเวรชั้นนอก ๖ คนเงินคนละ ๒๖ เหรียญ
๕. ไพร่ตระเวร ๔๐ คนเงินคนละ ๗ เหรียญ
๖. คนหาฟัน ๒ คนเงินคนละ ๗ เหรียญ
๗. คนรักษาท่อชั้นใต้ ๒ คน เงินคนละ ๗ เหรียญ
๘. คนรักษาท่อชั้นบน ๑ คนเงินคนละ ๓๐ เหรียญ
๙. คนสำหรับขึ้นแท่งรงนก ๖ คนเงินคนละ ๑๔ เหรียญ
๑๐. คนเก็บรงนกในท้องถ้ำ ๖ คนเงินคนละ ๑๖ เหรียญ
๑๑. คนรักษาดำรงนก ๖ คนเงินคนละ ๔ เหรียญ
๑๒. กุฎีทำงานต่าง ๆ ในการรงนก ๔๒ คน เงินคนละ ๗ เหรียญ

รวม ๑๒๐ คน เงิน ๑๑๕๐ เหรียญ แต่ได้ทราบว่ามี
 ภาษีคนใหม่นี้ ได้แจกจ่ายเงินมากขึ้นไปกว่าบัญชีที่ได้มี
 ปรากฏแล้วข้างต้น ที่ว่ายังไม่เรียบนั้นก็คือถึงว่าตัวราษฎร
 จะว่าไม่เป็นที่เดือดร้อนประการใดๆ ก็คิดแต่ยังเรียกว่าเป็นเลข
 เกาะรังนกอยู่ แต่ราษฎรจำพวกนี้ยังไม่เป็นนิรภาพเสมอ
 เหมือนชาวเมืองสงขลาทั่วไป ทางที่จะจัดในขั้นต้นเห็นด้วย
 กลับว่า ก่อนจะว่าภาษีรังนกควรจะทำข้อบังคับกะเงิน
 เดือนพนักงานหน้าที่ต่าง ๆ พอสมควรเป็นเหมือนเกณฑ์จ้าง
 เพื่อที่จะป้องกันมิให้เจ้าภาษิตัดเอาเปรียบไพร่มากเกินไป ที่
 จะยกเลขพวกนี้ขาดไปทีเดียว เกรงว่าจะเป็นที่เดือดร้อนแก่
 เจ้าภาษี แลพระราชทรัพย์หลวงจะตกต่ำไป กับยังมีหมู่ตั้น
 ยางซึ่งอยู่บนฝั่งใกล้เคียงกับเกาะรังนกซึ่งเป็นของสำหรับเจ้า
 ภาษีได้ใช้น้ำมันยางทำได้อีกหมู่หนึ่ง ยางในหมู่นี้ถึงว่าจะได้
 มากน้อยเท่าใด เป็นผลประโยชน์ของเจ้าภาษिरังนกทั้งสิ้น

อากรป่าฝัງเมือง อากรรายนี้ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชศก ๑๑๕ ให้
 นครศรีธรรมราชผูกขาดไปปีหนึ่งเป็นชันฝัງ ๒๗ หาบ คิดประมาณราคาหาบ
 ละ ๑๐๐ บาทเป็นเงิน ๒๗๐๐ บาท ครั้นศก ๑๑๖ หาได้
 ให้ผูกขาดไม่ ได้มอบให้กรมการอำเภอจัดการเก็บ กรมการ
 อำเภอเก็บชันฝังได้จำหน่ายส่งตัวเงินมามากบ้าง ส่งชันฝังมา
 จำหน่ายที่ว่าการเมืองบ้าง รวมได้เงิน ๘๘๘ บาท ๔๘ อัฐ
 เงินตก ๑๘๐๑ บาท ๒๔ อัฐ การที่เงินอากรป่าฝังตกนี้
 เป็นเหตุที่ฝังในศก ๑๑๖ ลงน้อยแลจัดการยังติดด้วย

ภาษีจันอับเมือง
สงขลา

ภาษีจันอับเมืองนครศรีธรรมราช เติมได้กะไว้ว่าจะ
ให้ว่าประมูลในปี ๑๑๖ แต่ไม่มีผู้ใครรับทำด้วยเปนของไม่
เคยมีจะให้แต่เพียง ๒ หรือ ๓ ชั่ง จึงไม่ได้อนุญาตให้ทำ

ส่วนที่เมืองสงขลาศก ๑๑๖ ได้เงิน ๑๐๓๐ บาท
๓๐ อัฐ เงินตกกว่าศก ๑๑๕

เมืองพัทลุงก็พึงจะได้ตั้งตันทำขึ้น แต่ได้เงินไม่สู้
มากนัก

ค่าธรรมเนียม
ต่าง ๆ นครศรี
ธรรมราช

ค่าธรรมเนียมความแลค่าธรรมเนียมต่างๆเมืองนคร
ศรีธรรมราชแต่เดิมไม่ได้ส่งหลวง เปนผลประโยชน์ของผู้ว่า
ราชการเมือง พระยาศรีธรรมราชไดยื่นบาญชีว่า ปีหนึ่งอยู่
ใน ๑๑๕๕๘ บาท ครั้นเมื่อปลายปี ร.ศ ๑๑๕ โปรดเกล้าฯ
ให้พระยาพิทักษ์เทพธานีเปนข้าหลวงยุติธรรมออกไปช่วย
ข้าหลวงเทศาภิบาล ได้รวมศาลซึ่งแยกย้ายกันอยู่มารวมชำระ
เปนศาลเดียว ข้าหลวงเทศาภิบาลกับข้าหลวงยุติธรรมได้มา
จัดการศาลเมืองนครศรีธรรมราชที่นาธรรมนิยบที่พัก ได้ยก
ค่าธรรมเนียมเปนของหลวงมาแต่เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๕
ถึงมีนาคม ๓ เดือน ได้เงิน ๕๓๔๖ บาท ๕๘ อัฐ กับเวลา
นั้นได้จัดตั้งกรมการอำเภอแล้ว ๕ แขวง เก็บเงินค่าธรรมเนียม
ได้ระหว่างเดือนธันวาคมถึงมีนาคมแขวงละ ๔ เดือน
บ้าง ๓ เดือนบ้างไม่เสมอกัน เพราะเหตุที่พึงตั้งกรมการ
อำเภอ ได้เงินรวมทั้งค่าธรรมเนียมความแลค่าธรรมเนียม
ต่างๆ ๔๒๔๓ บาท ๕๘ อัฐ รวมค่าธรรมเนียมที่ได้ในศก

๑๑๕ ทั้งศาลเมืองและที่ว่าการอำเภอเงิน ๕๕๕๐ บาท ๕๒
อัฐ ในศก ๑๑๖ เก็บได้เงิน ๔๐๗๓๙ บาท ๑๕ อัฐ ขึ้น
กว่าศก ๑๑๕ เงิน ๓๑๑๔๘ บาท ๒๗ อัฐ

ค่าธรรมเนียม ส่วนเมืองสงขลาค่าธรรมเนียมความทั้งศาลอำเภอแล
เมืองสงขลา ศาลเมือง ศาลมณฑล ในศก ๑๑๕ เก็บได้ ๑๗๑๙๒
บาท ๖๓ อัฐ ศก ๑๑๖ เก็บได้เงิน ๒๔๔๔๒ บาท ๔๐
อัฐ มากกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๗๒๔๙ บาท ๔๑ อัฐ

ค่าธรรมเนียม ในเมืองพัทลุงค่าธรรมเนียมต่างๆ ทั้งศาลอำเภอแล
เมืองพัทลุง ศาลเมืองศก ๑๑๕ เก็บได้เงิน ๕๒๕๘ บาท ๕๒ อัฐ ศก
๑๑๖ เงิน ๑๐๖๒๔ บาท ๔๖ อัฐ มากกว่าศก ๑๑๕ เงิน
๕๓๖๕ บาท ๕๘ อัฐ รวมค่าธรรมเนียมต่างๆ ทั้งมณฑล
ศก ๑๑๕ เปนเงิน ๓๒๐๔๒ บาท ๓๙ อัฐ ศก ๑๑๖ เงิน
๗๕๘๐๖ บาท ๓๗ อัฐ เงินขึ้นมากกว่า ศก ๑๑๕ เงิน
๔๓๗๖๓ บาท ๖๒ อัฐ เงินค่าธรรมเนียมศก ๑๑๖ ที่ว่า
ได้มากก็เพราะความเก๋ก้งค้างอยู่มากในศก ๑๑๗ ต่อไปคง
จะลดลงกว่าศก ๑๑๖

เงินส่วยเมือง การเก็บส่วยเมืองสงขลาเมืองพัทลุงเรียกว่าส่วยราย
สงขลาเมือง เฉลี่ย เก็บตามตัวบุคคล แบ่งเปนจำพวกๆ แจกอยู่ในอัตรา
พัทลุง ซึ่งหมายเลขที่ ๘ แลที่ ๙ นั้นแล้ว ผลประโยชน์รายนั้นเคย
ส่งกรุงเทพ ฯ เมืองสงขลาอยู่ในปีละ ๑๕๐ ชั่ง เมืองพัทลุง
ปีละ ๙๐ ชั่ง เงินที่เก็บได้นอกนั้นเป็นผลประโยชน์ของผู้ว่า
ราชการเมือง กรันมาในศก ๑๑๖ ทรงพระกรุณาโปรด

เกล้า ๆ พระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ว่าราชการเมือง จึงยก
ส่วยรายนี้ไปนรฐบาลทั้งหมด เมืองสงขลาในศก ๑๑๕ ได้
เงิน ๙๖๗๔ บาท ๒๘ อัฐ ศก ๑๑๖ ได้เงิน ๒๑๑๒๖
บาท ๔๔ อัฐ ได้มากกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๑๑๔๕๒ บาท ๑๖
อัฐ

ส่วนเมืองพัทลุงศก ๑๑๕ เก็บได้เงิน ๗๒๐๘ บาท
๓๐ อัฐ ศก ๑๑๖ ได้เงิน ๑๗๓๕๒ บาท ๑๖ อัฐ เงิน
ขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๑๐๑๔๓ บาท ๕๐ อัฐ รวม ๒ เมือง
ในศก ๑๑๕ เก็บเงินได้ ๑๖๘๘๒ บาท ๕๘ อัฐ ศก ๑๑๖
ได้เงิน ๓๘๔๗๘ บาท ๖๐ อัฐ ขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน
๒๑๕๙๖ บาท ๒ อัฐ

เงินปีจีน

เงินปีจีนจำนวนศก ๑๑๖ ที่โปรดเกล้า ๆ มีท้อง
ตราออกมาให้เก็บนั้น รวมทั้งมณฑลเก็บได้เงินเมืองนคร-
ศรีธรรมราช รวมทั้งเงินค่าแรงเงินค่าธรรมเนียมจีน แลค่า
จับเงินไม่มาผูกปีได้เงิน ๘๙๐๕ บาท ๘ อัฐ ส่วนเมืองสงขลา
แลเมืองพัทลุงก็คงที่เสมออยู่

ค่าทำเรือจ้าง เมืองสงขลา

ค่าทำเรือจ้างเมืองสงขลาปี ๑๑๖ ให้มีผู้ผูกไปเป็น
เงิน ๑๖๐๐ บาท เงินรายนี้ได้รับพระบรมราชานุญาตไว้
สำหรับเป็นเงินบำรุงเมือง กับรายค่าเช่าตลาดอีกรายหนึ่ง

เงินค่านาเมือง

เงินค่านาเมืองนครศรีธรรมราช แต่เดิมโปรดเกล้า ๆ
นครศรีธรรมราช ตั้งข้าหลวงเสนาออกมาเก็บ คิดดูแต่ศก ๑๐๗ ถึง ๑๑๑
กับโปรดเกล้า ๆ ให้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นเสนาในศก ๑๑๒

ศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ แสตมป์เบิกจากกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งเงิน
เพียง ๖๐๐ ชั่ง เก็บเงินได้ปีหนึ่งเงินเพียง ๓๐๐ ชั่ง ๔๐๐
ชั่งเท่านั้น การเสนาเมืองนครศรีธรรมราชค้างมาทุก ๆ จา
นวน แล้วไม่ได้สักจำนวนเลย แลที่เก็บยังไม่เสร็จในเวลา
นี้ คือศก ๑๑๒ ศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ กับศกที่เหนือขึ้นไป
แต่ศก ๑๑๑ จนถึงปีมะแมเบญจศกนั้น ข้าหลวงเสนาเก็บ
ไม่เสร็จมอบไปเสร็จไว้ต่อพระศิริธรรมบริรักษ์ปลัดเมื่อยังไม่
ถึงแก่กรรมซึ่งเป็นผู้รักษาเมือง ให้จัดการเก็บเงินได้บ้างยัง
ค้างอยู่บ้าง กรณภายหลังพระศิริธรรมบริรักษ์ถึงแก่กรรมลง
เงินค่านายังกค้างอยู่มาก ข้าหลวงเทศาภิบาลได้มีคำสั่งให้
พระยาศิริธรรมราชพร้อมด้วยหลวงระงับประจันตคาม
ข้าหลวงผู้ช่วยไปตรวจเงินรายนี้ตามรายค้าง ได้ตัวเงินบ้าง
เป็นแสตมป์บ้าง เงินยังขาด ๓๐๐ ชั่งเศษ ได้ยึดทรัพย์สมบัติ
พระศิริธรรมบริรักษ์ปลัดไว้แล้ว แลการเก็บเงินค่านาศก
๑๑๒ ศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ นี้ ที่เก็บได้น้อยแลยังไม่สำเร็จ
ลงได้ เพราะเหตุที่เสนากรมการตัดฉ้อเนื่อนา แลปีคับ
พระราชทรัพย์ไว้ ได้ตั้งกรมการชำระได้จำนวนเงินขึ้นอีก
๖๐๐ ชั่งเศษ

แต่เงินค่านาจำนวนศก ๑๑๔ ซึ่งนับว่าเป็นส่วนผล
ประโยชน์รายได้ในศก ๑๑๕ นั้น เงินที่ส่งกรุงเทพ ฯ แล
ส่งคลังมณฑลแล้ว ๔๐๕๐๗ บาทเท่านั้น ยังไม่สำเร็จแลไม่
ทราบต่อไปว่าจะเป็นเงินสักเท่าใด กำลังเร่งบาญชีพระยาศรี

ธรรมราชเสนาอยู่จำนวนศก ๑๑๕ ที่เก็บได้จำนวนศก ๑๑๖
 แลนับเปนรายได้ในศก ๑๑๖ นั้น ได้มอบให้กรมการอำเภอ
 เก็บๆ เงินที่จะได้ทั้งสิ้นซึ่งรัฐบาลชี้แนะแล้ว ๘๐๐ ชั่งเศษ เงิน
 ที่ขึ้นกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๒๓๔๔๓ บาท เงินที่จะต้องจ่าย
 ทั้งสิ้นในการที่จะเก็บเงินค่านา ๕๐ ชั่ง หรือร้อยละหกกับ
 หนึ่งในสี่ เงินยังจ่ายน้อยกว่าที่เคยพระราชทานร้อยละ ๑๒
 เงิน ๓๖๘๐ บาท เงินที่เก็บได้ไว้แล้วเงิน ๖๓๓๘๑ บาท
 ที่เก็บเสร็จแล้ว ๖ อำเภอ ยังเก็บไม่เสร็จอีก ๓ อำเภอ คือ
 อำเภอดวาง ลำพูน ท่งสง แต่ยังมีเล็กน้อย จำนวนศก ๑๑๕
 ที่เก็บเงินได้แต่เพียง ๘๐๐ ชั่งเศษนี้ เปนตัวเข้าในศก ๑๑๕
 เสีย ถ้าจำนวนศก ๑๑๖ ซึ่งกำลังลงมือเก็บในศก ๑๑๗ นี้
 จะได้เงินทั้งสิ้นไม่ต่ำกว่า ๑๐๐๐ ชั่ง

การเสนาเมือง
 สงขลา

การเสนาเมืองสงขลาศกเก่า ๆ ก็เปนการยุ่งเหยิง
 ยากที่จะสรรสร้างให้ได้บาญชีแลตัวเงินถูกต้องตรงตามความ
 ที่เปนจริงได้ เพียงที่ได้เรียกเงินค่านาแลค่าตราของศกเก่าๆ
 ไว้ได้แล้ว ๒๔๒๘๖ บาท ๒๐ $\frac{๑}{๒}$

การเสนาเมือง
 พัทลุง

เมืองพัทลุงก็เช่นเดียวกัน แต่เมื่อตรวจดูตามจำนวน
 เงินที่เก็บอยู่แต่ก่อน เมืองสงขลาอยู่ใน ๒๕๐ ชั่ง ที่เก็บ
 ในเวลานี้ได้ถึงเกือบ ๖๐๐ ชั่ง เมืองพัทลุงเคยเก็บได้อยู่
 แต่ก่อน ๑๕๐ ชั่ง เก็บในเวลานี้ได้เกือบ ๔๐๐ ชั่ง แล
 ถึงในการที่ให้กรมการอำเภอเก็บอยู่ชั้นใหม่ๆ นี้ ก็ยังเป็น

การช้อยู่ด้วยตัวนำแลใบเสร็จไม่ค่อยจะทันใช้ เวลาที่ขาดมือลงกว่าจะส่งกันได้เป็นการซ้ำเสียเวลามาก

เรื่องหนังสือพิมพ์ต่างๆ เป็นต้นว่าตัวรูปพรรณโค กระบือ ตัวภาษี หนังสือสัญญาต่างๆ ในมณฑลนครศรีธรรมราชนี้ยังลำบากอยู่มาก เป็นเหตุด้วยเรือที่จะเดินไปมา ไม่มีกำหนดแน่นอนเมื่อมีเรือมณฑลแลมีเรือเมล์เดินเป็นกำหนดแล้ว การทั้งปวงจะได้เรียบขึ้นกว่าแต่ก่อน

รวมผลประโยชน์รายรับเมืองนครธรรมราชทั้งสิ้น
จำนวนศก ๑๑๕ เงิน ๓๔๕๗๕๕ บาท ๔ อัฐ ๖ ศก ๑๑๖
เงิน ๖๑๒๔๘๕ บาท ๕๖ อัฐ เงินได้รับศก ๑๑๖ มาก
กว่าศก ๑๑๕ เงิน ๒๖๗๑๕๐ บาท ๔๑ อัฐ ๖

รายจ่ายทั้งการจรรการประจำแลนอกงบประมาณศก
๑๑๔ เงิน ๘๔๔๕๕ บาท ๔๑ อัฐ ศก ๑๑๖ เงิน
๑๔๔๘๕๐ บาท ๔ อัฐ จ่ายมากกว่าศก ๑๑๕ เงิน ๑๑๐๓๘๔
บาท ๒๗ อัฐ เงินคงเหลือจ่าย ๔๑๘๑๒๕ บาท ๔๒ อัฐ
แจ้งอยู่ในบัญชีย่อหมายเลขที่ ๑๐ ที่ได้ติดมาในท้ายรายงาน
นี้แล้ว

การเก็บเงินผลประโยชน์ทั้งปวงในมณฑลนครศรี
ธรรมราชนี้ฟังจะได้เริ่มจัดในศก ๑๑๖ ยังไม่สู้จะเรียบร้อย ถ้า
จัดการลงระเบียบเงินคงจะขึ้นได้มากกว่านี้ แต่ถึงกระนั้นก็

เมื่อตรวจดูตามเวลาที่ได้ทำมา ก็นับว่าพนักงานทุกแขวงทุก
ตำบล ทุกหน้าที่ได้ทำการโดยเต็มกำลัง ควรได้รับความ
สรรเสริญอยู่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(เช่น) ข้าพระพุทธเจ้า *พระยาสุรสีห์*

ที่ ๑
บัญชีสำมะโนครัวเมืองนครศรีธรรมราช

ที่	นามแขวง	นามนายอำเภอ	ทำเมื่อปี	มีกำหนด	ผู้ใหญ่บ้าน	หมุ่บ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนราษฎร		รวม ราษฎรชายหญิง	จดหมายเหตุ
								ชาย	หญิง		
๑	อำเภอเมือง	หลวงระงับประจันตคาม	๓๐ ศก ๑๑๖	๓๐ ปี	๒๘๕ ปี	๔๖๑	๔๒๕๕	๒๑๑๒๒	๒๒๑๔๕	๔๓๒๖๗	
๒	,, เบียงค์	หลวงพิบูลย์สมบัติ	,,	๓๑ ,,	๓๗๐ ,,	๕๑๔	๖๗๕๕	๑๗๓๓๒	๑๗๓๕๓	๓๔๖๘๕	
๓	,, ร่อนพิบูลย์	ขุนเกษตร์พาหะนะ	,,	๑๐ ,,	๑๘๗ ,,	๒๙๑	๒๘๐๙	๗๐๒๒	๗๖๒๓	๑๔๖๔๕	
๔	,, กลาย	นายเจริญ	,,	๑๑ ,,	๑๔๕ ,,	๒๓๑	๒๑๔๐	๕๖๑๕	๗๔๒๕	๑๒๔๔๐	
๕	,, สีชล	นายบัวมหาดเล็ก	,,	๗ ,,	๑๐๒ ,,	๑๕๘	๑๓๐๐	๔๒๑๒	๕๒๒๓	๙๔๓๕	
๖	,, พังไกร	นายกำนมหาดเล็ก	,,	๑๘ ,,	๒๔๐ ,,	๔๗๕	๕๕๕	๑๒๓๑๕	๑๔๓๑๕	๒๖๖๓๐	
๗	,, ท่งสง	นายเที่ยง	,,	๒๒ ,,	๒๓๔ ,,	๔๒๑	๔๐๓	๑๒๓๑๕	๑๕๒๑๕	๒๕๔๒๘	
๘	,, นวาง	นายน้อย	,,	๘ ,,	๘๐ ,,	๑๓๑	๑๖๔	๕๐๐๒	๕๑๒๓	๑๐๑๒๕	
๙	,, ลำพูน	นายเมฆ	,,	๑๐ ,,	๙๕ ,,	๑๔๐				๒๐๐๐๐	เป็นแต่ประมาณเพราะยังทำไม่เสร็จ
				๑๔๗	๑๗๓๘	๒๘๒๒	๓๕๐			๑๔๖๘๕๕	

ที่ ๒
บัญชีสำมะโนครัวเมืองสงขลา

ที่	นามแขวง	นามนายอำเภอ	ทำเมื่อปี	มีกำนัน	ผู้ใหญ่บ้าน	หมู่บ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนราษฎร		รวม ราษฎรชายหญิง	หมายเหตุ
								ชาย	หญิง		
๑	อำเภอเมือง	ขุนประศาสน์อักษรพันธุ์	๒๙ ศก ๑๑๕	๓ คน	๑๙๗ คน	๒๕๗	๓๕๓๖	๔๗๙๔	๕๔๐๕	๑๐๑๙๙	
๒	,, ปละท่า	ขุนพรพิทักษ์	,,	๑๒ ,,	๑๒๗ ,,	๒๐๕	๙๙๓๒	๑๒๖๙๔	๑๑๙๓๗	๒๔๖๓๑	
๓	,, ฝ่ายเหนือ	นายโชติมหาเล็ก	,,	๑๓ ,,	๑๗๘ ,,	๓๔๔	๗๔๖๕	๑๔๒๘๗	๕๗๔๖	๒๔๐๓๓	
๔	,, เมืองจะนะ	ขุนศรีสารกรรม	,,	๑๐ ,,	๑๕๒ ,,	๓๐๒	๕๑๕๒	๙๕๖๘	๙๔๙๗	๑๙๐๖๕	
๕	,, เมืองเทพา	หลวงต่างใจ	,,	๑๒ ,,	๑๔๔ ,,	๒๕๙	๓๓๑๒	๕๒๐๐	๕๑๙๐	๑๐๓๙๐	
	รวม ๕			๕๐ คน	๗๙๘ คน	๑๓๖๗	๒๙๓๙๗	๔๖๕๔๓	๔๑๗๗๕	๘๘๓๑๘	

ที่ ๓
บัญชีสำมนครวัดเมืองพัมลุม

ที่	นามแขวง	นามนายอำเภอ	ทำเมื่อปี	มีกานัน	ผู้ใหญ่บ้าน	หม่อมบ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนคน		รวม ราษฎรชายหญิง	หมายเหตุ
								ชาย	หญิง		
๑	อำเภอเมือง	หลวงวิจารย์โกศลราชบุตร	ศก ๑๑๕	๑๗	๕๓	๑๔๘	๕๕๐๕	๕๔๑๐	๑๐๐๗๙	๑๕๔๘๙	
๒	,, ทักษิณ	หลวงเทพภักดี	,,	๑๒	๕๔	๑๔๗	๓๒๙๖	๕๑๘๖	๔๙๕๐	๑๐๑๓๗	
๓	,, อุตร	หลวงรองราชมนตรี	,,	๖	๒๖	๑๐๕	๓๐๙๕	๕๘๖๐	๕๕๐๗	๑๑๓๖๗	
	รวม ๓ แขวง			๓๕	๑๓๓	๔๐๐	๑๒๒๙๖	๒๐๔๕๖	๒๐๕๓๗	๔๐๙๙๓	

ที่ ๔
บัญชีสำนวนคร่วมณฑลนครศรีธรรมราช

ที่	นามเมือง	รายนายอำเภอ	ทำเมื่อปี	มีกำหนด	ผู้ใหญ่บ้าน	หมู่บ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนราษฎร		รวม ราษฎรชายหญิง	หมายเหตุ
								ชาย	หญิง		
๑	นครศรีธรรมราช	๙ นาย	๑๑๖	๑๔๗	๑๗๓๘	๒๘๒๒	๓๐๖๕๐			๑๙๖๙๕๕	
๒	สงขลา	๕ ,,	๑๑๕	๕๐	๗๙๘	๑๓๖๗	๒๙๓๙๗	๔๖๕๔๓	๔๑๗๗๕	๘๘๓๑๘	
๓	พัทลุง	๓ ,,	๑๑๕	๓๕	๑๓๓	๔๘๐	๑๒๒๙๖	๒๐๔๕๖	๒๐๕๓๗	๔๐๙๙๓	
	รวม ๓ เมือง	๑๗ นาย		๒๓๒	๒๖๖๙	๔๖๖๙	๗๒๓๔๓				

ที่ ๕ จำนวนสินค้าที่ราษฎรซื้อขายอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช ศก ๑๑๗

รายการ	จำนวนสินค้า	เงินทุน		หมายเหตุ
		บาท	อัฐ	
สินค้าที่ต้องพิกัดภาษีขาออก				
หนังโคกระบือ	๑๐๐๔ ผืน	๔๐๐๔		
หนังกวาง	๔๐๓ ,,	๒๐๐		
เกล็ดลิ้น	๑๑๘ ,,	๑๗๗		
เข้าเปลือก	๑๙๗๐ เกวียน	๘๘๖๕๐		
เข้าสาร	๖๒๐๖ ,,	๔๙๖๔๘๐		
สุกรเปน	๑๐๖๔๓ ตัว	๒๕๒๙๒๖		
สินค้าที่ต้องพิกัดภาษีภายใน				
ไก่เปนเป็จเปน	๑๑๖๘๘ ตัว	๑๔๙๖		
สุกรที่ได้ฆ่า	๒๓๖๒ ,,	๙๔๔๘		
โคกระบือที่ได้ฆ่า	๕๐ ,,	๑๕๓๐		
กุ้งแห้ง	๓๕๓๖ ชั่ง	๖๑๐		
ปูทะเล	๒๒๐๐๐ ตัว	๔๔๐		
ปูเค็ม	๕๓๔๒๑๕ ,,	๘๓๔	๔๕	
เยื่อเคย	๔๐๘ หาบ ๘ ชั่ง	๑๒๒๔		
ถั่วต่าง ๆ	๒๓๗ ถัง	๒๓๗		
ไขเนือหนัก	๔๘ หาบ	๒๗๒		
คราม	๔๘ หาบ ๕๓ ชั่ง	๑๘๒๐		
หวายต่าง ๆ	๓๐๘๑๕ เส้น	๓๐๘		
กระสอบ	๑๒๖๒๗๐ ลูก	๗๘๙๑	๑๔	
เสื่อกระจุก	๕๓๓๒๕ ลูก	๑๗๖๖๒	๓๒	
ไต้	๒๒๖๗๔๐ ถัง	๑๘๘๕		
นุ่น	๘ หาบ	๙๖		
มาตเรือโกลน	๗๙๔ ถัง	๒๓๘๒๐		
ฝ้ายหนัก	๕๒๑๙๐ ชั่ง	๗๘๒๗		
ยาเส้น	๒๐๙๐ หาบ ๕ ชั่ง	๔๑๘๑๐		
ทิบูก	๑๔๔๐ หาบ	๙๖๐๐๐		
รวมทั้งสิ้น เงิน		๑๐๕๗๖๔๗	๒๗	

ที่ ๖ จำนวนสินค้าที่ราษฎรซื้อขายในเมืองสงขลา ร.ศ. ๑๑๖

ชื่อภาษีอากร	จำนวนสินค้า	เงินทุน		หมายเหตุ
		บาท	อัฐ	
สินค้าที่ต้องพิกัดภาษีภายใน				
กุ่มปลาหอยต่าง ๆ	„	๖๔๕๐๑	—	
เบ้าไก่นก แลฟองต่าง ๆ	„	๖๕๕๑	—	
น้ำตาลตะโหนด	๕๖๘ หาบ	๑๕๖๓๓	—	
น้ำมันพร้าว	๓๐ „	๑๖๖๕	—	
เครื่องดินเผา	„	๖๑๘๓	—	
เหล็กรูปพรรณ	„	๙๔๕	—	
ตีบุกแลค่าตีตราตีบุก	๔๕๔ „	๒๖๑๕๖	—	
สุกรตาย	๑๒๘๕ ตัว	๑๒๘๕๐	—	
โคกระบือที่ฆ่ากิน	๑๖๙ „	๔๘๗๐	—	
อากรโรงเรือน	๖๙๖ ร้าน	๖๙๖	—	
สินค้าที่ต้องพิกัดภาษีขาออก				
เข้าเปลือก	๑๕๐๐ เกวียน	๖๐๐๐๐	—	
เข้าสาร	๑๕๓๐ „	๙๑๘๐๐	—	
สุกรเปนไปต่างเมือง	๓๒๐๐ „	๓๒๐๐๐	—	
เบ้าเสร็จขาออกต่าง ๆ	„	๒๔๐๓	—	
สินค้าที่ต้องพิกัดภาษีขาเข้า				
ภาษีร้อยละสาม	„	๑๗๕๔๐๐	—	
รวม เงิน		๖๑๕๐๖๒	—	

ที่ ๗ บัญชีจำนวนสิ่งของที่จ่ายเงินซื้อในการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ

รายชื่อของ	จำนวนของ	จำนวนเงินราคา		หมายเหตุ
		บาท	อัฐ	
ไม้เหลียม	๘๐๐๐ เหลียม	๘๐๐๐๐	—	
ปูนขาว	๓๐๐ เกวียน	๔๕๐๐	—	
อิฐ	๑๐๐๐ แผ่น	๗๕	—	
กระเบื้อง	๘๗๐๐๐๐ ,,	๕๐๗๕	—	
อิฐอย่างดี	๔๐๐๐ ,,	๑๒๐	—	
กระเบื้องหน้าวัว	๔๐๐๐ ,,	๓๓๓	๑๖	
น้ำรัก	๖ หาบ ๑ ขอน	๘๕๘	—	
กระจกประทับ	๑๕ หาบ	๕๗๕	—	
ติบูก	๗ ,,	๕๓๖	—	
ทองเหลืองแผ่น	๒๐ แผ่น	๓๓	๑๖	
เครื่องมือ	ต่างๆ	๖๖๖	๔๐	
ตะปู	๗๐ หาบ	๑๓๑๒	๘	
น้ำมันยาง	๑๐๐๐๐ กบอก	๕๘	๓๘	
น้ำตาลประสมปูน	๒๕๐ พเนียง	๒๕๐	—	
ทองคำเปลว	๑๐๐๐๐ แผ่น	๒๖๐๐	—	
ซื้อสิ่งของเบ้จเส้จแลค่าเลียง	—,—	๖๖๖๖๖	๔๐	
รวม		๑๖๓๖๕๙	๓๐	

อัตราเก็บเงินสรวัยเมืองสงขลา				หมายเหตุ
ชื่อคนซึ่งต้องเสียเงินสรวัย	จำนวนเงิน		คือเงิน	
	บาท	อัฐ		
ขุนหมื่นเรียกคนละ	๒	—	สรวัยแทนกระตาน	ยกให้ท่านละ ๑๐ คนอย่างเต็ม คือคนที่ไม่ได้อยู่ในกลางเรือน บิดามารดามีไร่นาสวน คนที่หักเป็นชราอันมีกำหนด อายุเพียง ๗๐ ปีเป็นประมาณ ให้หักลง คนที่ขึ้นสกรงานนั้นมีกำหนด อายุ ๑๘ ปีเป็นประมาณ ให้ บวกขึ้น
สมมีทาสเรียกคนละ	๒	—		
สมไม่มีทาสเรียกคนละ	๑	๒๔		
สมคอช้างเรียกคนละ	—	๕๖		
สมรักษาสวนเรียกคนละ	—	๕๖		
สมเปนทาสเรียกคนละ	—	๕๖		
พ่อม่ายมีทาสเรียกคนละ	๑	๑๖		
พ่อม่ายไม่มีทาสเรียกคนละ	—	๕๖		
แม่ม่ายไม่มีทาสเรียกคนละ	—	๕๖		
เลขรักษาท่านเรียกคนละ	๑	—		
แม่ม่ายมีทาสเรียกคนละ	๑	๒๔		
ชายโสดเรียกคนละ	—	๓๖		
ขุนหมื่นจีนเรียกคนละ	๕	—		
จีนมีครว้ไม่มีทาสเรียกคนละ	๔	๓๒		
จีนมีครว้มีทาสเรียกคนละ	๕	—		
จีนพ่อม่ายมีทาสเรียกคนละ	๔	—		
จีนเปนทาสเรียกคนละ	๑	๔๐		
จีนพ่อม่ายไม่มีทาสเรียกคนละ	๓	—		
แม่ม่ายเมียจีนมีทาสเรียกคนละ	๓	—		
จีนโสดตั้งแต่อายุ ๒๐ ปีขึ้นไปเรียกคนละ	๑	๔๐		
แม่ม่ายเมียจีนไม่มีทาสเรียกคนละ	๑	—		
จีนเปนทาสนอกเรือนเรียกคนละ	๑	—		
จีนเปนทาสในเรือนเรียกคนละ	—	๔๐		
ค่าเบี้ยเลี้ยงเรียงตัวคนละ	—	๘		

อัตราเก็บเงินสรวัยเมืองพลึง				หมายเหตุ
ชื่อคนซึ่งต้องเสียเงินสรวัย	จำนวนเงิน		คือเงิน	
	บาท	อัฐ		
ขุนหมื่นคนหนึ่งปีละ	๒	๒๖	สรวัยแทน กระทาน	คนที่หักเป็นชรา นั้น มีกำหนด อายุ ๗๐ ปีเป็นประมาณให้ หักลง
ขุนหมื่นคนหนึ่งมีทาสปีละ	๓	๑๖		
ไพร่ศักด์ิคนหนึ่งปีละ	๓	๑๖		
ไพร่ศักด์ิมีทาสคนหนึ่งปีละ	๔	๒		
ลูกหมื่นขึ้นคนหนึ่งปีละ	๔	๒๑		
ลูกหมื่นขึ้นมีทาสคนหนึ่งปีละ	๓	๑๖		
ไพร่เจเนจัดแลพราหมณ์ไม่มีบันเกาะสังข์ปีละ	๒	๒๑		
หญิงม่ายมีทาสคนหนึ่งปีละ	๑	๔๐		
หญิงม่ายลูกชายสกรจ้อยอยู่กลางเรือนคน ๑ ปีละ	๑	๒๖		
บุตรหลวงไม่ได้รับราชการคนหนึ่งปีละ	๒	๒๑		
บิดาชราไม่มีบุตรชายสกรจ้อยอยู่กลางเรือนคน ๑ ปีละ	๑	๔๐		
ทาสมีครว้อยู่กลางเรือนนายเงินคนหนึ่งปีละ	—	๔๕		
ขุนหมื่นเงินคนหนึ่งปีละ	๕	—		คนที่ขึ้นสกรจอนั้นมีกำหนด อายุ ๑๔ ปีเป็นประมาณ ให้ บวกขึ้น
จีนมีครวไม่มีทาสคนหนึ่งปีละ	๔	๓๒		
จีนมีครวมีทาสคนหนึ่งปีละ	๕	—		
จีนพ่อม่ายมีทาสคนหนึ่งปีละ	๔	—		
จีนเป็นทาสคนหนึ่งปีละ	๑	๔๐		
จีนพ่อม่ายไม่มีทาสคนหนึ่งปีละ	๓	—		
แม่ม่ายเมียจีนมีทาสคนหนึ่งปีละ	๓	—		
จีนโสทตั้งแต่อายุ ๒๐ ปีขึ้นไปคน ๑ ปีละ	๑	๔๐		
แม่ม่ายเมียจีนไม่มีทาสคน ๑ ปีละ	๑	—		
จีนเป็นทาสนอกเรือนคน ๑ ปีละ	๑	—		
จีนเป็นทาสในเรือนคน ๑ ปีละ	—	๔๐		
ค่าเบี้ยเลี้ยงเรียกเรียงตัวคนหนึ่งปีละ	—	๖		

ผลประโยชน์มณฑลนครศรีธรรมราชศก ๑๑๖ เทียบศก ๑๑๕

รายได้

รายจ่าย

ที่	นามเมือง	ศก ๑๑๕		ศก ๑๑๖		+มาก -น้อย		กว่าศก ๑๑๕	หมายเหตุ	ที่	นามเมือง	ศก ๑๑๕		ศก ๑๑๖		+มาก -น้อย		กว่าศก ๑๑๕	หมายเหตุ
		ป,	อ,	ป,	อ,							ป,	อ,	ป,	อ,				
๑	เมืองนครศรีธรรมราช	๑๒๗,๗๕๗	—	๒๔๐,๘๕๘	๐๗	+๑๑๓,๑๐๑	๐๗			๑	เมืองนครศรีธรรมราช	๑๐๘๗๕	๖๓๑	๘๓๗๗๖	๐๒๑	+๗๒๙๐๐	๐๓		
๒	เมืองสงขลา	๑๕๑,๘๘๘	๒๘๑	๒๓๕,๒๗๒	๓๙	+ ๘๓๓๘๔	๑๐๑			๒	เมืองสงขลา	๖๑,๒๔๔	๐๒๑	๘๕๕๗๐	๔๔๑	+ ๒๔๓๒๖	๔๒		
๓	เมืองพัทลุง	๕๔,๐๙๓	๑๖	๗๑,๔๑๖	๓๓	+ ๑๗๓๒๓	๑๗			๓	เมืองพัทลุง	๑๒๓๓๕	๓๙	๒๕๔๙๓	๒๑	+ ๑๓๑๕๗	๔๖		
	รวม ๓ เมืองเงิน	๓๓๓๗๓๘	๔๔๑	๕๔๗,๕๔๗	๑๕	+๒๑๓๘๐๘	๓๔				รวม ๓ เมืองเงิน	๘๔๔๕๕	๔๑	๑๙๔๘๔๐	๐๔	๑๑๐๓๘๔	๒๗	กิ่งเหลือ	
																		แปนเงิน	
๔	รับเงินค้ำศกเก่า เมืองนคร	---	—	๓๘๘๙๑	—	+ ๓๘๘๙๑	—											๔๑๘๑๔๕	
๕	รับเงินค้ำศกเก่า เมืองสงขลา	๑๒,๐๕๖	๒๔	๒๔,๖๘๔	๕๕	+ ๑๒๖๒๘	๓๑											๔๒ อัฐ	
๖	รับเงินค้ำศกเก่า เมืองพัทลุง	---	—	+ ๑๘๖๒	๔๐	+ ๑๘๖๒	๔๐												
	รวมรับไม่ประจำ ศก, ๓ เมือง	๑๒,๐๕๖	๒๔	๖๕๔๓๘	๓๑	+ ๕๓๓๘๒	๗๑												
	รวมได้รับประจำ ศก, แลไม่ประจำ	๓๔๕๗๘๕	๔๑	๖๑๒๘๘๕	๕๖	+๒๖๗๑๙๐	๔๑												

๒. การตั้งตำแหน่งข้าราชการ

ที่ ๑๓/๑๙๐๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๐ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๖

ทูล พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวชิโนดม^(๑) ราชเลขาณูการ
ขอได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินต่างพระองค์^(๒) ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

๑. ด้วยพระยาสุโขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรม-
ราชแจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า ข้าหลวงรองในมณฑลนครศรีธรรมราชยังไม่พอ
แก้ตำแหน่ง ขอรับพระราชทานหลวงชะนานุกลกิจกระทรวงเกษตราธิการ
คน ๑ ขุนประสารอักษรพรรณ กรมศึกษาธิการคน ๑ ออกไปเป็นข้าหลวง
รอง รับราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช ข้าราชการทั้ง ๒ นายนี้ ไม่มี
หน้าที่และตำแหน่งรับพระราชทานเงินเดือนในกระทรวงหนึ่งกระทรวงใด
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่มีที่ขัดขวางอันใด ขอรับพระราชทานหลวงชะนานุกลกิจ
และขุนประสารอักษรพรรณออกไปรับราชการในมณฑลนครศรีธรรมราชต่อไป

๒. ตำแหน่งปลัดเมืองสงขลาว่างอยู่ พระยาสุโขมนัยวินิตหารือต่อ
ข้าพระพุทธเจ้าว่า จะควรให้พระอนันตสมบัติรับราชการในตำแหน่งปลัดหรือ
ฉันทา ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ไกร่กรวญดู เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระอนันต-
สมบัติเป็นกรมการผู้ใหญ่ก็จริง แต่เป็นน้องพระยาวิเชียรคีรี ราชการที่ได้
ปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณมาแต่ก่อน ก็มีความที่เรียบร้อยดีบ้าง แตกร้าวต่อ
กันบ้าง ข้าพระพุทธเจ้าไม่วางใจว่า พระอนันตสมบัติจะรับราชการในตำแหน่ง
ปลัดเมืองสงขลาได้เรียบร้อย เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าจะเลื่อนขึ้นไปรับราชการ

(๑) พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิตติบดิน

(๒) สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ในตำแหน่งที่สูงต่อไปในตอนนี้ ควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระ-
อนันตสมบัติย้ายไปรับราชการในเมืองอื่น แต่ปลัดเมืองสงขลาเห็นด้วย
เกล้าฯ ว่าควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการในกรุงออกไปสนอง
พระเดชพระคุณเห็นการจะเรียบร้อยดีกว่า และผู้ซึ่งสมควรจะสนองพระเดช-
พระคุณในตำแหน่งปลัดเมืองสงขลาได้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าปฎุภาษากับพระยา-
สุขมนัยวินิต เห็นด้วยเกล้าฯ พร้อมกันว่า หลวงศิริสมบัติกระทรวงพระคลัง
พอจะสนองพระเดชพระคุณได้ ได้หารือต่อหม่อมเจ้าอลังการ ก็ไม่มีความเห็น
เป็นที่ขัดข้องอันใด ขอรับพระราชทานหลวงศิริสมบัติออกไปรับราชการใน
ตำแหน่งปลัดเมืองสงขลาต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขอกระ

ที่ ๖๑/๑๒๗๖๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๖ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ทูล พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒนโคม ราชเลขานุการ ขอ
ได้นำความกราบบังคมทูล สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราช-
การแผ่นดินต่างพระองค์ ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าระพีพัฒน์-
ศักดิ์ สภานายก ข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมือง เห็นด้วยเกล้า ๆ
พร้อมกันว่า เวลานี้สมควรจะลงมือจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมืองมณฑลนคร
ศรีธรรมราชอีกมณฑล ๑ ถ้าชอบด้วยกระแสพระราชดำริห์แล้ว ข้าพระพุทธ
เจ้าขอรับพระราชทานพระราชนุญาตมีสารตราส่งออกไปยังพระยาสุขุมนัยวินิต
ข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งเป็นข้าหลวงพิเศษโดยพระราชบัญญัติตามตำแหน่ง
แล้วข้าพระพุทธเจ้าจะได้เลือกพระยาศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรี
ธรรมราชเป็นข้าหลวงพิเศษตามพระราชบัญญัติอีกคนหนึ่ง การจะควรประ-
การไต่แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ร่าง

ที่ ๕๐/๓๘๐

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๓ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๖

ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถวายลายพระหัตถ์ที่ ๖๑/๑๒๗๖๔ ลงวันที่ ๒๖ เดือนก่อน ว่าได้ทรงหาฤๅสนายกข้าหลวงพิเศษจัดการหัวเมืองเห็นว่าเวลานี้ควรจะลงมือจัดการศาลยุติธรรมในมณฑลนครศรีธรรมราชอีกมณฑลหนึ่ง ถ้าหม่อมฉันเห็นชอบด้วยแล้ว จะได้มีตราส่งข้าหลวงมณฑลนั้นซึ่งเป็นข้าหลวงพิเศษโดยพระราชบัญญัติ และได้ทรงเลือกพระยาศรีธรรมราชเป็นข้าหลวงพิเศษอีกนายหนึ่งนั้น หม่อมฉันเห็นชอบแล้ว ให้นำตราไปเถิด

ร่างพระราชหัตถเลขา สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถึง
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หงษ กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงยุติธรรม (ร. ๕ ข. ๘/๗)

ที่ ๖๒/๑๒๗๗๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๖ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ทูล พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวรมโนดม ราชเลขานุการ
ขอได้นำความกราบบังคมทูล สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูล ขอรับพระราชทานพระราชา
อนุญาตให้ข้าหลวงพิเศษลงมือจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมืองมณฑลนครศรี
ธรรมราช ความแจ้งอยู่ในจดหมายที่ ๖๑/๑๒๗๖๕ ลงวันที่ ๒๖ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๑๖ นั้นแล้ว แลบัดนี้พระยาสุขุมนัยวินิตข้าหลวงเทศาภิบาล ได้ส่ง
พระพิทักษ์เทพธานี^(๑) ข้าหลวงยุติธรรมเข้ามาศึกษาวิธีพิจารณาอย่างใหม่ ข้า
พระพุทธเจ้าได้ปรึกษาพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดี
กระทรวงยุติธรรม เห็นด้วยเกล้า ๆ พร้อมกันว่า พระพิทักษ์เทพธานีมีความ
สามารถพอจะเป็นผู้พิพากษาศาลมณฑลได้

เพราะฉะนั้นสมควรจะจัดตั้งศาลมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้นได้ตามพระ-
ธรรมนูญศาลหัวเมือง ถ้าขอบด้วยพระราชดำริห์แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอรับ
พระราชทานพระราชาอนุญาตมีสารตรา และประกาศตั้งศาลมณฑลนครศรี
ธรรมราช อย่างเดียวกับที่โปรดเกล้า ๆ ให้จัดตั้งศาลมณฑลนครราชสีมาขึ้น

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า *ตัง ๒๖ กรกฎาคม*

(๑) พระพิทักษ์เทพธานี (ชุ่ม อรรถจินดา)

ทชช กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงยุติธรรม (ร. ๕ ข. ๘/๗)

ร่าง

๑
ที่ ๕๑/๓๘๑

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๓ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๖๖

ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถวายได้รับลายพระหัตถ์ที่ ๖๒/๑๒๗๗๐ ลงวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ว่าด้วยเรื่องจัดการศาลมณฑลนครศรีธรรมราช เห็นว่า พระพิทักษ์เทพธานีข้าหลวงยุติธรรมมณฑลนครศรีธรรมราชซึ่งเข้ามาศึกษาวิธีพิจารณาอย่างใหม่ มีความสามารถพอจะเป็นผู้พิพากษาศาลมณฑลได้ สมควร จะตั้งศาลมณฑลขึ้นได้ตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ถ้าหม่อมฉันเห็นด้วย ตามพระดำรินั้นแล้ว ขออนุญาตมีตราแลประกาศตั้งศาลมณฑลนี้อย่างเดียวกับ ศาลมณฑลนครราชสีมา หม่อมฉันเห็นชอบด้วยแล้ว ให้ทรงมีตราแลประกาศ ตั้งขึ้นเถิด

ร่างพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถึง
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงยุติธรรม (ร.๕ ย. ๘/๗)

ที่ ๓๖/๕๓๕๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๒ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ลอมงธุลีพระบาท

ด้วยในเวลานี้มณฑลนครศรีธรรมราชมีข้าราชการรับราชการน้อยตัว
ไม่เพียงพอยังเป็นการบกพร่องอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษาหารือพร้อมด้วย
พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พระยศภักดี ยกรบัตร์ พระอาณาจักร
บริบาล^(๑) ผู้ช่วยราชการเมืองภูเก็ต ๒ นายนี้ พอจะไปรับราชการสนองพระ-
เดชพระคุณในมณฑลนครศรีธรรมราชได้ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอรับ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตโปรดเกล้าฯ ให้พระยศภักดี พระอาณาจักร
บริบาล ไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณในมณฑลนครศรีธรรมราชต่อไป
การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า *ด.จ. ๒๖ ๖๖๖๖๖๖* ขอกระ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(๑) พระอาณาจักรบริบาล (อัน)

శ్రీ పద్మావతి

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

[illegible]

หนังสือ กรม ราชเลขา นุการ
ทนายเอกที่ ๑๑๓/๑ พจนานุกรม
สืบกรมราชเลขา
.....
ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
ได้รับไว้แล้ว
แต่ วันที่ ๑๓/๕
วันที่, ๑๓/๕

ที่ ๑๖/๑๔๓๖

กระทรวงยุติธรรม

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบ

ด้วยขุนระจิตวรณวิมลในกรมราชเลขานุการได้มาศึกษาเรียนกฎหมาย สอบไล่ได้ชั้นที่ ๒ พอจะรับราชการเป็นผู้พิพากษาได้ แลทั้งพระยาสุขุมณัณวินิต ก็มีใบบอกขอผู้พิพากษาออกไปรับราชการมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย ถ้าไม่เป็นการขัดข้องแก่ราชการแล้ว เกล้าฯ ขอรับประทานขุนระจิตวรณวิมลออกไปรับราชการในตำแหน่งผู้พิพากษาศาลมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

รพีพัฒน์ศักดิ์

ที่ ๑๘/๖๓๔

พระที่นั่งจักรีกรมมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ทูลพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์

หม่อมฉันได้รับหนังสือท่าน ที่ ๑๖/๑๔๓๖ ลงวันที่ ๑๖ เดือนนี้ ขอ ขุนระจิตวรณวิมลไปรับราชการในตำแหน่งผู้พิพากษามณฑลนครศรีธรรมราชนั้นแล้ว ไม่มีข้อขัดขวางอันใดเป็นการตกลงตามพระประสงค์

ร่างพระราชหัตถเลขา สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถึง เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงยุติธรรม (ร. ๕ ย. ๘/๒๐)

ที่ ๓๐๖๖๒

แผนกโยธา เรื่องตั้งข้าหลวงโยธา เสนอที่ประชุมเทศบาลนคร ๑๑๕

ศาลาว่าการมณฑลนครศรีธรรมราช

วันที่ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุหมณย์วินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ทรงทราบ

๑. ด้วยการจัดราชการตามหัวเมืองมณฑลซึ่งได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองกรมการสนองพระเดช
พระคุณอยู่ในเวลานี้ ส่วนบันไดขั้นแรกคือ ปรามปรามโจรผู้ร้าย ตั้งนายอำเภอ
กำหนดผู้ใหญ่บ้านเลขาธิการศาลเป็นต้นนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อว่าได้สนอง
พระเดชพระคุณกันไปเกือบจะตลอดหมดทุกมณฑลแล้ว ราษฎรก็ค่อยได้ทำมา
หากินเป็นสุขขึ้นกว่าแต่ก่อน ถึงว่าจะผิดกันบ้างก็เป็นบางมณฑลเรียบมาก
บางมณฑลเรียบน้อยเท่านั้นนับว่าบันไดขั้นแรกนี้ได้ขึ้นตลอดด้วยกันหมดแล้ว

๒. ต่อไปจนถึงเวลาแล้วที่จะขึ้นบันไดขั้นที่ ๒ กล่าวคือหนุ่บำรุงการ
ค้าขายชุกคลองน้ำตัดถนนทำสะพาน เพื่อให้ลูกค้าพานิชได้สัญจรไปมาโดย
คล่องแคล่วแลให้การค้าขายเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามเวลาแลสมัย ก็แลการจับโจร
ผู้ร้ายเล็ดทั้งกำหนดผู้ใหญ่บ้านนั้นไม่ใช่วิชาช่างถ้าหมั่นศึกษาแลเอื้อเฟื้อให้มาก
สักหน่อยก็อาจสำเร็จตลอดไปได้ ถึงมาทว่าจะพลาดพลั้งไปบ้างแก้ไขใหม่ก็
ได้ไม่ต้องเสียเงินเสียเวลาเสียแรงเท่าใด

๓. แต่ข้างฝ่ายทำการชุกคลองน้ำทำสะพานแลทำถนนต่างๆ ฤๅทำการ
ก่อสร้างต่างๆ เหล่านี้ เป็นวิชาช่างต้องอาศัยการที่ได้เล่าเรียนชำนาญ
วัดกะให้ตัวอย่างแบบแผนจึงจะทำได้ ถึงจะหมั่นสักเท่าใดถ้าไม่ได้เรียนก็ทำไป

ไม่ตลอด แม้ขึ้นทำไปถ้าพลาดก็อาจจะเสียพระราชทรัพย์แลเสียแรงเพนอันมาก
ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยถูกมาหลายครั้งแล้ว มีการตัดถนนเพนตัน ต้องแก้กัน
บ่อย ๆ แต่หากเพนการเล็กน้อยจึงไม่ต้องเสียเวลาแลเสียแรงเท่าใดนัก

๔. เวลานี้มีการโยธาที่จะต้องทำโดยประณีตบรรจงแลเพนการเลื่อยค
ขึ้นทุกวันที่จะเอาทำกัน ไปอย่างตัดถนนหนทางสายเล็ก ๆ สั้น ๆ นั้นไม่ได้
เสียแล้ว

๕. เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่าทุก ๆ
มณฑลควรมีข้าหลวงโยธาเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งมีตำแหน่งยศแลเงินเดือน
เสมอข้าหลวงคลังแลข้าหลวงสรรพากรสำหรับจะได้ตรวจตราแลรับผิดชอบใน
การโยธาทั้งหลายไปเสียส่วนหนึ่ง

๖. ถ้าเมื่อทรงเห็นว่าตั้งขึ้นทุกมณฑลจะเพนการเปลื้องพระราชทรัพย์
มากเกินไปจะโปรดให้รวมกันเสียสองๆ สามมณฑลที่ใกล้ ๆ กันให้มีแต่คนหนึ่ง
เช่นนั้นก็ได้ เพราะเหตุว่าข้าหลวงโยธานี้ไม่จำเป็นต่องานประจำอยู่กับที่ว่าการ
คงจะต้องเที่ยวเดินตรวจตราอยู่เสมอ ๆ

ส่วนมณฑลชุมพรมณฑลนครศรีธรรมราชรวมทั้งมณฑลลพบุรีด้วย โดย
จะโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานให้สักคนเดียว ถ้าเพนคนที่คล่อง
แคล่วอยู่แล้วก็พอจะสนองพระเดชพระคุณได้ จะควรประการใดสุดแต่จะทรง
พระวินิจฉัย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ข้าหลวงเทศาภิบาล

ประทับตรามณฑลมาเป็นสำคัญ

ที่ ๑๔๕/๓๕๑๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๒ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

๑. ด้วยตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองใน
มณฑลนครศรีธรรมราชทุกวันนี้ ราชการในหน้าที่แลตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง
ยากแลกวดขันยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
พระยาศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราชและพระยาวิเชียรคีรี
ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาทั้ง ๒ นายนั้นก็ได้ตั้งใจรับราชการสนองพระเดช-
พระคุณโดยเต็มกำลัง แต่ตามการที่เป็นมาแล้ว พระยาศรีธรรมราชแลพระยา
วิเชียรคีรีขาดกำลังแลความสามารถ ที่จะรับราชการให้เต็มตามหน้าที่ผู้ว่าราชการ
เมืองไม่ไหวด้วยเหตุเป็นผู้มีความทุพพลภาพอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกพระยาศรีธรรมราชแล
พระยาวิเชียรคีรีเป็นจางวางกำกับราชการเมืองนครศรีธรรมราชแลเมืองสงขลา
ตามธรรมเนียมข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งจะรับราชการกวดขันต่อไปไม่ได้ แต่ข้าราชการ
ทั้ง ๒ นายนี้เป็นผู้ที่ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมานาน สมควรได้
รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเลี้ยงชีพด้วย จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระยาศรีธรรม
ราชควรได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญปีละ ๖,๐๐๐ บาท พระยาวิเชียรคีรี
ปีละ ๘,๐๐๐ บาท

๒. ส่วนผู้ที่จะรับราชการในตำแหน่งทั้ง ๒ นี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วย
เกล้าฯ ว่าพระยาชลบุรานุรักษ์^(๑) ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ไปศึกษาวิธีการปกครอง

(๑) พระยาชลบุรานุรักษ์ (เจริญ) ต่อมาเป็นพระยาศรีธรรมสุกราช

อยู่ในมณฑลพิษณุโลกเวลานั้นนาย ๑ กับพระยาสุนทรทวารวรุกิจ^(๑)ข้าหลวง
ประจำเมืองกลันตันนาย ๑ รวม ๒ นาย เป็นผู้มีความสามารถ
สมควรจะรับราชการเมืองได้ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระ-
ราชานุญาตย้ายพระยาชลบุรานุรักษ์ เป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรม-
ราช มีหน้าที่ช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลในส่วนราชการมณฑล แล้วว่าราชการเมือง
สงขลาด้วยตามอย่างปลัดเทศาภิบาลทั้งปวง กับขอรับพระราชทานย้ายพระยา
สุนทรทวารวรุกิจ ข้าหลวงประจำเมืองกลันตัน มารับราชการในตำแหน่งผู้ว่า
ราชการเมืองนครศรีธรรมราชสืบไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(๑) พระยาสุนทรทวารวรุกิจ (หมี่) ต่อมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองตรัง

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ก. ๑๔/๑๒๔)

(ร่าง)(๑)

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๐

ถึง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ท้าวได้รับจดหมายเธอที่ ๑๔๕/๗๕๑๗ ลงวันที่ ๒๒ เดือนนี้ว่า พระยาศรีธรรมราชแลพระยาวิเชียรคีรี ทั้ง ๒ คนนี้ก็ได้อุสหาตั้งใจทำการโดยเต็มที่ กำลัง แต่ความสามารถไปไม่ไหว เธอเห็นควรจะยกขึ้นเป็นพระยาจางวางกำกับเมืองเสียทั้ง ๒ คน แต่จะขอให้ได้รับเบี้ยบำนาญ พระยาศรีธรรมราชปีละ ๖๐๐๐ บาท พระยาวิเชียรคีรีปีละ ๘๐๐๐ บาท ส่วนหน้าที่ผู้ที่รับราชการในตำแหน่งทั้ง ๒ นั้น จะย้ายพระยาชลบุรานุรักษ์ไปเป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชแลเป็นผู้ว่าราชการเมืองสงขลาด้วย ย้ายพระยาสุนทรราชวงศาภิรมย์มารับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราชนั้นได้ทราบแล้ว อนุญาตให้จัดตามที่คิดแก้ไขเปลี่ยนแปลงมานั้นแล้ว

(ร่าง)(๒)

พระที่นั่งจักรีกรมปราสาท

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๐

ถึง กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

ด้วยกรมหลวงดำรงราชานุภาพ จดหมายมาว่า พระยาศรีธรรมราช
พระยาวิเชียรคีรีทั้ง ๒ คน เป็นผู้ขาดกำลังแลความสามารถไม่พอที่จะทำราชการ
ให้เต็มตามหน้าที่ได้ ขอยกขึ้นเป็นพระยาจางวางทั้ง ๒ คน ขอให้พระยาศรีธรรม
ราชได้รับเบี้ยบำนาญปีละ ๖๐๐๐ บาท พระยาวิเชียรคีรีปีละ ๘๐๐๐ บาท
ได้อนุญาตไปแล้ว ให้เธอตั้งเบี้ยบำนาญให้ตามนั้นเถิด

(๒) ร่างพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระ
คลังมหาสมบัติ

ที่ ๑๒๕๕/๑๒๕๐๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๐

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาการ ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับใบบอกพระยาสุโขมณัฏวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๓๗/๓, ๑๕๕๑๑ ลงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๐ ทบสารตรา เรื่องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยาวิเชียรคีรีขึ้นเป็น จางวางกำกับราชการเมืองสงขลา แลทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทาน เบี้ยบำนาญแก่พระยาวิเชียรคีรีปีละ ๘๐๐๐ ว่าได้ชี้แจงให้พระยาวิเชียรคีรี ทราบความตามสารตราซึ่งโปรดเกล้าฯ ออกไปนั้นแล้ว แลว่าในส่วนตัวพระยา วิเชียรคีรี ถึงแม้ว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นจางวางแล้ว พระยาวิเชียรคีรี ยังมีความเต็มใจจะช่วยราชการกับพระยาสุโขมณัฏวินิตอยู่เสมอ พระยาสุโขมณัฏ วินิต เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ซึ่งพระยาวิเชียรคีรียังมีความเอื้อเฟื้อต่อราชการทั้งนี้ เป็นการสมควรอย่างยิ่ง มีข้อความในใบบอกดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี พระบาท

การมีควรแล้วแต่จะโปรด

๑๓ ๒๖ ๒๗/๑๒๗

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๓. ราชการทั่วไป: การจัดแบ่งท้องที่ปกครอง
การโจรผู้ร้ายและการศาล
ผลประโยชน์แผ่นดิน

เรื่อง จักรการเมืองพัทลุง

ที่ ๘๓๓/๒๔๑๘๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๗ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาณูการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับรายงานพระยาสุขุม แต้ยังเป็นพระวิจิตรวรสาสน์
ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ฉบับหนึ่งมีความ
เห็นในการที่ได้จักรการเมืองพัทลุงรวมใจความ ๑๐ ข้อ แลเกล้าฯ ได้มี
ตราตอบไปยังพระวิจิตรวรสาสน์ฉบับหนึ่งตามความเห็นของเกล้าฯ ซึ่งได้
หมายไว้ในรายงานของพระวิจิตรวรสาสน์ ซึ่งได้คัดสำเนาสอดซองถวายมา
พร้อมกับหนังสือนี้แล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

การมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

กมฺ ๘๖ ๖๖๖๖๖๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(สำเนา)

ความเห็น

ความในรายงาน

รายการที่ได้จัดไปแล้วในเมืองพัทลุงและกำลังจัดอยู่ในเวลานี้

ชอบ

๑. ให้พระพิศาลสงครามข้าหลวงผู้ช่วยไปประจำอยู่ในเมืองพัทลุง และให้เป็นประธานในการสร้างความเก่าใหม่ กับได้มีคำสั่งให้เลิกค่าธรรมเนียมอย่างเก่า เรียกอย่างใหม่ให้ถูกต้องในเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ได้ชำระความไปแล้วทั้งเก่าใหม่ ๕๕ เรื่อง และได้ตัดสินคนที่ไม่ได้เป็นหนี้ทนาย แต่ที่ต้องกักขังใช้การงานอยู่ตามบ้านผู้มีอำนาจ หรือมีทรัพย์สินหลุดไป ๓๘ คน

ชอบ

๒. ได้ปลุกศาลใหม่ย้ายไปตรงหน้าวัดวังจนจะแล้ว พระยาอภัยบริรักษ์ ผู้สำเร็จราชการเมืองพัทลุงได้ปลุกเอง

ชอบ

๓. แต่ก่อนตรางมีถึง ๕ ตราง เทียนนี้ให้ยกเข้าเป็นตรางเดียว พระปลัดเป็นนายตราง ตัวตรางนั้น พระยาอภัยบริรักษ์กำลังปลุกอยู่

ชอบ

๔. แต่ก่อนมาในตรางใช้ชื่อแลคายาวจ่านักโทษ เทียนนี้ได้ให้เลิกเสียแล้ว ให้คงจำแต่โช่ตรวนตามธรรมเนียม

ชอบ

๕. เงินค่าธรรมเนียมได้เรียกอย่างศาลหัวเมือง ได้เงินรวมตั้งแต่ได้ลงมือชำระมา ๗๔๗ บาท

ความเห็น

ความในรายงาน

ให้จัดตามแบบปกครอง
ท้องที่ที่ส่งไปนั้น

ชอบแต่ต้องห้ามอย่าให้
ผู้ว่าราชการกรมการเล่น

ให้ใช้สุนทรนารายณ์จับ
โจรผู้ร้าย อย่างได้จัด
ในหัวเมืองชั้นใน

๒๔ อัฐ จะได้แบ่งกันตามผู้พิพากษาแลเสมียน
พนักงานในศาลตามสมควร

๖. การปกครองท้องที่ ที่พระยาอภัยบริ-
รักษ์ได้จัดไว้แล้ว คือ มีนายสิบนายร้อยและ
อำเภอคล้ายกับเมืองสงขลา ยังไม่มีกรมการนาย
แขวง

๗. ได้ห้ามบ่อนไก่ก่ดปลากัด ภายหลังได้
อนุญาตให้ตั้งแต่ให้มีกำหนดที่จะตั้งที่ไหน ให้มา
บอกข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการกรมการก่อน จะได้
แต่งคนออกตรวจตราโจรผู้ร้าย ไม่ยอมให้ตั้งเล่น
ตามชอบใจ

๘. ได้ทำคำถามให้พระยาอภัยบริรักษ์ตอบ
เป็นข้อ ๆ เรื่องผลประโยชน์ในบ้านเมือง และ
เรื่องราชการอื่น ๆ ตั้งแจ้งอยู่ในเรื่องเก็บเงินค่า
นานั้น

๙. ได้มีคำสั่งให้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา
เป็นที่เข้าใจว่าถ้าผู้ร้ายเมืองสงขลาหรือเมืองพัทลุง
จะทำร้ายในเมืองใดเมืองหนึ่ง ก็ให้อำเภอกำนัน
นายบ้านทั้งสองเมืองต่างเข้าไปจับตัวผู้ร้ายได้ทุก
แห่ง แต่ต้องอย่าขัดไว้ต่ออำเภอกำนันในเมืองที่
ไปจับ แล้วจึงมีหนังสือร้องเรียนมายังผู้ว่าราชการ

ความเห็น

ควรให้เปนไปตามความเห็นเดิมเสียหนึ่งก่อน ใน ร.ศ. ๑๑๖ และต่อไปได้ตกลงกับกระทรวงพระคลังแล้วว่าจะทำเปนราชาริปัตย์

ความในรายงาน

เมืองตันเหตุ เพื่อจะได้มีหนังสือไปขอตัวผู้ร้ายมาชำระเอาความจริงตามพระราชกำหนดกฎหมาย

๑๐. การภาษีเข้าขาออกที่เมืองพัทลุง เก็บอยู่ในเวลานี้เป็นการผิดพระราชบัญญัติและท้องตรา จะได้สั่งให้เลิกในเร็ว ๆ นี้ แต่ติดอยู่เรื่องหนึ่ง คือ เรื่องภาษีเข้าสาร ซึ่งกระทรวงพระคลังอนุญาตให้ผูกขาดออกมานั้น จะควรให้ห้ามเสียทีเดียวหรือประการใด สุดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ลงชื่อ (วิจิตรวรสาสน์)

ที่ ๘๓๔/๒๕๑๘๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๗ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับรายงานพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ฉบับหนึ่ง มีความเห็นในการที่จะจัด
ราชการในเมืองพัทลุง รวมใจความ ๘ ข้อ แลเกล้าฯ ได้มีตราตอบไปยัง
พระยาสุขุมนัยวินิตฉบับหนึ่ง ตามความเห็นของเกล้าฯ ซึ่งได้หมายไว้ในราย
งานของพระยาสุขุมนัยวินิต ซึ่งได้คัดสำเนาสอดซองถวายมาพร้อมด้วยหนังสือ
นี้แล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

กมฺ ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(สำเนา)

ความเห็น

ความในรายงาน

ความเห็นในการที่จะจัดราชการในเมือง
พัทลุง

อนุญาต

๑. ศาลควรจัดอย่างที่ได้จัดอยู่แล้วในเมือง
สงขลา คือ รวมเป็นศาลเดียว ชำระทั้งความแพ่ง
ความอาญา มีผู้พิพากษายกกระบัตรศาลและนัก
การตามสมควร

เงินเดือนผู้ว่าราชการเมือง
ควรจัดต่อ ร.ศ. ๑๑๖

๒. ขอรับพระราชทานตั้งเงินเดือนผู้ว่า
ราชการเมือง กรมการ ที่พอจะรับราชการได้ตาม
สมควรแล้วเก็บเงินผลประโยชน์เป็นแผ่นดินทั้ง
สิ้น พระวิจิตรวรสาสน์รับรองได้ว่าไม่ต้องออก
พระราชทรัพย์ที่เคยขึ้นพระคลังอยู่แล้ว

อนุญาต

๓. จะตั้งกรมการนายแขวงเป็น ๓ แขวง
สายกลาง สายทักษิณ สายอุดร กรมการนายแขวง
มีรองปลัดแขวงเสมียนผู้คุมพร้อม แต่ต้องตั้งเงิน
เดือนเหมือนที่ได้จัดอยู่แล้วในเมืองสงขลา

ควรจัดลดลง คงให้มีแต่
ภอกร

๔. เรื่องด่านทางบก และหนังสือเดินทาง
สำหรับคนจะออกจากเมืองยังเป็นการไม่เรียบร้อย
แลด่านก็มีถึง ๗๒ ด่าน นาย ๓๙ คน โพร ๓๖๔
คน เกินกว่าต้องการ เห็นได้ว่าคนเหล่านี้มี
สำหรับนายด่านที่อยู่กลางเมืองจะกันไว้ใช้ พระราช

ความเห็น

ความในรายงาน

ทรัพย์สินก็ขาด กล่าวคือ ต้องลดเงินค่าราชการส่วย
ทุก ๆ ปี นายใหญ่ที่อยู่กลางเมืองก็ถึง ๓ คน คือ
พระพลสงคราม หลวงจำ หลวงศรีเสนา ผลประ-
โยชน์ก็แบ่งกันไป ตำแหน่งนี้ก็เหมือนกัน

อนุญาตให้จัด

๕. ค่าธรรมเนียมในตราทุกวันนี้ ยังเป็น
การเหลือเกิน คือ นักโทษทุกคน จะต้องเสีย
เงินคนละ ๔ บาท ๒ สลึง แต่ครั้งจะส่งเลิกใน
เวลานี้ ก็ยังไม่ได้จัดการในเรื่องเลี้ยงดู จำเป็น
จะต้องให้เป็นไปอย่างเดิมก่อน จนกว่าจะได้ตกลง
อย่างหนึ่งอย่างใด แต่พระวิจิตรวรสาสน์เห็นว่า
เมื่อทำตราเสร็จแล้วจะรับจ้างเลี้ยงไม้ส่วนหนึ่ง
รับจ้างตำข้าวสารส่วนหนึ่ง พอจะได้เงินเป็นทุน
เลี้ยงนักโทษทำการโยธาในเมือง มีถนนหนทาง
แลคลองเป็นต้นส่วนหนึ่ง เพราะการโยธาในเมือง
พัทลุงไม่สู้จะมีมากเหมือนในเมืองสงขลา พอจะ
แยกย้ายรับจ้างได้บ้าง หรือไม่เช่นนั้นจะกำหนดโทษ
ส่งมาเมืองสงขลาก็ได้ เพราะตราเมืองสงขลา
ใหญ่กว่าตราเมืองพัทลุง

๖. การเก็บเงินรายเฉลี่ยในเมืองพัทลุง ผู้
ให้จัดให้นายแขวงเก็บ แต่
จ่ายให้ผู้ว่าราชการเมืองเท่า

กันเหมือนภาษีอากรคือ ผู้ถูกกันไปเป็น ๓ สาย ๆ
กลาง สายทักษิณ สายอุตร แล้วผู้ถูกไปตัดตอน

ความเห็น
ที่เคยอดี้ ที่เหลือนั้นเปน
หลวง

ติแล้ว

ความในรายงาน

ขายส่งไปอีกก็มี ปีหนึ่งคงมีกำไรอยู่ใน ๕๐ ชั่ง
แต่เรื่องนี้ถ้าพระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ว่าราชการ
เมืองแล้ว ก็ต้องเก็บเงินหลวงทั้งสิ้น

๗. การเสนาจะต้องตรวจตราโดยแข็งแรง
ควรให้กรมการนายแขวงเปนผู้รับผิดชอบในการ
เดินประเมินนาและเก็บเงินค่านา แต่ให้ไปเสียที่
แขวง ไม่ให้แต่งกองไปเก็บเหมือนอย่างที่เป็นมา
แล้ว ถ้าได้ตรวจตรากันแข็งแรงเช่นนี้แล้ว ค่านา
เมืองพัทลุงจะขึ้นอีก ๑๐๐ ชั่งเป็นอย่างน้อย
ถึงพวกกรมการในเมืองพัทลุงกว่าถ้าเก็บดีจะได้
มากขึ้นอีก

๘. ป่าไม้ในเมืองพัทลุงมีมาก ในเวลานี้
เจ้าเมืองกรมการหวงห้ามไว้ ถ้ามีผู้ไปตัด กิดเอา
แต่ค่าขวานที่ไปตัดเล่มละ ๑ เหรียญ ขวานเล่ม
นั้นจะตัดสักกี่ร้อยก็พันต้นก็ได้ แต่บางป่ากะเวลา
ให้ ถ้าใครจะเข้าไปตัดยอมให้ตัดเท่านั้นเดือน
แต่คงกิดเอาค่าขวานที่ตัดเล่มละ ๑ เหรียญ เหมือน
กันทั้งนี้

ควรมิควรแล้วแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ลงชื่อ (พระวิจิตรวรสาสน์)

(ร่าง)

ที่ ๑๑๓/๔๐๓

พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ท้ายได้รับหนังสือของท่านซึ่งนำส่งสำเนาความเห็นที่พระยาสุโขทัยวินิตกิจจัดการเมืองพัทลุง ลงวันที่ ๑๗ เดือนนี้ ทั้งสองฉบับๆ ที่ ๘๓๓/๒๒๑๘๐ ว่าได้จัดการไปแล้ว แลกำลังจัดอยู่ตามความเห็นนั้น ๑๐ ข้อ ฉบับที่ ๘๓๔/๒๒๑๘๓ ว่าได้ กิจจะจัดข้อราชการขึ้นต่อไปอีก ๘ ข้อ ท่านได้ตอบเห็นชอบแลอนุญาตกับได้ แกไขความเห็นไปให้จัดการตามที่หมายไว้ในสำเนารายงานนั้น ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว

โปรดเกล้าฯ ว่าตามความเห็นที่พระยาสุโขทัยวินิตกิจจัดขึ้น กับที่ท่านได้ตอบเห็นชอบแลแก้ไขข้อความตามที่อนุญาตไปให้จัดการนั้น เป็นการดีการชอบแล้ว

เรื่องจัดการเมืองนครศรีธรรมราช

ที่ ๑๒๐๘/๓๔๓๖๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับใบบอกพระยาสุหมณย์วินิจข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฉบับหนึ่งลงวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๕
ว่าด้วยได้ไปตรวจจัดการเมืองนครศรีธรรมราชมีบอกมาให้ทราบโดยสังเขป
ก่อน คือ

๑. ราชการที่ได้จัดไปแล้วนั้นคือได้ตั้งกรมการแขวง ๒ แขวงๆ กลาง
เมืองกับแขวงปากน้ำซึ่งเปนแขวงสำคัญในเมืองนครศรีธรรมราช ตัวกรม
การอำเภอกลางเมืองยังหาคนไม่ได้ พระยาสุหมณย์วินิจตั้งให้นายร้อยเอกนาย
เกตุขุนพิบูลย์สมบัติข้าหลวงผู้ช่วยทำการแทนนายอำเภอ นายจร นายสาตเปน
ปลัดอำเภอทำการพร้อมด้วยพนักงานเก่าๆ ได้ออกประกาศเสร็จแล้ว กำหนด
ทำการวันที่ ๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕ เวลานี้พวกกรมการอำเภอต่างคนต่าง
ประจำอยู่ที่ๆ แล้ว กำลังจัดตั้งนายบ้านที่ใกล้เคียงอยู่

๒. ที่อำเภอปากพนังพระยาสุหมณย์วินิจหาพระศิริธรรมบริรักษ์ปลัด
มาไว้ด้วย เพื่อจะได้ช่วยขุนพิบูลย์สมบัติจัดการพอให้เรียบร้อยแล้วจึงค่อย
กลับ ด้วยที่ปากพนังนั้นสำคัญมากเมืองนครศรีธรรมราชหัวใจอยู่ที่นั่น ผู้คน
มากคนสองฟากแม่น้ำอยู่ในหมีนเสศมีเรือทั้งจอดขายของมาก เที่ยวนี้อกำลัง
ต่อแพอยู่ก็มี นานไปถ้าบำรุงให้ติดังจะสนุกนัก พวกที่เคยไปข้างนพบากัน

ว่าเหมือนปากน้ำโพ เรือตะเภาที่เข้าออกอยู่ในปีละ ๓๐๐ เที้ยว ทุนที่ซื้อขาย อยู่ใน ๑๒๐๐๐๐ เหรียญ แต่เข้าสารที่ออกอยู่ในปีละ ๕๐๐๐ เกวียน

๓. รายการทั้งปวงในเมืองนครศรีธรรมราชกรมมาก พระยาศรีธรรมราชร้องว่าไม่มีคนใช้ ทั้งพระปลัดก็ไม่ถูกกัน ใช้ให้ทำอะไรก็หวัด ๆ ส่งมาให้การทั้งปวงพระยาศรีธรรมราชต้องทำเองหมด สังกะตฤพระยาศรีธรรมราชเป็นคนละเอียดลออที่สุด เพราะฉะนั้นการอะไรจึงไม่ค่อยแล้วอะไร ๆ รวมทำอยู่ที่หน้าบ้านทั้งนั้น ที่สุดแม้แต่ทำหนังสือสารกรมธรรม์ก็ทำอยู่ที่หน้าจวนไม่ใคร่จะวางใจคนอื่น ทั้งการกะตักก็ตรวจเองด้วยที่ไหนจะทำไปไหน ในเวลาเมื่อพระยาสุขุมนัยวินิจพักอยู่กลางคืนมาที่ทำเนียบปฤษาภักันด้วยเรื่องราชการทุกคืน

๔. คำสั่งหรือราชการอะไรที่จะจัดจะทำต้องเป็นหนังสือทั้งสิ้น บางทีส่งไปแล้วแต่ยังไม่สู้จะแจ่มแจ้ง มานั่งชี้แจงเป็นอย่างนั้นอย่างนี้แลขอต่อเติมต่าง ๆ จนถึงแก่จะให้พระยาสุขุมนัยวินิจร่างเป็นข้อบังคับว่าควรทำอย่างไรบ้าง แลควรจะปฏิบัติราชการฉันใด ความประสงค์จะให้ทำเป็นหนังสือว่าด้วยกิจราชาัษณาไศรยอย่างฝรั่งเรียกว่า ‘แอติเกต’ หรือ “โนตส์” พระยาสุขุมนัยวินิจจำเป็นตอบว่าได้ทราบข่าวว่าเรื่องนี้เสนาบดีกำลังร่างอยู่แล้ว รอคอยเมื่อส่งออกไปเถิด

๕. การกะตักค้างอยู่มากกว่า ๕๐๐ เรืองนักโทษ ๓๐๐ คน พระยาสุขุมนัยวินิจได้ตกลงกับพระยาศรีธรรมราชจะส่งข้าหลวงยุติธรรม ไปในเดือนธันวาคม เดือนมกราคมพระยาสุขุมนัยวินิจจะตามไป

๖. พระยาศรีธรรมราชได้ขอต่อพระยาสุขุมนัยวินิจอย่างหนึ่งว่า การอะไรที่จะจัดจะทำทั้งปวงขอให้พระยาสุขุมนัยวินิจเอนดูอย่าให้เร็วนัก กลับทีเดียวในทันที ซึ่งจะทำให้พระยาศรีธรรมราชได้ความอัปยศแก่ชาวเมืองนคร

ศรีธรรมราช ด้วยธรรมเนียมที่เป่นมาแล้วผิดกับเมืองอื่นมาก พระยาสุขุมนัย
 วินิจได้ตอบว่าที่ขเจงกัณ พระยาสุขุมนัยวินิจนิตินัก พระยาสุขุมนัยวินิจได้
 ตั้งใจอยู่เสมอที่จะระวังรักษาอำนาจของพระยาศรีธรรมราชตามทางที่ชอบ
 ที่ควรมีให้เสื่อมถอยได้เช่นจะส่งการอะไรต้องส่งแก่พระยาศรีธรรมราชทั้งสิ้น
 เว้นไว้ที่ได้ตกลงกันไว้แล้ว หรือเป็นการเร็วร้อน จำต้องทำไปในที่ที่
 พระยาศรีธรรมราชพูดขอร้องทั้งนี้ พระยาสุขุมนัยวินิจเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเพราะ
 มีความสคัญในเรื่องที่เกณฑ์พวกขุนหมื่นมาให้อยู่ในบ้านมาก กลัวว่าพระยา
 สุขุมนัยวินิจจะเขี่ยขุขึ้น พวกที่ถูกเกณฑ์พากันรอกอยฟังข่าวอยู่เหมือนกัน
 ถ้าขุขึ้นแล้วพระยาศรีธรรมราชไม่มีคนใช้ส่งเกตุคูเหมือนจะไม่ใคร่มีโทษ คน
 ที่ใช้ ๆ อยู่เป่นบุตรหมู่อยู่ด้วยอำนาจ ถ้ามีช่องเมื่อใดเป่นออกหมด แต่ใน
 เวลา^{นี้}คนยังกลัวมาก ที่สุดพวกที่มาหาพระยาสุขุมนัยวินิจ ถ้าเห็นพระยา-
 ศรีธรรมราชนั่งอยู่ด้วยเป่นต้องกลับ ที่จริงก็เป่นทุกเมืองถึงเมืองสงขลาเมือง
 พัทลุงเมื่อแรก ๆ ก็เป่นอย่างนี้

๗. เมื่อพระยาสุขุมนัยวินิจจะมาพระยาศรีธรรมราชมาส่งที่ทำเนียบ
 แล้วเลยมาถึงท่าเรือด้วย นำหีบถมมาให้ภรรยาพระยาสุขุมนัยวินิจหีบ ๑ หีบนั้น
 เป่นหีบขำรุดราคาอยู่ใน สัก๒๔ บาท พระยาศรีธรรมราชพูดกับภรรยาพระยา
 สุขุมนัยวินิจว่าการที่ให้หีบใบ^{นี้}มิได้มีเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่งให้โดยถานที่ชอบ
 พอรักใคร่กับพระยาไชยวิชิตบิดาตลับ แลพระพิทักษ์เทพธานี^{นี้}ตลับก็ได้เคย
 ชอบพอกันมา พระยาสุขุมนัยวินิจเห็นว่าเป่นของเล็กน้อยที่เมืองสงขลาพระยา
 วิเชียรศิริก็ได้เคยให้ตลับงาตลับ ๑ ก็ได้รับไว้ ครั้นจะตั้งเคียดเกินไ้ก็จะ
 เป่นที่สคัญสะท้อน หรือสงไสยไปต่างต่างราชการข้างน่ายังจะต้องจัดทำอีกมาก
 พอว่าทางสามัคคีจะยี้ดยีตออกไปสักหน่อย

๘. พระยาสุขุมนัยวินิจมีความวิตกเป็นที่สุด ถึงว่าในเวลานี้ยังเรียบร้อยที่อยู่ก็จริงแต่เห็นมีช่องทางซึ่งจะเกิดแตกสามัคคีมีอยู่รอบข้าง ถ้าจะให้ผลประโยชน์ต่อราชการต้องเป็นที่ขัดใจผู้ว่าราชการเมือง ถ้าจะอลุ่มอล่วยกันไปก็เสียราชการ เพราะฉะนั้นพระยาสุขุมนัยวินิจขอพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่งความหนักใจในราชการหัวเมืองมณฑลนี้ มิใช่ยากลำบากในการปราบปรามโจรผู้ร้าย หรือจัดการบ้านเมืองเลย ถ้าจะว่าราชการง่ายเป็นที่สุด จะให้ทำอะไรทำหมดทุกอย่าง ไปยากอยู่ที่ต้องถนอมน้ำใจเจ้าเมือง ซึ่งเป็นการที่ยากที่จะถนอมได้เพราะเคยมีอำนาจเต็มตัวมานานแล้ว แต่อย่างไร ๆ ก็ดี พระยาสุขุมนัยวินิจขอปฏิญาณว่าคงจะตั้งใจระวังรักษาราชการเป็นอย่างดี ด้วยได้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าฯ เลี้ยงแลไว้วางพระราชหฤทัยถึงเพียงนี้ พระยาสุขุมนัยวินิจไม่เห็นมีช่องโอกาสเลยที่จะฉลองพระเดชพระคุณทดแทนให้คุ้มพระกรุณาธิคุณได้ นอกจากความกตัญญูตั้งนารักษาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินแลผลประโยชน์ของแผ่นดินให้เป็นไปตามเวลาแลสมัยเท่านั้น ความตั้งใจของพระยาสุขุมนัยวินิจเป็นอยู่ตั้งนั้นนานมาแล้ว กับอีกอย่างหนึ่งการที่จะเบียดแวงหาผลประโยชน์ในราชการหรือเจือไปกับราชการซึ่งโลกย์ในเวลานี้ถือกันว่าเป็นของไม่งามไม่คั้นนั้นก็ไม่มี เมื่อขัดสนเข้าเต็มทีก็ต้องร้องขอรับพระราชทานตามตรงเท่านั้น มีความในใบบอกดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่า
ลอลองธุลีพระบาท

กรรมกิจแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดํ ๒๖ ๒๖ ๒๖ ๒๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๑๑๗๐/๓๓๓๗๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๐ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้า ฯ ได้รับใบบอกพระยาสุขุมนัยวินิตฉบับหนึ่งที่ ๑๑๔/๘๙๓
ลงวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕ ว่าพระยาสุขุมนัยวินิตได้ปรึกษากับพระยา
ศรีธรรมราชพระศรีธรรมบริรักษ์ปลัด จัดการแบ่งท้องที่ต่างๆในแขวงเมือง
นครศรีธรรมราชเป็นอำเภอๆ ตามที่พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะ
เพียงพอแก่อำนาจกรรมการอำเภอจะปกครองได้ คิดประมาณที่จะตั้งให้เป็น
ศูนย์กลางเดินทางได้ตลอดในวัน ๑ และทั้งเป็นที่ทำเลที่มีราษฎรตั้งอยู่แน่นหนา
ด้วย แต่แขวงที่ ๙ ที่ ๑๐ ที่ต่อกับเมืองศิริรัฐนิคม เมืองกระบี่ เมือง
กาญจนดิฐนั้น เป็นที่กันดารและไกลจากเมืองนครศรีธรรมราชมากและว่าใน
เวลาเมื่อพระยาสุขุมนัยวินิตตรวจจัดราชการอยู่นั้นได้ออกประกาศตั้งแขวงแล้ว
๒ ตำบล ซึ่งเป็นตำบลสำคัญในเมืองนครศรีธรรมราช คือ

๑. อำเภอเมือง ตั้งให้นายร้อยเอกนายเกดข้าหลวงผู้ช่วยแทนกรมการ
อำเภอ นายจรเปนปลัดอำเภอ พร้อมด้วยพนักงานคนเก่า

๒. อำเภอปากพนังแต่เรียกว่า อำเภอเบ็ช้ชัต ตั้งให้ขุนพิบูลย์สมบัติ
แทนกรมการอำเภอ นายสาตเปนปลัดอำเภอ พร้อมด้วยพนักงานคนเก่า
ตั้งขึ้นทำการตั้งแต่วันที่ ๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕ ไป

ในปลายเดือนธันวาคมนี้พระยาสุขุมนัยวินิตจะได้รับพระราชทานตั้งอีก
อำเภอ ๑ ที่ต่อกับเมืองสงขลา เมืองพัทลุง เรียกชื่อว่าอำเภอปราน จะตั้ง

ให้ขุนพรหมรักษาเป็นกรรมการอำเภอ นายข้าอำเภอเก่าเป็นปลัดอำเภอ พร้อม
ด้วยพนักงานสำหรับเก่า แต่แขวงอื่นอื่นนั้นยังจัดออกไปไม่ได้ด้วยเหตุ ๒ สถาน

๑. กำลังฝนชุกน้ำท่วมทุ่งหมด การไปมาลำบาก
๒. กำลังเลือกผู้ที่จะเป็นกรรมการอำเภอยังไม่ได้

เมื่อพระยาสุทนต์ยนิติกุลกลับเข้าไปเมืองนครศรีธรรมราช ครึ่งหลังซึ่ง
กำหนดไว้ว่าจะไปในเดือนกุมภาพันธ์ จึงจะได้จัดตั้งพร้อมกันทั้งหมด จำเป็น
จะต้องให้แล้วเสร็จใน ร.ศ. ๑๑๕ ไม่เช่นนั้นจะเป็นการยุ่งยากในการเก็บ
ภาษีอากรต่างๆซึ่งพระยาสุทนต์ยนิติกุลเข้าใจว่า จะโปรดเกล้าฯ ให้เก็บเป็น
ราชาธิปไตยใน ร.ศ. ๑๑๖

ในอำเภอเบ็ญสวัดที่ขุนพิบูลย์สมบัติทำการแทนกรรมการอำเภออยู่นั้นเป็น
หัวใจของเมืองนครศรีธรรมราช สินค้าเข้าออกปีละมาก ๆ เงินภาษีอากรที่เก็บ
ได้มากก็ทำปาลันทั้งสี่ และเป็นต้นทางที่จะไปจากเมืองสงขลา แต่ก่อนมา
แบ่งเป็น ๒ แขวง คนละปากฝั่งแม่น้ำปักษ์ มีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่แน่นหนา
ทั้ง ๒ ฝั่ง ประมาณคนในแถวริมแม่น้ำอยู่ในหมื่นหนึ่ง รวมทั้งแขวงอยู่ใน
ไม่ต่ำกว่าสองหมื่นห้าพันคน มีเรือจอตขายของมากเตียนกำลังต่อแพอยู่ก็มี
นานไปเมื่อน้ำต่ำบ้างให้ตึกจะเจริญเป็นแน่ เพราะเรือทะเลเรือแขกเดิน
ระหว่างปากพ่องสังโคโปรดคิดแต่เรือจอตตั้งแต่ ๑๐ เกวียนขึ้นไปไม่ต่ำกว่า ๓๐๐
เที่ยว สินค้าที่ซื้อขายกันอยู่ในแดนเหรียญ พวกราษฎรพ่อค้ามีความนิยมยินดี
มาก ด้วยแต่ก่อนมาความเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นนี้เป็นสินกันต้องไปว่าที่กลางเมือง
ทั้งสี่ และในปลายแม่น้ำปากพ่องนี้มีพวกจีนไหหลำไปตั้งเลื่อยไม้อยู่อีกแห่ง
หนึ่งเรียกว่าที่ปราน ที่นี้เป็นศูนย์กลางของอำเภอที่ต่อกับเมืองสงขลา เมือง
พัทลุง ซึ่งพระยาสุทนต์ยนิติกุลจะให้ขุนพรหมรักษาไปเป็นกรรมการอำเภออยู่

และจะเรียกว่าอำเภอปราณ พระยาสุขุมนัยวินิจจะได้ออกไปจัดตั้งเอง เพื่อได้
ตรวจตราทำเลที่ที่เลื่อยไม้ เพราะที่ตำบลนั้นมีไม้มาก ไม้ที่ใช้ในเมืองนคร
ศรีธรรมราชอาศรัยที่นั่นมาก ด้วยล่องลงมาง่ายทางข้างหลังเขาต้องอ้อมไปลง
ทางเมืองกาญจนดิฐเป็นการลำบากยิ่งนัก มีความในใบบอกดังนี้เกล้าฯ ได้
มีตราตอบขอบไปยังพระยาสุขุมนัยวินิจฉบับหนึ่งแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละออง-
ธุลีพระบาท การมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

เสนาบดีเสด็จไปราชการเกาะบางปะอิน

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกล

ราชปลัดทูลฉลองเซ็นแทน

ที่ ๑๕๔/๒๓๕๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๕ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับบอกพระยาสุขุมณัณวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๙,๒๖๒ ลงวันที่ ๑๖ กรกฎาคมรัตน-
โกสินทรศก ๑๑๘ ว่าด้วยการแบ่งแขวงเมืองนครศรีธรรมราชตอนเหนือที่ติด
ต่อกับเมืองกาญจนดิฐ เมืองศิริรัฐนิคม เมืองกระบี่แลเมืองพังงา เพียง ๒
แขวงเรียกว่าอำเภอฉวางแลอำเภอลำพูนยังเป็นการก้ำก่ายกันอยู่ ทั้งอาณา
เขตรก็กว้างขวาง หนทางแต่ที่ว่าการอำเภอลำพูนกว่าจะไปหมุดอาณาเขตที่
ต่อกับเมืองพังงาหรือเมืองกระบี่ถึง ๕-๖ วัน ถ้าจะไปแต่กลางเมืองไม่ต่ำกว่า
๑๕ วัน นายอำเภอตรวจตราไปไม่ใคร่จะถึง ราชการในอำเภอนี้มักจะซ้ำกว่า
อำเภออื่น ครั้นเมื่อพระยาสุขุมณัณวินิตไปเมืองกาญจนดิฐครั้งนี้ได้ไปไต่ถาม
แลให้นายน้อยนายอำเภอฉวางทำแผนมาตรวจดู เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าต้องเพิ่ม
แขวงอีกแขวง ๑ เรียกว่าอำเภอพะแสง คือแบ่งตัดเอาตั้งแต่ฝั่งแม่น้ำหลวง
ฝั่งขวาปากข้างเมืองศิริรัฐนิคมไปตอน ๑ ที่ว่าการอำเภอตั้งแต่ที่พะแสงอยู่ใน
ระหว่างกลางตำบลพนมแลตำบลลิบ้น เมื่อได้แยกท้องที่ ๓ ตำบลคือ อีบ้น
พนม พะแสง ออกไปเสียเช่นนั้นแล้ว แขวงลำพูนยังจะเหลืออยู่ฝั่งซ้ายนิต-
เตียว พระยาสุขุมณัณวินิจได้ปรึกษาตกลงกัน ร่นแขวงฉวางตอนใต้มาเพิ่มใน
แขวงลำพูน แลร่นแขวงทุ่งสงมาเพิ่มในแขวงฉวางเป็นลำดับกันมาแต่คงเรียก
ชื่อเดิม เพิ่มแต่แขวงอำเภอพะแสงอำเภอเดียวเท่านั้น การที่ต้องเพิ่มแขวง
เข้าในกลางปีเช่นนี้ลำบากอยู่ด้วยงบประมาณที่จะต้องเพิ่มรายจ่ายขึ้นอีก จะ

ขอใช้เงินในมณฑลมาจ่าย เพราะเงินก็ไม่มากมายอันใดนัก คิดแต่เดือน
กรกฎาคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ไปจนถึงปีเงิน ๑๔๖๕ บาท พระยาสุชุม
นัยวินิตเชื่อว่าผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นคงจะมากกว่าเงินที่จะจ่ายเพราะการตั้ง
แขวง ถ้าจะคิดอย่างค้าขายเงินที่เก็บขึ้นได้ไม่เคียดขาดทุนเลย ทั้งประโยชน์ใน
ราชการก็จะมีขึ้นเป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้พระยาสุชุมนัยวินิตจึงได้มีคำสั่งให้
จัดการไป คือย้ายนายน้อยนายอำเภอฉวางไปเป็นนายอำเภอลำพูน ให้นายนก
เสมียนในที่ว่าทำการอำเภอเมืองไปทำการแทนนายอำเภอฉวาง ให้ขุนรองบรรจง
เลขาสารเลขที่ว่าการเมืองนครศรีธรรมราชไปเป็นนายอำเภอพเสงพวกเหล่านี้
จะได้กราบถวายบังคมลาออกไปรักษาราชการในปลายเดือนกรกฎาคมรัตน-
โกสินทรศก ๑๑๘ มีความตามใบบอกดังนี้ เกล้า ฯ เห็นว่าตามที่พระยาสุชุมนัย
วินิตบอกชี้แจงแจ้งจัดการแบ่งแขวงอำเภอนี้ ได้มีตราตอบอนุญาตไปแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ตจ ๒๖ ๒๖๒๒๒๒

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

๑๓๒/๕๖๘

พระที่นั่งจักรีกรมมหาปราสาท

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ด้วยตามความในลายพระหัตถ์ของท่านที่ ๑๔๔/๒๗๕๓ ลงวันที่ ๒๔
เดือนนี้ เรื่องพระยาสุโขมนัณวินิจัดการแบ่งแขวงอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช
ตอนเหนือตามที่ว่านั้น ได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ว่า
ตามที่พระยาสุโขมนัณวินิจัดการนี้ ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบแล้ว

หนังสือ กรมราชเลขา นการ

หมายเลขที่ ๑๓๒/๕๖๘

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ผู้รับชื่อ โท หัก หัก หัก

ได้รับไว้แล้ว

แต่วันที่ ๓๐ กรกฎาคม

๑, ๓, ๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

ที่ ๕๖๒/๑๒๓๒๒

วันที่ ๑๘ เดือน กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ล่องธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับโบบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศา
ภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ที่ ๓๖๗/๒๗๓๖ ลงวันที่ ๓
กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๑ ว่านามอำเภอในเมืองพัทลุงซึ่งเรียกกันมาแต่เดิมว่า
อำเภอทักษิณแลอำเภออุตรนั้น คือ อยู่ในทิศทักษิณ แลทิศอุดรของกลาง
เมือง แต่อำเภออุตรนั้นตั้งอยู่ที่คลองปากประ ราษฎรพากันเรียกว่าอำเภอ
ปากประ อำเภอทักษิณนั้นตั้งอยู่ที่ปากพูน ราษฎรชาวเมืองเรียกกันว่าอำเภอ
ปากพูน แลอำเภอเบ็ช้ตเมืองนครศรีธรรมราชอีกอำเภอ ๑ ราษฎรชาว
เมืองพากันเรียกว่าอำเภอปากพนัง พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควร
เปลี่ยนชื่ออำเภอทั้ง ๓ นี้ ตามที่ราษฎรเรียกจะได้เป็นที่เข้าใจง่าย

การที่พระยาสุขุมนัยวินิตมีโบบอกเข้ามาขออนุญาตเปลี่ยนชื่ออำเภอ
ทั้ง ๓ อำเภอ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการสมควรแล้ว จึง
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าอำเภออุตรเมืองพัทลุงควรให้ชื่ออำเภอปากประ อำเภอ
ทักษิณเมืองพัทลุงควรให้ชื่ออำเภอปากพูน อำเภอเบ็ช้ตเมืองนคร
ศรีธรรมราชควรให้ชื่ออำเภอปากพนัง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ ๓๕ ๑๒๑

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ด้วยมีพระบรม
ราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ทูลมาว่าท่านมีหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาที่
๕๖๒/๑๒๗๒๒ ลงวันวานนี้ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเปลี่ยนชื่อ
อำเภอในแขวงเมืองพัทลุง แลเมืองนครศรีธรรมราช คือ อำเภอเมืองอุตร
เมืองพัทลุง ชื่ออำเภอปากประ อำเภอทักษิณ เมืองพัทลุง ชื่อ อำเภอปาก
พูน อำเภอเปี้ยชัต เมืองนครศรีธรรมราช ชื่อ อำเภอปากพั่น ตามที่
ราษฎรเรียกกันติดเสียแล้วนั้น โปรดเกล้าฯ ว่า จะเปลี่ยนตามนี้ก็ได้อ

เรื่องการจัดหาเงินเลี้ยงนักโทษในมณฑลนครศรีธรรมราช

ใบบอก

เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนาง เจ้าพนักงานได้นำ
บอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ดังต่อไปนี้

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๕ พระยาราชเสนาอานบอ พระยา-
สุขมณีนยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ มณฑลนครศรีธรรมราช
ว่าเวลานี้ต้องจ่ายเงินหลวงเลี้ยงนักโทษอยู่ทั้งในแขวงเมืองสงขลา เมือง
นครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เดือนหนึ่งไม่เกินกว่า ๕ ชั่ง พระยาสุขมณีนย
วินิตจึงปรึกษาด้วยผู้ว่าราชการเมืองเห็นพ้องกันว่า กระเบื่องแลเครื่องดินเผา
ต่าง ๆ ในเมืองสงขลา มีราคามาก ผู้ทำ ๆ ขายไม่ทัน พระยาสุขมณีนยวินิต จึงได้
รวมนักโทษที่เมืองสงขลา แลเมืองพัทลุง ๔๐ คน ทำเครื่องดินเผาขาย แลจ้าง
พวกที่ทำอยู่แต่ก่อนมาเป็นผู้แนะนำโรงละคน จนกว่านักโทษจะทำได้ ถ้าเป็น
การมีกำไรจริงแล้ว พระยาสุขมณีนยวินิตจะส่งนักโทษเมืองนครศรีธรรมราช
มาสมทบอีก ๑๐๐ คน คงจะเป็นสินค้าใหญ่ขึ้นในเมืองสงขลาเป็นแน่ พระยา
สุขมณีนยวินิตได้ตั้งต้นปราบที่ แต่วันที่ ๔ กุมภาพันธ์เป็นต้นไป ถ้าสำเร็จ
ได้ การเลี้ยงนักโทษแลการบำรุงเมืองคงจะไม่ต้องออกเงินแผ่นดิน

การจับช้างเถื่อนในมณฑลนครศรีธรรมราช

ศาลาว่าการมหาดไทย

ที่ ๕๑/๔๒๘๒

วันที่ ๑๓ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๓

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับใบบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๒๒๙/๔๕๒๓ ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ศก
๑๑๖ ว่าได้จัดราชการตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน แลตั้งกรมการอำเภอเมืองนครศรี-
ธรรมราชรวม ๑๐ แขวง พวกกรมการอำเภอที่ตั้งนั้นเป็นคนกรุงเทพฯ บ้าง
คนเมืองสงขลาบ้าง คนเมืองนครศรีธรรมราชบ้าง ครั้นจัดตั้งเสร็จแล้ว
พวกกรมการอำเภอที่ไม่มีพาหนะร้องขอพาหนะที่จะไปมาด้วยหนทางไกล
กันตาม พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นว่าจ้างช้างกว่าจะได้ก็เป็นการลำบาก ได้
อาไศรยช้างกรมการอำเภออยู่บ้าง แต่นายเมฆกรมการอำเภอลำพูนต้องออก
เงินซื้อช้างไว้เป็นพาหนะในการไปมา พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นว่าช้างในป่ามี
อยู่มาก จึงได้ส่งกรมการอำเภอให้จับช้างไว้สำหรับใช้ราชการ นายน้อย
กรมการอำเภอได้ตั้งต้นจับช้างได้ ๒๖ ช้าง กรมการอำเภออื่นๆ ที่กำลังจับ
อยู่ในเดือน ๖ } คงจะได้อีกมาก ถ้าจับได้เสมอทุกปีไป คงจะพอใช้ราชการ
ทั่วมณฑล เพราะช้างยังมีอยู่มาก แลการที่จับก็ไม่เสียยากนัก แต่ในระหว่าง
ที่กรมการอำเภอได้รับคำสั่งให้ไปจับช้างนั้น พระยาศรีธรรมราชชอบแบ่งคน
ให้ไปจับอีกพวกหนึ่ง มีหนังสือส่งพวกกรมการอำเภอเป็นการส่วนตัวให้จับ
ช้างได้ ๑๓ ช้าง พระยาสุขุมนัยวินิตจึงให้พนักงานอัยการฟ้องผู้ที่ไม่จับช้าง

เพื่อให้ส่งข้างนั้นมาเปนของหลวง แลให้ทำโทษผู้จับตามกฎหมาย มีความ
ในใบบอกดังนี้ ได้ถวายสำเนาบอกมาด้วยแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การจับข้างป่ามาใช้ราชการนั้น
เมื่อศก ๑๑๖ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร มีใบบอกขออนุญาตตั้งกอง
จับข้างได้ มีจดหมายที่ ๖๓, ๓๔๑๔๗ ลงวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ศก ๑๑๖
ทูลเกล้าฯ ถวายขอพระบรมราชานุญาต ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราช
ทาน พระราชหัตถเลขา ที่ ๘๒, ๑๐๐๕ ลงวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ศก ๑๑๖
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลงจัดการดู จึงได้มีตราส่งคำประกาศ
๑ แบบ ขออนุญาต ๑ แบบ ใบอนุญาต ๑ คำสั่งอำเภอ ๑ รวม ๔ ฉบับ
ออกไปให้ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการอนุญาตให้ราษฎรตั้งกองจับข้าง

ข้าพระพุทธเจ้าได้มีตราตอบไปยังพระยาสุโขทัยวินิต ส่งคำประกาศ ๑
แบบ อนุญาต ๑ แบบ ใบอนุญาต ๑ คำสั่งอำเภอ ๑ รวม ๔ ฉบับออกไป
ให้พระยาสุโขทัยวินิต จัดการจับข้างให้ถูกต้องกับมณฑลชุมพร แต่ข้อความ
ที่ว่าจะให้กรมอัยการฟ้องผู้ที่จับข้างทำโทษตามกฎหมายนั้นยังไม่ควร

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
เสนาบดีเสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลตะวันตก
ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกูล
ราชปลัดทูลฉลองเซนแทน

(สำเนา)

ที่ ๒๒๕/๔๕๒๓

เมืองนครศรีธรรมราช
วันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖

เรื่องส่งช้างเมืองนครศรีธรรมราช

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุหมณัณวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราชขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้าอนัองยาเธอ กรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบ

ด้วยเมื่อต้นปีศก ๑๑๖ นี้ ข้าพระพุทธเจ้ามาจัดราชการตั้งกำนัน ผู้ใหญ่
บ้าน แลตั้งกรมการอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชรวม ๑๐ แขวง พวกกรมการ
อำเภอที่ตั้งออกไปนั้นเป็นคนกรุงเทพ ฯ บ้าง คนเมืองสงขลาบ้าง คนกลางเมือง
นครศรีธรรมราชบ้าง ครั้นจัดตั้งออกไปแล้ว พวกกรมการอำเภอที่ไม่มีกำลัง
พาหนะช้าง ร้องขอพาหนะที่จะไปมาเพราะหนทางไกลกันคนเดินทางถึง
สามคืนสี่คืนก็มี ข้าพระพุทธเจ้าก็จัดหาให้ แต่กว่าจะได้เป็นการลำบากที่สุด
ยืมช้างพระยาศรีธรรมราชให้พันวิเชียรจักร์ครั้งหนึ่ง อ้ายพวกควานช้างไปทั้ง
เสียครึ่งทาง ต้องเดินมา เทียวว่าจ้างช้างอื่นเขากว่าจะได้เป็นการลำบากที่สุด
ต่อๆ มาการจ้างช้างก็ลำบากอยู่เป็นนิจ ได้เอาไสรยช้างจีนชุนหงวนบ้าง ช้าง
ขุนเกษตรพาหนะ กรมการอำเภอร่อนพิบูลย์บ้าง ช้างนายเที่ยงกรมการอำเภอ
ทุ่งสง ช้างนายน้อยกรมการอำเภอฉวางบ้าง จนที่สุดนายเมฆกรมการอำเภอ
ลำพูน ต้องลงทุนซื้อช้างด้วยเงินของตัวเอง เพื่อได้เป็นพาหนะในการไปมา
ความลำบากในเรื่องพาหนะเป็นอย่างนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าช้างในป่ามีอยู่
เป็นอันมาก เทียวกินข้าวของราษฎรอยู่เป็นนิตย์ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ส่งกรม
การอำเภอ ทุ่งสง, ฉวาง, ลำพูน, ให้จับช้างสำหรับใช้ในราชการ เพราะ
ช้างเหล่านี้เป็นช้างสำหรับแผ่นดินไม่ได้เป็นของผู้ใด นายน้อยกรมการอำเภอ
จึงได้ตั้งต้นจับช้างได้ ๒๖ ช้าง กรมการอำเภออื่นๆ ที่กำลังจะจับอยู่ในเดือน
๖) นี้ก็มักจะได้อีกมาก ถ้าได้จับเสมอทุกปีไปเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะพอใช้

ราชการท่วมท้น เพราะข้างยังมีอีกมาก แลการจับไม่สุยักนัก การที่จับข้างได้
เช่นนี้ เปนที่ยินดีของข้าพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง คຸ່ມพระราชทรัพย์ไปได้มาก

แต่ในระหว่างที่กรมการอำเภอได้รับคำสั่งให้ไปจับนั้น พระยาศรี-
ธรรมราชลอบแต่งคนให้ไปจับอีกพวกหนึ่ง กรมการท้องที่ห้ามปรามผู้ที่เป็น
จับนั้นไว้ ภายหลังพระยาศรีธรรมราช มีหนังสือสั่งถึงกรมการอำเภอเป็นการ
ส่วนตัวให้ยอมให้จับ พวกที่เป็นจับได้ข้าง ๑๓ ข้าง ครั้นข้าพระพุทธเจ้ามาถึง
เมืองนครศรีธรรมราชได้ความเรื่องนี้เข้า ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สั่งให้พนักงาน
อัยการฟ้องผู้ที่เป็นจับเพื่อให้ส่งข้างนั้นมาเปนของหลวง แลทำโทษผู้จับตาม
กฎหมาย พนักงานอัยการได้ยื่นฟ้องแล้ว

ที่พระยาศรีธรรมราชมีหนังสือสั่งการส่วนตัวถึงกรมการอำเภอเช่นนี้
เป็นการไม่ชอบด้วยราชการ แลไม่ใช่แต่เรื่องเดียว ยังมีเรื่องตื๋บกอีก ข้าพระ-
พุทธเจ้าจะได้กราบทูลอีกแผนก ๑ ต่างหาก ที่พระยาศรีธรรมราชทำการดังนี้
เปนครั้งที่สามแล้ว คือเรื่องที่ ๑ เรื่องทำสารกรมธรรม์ ที่ ๒ แร่ตื๋บก ที่ ๓
เรื่องจับข้าง อื่น ๆ ก็ไม่สำคัญเท่าเรื่องจับข้าง ข้าพระพุทธเจ้าเปนที่โหม้นคใจ
มาก ข้างหลวงในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีใช้ราชการเปนกำลังพาหนะ มี
แต่ข้างของพระยาศรีธรรมราชตั้ง ๑๐๐ กรมการอำเภอจะเข้าหรือยืมพระยา-
ศรีธรรมราช ๆ ไม่ใคร่จะให้ ครั้นข้าหลวงสั่งกรมการอำเภอจับ พระยาศรี-
ธรรมราชแอบแต่งคนไปแบ่งจับเอามาเสียก่อน แลแอบอ้างเอาราชการไปใช้
ในการส่วนตัวดังนี้ จำเ็นต้องชำระกันให้แตกหัก ไม่เช่นนั้นจะเป็นตัวอย่าง
แก่ราชการอื่น ๆ ต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า **สุนทรณัณวินิต**

ประทับตราเปนสำคัญ

(ร่าง)

ที่ ๑๕/๑๕๐

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๓

ถึงพระยาราชวรานุกูล ท้ายได้รับหนังสือที่ ๕๑/๔๒๘๒ ลงวันที่ ๑๓ เดือนนี้ มีมาที่กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ส่งสำเนาบอกพระยาสุขุมนัยวินิต เรื่องจัดการตั้งผู้ใหญ่บ้านแลกรมการเมืองนครศรีธรรมราช แลได้อนุญาต ให้กรมการจับช้างมาใช้ราชการ กับเรื่องพระยานครศรีธรรมราช แต่งคนให้ไปจับช้างมาใช้ในส่วนตัว พระยาสุขุมนัยวินิตได้สั่งให้กรมอัยการฟ้อง ผู้ลอบลักจับช้างนั้นได้ทราบแล้ว ซึ่งมีตราตอบบอกไปในข้อที่พระยาสุขุมนัยวินิตจะ ให้กรมอัยการฟ้องผู้ลอบลักจับช้างว่ายังไม่ควรนั้น เข้าใจว่าเวลาที่พระยาสุขุมนัยวินิตสั่งให้ฟ้องนั้น พิจารณาในหนังสือพระยาสุขุมนัยวินิตดูเพนอันได้ฟ้องแล้ว จะสั่งห้ามออกไปคงไม่ทัน ก็จะไปเป็นการล้างอำนาจข้าหลวงเข้าจะเป็นแต่ตักเตือนกันถูกต้องพังก่อนจะดี กรมหมื่นดำรงกลับมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช คงจะได้ทราบการเรื่องนี้เข้ามาด้วย จึงค่อยคิดต่อภายหลัง

ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชวรานุกูล (อ่วม) ราชปลัดทูลฉลองมหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ร. ๕ ม. ๔๗/๖)

แจ้งความกระทรวงมหาดไทย

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า พระยารัตน-
เศรษฐี^(๑)ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลชุมพร มีใบบอกเข้ามากราบ
บังคมทูลว่า ทุกวันนี้มีผู้ตั้งคอกจับช้างเถื่อนในแขวงหัวเมืองมณฑลชุมพร
มากขึ้น แต่ผู้ที่ทำการจับช้างเถื่อนบางคน ไล่ช้างเถื่อนเข้าคอกไว้แล้ว ไม่มีช้าง
ต่อพอจะชักจูงช้างเถื่อนไปฝึกหัดให้ทันการ ทั้งช้างเถื่อนให้อดอยากกรากกรำ
จนล้มตายเสียโดยมาก เปนเช่นนี้อยู่เนื่อง ๆ แลการจับช้างเถื่อนนี้ พระยาสุขุม-
ณีนวิวัติ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช แลพระยา-
นริศรราชกิจ^(๒)ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลภูเก็ต ก็มีใบบอกเข้า
มากราบบังคมทูลว่ามีผู้ตั้งคอกจับช้างเถื่อนในหัวเมือง ๒ มณฑลนั้นมากขึ้น
กว่าแต่ก่อน

ทรงพระราชดำริเห็นว่า ช้างเป็นสัตว์มีคุณแลเป็นสัตว์ที่หายาก ควร
จะต้องป้องกันอย่าให้สูญสิ้นพันธุ์พรณเสีย โดยที่มิผู้จับเอาไปจำหน่ายขายซื้อ
มากมายเกินกว่าจำนวนที่เกิดใหม่หรือล้มตายเสียโดยผู้จับไม่มีกำลังพอที่จะ
พิทักษ์รักษา เพราะเหตุนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งข้อบังคับสำหรับ
การจับช้างเถื่อนในหัวเมืองมณฑลชุมพร นครศรีธรรมราช แลมณฑลภูเก็ตไว้
สืบไปดังนี้

ข้อ ๑. ผู้หนึ่งผู้ใดมีความประสงค์จะตั้งคอกจับช้างเถื่อนให้ขออนุญาต
ต่อข้าหลวงเทศาภิบาลก่อน

ข้อ ๒. เมื่อมีผู้หนึ่งผู้ใดขออนุญาตต่อข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อจับช้าง
เถื่อน ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลพิจารณาเห็นว่าในหัวเมืองที่จะตั้งคอกจับช้างเถื่อน

(๑) พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก้อง)

(๒) พระยานริศรราชกิจ (สาย)

นั้น มีช้างเถื่อนมากน้อยประการใดต่อเมืองใดมีช้างเถื่อนมากจึงควรรออนุญาตให้ตั้งคอกจับช้างเถื่อนในเมืองนั้น อีกประการหนึ่ง ผู้ที่จะตั้งคอกจับช้างเถื่อนต้องมีช้างต่อเป็นกำลังไม่ต่ำกว่า ๒ เชือก พอที่จะชักจูงช้างเถื่อนที่จับได้ออกจากคอกแต่ภายใน ๓ วัน จึงควรรออนุญาต

ข้อ ๓. ถ้าผู้ที่จะตั้งคอกจับช้างเถื่อนหลายคนเข้ากันเป็นบริษัท คนเหล่านั้นต้องทำบริคณฑ์สัญญากันไว้ต่อผู้ว่าราชการเมืองก่อน แล้วจึงขออนุญาตได้

ข้อ ๔. เมื่อช้างเถื่อนเข้าคอกแล้ว ให้ผู้รับอนุญาตรีบแจ้งความแก่นายอำเภอให้ทราบ เพื่อนายอำเภอจะได้ไปตรวจจำนวนช้าง

ข้อ ๕. ในการที่จะรับอนุญาตนั้น ให้ผู้รับอนุญาตเสียค่าธรรมเนียมใบอนุญาตใบละกึ่งตำลึง และใบอนุญาตมีกำหนดใช้ได้เพียงปีหนึ่ง

ข้อ ๖. จำนวนช้างหัวป่า ซึ่งผู้จับจะต้องให้เป็นช้างหลวงสำหรับราชการแผ่นดินนั้น แต่ก่อนมายุ้งไม่มีอัตราเป็นแน่นอน ต่อไปให้ตั้งเป็นอัตราดังนี้

คือถ้าช้างเข้าคอกคราวหนึ่ง ตั้งแต่ ๒ เชือกขึ้นไปจน ๑๐ เชือกขึ้นไปจน ๒๐ เชือก ชักเป็นช้างหัวป่า ๒ เชือก แลเพิ่มจำนวนขึ้นไปโดยลำดับตามอัตราอย่างนั้น ผู้รับอนุญาตจะต้องพาช้างหัวป่าไปส่ง ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดตามแต่ผู้ว่าราชการเมืองจะเห็นสมควร ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการให้เป็นไปตามข้อบังคับนี้ทุกประการ

แจ้งความมา ณ วันที่ ๑๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

คดีฟ้องเสนาเมืองนครศรีธรรมราชฉ้อค่านา

(สำเนา)

ฉบับที่ ๔๑/๓๕๒

เมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗

เรื่องเสนาเมืองนคร

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่งให้ขุนโยธาราช แทนอัยการฟ้องพวกเสนาศก ๑๑๒-๑๑๓-๑๑๔ ว่าฉ้อราษฎ์บังหลวง เพื่อได้กระทำโทษผู้ผิดตามกฎหมาย ความประสงค์ของข้าพระพุทธเจ้าที่สั่งให้ฟ้องนั้นด้วยเหตุ ๒ อย่าง

๑. ถึงจะเป็นการเก่าแต่บาญชีแลเงินยังส่งไม่เสร็จ ถ้าชำระขึ้นตั้งนี้จะได้พระราชทรัพย์ใน ๓ ศกนี้เพิ่มขึ้นอีก เพราะคงจะแก้บาญชีแลหางว่าวใหม่

๒. จะได้เป็นเครื่องหาความเสียหายของพวกเสนาที่จะเก็บต่อไปนั้นด้วยที่จะถือว่าเปนบาปเก่ายังไม่ได้ก่อน เพราะการกระทำนั้นยังไม่เสร็จยังค้างอยู่ทั้งเงินทั้งบาญชี แต่การเรื่องนี้คงจะกระทบถึงผู้ใหญ่เป็นธรรมดาต้องแล้วแต่ความจริง ที่จะผ่อนหย่อนนั้นก็ไม่ควร

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า สุขุมนัยวินิต

ประทับตราเป็นสำคัญ

(สำเนา)

ที่ ๕๓/๖๘๕

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

เรื่องเงินค่านาจ้าง

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุหมณย์วินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ได้กราบถวายบังคมลาออกจากเมืองนครศรี
ธรรมราชวันนี้ เพื่อที่จะได้จัดการตั้งกรมการอำเภอระหว่างเมืองสงขลา กับ
เมืองไทรบุรีอีกแขวงหนึ่ง ทั้งจะแต่งกองออกสืบจับผู้ร้ายที่ทำร้ายในแขวง
เมืองจะนะด้วยพร้อมกัน พอเรือตรวจราชการมาถึงข้าพระพุทธเจ้าจะได้กลับ
มาเมืองนครศรีธรรมราชอีก เพราะเป็นห่วงเรื่องการรับเสด็จเลขาธิการเมือง
นครศรีธรรมราชที่ได้ให้พนักงานอัยการฟ้องแลกำลังชำระกันอยู่นั้น

ในเรื่องที่ให้พนักงานเสนาศก ๑๑๒-๑๑๓-๑๑๔ ว่าฉ้อเงิน
แผ่นดินนี้ ต่างคนต่างรับสารภาพผิดหมดทุกคน เวลานี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้ง
ให้พระยาตรังภุมมาภิบาล ๑ นายร้อยเอกหลวงระงับประจันตคาม ข้าหลวง
ผู้ช่วย ๑ หลวงบุรีบริบาลอธิบดีผู้พิพากษาศาลเมืองนครศรีธรรมราช ๑
พันศุขสกลราช ๑ แทนปลัดเมืองนคร ๑ รวม ๔ นาย เป็นกรรมการไต่
สวนในศก ๑๑๓-๑๑๔ คงจะได้พระราชทรัพย์เพิ่มขึ้นอีกหลายร้อยชั่ง ด้วย
เหตุนี้

๑. นาศก ๑๑๓ มีท้องตรามอบให้พระยาศรีธรรมราชผู้สำเร็จราชการ
เมืองนครศรีธรรมราชจัดการเก็บ พระยาศรีธรรมราชตั้งให้ขุนวิจิตรอักษร
เป็นตัวแทนรับเสตมป์มา ๖๐๐ ชั่ง (หกร้อยชั่ง)

๒. เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปวางท้องตราตั้งข้าหลวงเทศาภิบาล พระยา
ศรีธรรมราชพร้อมด้วยขุนวิจิตรอักษรได้มาร้องต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า แสตมป์
ที่รับมา ๖๐๐ ชั่งนั้นไม่พอจะควรทำประการใด ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตอบ
ว่าเวลานั้นแสตมป์ที่กรุงเทพฯ ไม่มีแต่เสนาศก ๑๑๔ ยังต้องไปรุดเกล้าฯ ให้
สลักหลังใบเสร็จแทนแสตมป์ เพราะฉะนั้นที่จะขอแสตมป์เข้าไปก็คงจะไม่ได้
เสียเวลาเปล่าๆ ให้พระยาศรีธรรมราชเร่งเก็บเงินค่านาแลให้สลักหลังใบเสร็จ
เหมือนดังเช่นค่านาศก ๑๑๔ เทอญ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตอบไปดังนี้ แลได้
ทำคำสั่งเป็นหนังสือทางราชการด้วย ความแจ้งอยู่แล้ว

๓. ครั้นไปรุดเกล้าฯ ให้เร่งเงินค่านาที่ค้างๆ ขุนวิจิตรอักษรแจ้งความ
ว่าเงินค่านาศก ๑๑๓ เก็บได้ไม่ถึง ๖๐๐ ชั่ง ยังมีแสตมป์เหลืออยู่อีก สืบ
ค่าที่ได้ร้องไว้ต่อข้าพระพุทธเจ้าว่าแสตมป์ไม่พอนั้นเสียข้าพระพุทธเจ้าระฤก
ขึ้นไต่จึงได้ค้นเอาเรื่องต้นมาตรวจดูก็มีคำสั่งของข้าพระพุทธเจ้าจริงดังได้กราบ
ทูลมาแล้วข้างต้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ท้วงขึ้น ขุนวิจิตรอักษรแก้ตัวว่ามี
คำสั่งจริงแต่ยังหาได้ใช้คำสั่งนั้นไม่

๔. ข้าพระพุทธเจ้าเห็นพิรุณ จึงสั่งให้เอาตัวขุนวิจิตรอักษรจำตรวน
ไว้ แลเอาตัวพวกกองเสนาที่ขุนวิจิตรอักษรแต่งออกไปมาชำระ ๒ สาย
๒ พวก ยังอีก ๖ สาย ยังไม่ได้ตาม ในพวก ๒ สายที่ได้ตัวมาตามแล้วทำ
หนังสือสารภาพว่า นาศก ๑๑๓ ได้เก็บแลทำใบเสร็จให้แก่ราษฎรที่ปัดแสตมป์
เท่านั้นซึ่ง ที่ไม่ได้ปัดแสตมป์สลักหลังเหมือนศก ๑๑๔ สาย ๑ เก้าสิบชั่ง
สายหนึ่ง ๓๐ ชั่ง รวม ๒ สายเงิน ๑๒๐ ชั่ง (ร้อยยี่สิบชั่ง) ได้นำเงินมาส่ง
ต่อขุนวิจิตรอักษรๆ ได้ทำใบรับให้ไว้เป็นสำคัญ

๕. ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามพระยาศรีธรรมราชว่าเงินค่านาศก ๑๑๓ ชุนวิชิตร้อักษรได้นำเงินมาส่งแล้วเท่าใด พระยาศรีธรรมราชแจ้งว่าไม่ทราบ แต่ตัวเงินนั้นได้ส่งกรุงเทพ ฯ ไปแล้ว ๓๕๒ ชั่ง ๗๒ บาท ส่งไว้ที่กลางเมือง ๗๙ ชั่ง ๕๓ บาท รวม ๔๓๒ ชั่ง ๔๕ บาท ส่วนเงินนอกนั้นแลแสดมภ์ยังเหลืออีกเท่าใดพระยาศรีธรรมราชหาทราบไม่ แต่ชุนวิชิตร้อักษรได้ใส่หีบไว้ในบ้านพระยาศรีธรรมราช ข้าพระพุทธเจ้าจึงให้คนคุมตัวชุนวิชิตร้อักษรเข้าไปตรวจเงินพร้อมด้วยพระยาศรีธรรมราชได้ตัวเงิน ๕๐ ชั่งเศษ แต่มีเงินศก ๑๑๔ อยู่ในนั้นแยกไม่ออก กับแสดมภ์อีกพันบาทมีเศษ

๖. เห็นได้ว่าจนมุมแล้ว กล่าวคือ ก. แกรธ้องว่าแสดมภ์หมด ๖๐๐ ชั่ง แล้วจึงต้องขออนุญาตสลักหลังแทนแสดมภ์ ข. ภายหลังมาร้องว่ายังเหลือ แลยังไม่ได้ใช้ตามคำสั่งนั้น ค. ข้างฝ่ายผู้ไปเก็บสารภาพว่าได้ทำเพราะชุนวิชิตร้อ สั่ง ง. คิดดูเงินที่เก็บได้ ๖๐๐ ชั่ง หย่อน ๑,๐๐๐ บาท ตามคำสั่งสารภาพ ของพนักงานเสนา ๒ สายว่าได้เก็บเงินนอกแสดมภ์ส่งแล้วเงิน ๑๓๐ ชั่ง รวมกันเข้าเป็น ๗๒๐ ชั่ง ยังสายอื่นๆยังไม่ได้ตามคิดด้วยเกล้าว่าทุกๆสาย คงจะได้เก็บเงินนอกแสดมภ์บ้างเหมือนกันไม่ต้องสงสัย รวมกันเข้าทั้งหมดคง จะกว่า ๘๐๐ ชั่ง จ. เงินที่ส่งไว้แล้วแต่ที่คืนมาได้ยังไม่ถึง ๖๐๐ ชั่ง ที่ ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลนี้เป็นแต่ย่อๆ เมื่อได้รับความเลียดจากกรรมการอีก ประการใดจะได้กราบทูลทรงทราบครั้งหลังทั้งศก ๑๑๔ ด้วย ถึงศก ๑๑๕ ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของข้าพระพุทธเจ้านั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ตรวจ ด้วยเหมือนกัน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า สุขุมณัณวินิต

ประทับตราเป็นสำคัญ

ที่ ๘๐/๓๐๕๑

ศาลาว่าการมหาดไทย
วันที่ ๕ เดือน มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาธุการ
ทรงทราบ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับไบบอกพระยาสุโขมณัณวินิต ข้าหลวงเทศา
ภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชรวม ๒ ฉบับ ๆ ที่ ๔๑/๓๔๒
ลงวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗ ว่าได้มีคำสั่งให้ขุนโยธาราชเทนอัยการ
ฟ้องพวกเสนาศก ๑๑๒ ศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ ว่าฉ้อราษฎร์บังหลวงเพื่อจะได้
กระทำโทษผู้ผิดกฎหมาย

ฉบับที่ ๕๓/๖๘๔ ลงวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗ ว่าในเรื่อง
ที่ให้ฟ้องเสนาศก ๑๑๒ ศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ ว่าฉ้อเงินแผ่นดินนี้ ต่างคน
ต่างสารภาพรับผิดชอบทุกคน เวลานี้พระยาสุโขมณัณวินิตได้ให้พระยาตรังภุมมา
ภิบาล ๑ นายร้อยเอกหลวงระงับประจันตคามข้าหลวงผู้ช่วย ๑ หลวงบุรี
บริบาลอธิบดีผู้พิพากษา ๑ พันศุขสกลราช ๑ รวม ๔ นาย เป็นกรรมการ
ไต่สวนในศก ๑๑๓ ศก ๑๑๔ คงจะได้พระราชทรัพย์เพิ่มขึ้นอีกหลายร้อยซึ่ง
ความพิศดารแจ้งอยู่ในสำเนาไบบอก ๒ ฉบับ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายมา
พร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกล
ราชปลัดทูลฉลอง

เรื่องเหมืองแร่ในมณฑลนครศรีธรรมราช

ที่ ๑๐/๕๕

กรมราชโลหกิจ

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยมีสเตอร์ เฮนรี. ลิน (Henry Linn) คนชาติอเมริกัน ตั้งบ้านเรือน
อยู่กรุงเทพ ฯ ได้ยื่นเรื่องราวต่อกรมราชโลหกิจ ขออาชญาบัตรตรวจหาแร่ดีบุก
และแร่ทองคำเมืองนครศรีธรรมราชมณฑลนครศรีธรรมราช กับเมืองภูเก็ต
มณฑลภูเก็ต มีกำหนด ๑ ปี

การที่มีสเตอร์ลินขออาชญาบัตรตรวจแร่ดีบุกและแร่ทองคำเมืองนคร
ศรีธรรมราชกับเมืองภูเก็ตนี้ กระทรวงมหาดไทยได้ไต่สวนแล้วเห็นว่าไม่มีเหตุ
ขัดข้องจึงได้หารือกับกระทรวงต่างประเทศฯ ตอบอนุญาตได้ เพราะฉะนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกอาชญาบัตรตรวจหา
แร่ดีบุกและแร่ทองคำให้มีสเตอร์ลินตามที่เขาขอ

การมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๘/๒๒๐

สวนดุสิต

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๓

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้รับหนังสือที่ ๑๐/๔๕ ลงวันวานนี้
ขออนุญาตออกอาชญาบัตรให้แก่มิสเตอร์ เฮนรี. ลิน คนชาติอเมริกันตรวจหา
แร่ดีบุกแลแร่ทองคำเมืองนครศรีธรรมราช มณฑลนครศรีธรรมราช กับเมือง
ภูเก็ต มณฑลภูเก็ตมีกำหนด ๑ ปี นั้น ทราบแล้ว อนุญาต

ร่างหนังสือกรมราชเลขาการ ถึง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ (ร. ๕ กษ. ๖.๕/๓๓)

ที่ ๒๘/๓๔๘

กรมราชโลหกิจแลภูมิวิทยา

วันที่ ๒๖ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า-
ล่องธุลีพระบาท

๑ ด้วยกระทรวงมหาดไทยได้รับไปบอกมณฑลนครศรีธรรมราช
ที่ ๒๓๓/๒๔๗๑ ลงวันที่ ๑๑ เดือนก่อน ส่งประธานบัตรของพวกจีนใน
บังคับสยามเข้ามาขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตทำเหมืองแร่ที่บุกใน
เมืองนครศรีธรรมราช คือ

(๑) จีนกิมพิน ขอทำเหมืองแร่ที่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน
๕ ไร่ ๓ งาน ๖๘ ตารางวา มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๒) จีนกิมพิน ขอทำเหมืองแร่ตำบลเดียวกัน เนื้อที่ดิน ๓ ไร่ ๒ งาน
๔๐ ตารางวา มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๓) จีนเสมมะ ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน
๘ ไร่ ๑๐ ตารางวา มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๔) จีนลัดตัน ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๒ ไร่
๑ งาน มีกำหนดใช้ได้ ๕ ปี

(๕) จีนมักเป้า ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน
๔ ไร่ มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๖) จีนเถนโปมะ ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน
๒๗ ไร่ ๒ งาน มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๗) จินกาเซียว ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๔๒ ไร่ ๓ งาน มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๘) จินกิมพิน ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๗ ไร่ มีกำหนดใช้ได้ ๕ ปี

(๙) จินกานเทง ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๓๐ ไร่ ๑ งาน มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๑๐) จินลิมยง ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๒ ไร่ ๒ งาน มีกำหนดใช้ได้ ๕ ปี

(๑๑) จินภูตัน ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๑๐ ไร่ มีกำหนดใช้ได้ ๕ ปี

(๑๒) จินยงชิต ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๔๒ ไร่ มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๑๓) จินภูผิง ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๔๗ ไร่ ๒ งาน มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๑๔) จินผิงยอต ขอทำเหมืองแร่ตำบลเกลิง อำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๑๘ ไร่ มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี

(๑๕) จินผิงยอต ขอทำเหมืองแร่ตำบลอำเภอร่อนพิบูลย์ เนื้อที่ดิน ๖ ไร่ ๓ งาน ๗๘ ตารางวา มีกำหนดใช้ได้ ๑๐ ปี รวม ๑๒ ราย เป็น ประทานบัตร ๑๕ ฉบับ ข้าหลวงราชโลหกิจได้ไต่สวนแล้วไม่เห็นเป็นการ ขัดข้องอย่างไร

๒ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาต
ออกประทานบัตรให้แก่ณฑลนครศรีธรรมราชให้แก่พวกจีนตามรายนามที่
กล่าวนั้นไปทำเหมืองแร่ตามประสงค์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระอดิศักดิ์
ราชบัณฑิตยสถาน

ที่ ๒๘๑/๑๐๗๒๖

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่า
ลอมองธุลีพระบาท

ด้วยเดิมข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระยาสุนทรทราทรธุรกิจ ผู้ว่า
ราชการเมืองนครศรีธรรมราช ที่ ๓๖ ลงวันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ ว่าได้
รับโทรศัพท์อำเภอรอนพิบูลย์ว่า เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ เวลาเที่ยง
พวกจีนไซบักกงซีจินลี้กับกงซีจินกานเตงออกมาจีนชกเกียนกงซีจินเองให้
ตาย ๒ คน บาดเจ็บบ้าง หลวงพิสารพร้อมด้วยหลวงไกรนาร้อยโทโชนได้
จัดการระงับค่อยสงบลงแล้ว แต่จะเรียกหัวหน้ามาพุดจาให้ส่งผู้ร้ายเลอาว
จีนหัวหน้าไม่ยอมมา นายอำเภอรอนพิบูลย์ขอให้พระยาสุนทรทราทรธุรกิจส่ง
พลตำรวจภูธรขึ้นไปเพิ่มอีก พระยาสุนทรทราทรธุรกิจจึงได้ส่งพลตำรวจ ๒๒
คน ไปให้นายอำเภอรอนพิบูลย์แล้ว แลได้สั่งให้นายอำเภอใกล้เคียงกักต้อน
แลเรียกราษฎรในท้องที่เข้าเพิ่มเป็นกำลังอีก ๒๐๐ คน แลได้กำชับไปว่า ให้
เรียกตัวหัวหน้ามาบังคับให้ส่งตัวผู้กระทำความผิดให้จงได้ ถ้าขัดอำนาจไม่มาให้
ใช้กำลังจับ แลก่อนที่จะใช้กำลังจับนั้น ต้องให้คนไปพุดให้คนเหล่านั้นเข้า
ใจเสียก่อน คือ ๑ ให้ส่งผู้กระทำความผิด ๒ ให้ส่งอาวรุ ๓ ห้ามไม่ให้มั่วสุม
กุ่มพรรคพวกต่อสู้ แลให้คนที่ไม่เกี่ยวข้องออกจากที่นั้นเสีย ถ้าไม่ฟังตาม
คำชี้แจงนั้น ก็ให้ใช้กำลังออกจับเอาตัวผู้กระทำความผิดตามอำนาจ

๒ ได้รับโทรเลขพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล
นครศรีธรรมราช ที่ ๔๑๔ ลงวันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ ว่าได้รับ
โทรเลขพระยาสุนทรทราทรธุรกิจ มีใจความอย่างเดียวกันกับโทรเลขที่พระยา

สุนทราทรธุรกิจบอกมาที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้นแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิตได้มีโทรเลขตอบขอบไปยังพระยาสุนทราทรธุรกิจ

๓ ได้รับโทรเลขพระยาสุนทราทรธุรกิจอีกฉบับหนึ่ง ที่ ๔๐ ลงวันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ ว่าเจ้าพนักงานลงมือจับพวกจีนได้ ๔๘ คนแล้ว กิริยาที่พวกจีนทำนั้น ทำท่าทางเหมือนจะต่อสู้เจ้าพนักงาน แต่ครั้นเจ้าพนักงานเข้าจับก็หนี

๔ ได้รับโทรเลขพระยาสุขุมนัยวินิต ที่ ๒๒๔ ลงวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ว่าพระยาสุนทราทรธุรกิจได้ขึ้นไปเชียงใหม่แล้วในที่เกิดเหตุแล้ว

๕ ได้รับโทรเลขพระยาสุขุมนัยวินิต ที่ ๒๓๐ ลงวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ว่าเมื่อวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ จับตัวหัวหน้าจีนที่คุมพวกไปเผากงซีได้ ๒ คน กับพวกเพื่อน ๔๒ คน ได้ส่งมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว แลจับผู้ต้องสงสัยได้ที่นครศรีธรรมราชอีก ๒ คน กำลังไต่สวนอยู่

๖ ข้าราชการเจ้าได้มีโทรเลข ที่ ๑๖๔ ลงวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ตอบไปยังพระยาสุขุมนัยวินิตว่า ให้เรียกรายงานจากพระยาสุนทราทรธุรกิจในเรื่องนั้นเนื่องๆ แลหมั่นตักเตือนชี้ทางให้เดินอย่าให้พลาดได้

๗ ได้รับโทรเลขหลวงราชภักดีเมืองนครศรีธรรมราช ลงวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ว่าในวันที่ ๔ อำเภอร่อนพิบูลย์จับจีนต้นเหตุได้อีก ๒ คน ซึ่งเป็นผู้ลงมือฆ่าคนตาย ๑ คน ได้เก็บอาวุธของผู้ร้ายได้ทั้งหมด ผู้ร้ายหลบหนี กำลังสืบจับอยู่

๘ ได้รับโทรเลขพระยาสุขุมนัยวินิต ที่ ๒๓๔ ลงวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ว่าได้รับโทรเลขพระยาสุนทราทรธุรกิจ ว่าได้กลับ

มาถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว จับผู้ร้ายมาได้ ๑๙ คนเป็นผู้ร้ายที่ได้ลงมือเอาไฟเผาโรงราษฎรบ้างฆ่าคนบ้าง ตัวสำคัญได้เกือบหมดแล้ว ยังมีอีก ๓ คน ได้ให้เจ้าพนักงานสืบจับอีกต่อไป พระยาสุมนัยวินิตได้ให้ขุนบุรินทร์รักษายกกระบัตร์ไปช่วยไต่สวนเรื่องนี้ที่เมืองนครศรีธรรมราชด้วยแล้ว

๙ ได้รับโทรเลขพระยาสุนทรทราทรธุรกิจที่ ๔๓ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ว่าจับจีนยังหลิม, จีนมกชก, ผู้ลงมือฆ่าคนได้ ๒ คน รวมตัวการที่จับได้เก่าใหม่ ๒๕ คน ให้การรับบ้างไม่รับบ้าง แต่การไต่สวนได้ความพอ ว่าจีนเหล่านี้กระทำความผิดจริง

๑๐ ข้าราชการเจ้าได้มีโทรเลขที่ ๑๗๓ ส่งไปยังพระยาสุมนัยวินิต ว่า การที่จะลงโทษพวกจีนนั้น เห็นว่าคนมากด้วยกัน พวกปลายเหตุควรเอาโทษแต่น้อยพอให้เข็ดหลาบ พวกหัวหน้าควรลงโทษให้มาก

๑๑. ได้รับโทรเลขพระยาสุมนัยวินิต ที่ ๒๔๖ ลงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ ว่าได้รับโทรเลขพระยาสุนทรทราทรธุรกิจว่า มูลเหตุที่เกิดขึ้นในเรื่องนี้ เดิมจีนพวกเหมือนไซ้บักก็มีพวกได้ตั้งทำเหมืองมานานแล้ว เป็นคนจนโดยมาก ต้องอาศัยร่ำรวยของผู้อื่นทำ ครั้นต่อมาได้ ๒ ปี มีจีนคูนิลอาจีนมาเล็กลงมาแต่เมืองสิงคโปร์กับจีนเตียงไฮ้เป็นจีนชกเกียนเข้าหุ้นส่วนกันไปตั้งทำเหมือง และได้ลงทุนให้จีนหงอเต็งและพวก จีนหงอเต็งได้เป็นหนี้จีนคูนิล ๑,๐๐๐ เหรียญ จีนหงอเต็งไม่ให้เงิน จึงได้แย่งที่เหมืองใช้แทนต่างหนี้ จีนคูนิลได้ตั้งทำเหมืองอยู่ในโรงเดียวกันกับจีนหงอเต็ง แต่แบ่งกันอยู่คนละตอน เวลานั้นเหมืองนั้นก็ทำได้ดีขึ้น พวกไซ้บักพากันเห็นว่าพวกชกเกียนไปอยู่แลแย่งเอาผลประโยชน์ที่ตนควรจะได้เสีย พวกไซ้บักจะเอาพวกมาข่มเหง พวกชกเกียนจะไม่ให้ตั้งอยู่ต่อไป ตั้งแต่นั้นมาพวกจีนไซ้บักก็คอยพาลหาเหตุ

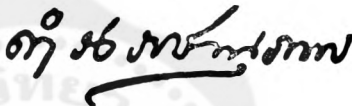
พวกชกเกียนอยู่เสมอ ครั้นวันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ สุนัขได้กัดพวกจีนไช่บักคนหนึ่ง จีนที่ถูกสุนัขกัดได้เดินจะไปหาใส่แผล ไปโดนเอาหญิงเมืองจีนที่มีเท้าเล็กซึ่งเป็นภรรยาของจีนนางงานพวกชกเกียนล้มลง พวกไช่บักกับพวกชกเกียนจึงเกิดวิวาทกัน แล้วมีผู้มาห้ามปรามก็เลิกกันไป ต่อมาวันที่ ๒๙ พวกไช่บักเดินไปกระหน่ำไล่พวกจีนชกเกียนในตลาดจนเกิดวิวาทกันขึ้นอีก จีนพวกชกเกียนมีพวก ๔-๕ คน จีนพวกไช่บักมีพวกมากตีสองมือทำร้ายกัน แต่ไม่ได้ใช้อาวุธ พวกจีนไช่บักมีบาดแผลที่ตา ๑ แผล พวกจีนชกเกียนหนีเข้าไปในโรงแล้วมีศพประตูลี้อยู่ พวกจีนไช่บักได้พาคนที่ถูกเจ็บไปให้อำเภอชันสุตร อำเภอดูเห็นว่าบาดแผลเล็กน้อยแลทั้งเป็นเวลาค่ำ จึงนัดว่าให้มาชันสุตรต่อเวลาเช้า ครั้นวันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ พวกหัวหน้าจีนไช่บักพาคนที่บาดเจ็บไปชันสุตรต่ออำเภอยังหาได้ชันสุตรไม่ แล้วมีคนวิ่งมาบอกนายอำเภอบอกว่า พวกจีนไช่บักไปปล้นกงสีจีนคูยีนลี่และฆ่าพวกจีนชกเกียนตาย นายอำเภอดูวิ่งออกไปยังที่เกิดเหตุทันที ในเวลาที่นายอำเภอดูไปถึงที่เกิดเหตุ นั้น พวกจีนไช่บักกำลังปล้นกงสีจีนคูยีนลี่อยู่ และได้ฆ่าจีนชกเกียนตาย ๒ คน แล้วพวกจีนไช่บักก็คุมพวกเข้าปล้นโรงเงินเป่า นายอำเภอรอบพวกจีนไช่บักหยุดแล้ว กลับไป ครั้นวันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ จิกไช่บักได้คุมพวกเข้าปล้นเรือนนายยกอกิก เอาไฟเผาเรือนเสียด้วย แล้วคุมพวกจะไปปล้นพวกจีนชกเกียนในตลาดอีก นายอำเภอกับนายพันตรีหลวงไกรนาร้อยโทโทนอกไประงับทัน พระยาสุนทรทราทรธุรกิจเห็นว่า เหตุที่เกิดขึ้นคราวนี้เกี่ยวเนื่องด้วย จึงได้ทำการปรกพร้อมกัน เพราะพวกจีนชกเกียนเป็นคนที่ไม่ตั้งอยู่ใหม่ไม่ได้เข้าอ้งยี่ พวกจีนไช่บักเป็นพวกเข้าอ้งยี่มาแต่ก่อนยังมีเป็นเชื้ออยู่ พระยาสุขุมนัยวินิตได้ส่งไปยังพระยาสุนทรทราทรธุรกิจว่า ให้เร่งไต่สวนโดยเร็ว

๒๘๖

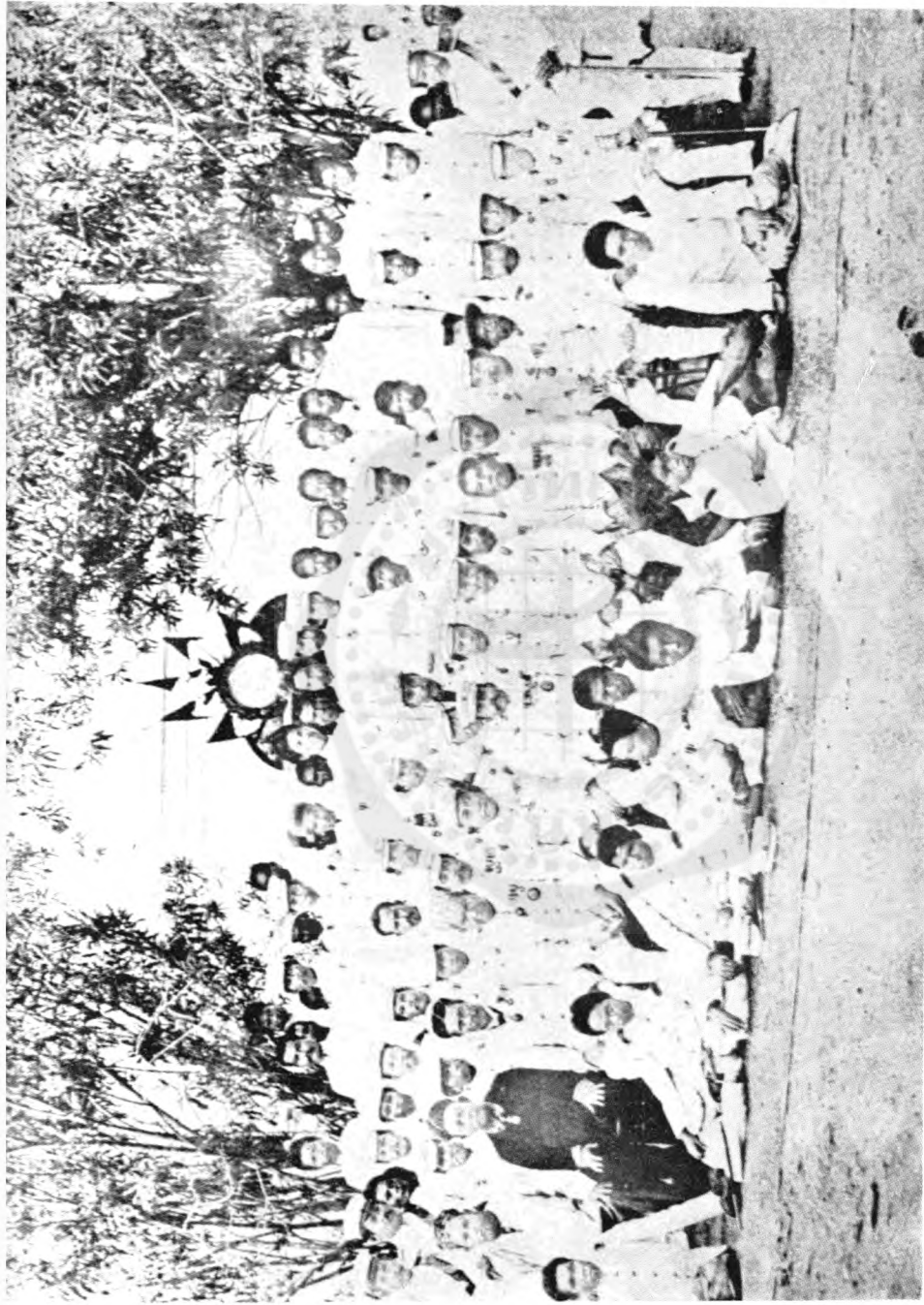
ถ้าพวกจีนที่จับไว้คนใดไม่เกี่ยวข้องด้วย ก็ควรจะปล่อยเสีย ส่วนที่ได้ความจริง ก็ให้รีบฟ้องให้ศาลลงโทษต่อไป มีความตามโทรเลขดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่พระยาสุนทราทรบุรีกิจได้ จักระงับปราบปรามพวกจีนครั้งนี้ ถืออยู่แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

↑ ประชุมแผ้วถางการเมืองมณฑลนครศรีธรรมราช ณ จังหวัดสงขลา พ.ศ. ๒๔๔๔
พระยาสุเมธนิยวัต (แฉ่ง) แกอ คนกลาง ตรรกศรช)

ที่ ๑๒๐/๑๗๕๘

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้รับหนังสือ ที่ ๒๘๑/๑๐๗๒๖ ลงวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ เรื่องพวกจีนที่ทำเหมืองแร่ในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช เกิดวิวาทฆ่ากันตาย พระยาสุนทรทรรฐระกิจได้จัดการระงับปราบปราม แลจับพวกจีนที่วิวาทกันได้นั้น ทราบแล้ว

ได้นี้กวิตกอยู่เสมอในเรื่องจีนมีเข้ามา มาก ๆ นั้น เปนคุณแก่บ้านเมือง แต่กลัวการปกครองจะอ่อน ปราบปรามไม่ไหวจะกลับร้าย ควรจะเอาใจใส่ สกตรอยจักกำลังให้พอปกครองในที่ที่มีเงินมากเสมอไปเสมอไม่ได้

ทรงเซนพระราชหัตถเลขา สยามินทร์

๔. ปัญหาเรื่องการพนันและการภาษีอากร

เรื่องเงินส่วยแทนกระดานเมืองสงขลา แลพัทลุง

ที่ ๒๐๒/๓๔๔๘๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๘ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับไบบอกพระยาสุโขทัยวินิตข้าหลวงเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฉบับที่ ๑๑๔/๕๐๑ ลงวันที่ ๗ ธันวาคม
ร.ศ. ๑๑๕ ว่าในต้นปี ร.ศ. ๑๑๖ จะตั้งต้นเก็บเงินส่วยแทนกระดาน
เมืองสงขลา แลหัวเมืองขึ้นเมืองสงขลาจำนวน ร.ศ. ๑๑๕ แลเงินส่วยแทน
กระดานผู้ว่าราชการเมืองเคยได้รับพระราชทานส่วนแบ่งอยู่เสมอทุก ๆ ปี แต่
ถ้าในจำนวน ร.ศ. ๑๑๖ จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือน
แก่ผู้ว่าราชการเมืองแล้วเงินส่วยจำนวน ร.ศ. ๑๑๕ ที่จะเก็บในศก ๑๑๖
จะควรเก็บเป็นของหลวงหรือจะโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่ผู้ว่าราชการเมือง
ไปอย่างเดิม มีความในไบบอกดังนี้

ตามข้อความที่พระยาสุโขทัยวินิตบอกหรือมานี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็น
ด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าผู้ว่าราชการเมืองได้รับพระราชทานเงินเดือนแล้วเงินส่วย
แทนกระดานรายนี้ก็ควรเก็บเป็นหลวงต่อไป เพราะผู้ว่าราชการเมืองมีเงิน
เดือนเป็นผลประโยชน์อยู่แล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๑๙๒/๑๒๐๕

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๕ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยเธอจดหมายที่ ๒๐๒/๓๔๔๘๔ ลงวันวานนี้ ว่าได้รับบอกพระยาสุขุมนัยวินิตหาญเรื่องเก็บเงินส่วยแทน กระตานเมืองสงขลาว่าต้องแบ่งส่วนผู้ว่าราชการเมืองตามเคยที่ได้อยู่ฤๅ ประการใด เพราะต่อไปจะตั้งเงินเดือนแล้ว เธอเห็นว่าถ้าผู้ว่าราชการเมือง ได้เงินเดือนส่วยรายนี้ควรเก็บเป็นหลวงนั้น ได้ทราบแล้ว

ได้เงินเดือนแล้วไม่ควรจะได้สืบลดนั้น ไม่มีปัญหา แต่จะกำหนด ไม่ได้ว่าเงินลดนั้นจ่ายปลายปีเมื่อเก็บส่วยเสร็จ ฤๅ จำนวนปีก่อนจ่ายสำหรับ ปีหลัง ถ้าเป็นเช่นว่าแรก ก็คงจะไม่เหมือนกันทุกคนทุกเมืองได้ เห็นว่า ตั้งเงินเดือนแลเก็บพร้อมกัน จะไม่ลดให้ในปีนั้นทีเดียวก็ควร

ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ก. ๑๓.๒/๖)

ศาลาว่าการมหาดไทย

ที่ ๓๘/๓๓๑๒๐

วันที่ ๑๑ เดือน มกราคม ร.ศ. ๑๑๖

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ได้รับโบบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศา
ภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๑๓๐/๑๑๓๕ ลงวันที่ ๘
มกราคม ร.ศ. ๑๑๕ ว่าผลประโยชน์เมืองพัทลุงซึ่งผู้ว่าราชการเมืองเคยได้รับ
พระราชทานอยู่แต่เดิมนั้น ที่เป็นส่วนมากก็คือเงินรายเฉลี่ย (คือเงินส่วยแทน
กระตาน) ในจำนวนศก ๑๑๕ ที่จะเก็บเงินรายเฉลี่ยในศก ๑๑๔ พระยา
สุขุมนัยวินิต ได้สั่งให้พระพิศาลสงครามพร้อมด้วยพระยาอภัยบริรักษ์แต่งให้
กรรมการอำเภอทั้ง ๓ แขวง เปนพนักงานเก็บ และมีพนักงานในที่ว่ากันไป
กำกับอีกอำเภอละ ๑ คน มีบาญชีคนละบาญชีเพื่อได้เปนพยานแก่กัน เมื่อ
เก็บได้มากน้อยเท่าใดหักส่งเปนเงินหลวงตามเคยแล้ว เศษเงินที่เหลือนั้นจะได้
แบ่งให้ พระยารวัญไวย พระยาอภัยบริรักษ์ไปตามเดิมก่อน เมื่อถึงศก ๑๑๖
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือนแล้ว จึงจะได้รวบรวมส่ง
เปนเงินหลวงทั้งสิ้น แลในเมืองพัทลุงนั้นมีผลประโยชน์น้อย ผู้ว่าราชการ
เมืองเคยได้รับพระราชทานเงินค่าธรรมเนียมศาลอีกบ้าง ในเมื่อเวลายังไม่ได้
ตั้งเงินเดือนพนักงานศาลแลกรรมการอำเภอ พระยาสุขุมนัยวินิตได้เอาเงินค่า
ธรรมเนียมความออกแบ่งให้ตามที่เรียกได้มากแลน้อย ครั้นณะเดือน
พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๕ พระยาสุขุมนัยวินิตได้จัดการเปิดศาลใหม่ แลจัด
ผู้พิพากษาตุลาการทั้งกรรมการศาลแขวงอำเภอขึ้น ได้รับพระราชทานคิด
เงินเดือนให้ตามสมควร ส่วนเงินค่าธรรมเนียมนั้นได้ยกขึ้นเปนเงินหลวง แลที่

ได้แต่ที่จ่ายเป็นเงินเดือนไปนั้นก็พอกัน แลครั้นพระยาสุมนัยวินิตจะตัดไม่ให้พระยารวฤทัย แลพระยาอภัยบริรักษ์เสียทีเดียว ก็เห็นว่าเคยได้รับพระราชทานเสมอมา จึงได้ปรึกษา กับพระพิศาลสงครามเห็นด้วยเกล้า ๆ พร้อมกันว่า ควรพระราชทานเงินค่าธรรมเนียมนี้ในส่วนนี้ให้พระยารวฤทัย เพียงเดือนละ ๔๐ บาท พระยาอภัยบริรักษ์เดือนละ ๖๐ บาท ใกล้กับที่เคยได้ส่วนแบ่งอยู่แต่ก่อน คล้ายกับเมืองสงขลา คือ พระยาวิเชียรคีรีได้รับพระราชทานเงินร้อยละ ๕ ในภาษีอากรอย่างหนึ่ง กับเศษเงินในส่วนรายเฉลี่ยอีกอย่างหนึ่งนั้น ครั้นจะไม่ผ่อนให้ได้รับพระราชทานอย่างนั้นบ้างก็จะกล่าวได้ว่าตัดผลประโยชน์เสียหมด แลเห็นด้วยเกล้าว่าทางราชการก็ควรขึ้นยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วย ความแจ้งอยู่ในใบบอกนั้นแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าได้มีตราตอบไปยังพระยาสุมนัยวินิตว่า ซึ่งพระยาสุมนัยวินิตได้จัดการไปตามใบบอกนั้นชอบแล้ว แต่ส่วนเงินรายเฉลี่ยศก ๑๑๕ ซึ่งจะเก็บได้ในศก ๑๑๖ แลต่อไปนั้น ควรให้พระยาสุมนัยวินิตจัดการเก็บขึ้นเป็นของหลวงทั้งสิ้น เพราะพระยารวฤทัย พระยาอภัยบริรักษ์ได้รับพระราชทานเงินเดือนแล้ว มีข้อความตามท้องตราดังนี้

การมีกรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ขอเดชะข้าพระพุทธเจ้า

กม ๖๖ ๖๖๖๖๖๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เรื่องภาษีอากรผูกขาดมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๑๖

ที่ ๒๓ ณ/๕๐๐

หอรัษฎากรพิพัฒน์

วันที่ ๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า ขอ
รับพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายบาญแผนกภาษีอากรตามที่ข้าหลวงมณฑลได้
จัดการเรียกว่าประมูลส่งต้นบาญแผนกเข้ามาคือ

มณฑลภูเก็ต ๖ เมือง

(๑) เมืองภูเก็ต ภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๔๗ ราย เงินเดิม ร ๓๓,๗๔๓-๒๐
ว่าประมูลตกค่ารวมเป็นเงิน ร ๓๓,๒๐๖-๐๐ กงชาติ ร ๕๓๗-๒๐

(๒) เมืองกระบี่ ภาษีอากรผูกขาดรวมทั้งสิ้น ๑๖ ราย เงินเดิมรวม
ร ๑๑,๕๗๔-๐๐ ว่าประมูลตกค่ารวมเป็นเงิน ร ๑๓,๓๔๘-๐๐ กงขึ้น
ร ๑,๗๗๔-๐๐

(๓) เมืองพังงา ภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๒๖ ราย เงินเดิมรวม ร ๗,๙๔๓-๐๐
ว่าประมูลตกค่ารวมเป็นเงิน ร ๘,๐๐๔-๐๐ กงขึ้น ร ๖๑-๐๐

(๔) เมืองถลาง ภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๓๐ ราย เงินเดิมรวม ร ๒,๙๗๕-๐๐
ว่าประมูลตกค่ารวมเป็นเงิน ร ๒,๗๓๕-๐๐ กงชาติ ร ๒๔๐-๐๐

(๕) เมืองตะกั่วป่า ภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๓๕ ราย เงินเดิม ร ๑๔,๘๖๘-๐๐
ว่าประมูลตกค่ารวมเป็นเงิน ร ๑๔,๑๑๐-๐๐ กงชาติ ร ๗๕๘-๐๐

(๖) เมืองระนอง ภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๙ ราย เงินเดิม ร ๘,๑๓๐-๘๖
ว่าประมูลตกค่ารวมเป็นเงิน ร ๗,๖๔๗-๒๑ กงชาติ ร ๔๘๓-๖๕

รวม ๖ เมือง หักขึ้นแล้วกงชาติ ร ๑๘๓-๘๕ รวมกงจะได้รับตัวเงิน
ภาษีอากรผูกขาดจำนวนรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ ใน ๖ เมืองนี้เงิน
ร ๗,๘,๐๕๐-๒๑

มณฑลนครศรีธรรมราช ๓ เมือง

(๑) เมืองนครศรีธรรมราชรวมทั้งเกาะสมุย ภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๕ ราย เงินเดิม ๒๐,๑๖๐ บาท ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๒๕,๖๘๐ บาท กง^๕ขึ้น ๕,๕๒๐ บาท

(๒) เมืองสงขลาภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๕ ราย ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๙๔,๖๙๖ บาท ๔๒ อัฐ $\frac{๑}{๒}$

(๓) เมืองพัทลุงภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๒ ราย ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๖,๔๘๐ บาท

รวมคงจะได้รับตัวเงินภาษีอากรผูกขาด จำนวนรัตนโกสินทรศก^{๓๐} ๑๑๖ ใน ๓ เมืองนี้ เป็นเงิน ๑๒๖,๘๕๖ บาท ๔๒ อัฐ $\frac{๑}{๒}$

มณฑลชุมพร ๔ เมือง

(๑) เมืองชุมพรภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๔ ราย ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๓,๔๑๕ บาท

(๒) เมืองกาญจนดิษฐภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๒ ราย เงินเดิม ๖๙๕ บาท ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๕,๒๐๐ บาท กง^๕ขึ้น ๔,๕๐๕ บาท

(๓) เมืองไชยาภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๑ ราย ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๖๖๐ บาท

(๔) เมืองคีรีรัฐนิคมภาษีอากรผูกขาดทั้งสิ้น ๔ ราย เงินเดิม ๗๒๔ บาท ว่าประมูลตกคำรวมเป็นเงิน ๒,๑๔๕ บาท กง^๕ขึ้น ๑๔๒๑ บาท

๒๕๕

รวมคงจะได้รับตัวเงินภาษีอากรผูกขาดในจำนวนรัตนโกสินทรศก
๑๑๖ ใน ๔ เมืองนี้ เป็นเงิน ๑๑,๔๒๐ บาท

รายละเอียดจำนวนเงินแจ้งในใบอนุญาต ๓ มณฑล รวม ๑๒ ฉบับ
ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายมาพร้อมหนังสือนี้ เพื่อขอรับพระราชทาน
พระราชนุญาต ออกท้องตราอนุญาตส่งออกไปยังข้าหลวงเทศาภิบาลให้
จัดการนั้น

กรรณิการแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

บัญชีภาษีอากรเมืองนครศรีธรรมราช

๒๕๓

จำนวนตันโกสินทร์ศก ๑๑๖

มีรายชื่อผู้รับทำผูกขาด แลจำนวนเงิน ดังต่อไปนี้

๒๕ จำนวนศก ๑๑๕				๓๒ จำนวนศก ๑๑๖ ปีหนึ่ง ๑๒ เดือน								อธิบาย
เลขที่	ชื่อนายอากร	เงินอากร ปี ๑		ชื่อนายอากร ประกัน รับเรือน	เงินอากรปี ๑		ขึ้น	ลด	ชื่อ ภาษี อากร	เงินล่วงหน้า ๓ เดือน		
		บาท	อัฐ		บาท	อัฐ				บาท	อัฐ	
๑	เงินปี	๑๐๕๖๐	-	เงินชู้่นชวตนายอากร	๑๓๑๒๐	-	๒๕๖๐	-	สุรา	๓๒๘๐	-	รวมทั้ง เกาะสมุยด้วย
				เงินชู้่นหงวนประกัน เงินเขียนผู้รับเรือน								
๒	เงินเกีย	๙๖๐๐		เงินกาเจ่นายอากร เงินม่เงินประกัน นายเข้ารับเรือน	๗๕๒๐	-			อากร บ่อนเบี้ย	๑๘๘๐	-	ตอนที่ ๑
				เงินจันชื่อนายอากร เงินโอเจียมประกัน เงินเซ่งรับเรือน	๓๑๒๐	-			,,	๗๘๐	-	ตอนที่ ๒
				เงินชู้่นหงวนนายอากร เงินเขียนบู้ประกัน เงินชู้่นชวตรับเรือน	๑๖๘๐	-			,,	๔๒๐	-	ตอนที่ ๓
				เงินโต่นายอากร เงินวายนประกัน เงินหลิมรับเรือน	๒๔๐	-			,,	๖๐	-	ตอนที่ ๔ เกาะสมุย
				รวมอากรบ่อนเบี้ย ๔ ตอน	๑๒๕๖๐	-	๒๕๖๐	-		๓๑๔๐	-	
				รวมทั้งสุราบ่อนเบี้ย	๒๕๖๘๐	-	๕๕๒๐	-	-	๖๔๒๐		

ภาษีอากรเมืองสงขลาเมืองพัลลึงจำนวนศักริ ๑๑๖ มีจำนวน
เงินปดแลเงินล่งน้ามี่แจ้งตั้งน
ส่งแล้ว

ชื่อเจ้าภาษีนายอากร	รับทำ ภาษี อากร	เปนเงินปี ๑			ล่วงหน้า ๓ เดือน			ค่าตรวจเผา			หมายเหตุ
		ช,	ป,	อ,	ช,	ป,	อ,	ช,	ป,	อ,	
เมืองสงขลา											
๑ หลวงอุทมนักกิติ	รังนก	๔๐๐	-	-	๒๒๕	-	-	๑	๓๒	๓๒	
๒ นายอ้นมหาดเล็ก	สุรา	๑๓๖	-	-	๓๔	-	-	-	๑๗	-	
๓ นายปมมหาดเล็ก	บ่อนเบี้ย	๑๑๕	-	-	๒๘	๖๐	-	-	๑๔	๒๔	
๔ จินบันเส้ง	จันอับ	๑๒	๕๖	๔๒๑	๓	๑๔	๑๐๑	-	๑	๓๔	
๕ จินเบี้ยจ้วน	ค่าทำ	๒๐	-	-	๕	-	-	-	๒	๓๒	
รวม ๕ รายเงิน	-	๑๑๘๓	๕๖	๔๒๑	๒๙๕	๗๔	๑๐๑	๑	๖๗	๖๓	
เมืองพัลลึง											
๑ จินเท่า	สุรา	๔๑	-	-	-๑๐	๒๐	-	-	๕	๖	
๒ หลวงบริรักษ์ฯ	บ่อนเบี้ย	๔๐	-	-	-๑๐	-	-	-	๕	๑	
รวม ๒ รายเงิน		๘๑	-	-	๒๐	๒๐	-	-	๑๐	๖	
รวมทั้งสิ้น		๑๒๖๔	๕๖	๔๒๑	๓๑๖	๑๔	๑๐๑	๑	๗๗	๗	

เรื่องเงินค่าราชการมณฑลนครศรีธรรมราชและทั่วไป

ประกาศเก็บเงินค่าราชการ

รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ด้วยมีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ทุกวันนี้นัรราชฎรในหัวเมืองมณฑลนครศรีธรรมราชแลมณฑลชุมพร ยังต้องเสียเงินประจำปีค่าราชการไม่เสมอกัน อย่างมากเสียถึง ๘ บาท อย่างน้อยเสียเพียง ๓ บาท ๓๒ อัฐ ที่ยกเว้นไว้ไม่ต้องเสียโดยไม่สมควรแก่เหตุผลก็มีอยู่เป็นอันมาก ทรงพระราชดำริเห็นว่า หัวเมือง ๒ มณฑลนี้ การทำมาค้าขายยังอึดคักควรจะให้เก็บค่าราชการแต่พอสมควรแก่กำลัง แลให้เสมอหน้ากัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติไว้ดังนี้

มาตรา ๑ ตั้งแต่ศก ๑๑๗ เป็นต้นแลต่อไป ให้เก็บค่าราชการแก่ชาวนครจักร์ซึ่งมีอายุ แต่ ๑๘ ปี จนถึง ๖๐ ปี คนหนึ่งปีละ ๒ บาท

มาตรา ๒ ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีอำนาจที่จะตั้งข้อบังคับจัดการตามพระราชบัญญัตินี้ให้เรียบร้อยสมควรแก่การในท้องถิ่น

มาตรา ๓ ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นเจ้าหน้าที่รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ จงทุกประการ

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๓ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ เป็นวันที่ ๑๐๘๖๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ข้อบังคับในการเก็บเงินค่าราชการแผ่นดิน

๑. เงินราชการแผ่นดินนี้ ให้ที่ว่าการเมืองออกคำสั่ง ให้กรมการอำเภอเป็นผู้เก็บ เรียกตั้งแต่เดือนเมษายน แลให้แล้วเสร็จภายในเดือนสิงหาคม วิธีเก็บนั้นได้ทำดังนี้คือ

ก. ให้ผู้ใหญ่บ้าน ยื่นบัญชีคนจนกรรจ์ในท้องที่ของตนให้สิ้นเชิง ตามบัญชีสำโนครัวที่มีอยู่แล้ว หรือถ้ามีชายจนกรรจ์อายุครบกำหนด ๑๘ ปี ขึ้นในท้องที่ของตนอีก ก็ให้บวกลงในบัญชี ถ้าคนตายก็ให้หักยื่นต่อกำนัน แลให้มีทานบนกำกับมาด้วย

ข. เมื่อผู้ใหญ่บ้านยื่นบัญชีเสร็จแล้ว ให้กำนันทำบัญชียื่นต่อกรมการอำเภอฉบับหนึ่ง แลให้กำนันทำทานบนไว้ต่อกรมการอำเภอว่าคนจนกรรจ์ ในท้องที่ของตนสิ้นหมดเพียงเท่านี้

ค. บัญชีที่กำนันจะยื่นต่อกรมการอำเภอนี้ให้แล้วเสร็จภายในเดือน พฤษภาคม

ฅ. เมื่อกรมการอำเภอได้รับรายบัญชีจากกำนันแล้วให้ยึดบัญชีนั้นไว้แล้ว ให้ประทับตราตำแหน่งกรมการอำเภอลงในใบเสร็จเท่าบัญชีที่ยื่นส่งไปให้กำนันๆ ตрокชื่อลงในใบเสร็จ ประดับตราอีกดวงหนึ่ง แลให้ผู้ใหญ่บ้านนำลูกบ้านมาเสียเงินต่อกำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องลงชื่อในใบเสร็จนั้นเป็น พยานด้วย

ง. หรือถ้าเป็นระยะทางไกล ลูกบ้านไม่อยากจะมาเสียเงินที่กำนัน จะมอบเงินให้ผู้ใดผู้หนึ่งที่ตัวไว้วางใจได้นำเงินมาเสีย แล้วยรับใบเสร็จแทนไป ก็ได้

จ. เมื่อกำหนดได้รับเงินไว้พร้อมเสร็จทุกๆ ผู้ใหญ่บ้านแล้ว ให้รับ
นำเงินส่งต่อกรรมการอำเภอ พร้อมตัวหิ้วข้าวต้มเสร็จ ถ้ามีเหตุขัดข้อง
ประการใดให้ทำรายงานชี้แจงต่อกรรมการอำเภอด้วยพร้อมกัน

๒. ถ้ากำหนดให้นำเงินมาส่ง ต่อกรรมการอำเภอแล้วให้กรรมการอำเภอ
ส่งเงินมายังคลังเมือง หรือคลังมณฑลรายเดือนตามแบบบาญชี

๓. ราษฎรในท้องที่ใด ที่เป็นคนอนาถาไม่สามารถที่จะเสียเงินค่า
ราชการแผ่นดินได้จริง ๆ ให้กรรมการอำเภอส่งกำหนดทำบาญชีรายชื่อรายตำบล
ส่งมายังที่กรรมการอำเภอ กรรมการอำเภอส่งต่อมายังว่าการเมือง เพื่อได้รับ
คำสั่งก่อน

๔. ถ้าราษฎรคนใดขัดขึ้น ไม่ยอมเสียเงินค่าราชการแผ่นดิน ให้
กำหนดเกาะราษฎรคนนั้นส่งที่ว่าการอำเภอ ห้ามมิให้เรียกค่าเกาะ หรือค่า
ธรรมเนียมอย่างอื่นอีกเป็นอันขาด

๕. ในการเก็บเงินค่าราชการนี้ เปนหน้าที่ของกรรมการอำเภอจะต้อง
เปนธุระตรวจตราผู้ใหญ่บ้านแลกำหนด ในการเก็บเงินค่าราชการโดยกวตขัน
อย่าให้หละหลวม หรือปิดบังในการเก็บเงินอย่างใดอย่างหนึ่งได้

๖. กำหนดผู้ใหญ่บ้านจะได้รับพระราชทานส่วนลดร้อยละ ๔ คือกำหนด
๑ ส่วน ผู้ใหญ่บ้าน ๓ ส่วน แต่เงินส่วนลดนี้ให้กรรมการอำเภอหักให้ต่อเมื่อ
ได้รับเงินเลบาญชีเสร็จแล้ว

ประกาศเพิ่มอัตราเก็บเงินค่าราชการ

ในมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร มณฑลภูเก็ต

พระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ด้วยตามความในมาตรา ๔ แห่งพระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ มีว่า อัตราเงินค่าราชการที่จะเก็บให้มีกำหนดเก็บอย่างสูงเพียงคนหนึ่งปีละ ๖ บาท แต่ที่ใดถ้าเสนาบดีเห็นสมควรจะเก็บลดลงเท่าใดก็ได้ หรือที่ใดยังเก็บอัตราต่ำอยู่ เห็นสมควรจะขึ้นอัตราก็ได้ เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ประกาศในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาแล้ว ให้มีอำนาจที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขอัตราเงินค่าราชการในที่นั้นๆ ได้นั้น

บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่าอัตราเก็บเงินค่าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร มณฑลภูเก็ต ที่ได้เก็บอยู่ทุกวันนี้คงได้เก็บเพียง ๒ บาท เป็นอัตราที่น้อยกว่าในมณฑลอื่นอยู่ แลในเวลานี้การทำมาหากินแลการค้าขายในมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร มณฑลภูเก็ต เป็นการเจริญสมควรที่จะเพิ่มอัตราเก็บเงินค่าราชการขึ้น เพราะฉะนั้นในศก ๑๒๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มอัตราเก็บเงินค่าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร ขึ้นอีก ๒ บาท เป็น ๔ บาท ในมณฑลภูเก็ตเพิ่มอีก ๑ บาทเป็น ๓ บาทต่อไป

ศาลาว่าการมณฑลไทย

ประกาศมาในวันที่ ๒๘ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

(ลงนาม) พระยาศรีสุทโธ

ราชปลัดทูลฉลอง

ปัญหาการพนันในมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๑๗-๑๒๔

ประกาศเลิกบ่อนเบี้ยในมณฑลต่าง ๆ

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า เมื่อปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๕๐ ครั้งหนึ่ง รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ครั้งหนึ่ง รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ ครั้งหนึ่ง แลรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ อีกครั้งหนึ่ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเลิกบ่อนเบี้ย ให้คงเล่นอยู่น้อยตำบลเป็นลำดับมาโดยเหตุต่าง ๆ ซึ่งกล่าวมาแต่ก่อนนั้นแล้ว จึงทรงพระราชดำริว่าการที่ลดหย่อนผ่อนให้มีบ่อนเบี้ยแต่น้อยตำบลนั้น ก็ย่อมได้เห็นผลแห่งความดีต่าง ๆ มาแล้ว ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลดบ่อนหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ให้น้อยลงอีก คือ

มณฑลกรุงเก่า ในศก ๑๑๖ บ่อนเบี้ย ๒๘ ตำบล เลิกในศก ๑๑๗ เสีย ๕ ตำบล

๑. ตำบลท่างาม ๒. บ้านกระฎี ๓. บ้านศาลาลอย ๔. เกาะบางพริ ๕. บ้านกระช่อง

เมืองอ่างทอง เดิม ๗ ตำบล เลิกเสีย ๒ ตำบล คือ

๑. บ้านต้นหมาม ๒. บ้านคลองขนา

เมืองอินทบุรี เดิม ๔ ตำบล เลิกหนึ่งตำบลคือ บ้านท่าโพแม่นางคำ

เมืองพรหมบุรี เดิม ๔ ตำบล เลิกหนึ่งตำบลคือ บ้านโพประจักษ์

เมืองสิงห์บุรี เดิม ๑ ตำบล บ้านท่าสิง ท่าข้ามบ้านเชิงกลัด เลิก

เมืองสระบุรี เดิม ๑๓ ตำบล เลิก ๗ ตำบล คือ

๑. บ้านห้วยทราย ๒. บ้านบัวลอย ๓. บ้านเวียงราง ๔. บ้านแดง ๕. บ้านหนองโพ ๖. บ้านหาดพระยาทศ ๗. บ้านหนองแซงใหญ่

เมืองลพบุรี เดิม ๑๐ ตำบล เล็ก ๓ ตำบล คือ

๑. บ้านทางสลาต ๒. บ้านโคกสลุด ๓. บ้านบางลี่

เมืองพระพุทธรบาท เดิม ๔ ตำบล เล็ก ๒ ตำบล คือ

๑. บ้านโคกโพ ๒. บ้านหนองมน

มณฑลนครสวรรค์

เมืองนครสวรรค์ เดิม ๗ ตำบล เล็ก ๒ ตำบล คือ

๑. บ้านท่าเหล็ก ๒. บ้านแก่ง

เมืองไชยนาท เดิม ๕ ตำบล เล็ก หนึ่งตำบล คือ บ้านคลองเกวียน

เมืองสรรคบุรี เดิม ๕ ตำบล เล็ก ๓ ตำบล คือ

๑. บ้านเดิมบาง ๒. บ้านโพงาม ๓. บ้านห้วยกรด

เมืองกำแพงเพชร เดิม ๓ ตำบล เล็กหนึ่งตำบล คือในเมือง

เมืองบรรพตพิสัย ๒ ตำบล เล็ก ๑ ตำบล คือบ้านน้ำดิบ

มณฑลพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก เดิม ๓ ตำบล เล็ก ๑ ตำบล คือตำบลบ้านวัดโบสถ์

มณฑลนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา เดิม ๘ ตำบล ยก ๑ ตำบล คือ บ้านหนองแขม

เมืองสุพรรณบุรี ๗ ตำบล ยก ๑ ตำบล คือ บ้านท่าช้าง

มณฑลปาจิณ

เมืองนครนายก เดิม ๖ ตำบล ยก ๑ ตำบล คือ บ้านวัดพิบูล

เมืองชลบุรี เดิม ๖ ตำบล ยก ๒ ตำบล คือ

๑. บ้านเสม็ด ๒. อ่างศิลา

เมืองบางละมุง เต็ม ๔ ตำบล เลิก ๒ ตำบล คือ

๑. บางพระ ๒. หนองมน

เมืองพนัสนิคม เต็ม ๕ ตำบล เลิก ๒ ตำบล คือ

๑. บ้านมตุ้ม ๒. หนองคำสิง

มณฑลนครราชสีมา เต็ม ๑๑ ตำบล เลิก ๔ ตำบล คือ

๑. เมืองนครจำนาศ ๒. เมืองประโคนชัย ๓. เมืองจตุรัส
๔. เมืองบำเหน็จณรงค์

มณฑลจันทบุรี

เมืองประจันตคีรีเขตร์ เต็ม ๖ ตำบล เลิก ๑ ตำบล คือ บ้านคลองรีน

เมืองตราด เต็มตั้งเล่นอยู่ ๗ ตำบล เลิกเสีย ๑ ตำบล คงเหลือ ๖

ตำบล

มณฑลชุมพร เลิกทั้งมณฑล

มณฑลนครศรีธรรมราช เลิกทั้งมณฑล

รวมบ่อนเบี้ยที่ได้ยกเลิกแล้วในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ ๔๖ ตำบลกับ

มณฑลชุมพรแลนครศรีธรรมราชทั้งมณฑล

หอรัษฎากรพิพัฒน์

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๘ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๖ เป็นวันที่
๑๐๗๓๐ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ที่ ๑๖๘/๕๑๘๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๔ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ด้วยการอากการพนันตามแบบแผนวิธีที่กรมสรรพากรได้จัดเปลี่ยนแปลงแก้ไขในชั่ว ๒ ปีที่ล่วงมาแล้วนี้ ได้สังเกตเห็นกันโดยมากกว่าเก็บเงินได้เกินกว่าที่คาดหมาย แต่ยังเป็นบั่นทอนอยู่ตลอดมาว่า การที่เก็บเงินขึ้นได้มากนั้น จะเป็นด้วยคนเล่นการพนันมากขึ้น หรือจะเป็นด้วยเจ้าพนักงานสรรพากรจัดการตรวจเก็บถ้วนถี่ดีขึ้น เป็นบั่นทอนมาเช่นนั้นกว่า ๒ ปีแล้ว ทั้งแต่มีบั่นทอนขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตราไต่สวนทุกทางที่พึงจะตรวจได้ตลอดมาจนเวลานี้ คงได้ความเป็นแน่นอนสิ้นความสงสัยแล้วว่า การที่เก็บเงินขึ้นได้มากผิดสังเกตนั้น เป็นด้วยราษฎรพากันเล่นการพนันชุกชุมขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก เพราะวิธีที่กรมสรรพากรจัดนั้น ราษฎรเล่นการพนันได้สะดวกไม่ว่าที่ใดใด ผลของการที่เล่นการพนันมากขึ้นนี้ พาให้โจรผู้ร้ายชุกชุมแลราษฎรยากจนขัดสนทรุดโทรมไปเป็นอันมาก ที่มีตัวอย่างเห็นได้ดีนั้นคือ มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร เป็นต้น แต่เดิมเป็นมณฑลที่มีโจรผู้ร้ายชุกชุม แลราษฎรขัดสนแลเป็นหนี้สินกันเป็นอันมาก ครั้นภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการพนันใน ๒ มณฑลนั้นเสีย โจรผู้ร้ายก็สงบเบาบางลงโดยรวดเร็ว มีราษฎรทำมาหากินแลค้าขายมากขึ้น แลการที่ขายตัว กู้หน้สินน้อยลงเป็นอันมาก ทั้งการค้าขายทำไร่นาเจริญขึ้นผิดสังเกต ครั้นตั้งแต่อนุญาตให้เล่นการพนันกันได้อีกจนถึงเวลานี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับบอกพระยาสุโขทัยว่า ได้ไปตรวจไต่สวนตามความแนะนำ

ของข้าพระพุทธเจ้าคงได้ความเป็นแน่ว่า เกิดมีใจผู้ร้ายซุกซุ่มขึ้นกว่าเวลาที่
เลิกการพนันเป็นอันมาก ราษฎรไม่เป็นอันตั้งหน้าค้าขายทำมาหากิน กลับ
ยากจนขัดสนไปอีก ถ้าไม่รีบเลิกการพนันในมณฑลนครราชสีมาเสียโดย
เร็ว การทำมาหากินค้าขายซึ่งได้เจริญมาแล้วนั้นจะกลับถอยหลังไปอีก แล
ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบความจากพวกมิชชันนารี แลคนอื่นๆ ความตึงกัน
เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรเลิกอากรการพนันใน
มณฑลนครราชสีมา แลมณฑลชุมพรเสีย แลควรจำกัดการเล่นพนันใน
มณฑลอื่นๆ ให้น้อยลง เพราะเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าปล่อยให้เปนไปเช่นนั้น
จะขาดประโยชน์เมื่อปลายมือ แลราษฎรจะถึงแก่ความยากจนขึ้นแก่หนักลง
เป็นแน่ เห็นด้วยเกล้าฯ ดังนี้

การมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

พระที่นั่งจักรีกรมมหาปราสาท

ที่ ๑๐๘/๕๓๑

วันที่ ๘ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๒

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้รับหนังสือที่ ๑๖๘/๕๑๘๘ ลงวันที่ ๔ เดือนนี้ว่า ได้สังเกตผลการเก็บเงินอากรการพนันในสองปีที่ล่วงแล้วมาเก็บเงินขึ้นได้มากกว่าที่คาดหมาย เป็นที่สงสัยว่าจะมีคนเล่นการพนันมากขึ้นๆ เจ้าพนักงานจัดการเก็บดีขึ้น เธอให้สอบสวนโดยด่วนถี่ บัดนี้ได้ความว่าตามวิธีที่กรมสรรพากรจัดนั้น ราษฎรเล่นการพนันได้สะดวก เช่นอย่างมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร เข็มก็มีโจรผู้ร้ายชุกชุมราษฎรก็พากันยากจนขัดสนไม่เป็นอันทำมาหากิน เมื่อให้เลิกการพนันโจรผู้ร้ายก็สงบเบาบางลงการค้าขายก็เจริญ ตั้งแต่อนุญาตให้เล่นการพนันได้อีก เกิดมีโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้น ราษฎรไม่เป็นอันตั้งหน้าค้าขายทำมาหากิน ทำให้ความเจริญที่มีอยู่แล้วกลับถอยหลังไปอีก เธอขออนุญาตให้เลิกการพนันในมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพรเสีย แลควรจำกัดการเล่นพนันในมณฑลอื่นๆ ให้น้อยลงนั้นเป็นการชอบแล้วอนุญาตให้เลิก

ศาลาว่าการมหาดไทย

ที่ ๒๓๒๕/๑๒๓๑๖

วันที่ ๑๓ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ราชเลขานุการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยตั้งแต่เวลาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเลิกการพนัน
ในมณฑลนครศรีธรรมราช แลมณฑลอื่นบางมณฑลแล้ว วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน
ศก ๑๒๒ เกล้าฯ ได้มีโทรเลขถามไปยังมณฑลนครศรีธรรมราชว่าตั้งแต่ออก
ประกาศให้เลิกเล่นการพนันแล้ว การโจรผู้ร้ายในเมืองสงขลาแลเมืองนคร-
ศรีธรรมราชเป็นอย่างไบบ้าง

บัดนี้ เกล้าฯ ได้รับใบบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลนครศรีธรรมราช ที่ ๓๑๖/๕๑๑๑ ลงวันที่ ๒๔ ธันวาคมศก ๑๒๒
ชี้แจงมา ใจความว่า ตั้งแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หยุดการพนัน
ตั้งแต่เดือนกรกฎาคมศก ๑๒๒ มา การโจรผู้ร้ายล็กเล็กล็กน้อยสงบไปมาก
ทั้งล็กโคกระบือก็ค่อยสงบลงด้วย แต่เรื่องล็กโคกระบือนั้นพระยาสุขุมนัยวินิต
ยังสงสัยอยู่ด้วยตามปรกติในเวลาระตูมรสุมเคยน้อยทุกปี เพราะฉะนั้นเงาะ
เรื่องโคกระบือต้องรอคู้ไปอีกก่อน ส่วนการขายตัวเป็นทาสเป็นลูกจ้างน้อย
ลงไปในทันที แลเรื่องฝัวเมียที่เคยวิวาทร้องอย่กันเดือนละ ๑๑-๑๒ คู้ ด้วย
เรื่องเล่นไพน่นนี้ก็สงบลงเหมือนกัน ยังคงเหลืออยู่แต่ตามธรรมเนียมเดือนละคู้
๒ คู้

อนึ่ง เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคมศก ๑๒๒ พระยาสุขุมนัยวินิตได้ประชุม
หัวหน้าพ่อค้าหลายคนไต่สวนคู้ว่า ในระหว่างที่เปิดให้เล่นการพนันกับเวลาหยุด
เล่นได้ผลหรือเสียผลในการค้าขายอย่างไรบ้าง ก็ตอบเป็นอย่างเดียวกันว่า

พวกพ่อค้าตามแขวงตามตำบลมารับสินค้าไปนั้น พุดจាក้อยมันคงขึ้น รับสัญญาว่าจะนำสินค้าซึ่งจะแลกเปลี่ยนมาส่งเมื่อใด ก็นำมาส่งตามกำหนด พวกพ่อค้ากลางเมืองยอมให้รับสินค้าเชื่อไปจำหน่ายได้มากขึ้น ไม่เหมือนเมื่อกำลังเปิดให้เล่นการพนันอยู่มักจะพากันเหลวไหลไปเสียมากจนไม่อยากจะรับเชื่อของไป รวมใจความก็เห็นได้ว่าการค้าขายดีขึ้น

พระยาสุขุมนัยวินิตได้โทรเลขถามพระยาสุนทรราชวงศาภิวัตน์ไปทีเมืองนครศรีธรรมราชก็ได้ตอบมาว่า ตั้งแต่โปรดเกล้าฯ ให้เลิกการพนันมาแต่เดือนกรกฎาคมศก ๑๒๒ คนที่ขายตัวเป็นทาสหรือรับสัญญาเป็นลูกจ้างใช้การงานน้อยลง การโจรผู้ร้ายก็เบาบางลง การค้าขายค่อยเจริญขึ้นเหมือนกัน

ที่เมืองสงขลา คนที่ลอบลักเล่นการพนันในเวลานี้กำลังชุม เดือนหนึ่งจับได้หลาย ๆ สิบคน เทียวแอบเล่นกันตามในดงในป่า หรือตามบ้านที่อยู่ไกล ๆ หมู่บ้านคน แต่เป็นธรรมดาที่พึงห้ามใหม่ๆ เมื่อครั้งโปรดให้เลิกครั้งก่อน ในเวลาเมื่อเลิกใหม่ๆ เช่นนี้ ก็จับกันมากดังนี้เหมือนกัน ครั้นนาน ๆ เข้าก็ค่อยหายไปเป็นลำดับ แต่ที่จะให้ชาติที่เดียวเป็นไม่ขาด ถึงกระนั้นควรยอมให้เพียงร้อยละห้า

ในเรื่องบ่อนเบี้ยนี้ พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นว่า ไม่มีข้อสงสัยเสียแล้ว คุณไม่มีเลยมีแต่โทษอย่างเดียว แลเมื่อเร็วๆ นี้ พระยาสุขุมนัยวินิตได้ไปเยี่ยมญาติที่เมืองสุพรรณบุรี แลได้ไปเที่ยวที่พระปฐมเจดีย์เมืองนครไชยศรีด้วย ได้สังเกตการค้าขายและการทำมาหากินของราษฎร กับทั้งที่ตลาดขายของแปลกกันกับทางข้างมณฑลนครศรีธรรมราช คือทางข้างนครไชยศรีสุพรรณบุรีที่ประชุมชนต้องอาศัยโรงบ่อนเป็นเครื่องล่อ ถ้าบ่อนอยู่ที่ไหน คนก็ไปประชุมกันในที่นั้นโดยมาก พวกที่ไปตั้งค้าขายเป็นพวกจีนไปจากที่อื่น

พวกนี้ที่ค่อยบริบูรณ์ ฝ่ายพวกพลเมืองที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในท้องที่มักจะพากัน
 เล่นเบี้ยขัศสนคนจนลงไปตามกัน ที่ว่าบ้านเมืองครึกครื้นสนุกสนานขึ้นนั้น
 มิใช่พวกที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้นบริบูรณ์ขึ้น เป็นพวกที่ไปจากที่อื่นเป็น
 อันมาก เหมือนหนึ่งที่เมืองสุพรรณบุรีในยี่สิบปีมานี้ พวกที่อยู่ใกล้ๆ เมือง
 แท้แรกเป็นสามก๊ก คือ พวกพระยาสุพรรณ (แจ่ม) ก๊กหนึ่ง ตั้งบ้านเรือน
 อยู่ในเมืองเก่า น่าวัดประตูลาน พวกพระไชยราชรักษาปลัดก๊กหนึ่ง ตั้งบ้าน
 เรือนอยู่ที่วัดจำปา ซึ่งตั้งเป็นเมืองอยู่บัดนี้ พวกหลวงศรีราชรักษายกระบัตร
 ก๊กหนึ่ง ตั้งบ้านเรือนอยู่ไต่วัดจำปาลงมาหน่อย ทั้ง ๓ ก๊กนี้แต่ก่อนเมื่อ
 การบ่อนเบี้ยยังไม่มี ทุ๊กไม่สู้จะขัศสนัก เข้าเรือนเกะสถานก็เรียบริยัติ มี
 เรือนฝากระดานเป็นหมู่ๆ ครั้นต่อมาบ่อนเจริญขึ้น พวกพระยาสุพรรณ (แจ่ม)
 ก็จกลงไป เตียนนี้เกือบจะกราบทุลได้ว่าไม่มีอะไร เรือนฝากระดานก็กลายเป็น
 เรือนเล็ก ๆ น้อย ๆ ไป แต่มีมากมายหลายหลังขึ้น ครั้นตอนบนหมด
 แล้วคราวหนึ่งย้ายเมืองมาตั้งที่วัดจำปาหลังบ้านพระปลัดแลยกกระบัตรทั้งโรง
 บ่อนก็ได้ย้ายมาด้วย พวกสองก๊กนี้ในเวลานี้ก็จวนจะหมดเหมือนกัน บ้านช่อง
 กลายเป็นเรือนแจ็กแลกระต้อมห้อมห่อไปมากแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิตไม่เห็น
 ใครบริบูรณ์ขึ้นพากันเข้าบ่อนทั้งผู้หญิงผู้ชาย ที่รอคอยได้ก็คือ พวกที่ยกบ้าน
 เรือนไปตั้งทำนอยตามทุ่งนาที่ไกลๆ หรือออกไปตั้งแลงเข้าตักเข้าอยู่ในที่
 ห่างๆ จากโรงบ่อน พวกนั้นค่อยยังชั่วหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ดี ถ้ามีช่องโอกาส
 ได้ลงมากกลางเมืองได้เมื่อไร ขายเข้าได้มีเงินติดตัวอยู่เท่าใดก็หมดไปเท่านั้น
 เหมือนกัน แต่ยังเป็นครั้งเป็นคราวไม่เหมือนที่ประจำอยู่ใกล้ๆ ตกลงว่าคนที่
 บริบูรณ์ขึ้นนั้น ไม่ใช่คนในท้องที่ เป็นพวกชาวเรือชาวแพที่ไปตั้งค้าขายอยู่
 ต่างหาก พวกเจ้าของท้องที่ออกจะจวนไปตามกัน ถึงเวลาจะทำนาก็ทำอยู่เท่าๆ

เดิม ไม่ใคร่จะคิดขยายให้มากขึ้น หรือทำให้ใหญ่โตขึ้น ก็ที่ว่ามีการทำนามากขึ้น
 นั้นก็เป็นด้วยพวกพลเมืองมากขึ้น ก็ทำไปคนละเล็กคนละน้อย คนที่ได้ขยายนา
 ของตนที่มีอยู่ร่อยไรเป็นพันไร่เช่นนั้นน้อยนักน้อยหนา ถ้าเปรียบกับพลเมือง
 ในมณฑลนครศรีธรรมราชเลือกยกขึ้นกราบทูลแต่เฉพาะที่ใหญ่ ๆ เช่นกลาง
 เมืองนคร กลางเมืองสงขลา แลปากพนัง คนในท้องที่ทั้งสามแห่งใน ๗ ปีมานี้
 ตามที่พระยาสุขุมนัยวินิตได้สังเกตคนที่อยู่ในท้องที่นั้นเองบริบูรณ์ขึ้นมาก เย่า
 เรือนเคหะสถานที่เคยเป็นโรงก็เป็นเรือนขึ้น ที่เคยเป็นเรือนก็เป็นตึกขึ้น แลเจ้า
 ของเรือนนั้นเองได้ขยายการค้าขายของตนให้เจริญขึ้น ที่ ๆ ประชุมกันนั้น
 ถ้าเรือหางร่วมไปมากค้าขายง่ายไม่มีโรงบ่อนเป็นเครื่องเล่น ที่กราบทูลขึ้น
 กราบทูลโดยคนหัวเมืองไม่สู้มากนัก พระยาสุขุมนัยวินิตเกือบจะรู้จักทั่วหมด
 สืบทราบเกล้าฯ ได้ว่า ใครบริบูรณ์ขึ้นหรือขัดสนลง เพราะฉะนั้นพระยาสุขุมนัย
 วินิตจึงได้กราบทูลว่า การค้าขายแลความเจริญของบ้านเมืองในแถวข้าง
 สุพรรณบุรีแลนครไชยศรีผิดกันกับทางมณฑลนครศรีธรรมราชในข้อที่ว่าข้าง
 ฝ่ายหนึ่งคนในจากที่อื่นไปตั้งการค้าขายบริบูรณ์ คนในพื้นที่ใกล้เคียงจน
 ลง -- ข้างฝ่ายหนึ่ง คนในพื้นที่นั้นเองประกอบการค้าขายเจริญขึ้นในที่นั้นเอง
 หรือว่าแม้จะมีคนที่อื่นมาตั้งการค้าขายก็จะเจริญขึ้นเหมือนกัน พระยาสุขุมนัย
 วินิตเชื่อว่าอย่างเช่นกลางเมืองสงขลา กลางเมืองนคร กลางอำเภอปากพนัง ถ้า
 เอาโรงบ่อนไปตั้งแล้วมีโยเกหรือลครจั่วไปเล่นล่ออยู่ทุก ๆ วัน พวกเหล่านี้ก็ถ
 หมดเหมือนกันไม่ต้องสงสัย

อีกประการหนึ่งพระยาสุขุมนัยวินิตสังเกตการบ่อนเบี้ยในกรุงเทพฯ
 กับหัวเมืองผิดกันอยู่มาก คือ ที่กรุงเทพฯ เข้าของแพลงในเวลานี้จะเอาใคร
 กันรับประทันก็ยาก จำเป็นที่จะต้องชวนชายหาเงินต้องรับจ้างเขา หรือ

ประกอบการอย่างหนึ่งอย่างใดให้ได้เงินมาซื้อรับประทานในทันที ที่เดียวจึงจะได้ช่องทาง ที่จะคิดสักกะโมยก้ออกจะยากขึ้นทุกทีเพราะการรักษาแข็งแรงขึ้น ข้างฝ่ายหัวเมืองเข้าของยังถูกอยู่หน้อยยังอาไศรยกันกินได้ถึงว่าจะไม่มีเงินติดตัวอยู่ได้หลาย ๆ วัน ตกลงว่ามีเวลาพอที่จะนัดคิดสักคิดกะโมยได้ การกะโมยเล่าก็ง่าย เพราะเจ้าพนักงานที่จะรักษาถึงว่าจะกวตขันกันอยู่ก็จริง แต่ห่า ๆ ทำเลเปนตงเปนป่าเสียมาก ถ้าจะคิดสักคิดกะโมยแล้ว คิดที่หัวเมืองง่ายกว่าที่กรุงเทพ ฯ เพราะฉนั้นจึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองสำคัญมากกว่าที่กรุงเทพ ฯ ถ้าจะคิดเล็กแล้วควรเล็กตามหัวเมืองเข้าไปก่อน มีความตามใบบอกทั้งนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ด. ๖๖ ทรงพระกรุณา

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๓๐๕/๑๙๙๑

พระที่นั่งจักรีกรมมหาปราสาท

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๒

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถวายได้รับหนังสือมีมาที่กรมขุนสมมต-
อมรพันธุ์ที่ ๒๓๒๙/๑๒๓๑๖ ลงวันวานนี้ ว่าด้วยพระยาสุขุมนัยวินิตมีบอก
ชี้แจงเรื่องเลิกเล่นการพนันในมณฑลนครศรีธรรมราช ว่าการโจรผู้ร้ายค่อย
สงบลง สินค้าเจริญขึ้น แลกล่าวอธิบายถึงการที่ตั้งบ่อนเบี้ยตามหัวเมือง ว่า
คุณไม่มี ๆ แต่โทษอย่างเดียว พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นว่าบ่อนเบี้ยตามหัวเมือง
สำคัญมากกว่าที่กรุงเทพ ฯ ถ้าคิดจะเลิกบ่อนเบี้ยแล้วควรเลิกตามหัวเมืองเข้ามา
ก่อนนั้น ทราบแล้ว เขาว่าชอบกลดีมาก ควรจะคิดอ่านกับกระทรวงพระคลัง
ค่อยรวบรัดเข้าลงดู

ร่างพระราชหัตถเลขาถึง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ค. ๑๔.๑ ค/๑๘)

คัดจากรายงานประชุมเสนาบดี วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๓

กรมหลวงดำรงกราบบังคมทูลและขอหาฤๅต่อที่ประชุมว่า กรมหลวงดำรงได้ปรึกษากับกระทรวงพระคลังถึงการที่คิดจะเลิกบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองทั้งสิ้น กระทรวงพระคลังขอให้คิดหาเงินขึ้นให้คุ้มกับค่าอากรบ่อนเบี้ยได้แล้วก็ควรเลิกได้ กรมหลวงดำรงมีความเห็นว่าเงินค่าอากรบ่อนเบี้ยในหัวเมืองต่างๆ รวมทั้งหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพฯ ด้วย เว้นแต่ในจังหวัดกรุงเทพฯ เป็นเงินประมาณสี่ล้านบาทเศษ ถ้าขึ้นเงินค่านาอย่างหนึ่ง ขึ้นเงินค่าราชการบางมณฑลที่ยังต่ำกว่าปีละ ๔ บาทอยู่อย่างหนึ่งแล้วก็พอคุ้มได้

เงินค่าราชการบางมณฑลที่คิดจะขึ้นนั้น กรมหลวงดำรงได้ไปตรวจตราดูแล้ว เห็นว่าจะไม่เป็นการเดือดร้อนอันใด เพราะราษฎรทุกวันนี้หาผลประโยชน์ได้มากกว่าแต่ก่อนมาก ส่วนเงินค่านานั้นคิดจะขึ้นตามเนื้อที่ คือถ้าที่ดีเก็บมาก ที่ไม่ดีเก็บน้อย อย่างสูงไร่ละ ๔ บาท อย่างต่ำไร่ละสลึงเฟื้องแลปีใดถ้าที่ใดเสียไม่ได้ผล ก็จะยกเว้นเสีย คงเก็บแต่ที่ได้ผล ที่ประชุมจะเห็นว่าแรงเกินไปฤๅไม่

มีพระราชดำรัสว่าถ้าคนเราที่ได้อำนาจประเทศอื่นเขาเคยเก็บอย่างไรแล้วการที่ขึ้นเงินค่านาเท่านั้นก็ไม่แรง

กรมหลวงดำรงกราบบังคมทูลว่า อัตราตามที่ประมาณไว้นี้ก็ยังไม่ต่ำกว่าประเทศที่ใกล้เคียง คือ เมืองพม่า มอญ แลเขมรอยู่แล้ว แต่เดิมก็ได้เคยว่ายังไม่เก็บถึงเพียงนี้ แต่ข้าราชการบางพวกเห็นว่าเมื่อตั้งต้นจะขึ้นก็ขึ้นเสียให้สูงทีเดียวดีกว่า เมื่อเห็นว่าแรงเกินไปจะลดลงได้ง่าย ถ้าตั้งไว้ต่ำแล้วจะขึ้นอีกต่อไปเป็นการลำบาก

กรมหลวงดำรงเห็นว่า ควรเลิกในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ด้วย เพราะถ้าเลิกหัวเมืองแล้ว ไม่เลิกในจังหวัดกรุงเทพ ฯ จะได้รับความร้อนใจมาก เพราะคนชั่วคงจะสาตเข้ามาอยู่ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ แล้วการโจรกรรมก็จะกำเริบขึ้น

กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า ถ้าจะว่าด้วยความเห็นของกรมหลวงดำรงแต่ในส่วนหน้าที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว แต่เพียงเลิกบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองได้หมดก็เป็นทีพอใจแล้ว แต่ถ้าจะว่าด้วยประโยชน์ทั่วไปแล้วเห็นว่าควรเลิกในจังหวัดกรุงเทพ ฯ เสียด้วย เพราะถ้าเลิกที่หัวเมืองหมดแล้ว ที่จังหวัดกรุงเทพ ฯ ก็เอาไว้ไม่ได้อยู่เอง มีปัญหาอยู่แต่เวลาว่าจะเร็วช้าเพียงใดเท่านั้น เงินค่าอากรบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ได้ทราบว่าจะประมาณสามล้านบาท แลได้ทราบว่าจะเงินภาษีฝิ่นจะขึ้นได้ถึงสองล้านครั้ง อีกครั้งล้านก็พอจะหาทางอื่นได้ แลมีทางที่จะขึ้นภาษีได้อีกอย่างหนึ่ง คือ ภาษีขาเข้า เรื่องนี้ก็ได้พูดกับมิสเตอร์โทรเบลไว้แล้ว แลก็เห็นด้วยว่าควรจะขึ้นได้เพราะเราจะเลิกบ่อนเบี้ย ถ้าขึ้นภาษีขาเข้าได้อีกอย่างหนึ่งแล้ว ก็ควรเลิกบ่อนเบี้ยได้ตลอดทั้งจังหวัดกรุงเทพ ฯ ด้วย

กรมหมื่นมหิศรรับสั่งว่า เงินภาษีฝิ่นนั้นจะขึ้นถึงค่าลึงละบาทได้ฤาไม่ยังไม่แน่ ถ้าขึ้นได้ถึงเพียงนั้น เงินก็คงขึ้นได้ถึงสองล้านครั้ง แต่อย่างไรก็ดีในการที่ว่าควรจะเลิกบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ยังแลไม่เห็นว่าจะเป็นไปได้ อีกประการหนึ่งการที่จะเลิกการบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพ ฯ นั้น เห็นว่าจะเลิกไม่ได้จริง การจับฝิ่นเถื่อนในเวลานี้ตามโรงสีก็จับไม่ได้หมดจริง

กรมหลวงนครราชสีมารับสั่งว่า เวลานี้การตรวจฝิ่นเถื่อนในโรงสี เจ้าพนักงานก็เข้าตรวจได้ตลอดแล้ว

มีพระราชดำรัสว่า ที่ยะโฮร์เขาเลิกบ่อนเบี้ยแล้วเหมือนกันแต่อนุญาตให้เล่นได้เฉพาะพวกจีน โดยยกเหตุว่าพวกจีนอดเล่นเบี้ยไม่ได้ แต่ความจริงจะเป็นอย่างไรที่อนุญาตให้เล่นได้แต่เฉพาะพวกจีน

กรมหมื่นมหิศรราชหฤศบัณฑิตย์ว่า ถ้าห้ามพวกจีนด้วยแล้วก็คงลักเล่น ถ้าเจ้าพนักงานจะไปจับกุมก็คงเกิดวิวาทกันขึ้น ถ้าจะถึงต้องเอากองทหารไปจับแลปราบปราม ก็ดูไม่เป็นการสมควร เพราะทหารแลพวกจีนก็นับว่าเป็นคนของรัฐบาลทั้งสองฝ่าย ถ้าไปเกิดวิวาทถึงฆ่ากันตายเช่นนั้นก็ไม่เป็นทางที่ดี

กรมหลวงนเรศรับสั่งว่า ถ้าไม่เลิกบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพฯ ด้วยราษฎรที่อยู่ใกล้เคียงกับจังหวัดกรุงเทพฯ เช่นชาวนาคลองรังสิต เป็นต้น จะมีเสียสองซ้ำๆ คือค่านากก็ต้องขึ้น แลยังเล่นเบี้ยได้อีกด้วย

กรมหลวงดำรงเห็นว่า พวกนั้นจะไม่มาเล่นเบี้ยได้ทุกวันนัก แต่อีกอย่างหนึ่งในจังหวัดกรุงเทพฯ ถ้าอนุญาตให้เล่นเบี้ยได้แต่พวกจีนกรมหลวงนเรศจะทรงเห็นอย่างไร

กรมหลวงนเรศเห็นว่าถ้าอนุญาตให้พวกจีนเล่นได้ ไทยก็คงเป็นจีนไปหมด จึงเห็นว่าควรคิดหาทางที่จะขึ้นเงินรายได้ให้พอคุ้มได้แล้วเลิกเสียทีเดียวดีกว่า

มีพระราชดำรัสว่าจะหาเงินแต่พอคุ้มอย่างเดียวไม่ได้ เพราะเงินอากรบ่อนเบี้ยมีส่วนขึ้นอยู่เสมอ ถ้าคิดหาเงินรายได้คุ้มแล้วต้องคิดหาส่วนขึ้นให้พอกับส่วนขึ้นที่ใช้บำรุงการพระนครทุกปี ๆ นั้นด้วย

กรมหลวงดำรงเห็นว่าในจังหวัดกรุงเทพฯ ควรจะคิดการที่จะเลิกบ่อนเบี้ยไว้พังกู้สักปีหนึ่งก่อน แลเห็นว่าจะเป็นทางดีที่เราคิดจะขึ้นเงินภาษีขาเข้าด้วย

ไม่มีผู้คัดค้านอีกแล้ว ในเรื่องนี้เป็นอันตกลงว่าจะเลิกอากรบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองให้หมดด้วย อากรขึ้นค่านาแลขึ้นเงินค่าราชการบางมณฑล แต่ในจังหวัดกรุงเทพฯ ๖ ให้คงมีไปก่อน

(ร่าง)

ที่ ๑๔๓/๑๕๓๔

พระที่นั่งวรมานเมฆ

วันที่ ๑๐ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ด้วยได้รับหนังสือกระทรวงคลัง ที่ ๑๔๘/๕๖๔๐ ลงวันที่ ๗ เดือนนี้
เป็นความเห็นในเรื่องที่จะเลิกบ่อนเบี้ย เห็นว่าเสนาบดีกระทรวงคลังกล่าวนี้มี
เหตุผลที่ควรพิจารณาให้ตลอดอยู่ การที่คิดกันบัดนี้เป็นอันกล่าวถึงเงินที่จะ
ต้องลดแลกเงินที่จะได้แทน แต่การลดยศที่จะกระทำให้ได้เงินแน่ไม่พลาด
พลั้งฎาวิธีที่จะทำเช่นกำหนดเรียกค่านานนั้นยังหาได้คิดตลอดไม่ เห็นว่าควร
เสนาบดีเจ้านาที่อันเกี่ยวข้องจะพิจารณาปรึกษาวิธีการเสียให้ลดยศตลอดไป
ก่อนนั้น

ให้เสนาบดีกระทรวงการคลังเป็นผู้บังคับบัญชาเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย กระทรวงเมือง กระทรวงเกษตร ฤๅเสนาบดีทั้ง ๕ กระทรวงนี้จะ
เห็นควรให้ผู้ใดไปแจ้งความแลปรึกษาหาฤๅด้วยก็ให้เรียกไปได้ตามที่เห็นควร
คลังเป็นเจ้าของเรื่องที่จะปรึกษา

ถ้าจะตกลงได้เร็ววันพฤหัสบดีนำมาว่าในที่ประชุม ถ้าเวลาไม่พอก็
เลื่อนไปประชุมหลัง

ที่ ๑๕๓/๕๘๑๖

หอรัษฎากรพิพัฒน์

วันที่ ๑๖ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ขอเดชะฝ่าล่องธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

พระราชหัตถ์เลขาที่ ๑๔๓/๑๕๓๔ ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงพระคลังฯ เป็นเจ้าหน้าที่เชิญเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีกระทรวงนครบาล เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ประชุมปรึกษา เรื่องความคิดเลิกบ่อนเบี้ย แลถ้าที่ประชุมเห็นสมควรเรียกข้าราชการผู้ใดที่จะให้เข้ามาในที่ประชุมด้วยก็ให้เรียกนั้น

ณ วันที่ ๑๔ มกราคมรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ กระทรวงพระคลังฯ ได้เชิญเสนาบดีทั้ง ๓ กระทรวง แลข้าราชการที่เจ้ากระทรวงเห็นเกี่ยวข้องอีก ๖ นายมาประชุมกัน ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ แลได้เปิดการประชุมตั้งแต่เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงเวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาทีจึงเสร็จการประชุม มีทำนองข้อความตามที่ได้ปรึกษาเห็นชอบพร้อมกัน ดังที่ได้คัดสอจดทูลเกล้าฯ ถวายมาในซองนี้ด้วยแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

รายงานการประชุมปรึกษาเรื่องเลียบ่อนเบี้ย และขึ้นภาษีอากร ได้
นัดประชุมที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ณ วันที่ ๑๔ มกราคม รตนโกสินทร
ศก ๑๒๓ เวลาบ่าย ๔ โมง

ผู้ที่มาประชุม คือ

กระทรวงมหาดไทย	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ	๑
	มิตเตอร์ไยล์	๑
กระทรวงนครบาล	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์	๑
	พระยาอินทราธิบดีสีห์ราชรองเมือง	๑
	มิตเตอร์ลอสัน	๑
	พระรัชฎาภิเศก	๑
กระทรวงเกษตร์	เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์	๑
	พระยาศรีสุนทรโวหาร	๑
	พระยาประชาชีพบริบาล	๑

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระ-
คลังมหาสมบัติประทับเป็นประธานในที่ประชุม

เมื่อผู้มาประชุมได้เข้าที่ประชุมพร้อมกันแล้ว ผู้เป็นประธานได้ขอให้
พระยาศรีสุนทรทำการในหน้าที่เลขานุการ ได้อ่านสำเนาถวายพระหัตถ์เสนาบดี
กระทรวงพระคลังที่ทูลเกล้าฯ ถวายเป็นความเห็นในการที่จะเลียบ่อนเบี้ย และ
ขึ้นภาษีอากรบางอย่างเสนอที่ประชุม มีใจความว่า

การที่คิดจะเลียบ่อนเบี้ยให้ขาดจากกรุงสยาม เป็นความคิดที่มีมานาน
แล้วในข้อที่จะควรเลิกไม่มีทางที่จะเห็นชอบในที่ที่จะคงไว้ แต่มีข้อวินิจฉัยอยู่
ว่าจะเลิกอย่างไรเท่านั้น กระทรวงพระคลังตั้งลงเป็น ๓ อย่าง คือ อย่างที่ ๑

เล็กบ่อนในหัวเมืองทั้งหมดจัดเก็บเงินอากรค่านาขึ้นแทนโดยทันที อย่างนี้เงินได้คงจะไม่ทันมือที่จะต้องใช้จ่าย เพราะการเก็บค่านาย่อมได้ต่อปลายปี

อย่างที ๒ เล็กบ่อนเล็กๆ ที่ราคาต่ำกว่า ๕๐,๐๐๐ บาท เงินจะขาดแต่เหนือกิ่ง แลลงมือเก็บค่านาขึ้นไป ถ้าเงินได้มากกว่าจำนวนเงินบ่อนที่เล็กเท่าใดเก็บไว้เป็นทุนที่จะเลิกในศกหลังให้หมดในหัวเมือง อย่างนี้เงินจะพอทันใช้

อย่างที ๓ กองเล้งบ่อนไปตามเดิม แลลงมือเก็บค่านาขึ้น ส่วนเงินที่เก็บขึ้นมาน้อยเท่าใดเก็บเป็นทุนไว้เลิกในศกหน้าพร้อมกันทีเดียว อย่างนี้ไม่มีเหตุพอจะอ้างอยู่

กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า ที่กระทรวงพระคลังว่า มีความขัดข้องอยู่ด้วยเงินภาษีอากรที่จะขึ้นจะได้ต่อปลายปี ส่วนเงินอากรบ่อนเบี้ยที่จะเลิกจะขาดไปแต่ต้นไป จะเกิดความลำบากที่จะหาตัวเงินมาจ่ายใช้ราชการในปลายปี ข้อนี้เป็นความจริง จึงรับรองพระดำริห์ของเสนาบดีกระทรวงพระคลัง เห็นว่าการเลิกบ่อนเบี้ยควรจะเลิกโดยทางอย่างที ๒ ของพระดำรินั้น คือ ศก ๑๒๔ เลิกบรรดาบ่อนเบี้ยซึ่งจำนวนเงินอากรศก ๑๒๓ ทำกว่า ๕๐,๐๐๐ บาทนั้นทั้งสิ้น ถึงศก ๑๒๕ เลิกบ่อนเบี้ยทั้งปวงนอกจากบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพฯ ถึงศก ๑๒๖ เลิกบ่อนเบี้ยในจังหวัดกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น รวมให้เวลา ๓ ปีเป็นเลิกบ่อนเบี้ยให้หมดสิ้น

ถ้ารัฐบาลตกลงจะเลิกบ่อนเบี้ยโดยทางอย่างนี้ กวจะต้องประกาศบอกความคิดของรัฐบาลที่จะจัดการเลิกบ่อนเบี้ยอย่างไร แลที่จะขึ้นภาษีอากรอย่างไรมาทดแทนเงินที่ขาดไปให้ความปรากฏแก่มหาชนเสียแต่แรกทีเดียวทำไมจึงต้องประกาศดังนี้ กรมหลวงดำรงเห็นว่า เพราะภาษีอากรที่เราจะขึ้น

นั้น ถ้าจะว่าเปน ๒ ชนิด ๆ ๑ ขึ้นได้ด้วยอำนาจของรัฐบาลเช่นค่านาเปนต้น
 ชนิด ๑ ต้องอาศัยรายได้ความยินยอมของรัฐบาลต่างประเทศก่อนจึงจะขึ้นได้
 เช่นภาษีขาเข้าขาออกเปนต้น ทางที่เราควรจัดนั้นภาษีอากรอย่างใดซึ่งขึ้นได้
 ด้วยอำนาจของรัฐบาลเราขึ้นสำหรับทดแทนเงินบ่อนเบี้ยหัวเมืองที่เราจะเลิก
 ในปีที่ ๑ แลที่ ๒ ส่วนเงินภาษีอากรที่เราจะต้องได้ความยินยอมของรัฐบาล
 ต่างประเทศก่อนนั้น ควรเอาไว้ทดแทนเงินบ่อนเบี้ยกรุงเทพ ฯ ที่จะเลิกต่อไป
 ปีที่ ๓ เพราะเหตุว่าการที่จะพูดจากับรัฐบาลต่างประเทศขอขึ้นภาษีอากรเหล่านี้นั้น
 ต้องการเวลาช้านานไม่สำเร็จได้โดยเร็ว ที่เห็นว่าเราต้องประกาศลงไว้เสีย
 ให้ปรากฏแต่แรกนั้นเพื่อประโยชน์สำคัญ ๒ อย่าง คือ อย่างที่ ๑ เพื่อจะให้
 ปรากฏแก่รัฐบาลต่างประเทศว่า รัฐบาลเราตั้งใจจะเลิกบ่อนเบี้ยอันเปนความ
 ขวัญของบ้านเมืองจริง ๆ และจะเลิกจริงโดยไม่มีที่สงสัย อย่างที่ ๒ ถ้าหาก
 ว่ารัฐบาลต่างประเทศไม่ยอมให้ขึ้นภาษีอากรซึ่งอาจจะเปนได้ ความจริงจะได้
 ปรากฏว่า เราเลิกบ่อนเบี้ยไม่หมดได้ เพราะต่างประเทศขัดขวาง แลบ่อนที่
 เหลืออยู่ในกรุงเทพ ฯ เหลืออยู่เพราะรัฐบาลต่างประเทศมิใช่เพราะเราเช่นนี้
 รัฐบาลจึงจะมีท่าทางที่จะขึ้นภาษีอากรได้แน่นอนที่ประชุมเห็นชอบตามพระ
 คำริศกรมหลวงดำรง มิสเตอร์ลอสซ์ว่า เมื่อเร็ว ๆ นี้ได้สนทนากับมิสเตอร์
 แปซิยิตราชทูตอังกฤษในเรื่องที่รัฐบาลจะเลิกบ่อนเบี้ยราชทูตอังกฤษได้บอก
 ความเห็นของเขาแก่มิสเตอร์ลอสซ์ว่า ถ้ารัฐบาลสยามจะเลิกบ่อนเบี้ยแล้ว ถ้า
 จะขอขึ้นภาษีอากรเห็นจะไม่มีรัฐบาลต่างประเทศรัฐบาลใดขัดขวางได้

ที่ประชุมปรึกษาต่อไปถึงการที่จะขึ้นภาษีอากรอย่างไร ๆ บ้าง ที่จะ
 ทดแทนเงินอากรบ่อนเบี้ยที่ขาดไป ตกลงเห็นพร้อมกันว่า ๑ ขึ้นเงินค่าราชการ
 มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร และจัดอัตราค่าราชการมณฑลนคร

ราชสีมาไม่มีบัตินหา ๒ แก้อัตราค่าน้ำไม่มีบัตินหา ๓ ขึ้นเงินค่านา ที่ประชุม เห็นชอบตามพระดำริที่กรมหมื่นมหิศร เจ้าพระยาเทเวศร์และพระยาอินทรา-ธิปติสัหราชรองเมืองซึ่งยุติกกลงเห็นดังนี้ คือ จำนวนค่านาเก็บตามเนื้อที่ที่เสว รากาไร่ละบาทหนึ่งเป็นอย่างสูง ๒๔ อัฐ เป็นอย่างต่ำ แต่เก็บเป็น ๓ วิธีคือ ในท้องทุ่งใดที่รัฐบาลได้กำหนดว่า ค่านาไร่ละเท่าใดตั้งแต่ผู้ใดจับจองที่นั้น ไปยังไม่ได้ทำเป็นนาฟางเก็บค่าหวงห้ามไร่ละ $\frac{๑}{๕}$ ของอัตราค่านา เมื่อได้ทำ เป็นนาฟางลงบ้างแล้ว แต่ยังไม่ได้ผลสละฆ่าเสมอดีเก็บเป็นนาฟางลอย อัตรา $\frac{๑}{๕}$ ของอัตราค่านา เมื่อทำเป็นนาฟางได้เรียบร้อยแล้ว จึงลดลงเท่าอัตราค่านาที่ กำหนด แต่เก็บโดยวิธีคู้โค

ยกตัวอย่างอัตรานี้เปรียบว่า ทุ่งใดรัฐบาลกำหนดอัตราคู้โคว่าไร่ละบาท ที่เช่นนี้เรียกค่าหวงห้ามไร่ละสลึง เรียกนาฟางลอยไร่ละห้าสลึง ถ้าค่านาทุ่งใด อัตราต่ำกว่าไร่ละบาทก็ลดอัตราค่าหวงห้าม ค่านาฟางลอยลงตามส่วน

ภาษีอากรที่ว่่ามานี้เป็นส่วนที่จะได้มาทดแทนเงินอากรบ่อนเบี้ยที่ขาด ในศก ๑๒๔ และ ๑๒๕ ส่วนเงินภาษีอากรซึ่งควรจะขึ้นสำหรับเอาเงินมา ทดแทนเงินบ่อนเบี้ยที่ขาดไปในศก ๑๒๖ นั้น ที่ประชุมเห็นพร้อมกันว่า ควร จะขึ้นภาษีอากรที่มีรายชื่อต่อไปนี้ คือ

- ๑ ภาษีขาเข้า
- ๒ ภาษียาสูบขาเข้า
- ๓ ภาษีสุราต่างประเทศ
- ๔ ภาษีเรือ
- ๕ ภาษีเรือนโรงร้าน

๖ ค่าแรงผูกมัดข้อมือจีน ผูกทุกปีต่อแต่ปีที่ตั้งกำหนดผูก
คราวนี้ไป

๗ ภาษีอากร

การขึ้นภาษีอากรเหล่านี้ นอกจากการผูกมัดจีนแล้ว จำเป็นจะต้องผูกกับรัฐบาล
ต่างประเทศทุกอย่าง กว่าจะลงมือเริ่มผูกกับรัฐบาลต่างประเทศเสียแต่ต้นศก
๑๒๔ ไปทีเดียว

ประกาศเลิกบ่อนเบี้ยในศก ๑๒๔ นี้ เสนาบดีกระทรวงพระคลังจะได้
ร่างขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตเลิกการว่า
ประมูลบ่อนที่เงินอากรศก ๑๒๓ ทำกว่า ๕๐,๐๐๐ บาท ส่วนการที่จะขึ้น
ภาษีอากรนั้นกรมหลวงดำรงราชานุภาพรับจะไปร่างประกาศทูลเกล้าฯ ถวาย

(ร่าง)

ที่ ๑๔๖/๑๕๕๕

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

ท้าวได้รับหนังสือที่ ๑๕๓/๕๘๑๖ ลงวันที่ ๑๖ เดือนนี้ ส่งรายงาน
ประชุมปรึกษาเรื่องความคิดเลืกบ่อนเบี้ย ซึ่งกระทรวงพระคลังได้เป็นเจ้าหน้าที่
เชิญเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีกระทรวงนครบาล เสนาบดีกระทรวง
เกษตราธิการ แลข้าราชการที่เจ้ากระทรวงเห็นเกี่ยวข้องอีก ๖ นายมาประชุม
นั้นได้อ่านตลอดแล้วเห็นว่าตามที่เสนาบดี ๓ กระทรวงปรึกษากันมานี้ เป็น
ความเห็นตกลงกันเป็นอย่างดีที่สุด ให้จัดการตามที่ตกลงกันนี้

ร่างพระราชหัตถเลขาถึงกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ร. ๕ ค. ๑๔. ๑ก./๑๘)

ประกาศเลิกบ่อนเบี้ยรัตนโกสินทรศก ๑๒๔

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าข้า้านามาแล้วทรงพระราชดำริห์เห็นว่า การตั้งเล่นบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม แม้ถึงว่าจะได้ผลประโยชน์มาใช้จ่ายในราชการแผ่นดินเป็นเงินรายได้อันสำคัญของรัฐบาลประเภทหนึ่งก็จริง แต่ย่อมกระทำให้น้ำใจอาณาประชาราษฎร์ผ่นเพื่อดำเนินไปในทางต่ำช้าเลวทราม ไซ้แต่เป็นที่เสื่อมเสียทรัพย์สินสมบัติของนักเลงผู้เล่นส่วนตัว ย่อมเป็นทางอันตรายแก่ทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่นด้วย และความมัวเมาในการเล่นพนันย่อมขัดห้ามต่อเวลาที่พึงทำการให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ ด้วย อีกประการหนึ่งการพนันบ่อนเบี้ยในเวลานี้เงินที่ตกไปในมือนายอากรผู้รับผูกขาดการบ่อนเบี้ยนั้น นายอากรจัดส่งออกไปเสียนอกพระราชอาณาเขตร์เป็นอันมาก และการบ่อนเบี้ยยังเป็นการที่นำมาซึ่งการโจรกรรม และการอาญาอื่น ๆ อีกเล่า

ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการตั้งเล่นบ่อนเบี้ยเสียก็จะทำให้อาณาประชาราษฎร์มีสันดานและความประพฤติดีขึ้นอย่างหนึ่ง ทำให้การทำมาหากินเจริญขึ้นอย่างหนึ่ง ไซ้แต่เท่านั้น ทรัพย์สินสมบัติซึ่งในเวลานี้ใช้ในการเล่นเบี้ยอยู่นั้น ก็จะเป็นทรัพย์สินสมบัติที่คงใช้แพร่หลายอยู่ภายในพระราชอาณาเขตร์ เป็นทางให้เกิดความสมบูรณ์ในบ้านเมืองยิ่งขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

แต่การที่จะเลิกการตั้งเล่นบ่อนเบี้ยนั้น ย่อมจะทำให้รัฐบาลเสื่อมผลประโยชน์เงินรายได้ลงไป จำเป็นให้ต้องขึ้นอัตราภาษีอากรบางอย่าง และตั้งการเก็บภาษีอากรขึ้นใหม่บ้างบางอย่าง และการที่จะขึ้นภาษีอากรบางอย่างนั้น จะต้องหารือกับรัฐบาลต่างประเทศให้เป็นที่ยกลงกันเสียก่อน เพราะ

ฉนั้นการเลิغب่อนเบี้ยนี้ จะทำให้เป็นไปคราวเดียวไม่ได้ จำจะต้องให้เป็นไป
คราวละน้อยๆ

เพราะฉนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้เลิกการตั้งบ่อนเล่นเบี้ย
ภายในกำหนดสามปีดังนี้คือ

ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ การบ่อนเบี้ยในมณฑลพิษณุโลก มณฑล
ภูเก็จ มณฑลอุดร มณฑลบูรพา และมณฑลจันทบุรี เหล่านี้ให้เลิกขาด
ทีเดียว ดังที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการบ่อนเบี้ยในมณฑลชุมพร
และมณฑลนครศรีธรรมราชแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ นั้นแล้ว ในปีเดียว
กันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกบ่อนเบี้ยในมณฑลอื่น ๆ ทุกตำบล
ที่มีจำนวนเงินผูกขาดต่ำกว่า ๕๐,๐๐๐ บาทจนสิ้นเชิง เป็นจำนวนบ่อนใน
มณฑลต่าง ๆ ๘๔ ตำบล คือ

มณฑลกรุงเก่า

๑. บางนางร้า	๑
๒. บ้านสะแก	๑
๓. บ้านพระแก้ว	๑
๔. บ้านปากไห้	๑
๕. บ้านอรุณภูมิ	๑
๖. ท่าเรือ	๑
๗. บ้านโพ	๑
๘. บ้านมอญ	๑
๙. บ้านมหาราช	๑
๑๐. บางปลากด	๑
๑๑. ศาลเจ้าโรงทอง	๑

๑๒. บ้านมะขาม	๑
๑๓. บ้านหมื่นหาญ	๑
๑๔. บ้านพุททรา	๑
๑๕. หนองแซงน้อย	๑
๑๖. แก่งคอย	๑
๑๗. บ้านสาวไห้	๑
๑๘. ปากเพรียว	๑
๑๙. หนองแก	๑
๒๐. ห้วยแก้ว	๑
๒๑. บ้านตลุง	๑
๒๒. บ้านหมอ	๑

มณฑลนครไชยศรี

๑. กลองพลู	๑
๒. สีแยกกระท่อมแบน	๑
๓. บางปลาหมี่	๑
๔. กลองสองพี่น้อง	๑
๕. บ้านท่ารวก	๑

มณฑลราชบุรี

๑. บางนกแขวก	๑
๒. วัดประดู่	๑

๓. บางใหญ่	๑
๔. แม่กลอง	๑
๕. บ้านแหลม	๑
๖. เกยบัว	๑
๗. หน้าเมือง	๑

มณฑลปราจีน

๑. ท่านขเมร	๑
๒. บางอ้อ	๑
๓. บ้านวังกะโจม	๑
๔. บ้านโรงสุรา	๑
๕. สี่แยกคลองนครเนื่องเขตร์	๑
๖. ตลาดหน้าเมือง	๑
๗. ท่าตะกุก	๑
๘. ตลาดในเมือง	๑
๙. หัวไทร	๑
๑๐. บ้านหมู	๑

มณฑลจันทบุรี

๑. ตลาดในเมือง	๑
๒. ตลาดท่าใหม่	๑
๓. บางกระจะ	๑

๔. ในเมือง	๑
๕. ตลาดในเมืองขลุ	๑
๖. ทำประตู	๑

มณฑลนครสวรรค์

๑. ท่าแร่พยุห์เด่น	๑
๒. หนองตอ	๑
๓. บางกะเบียน	๑
๔. เมืองสวรรค์	๑
๕. วัดสิงห์	๑
๖. ภาษีซุง	๑
๗. ค้างสำเภา	๑
๘. หนองขุนชาติ	๑
๙. ท้าทั้น	๑
๑๐. ในเมืองตาก	๑

มณฑลพิษณุโลก

๑. ในเมืองพิษณุโลก	๑
๒. ในเมืองพิจิตร	๑
๓. บางมูลนาก	๑
๔. ในเมืองเก่าพิชัย	๑
๕. อุตุนิฐ	๑

๖. ในเมืองสุโขทัย	๑
๗. กลองताल	๑
๘. ในเมืองสวรรณโลก	๑

มณฑลบูรพา

๑. ในเมืองศรีโสภณ	๑
๒. ในเมืองเสียมราฐ	๑

มณฑลอุดร

๑. ในเมืองหมากแข้ง	๑

มณฑลภูเก็ต

๑. ตำบลในเมืองภูเก็ต	๑
๒. ในเมืองตรัง	๑
๓. เขาขาว	๑
๔. ทับเที่ยง	๑
๕. ปะเหลียน	๑
๖. ในเมืองพังงา	๑
๗. ตะกั่วทุ่ง	๑
๘. ทูมมะพร้าว	๑
๙. กะปง	๑
๑๐. เมืองใหม่	๑

๑๑. ตลาดใหญ่	๑
๑๒. ในเมืองระนอง	๑
๑๓. ในเมืองกระบี่	๑

มณฑลกรุงเทพ ฯ

๑. บางระมาด	๑
๒. ตลาดขวัญ	๑
๓. คลองเกร็ด	๑
๔. ปากลั	๑

ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิก
บ่อนเบี้ยในหัวเมือง ซึ่งมีจำนวนคงเหลืออยู่อีก ๒๒ บ่อนนั้นทั้งหมด

เมื่อได้ยกเลิกการบ่อนเบี้ยในหัวเมืองทั้งหมดแล้วดังนี้ ในรัตน
โกสินทรศก ๑๒๖ บ่อนเบี้ยที่ยังคงตั้งเล่นอยู่ก็จะมีแต่ภายในจังหวัดกรุงเทพ ฯ
ส่วนเงินผลประโยชน์แผ่นดิน ซึ่งจะเก็บแทนเงินที่ขาดไปโดยการยกเลิกบ่อน
เบี้ยในรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ และ ๑๒๕ ตามที่กล่าวมานั้น โปรดเกล้าฯ
ให้เปลี่ยนวิธีการเก็บภาษีภายในบางอย่าง และ ถ้ายกเลิกบ่อนเบี้ยในบริเวณ
กรุงเทพ ฯ ด้วย ก็จะต้องหารือกับรัฐบาลต่างประเทศที่มีหนังสือสัญญาทาง
พระราชไมตรีกับประเทศสยาม ในข้อซึ่งจะเก็บเงินมาใช้จ่ายในราชการแทน
เงินที่จะเสียไปนั้น การหารือกับรัฐบาลต่างประเทศนี้ จะได้รับลงมือโดยด่วน
และถ้าข้อความที่หารือนั้นเป็นการตกลงได้ดังประสงค์ ก็จะได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้เลิกบ่อนทั่วจังหวัดกรุงเทพ ฯ เป็นการยกเลิกบ่อนการพนันทั่ว

พระราชอาณาเขตร์ ข้อความที่จะหารือกับรัฐบาลต่างประเทศนั้นเป็นที่หวังว่า
จะตกลงกันได้ การเลิกบ่อนเบี้ยทั่วพระราชอาณาเขตร์ จึงจะเป็นการสำเร็จ
ได้ตั้งแต่วันที่รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ เป็นต้นไป

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๓
เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติฯ

๕. การจัดหาสถานที่ราชการและการโยธา

ที่ ๓๔/๖๕๒๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓๐ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับไปบอกพระยาสุขมณีนวินิต ข้าหลวงเทศา-
ภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๒๖, ๑๔๑ ลงวันที่ ๑๘ เมษายน
ร.ศ. ๑๑๗ ว่าได้พร้อมด้วยหลวงระงับประจันตคามแสนายฟ้าง สารวัต ลงเรือ
อย่างน้ำไปตามในแม่น้ำปากกะพูน แขวงเมืองนครศรีธรรมราช ออกไปตรวจ
ตื้นที่ตื้นเพียงศอก ๑ บ้าง ๒ ศอก บ้าง จนถึงที่น้ำลึกเพียง ๖ ศอก ประมาณ
๒๐ เส้น ตอนโน้นน้ำลึกเพียง ๔ ศอก บ้าง ๕ ศอก บ้าง ๖ ศอก บ้าง
ตลอดถึงคลองที่ลึกมาแม่น้ำปากพระยา พระยาสุขมณีนวินิตคิดเห็นด้วยเกล้าฯ
ว่าเป็นการสำเร็จตลอดหมดในการที่จะให้เรือตะเภาแลเรือเมล์ขนาดศุขสวัสดิ์
หรือเรือตรวจราชการที่ซื้อใหม่เข้าในแม่น้ำปากกะพูนได้ ถึงเรือใหญ่ที่กินน้ำ
ลึกถึง ๘ ศอก ๓ วา ก็เข้าทอดได้ชิดอย่างห่างที่สุดเพียง ๓๐ เส้น หรือ ๔๐
เส้น เท่านั้น ตามความคิดที่พระยาสุขมณีนวินิตจะทำนั้น ก็จะใช้ต้นตานตัด
๓ ท่อนปักเป็นรอกในที่น้ำตื้นทั้งข้างโน้นข้างนี้กันให้น้ำเซียว สายน้ำจะได้กัด
โคลนให้ไหลออกที่ลึกเพราะที่ตื้นเป็นตมทั้งนั้น เมื่อเห็นว่าแห่งใดน้ำกัดลึกไม่
พอจะต้องขุดก็จะขุด เพราะระยะที่ตื้นไม่ไกลกันนักเพียง ๒๐ เส้น พอทำได้
สบาย ในปีหนึ่งน้ำคงจะลึกลงได้ ต่อไปจึงค่อยขออนุญาตเงินในงบประมาณ
สักปีละ ๒๐ ชั่ง ๓๐ ชั่ง ขนศิลาถมหลังรอตันตาน เพิ่มเติมขึ้นทุกปี ๆ
จนกว่าจะเป็นการแน่นหนามั่นคง ถ้าเรือใหญ่เข้าได้แล้วจะคิดแต่งคลองปาก-
กะพูนให้เรือเดินได้ตลอดไปถึงแขวงสิขนซึ่งเป็นแขวงที่ต่อเมืองกาญจนดิฐ

แม้สำเร็จจริงตลาดท่าวังจะไปติดท่าแพหมดเท่ากับขยายเมืองออกไปอีก เทียน
 ที่ทำจะขึ้น พวกจีนท่าวังจะไปจอง พระยาสุพรรณนิวัตได้สั่งให้จองไว้เป็นของ
 หลวง เพราะนานไปที่นั่นจะมีราคาขึ้น พระยาสุพรรณนิวัตได้ติดสายโทรศัพท์
 บอกรายงานการที่ทำมาที่ทำเนียบใช้ได้คือยืมความลำบาก เสียขายแต่โทรเลข
 ยังใช้ไม่ได้ตลอดถึงกรุงเทพ ฯ มีข้อความเป็นหลายประการ ข้าพระพุทธเจ้าได้
 ถวายสำเนาไปบอกมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าการที่พระยาสุพรรณนิวัตคิดทำตาม
 ไปบอกฉบับนี้ ถ้าสำเร็จได้จะเป็นการดี แต่การนี้ควรได้รับความอุดหนุนของ
 รัฐบาลด้วย

ขอฝ่าพระบาท ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี
 พระบาท การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวรานุกุล
 ราชปลัดทูลฉลอง

(สำเนา)

ใบบอกที่ ๒๖/๑๕๑

เมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๑๘ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น-
ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบ

ด้วยเมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๗ ข้าพระพุทธเจ้าขับรถไปถนน
ท่าแพ แลตรวจดูงานทำถนนที่ให้นักโทษทำอยู่นั้น แล้วได้พร้อมกับหลวง-
รังับประจันตะคามแลนายพึง สารวัต ลงเรืออย่างน้ำไปตามในแม่น้ำปากกะพูน
จนถึงออกทะเลที่น้ำลึกกะตู่ที่ตื้นเพียง สอก ๑ บ้าง ๒ สอก บ้าง จนกว่าจะถึง
ที่น้ำลึกเพียง ๖ สอก ไม่เกินกว่า ๒๐ เส้นตอนในแม่น้ำ ๆ ลึกเพียง ๔ สอก
บ้าง ๕ สอก บ้าง ๖ สอก บ้างตลอดขึ้นมาจนถึงคลองที่ลัดมาแม่น้ำปากพระยา
ข้าพระพุทธเจ้าก็คิดเห็นเป็นการสำเร็จตลอดหมดในการที่จะให้เรือตะเภาแลเรือ
เมล์ขนาดสุขสวัสดิ์ -หรือเรือตรวจราชการที่ซื้อใหม่เข้าในแม่น้ำปากกะพูนได้
ถึงเรือใหญ่ที่กินน้ำลึกถึง ๘ สอก ๓ วา ก็เข้าทอดได้ชด้อย่างห่างที่สุดเพียง
๓๐ เส้น หรือ ๔๐ เส้น เท่านั้น ตามความคิดที่ข้าพระพุทธเจ้าจะทำนั้นดังนี้
คือ

๑. จะเอาต้นตาลตัด ๓ ท่อน บักเปนรอนที่น้ำตื้น ทั้งข้างโน้นข้าง
นี้กันให้น้ำเซียว สายน้ำจะได้กัดโคลนให้ไหลออกที่ลึก เพราะเป็นที่ตื้นเปนม
ทั้งนั้น เมื่อเห็นว่าแห่งใดน้ำกัดลึกไม่พอจะต้องขุดก็จะขุด เพราะระยะที่ตื้นไม่
ไกลนักเพียง ๒๐ เส้น พอทำได้สบาย ๆ

๒. ในปีหนึ่งน้ำคงจะลึกลงได้ ต่อไปจึงค่อยขออนุญาตเงินในงบประมาณสักปีละ ๒๐ ชั่ง ๓๐ ชั่ง ขนศิลามาถมหลังรอตันตาลเพิ่มเติมขึ้นทุกปีๆ จนกว่าจะเป็นการแน่นหนามั่นคง แลการที่จะคิดนี้เข้าใจว่าจะสำเร็จจะไปค้างอยู่เพียงไรยังไม่ทราบเกล้าฯ

๓. ถ้าเรือใหญ่เข้ามาได้แล้วจะคิดแต่งคลองในระหว่างแม่น้ำปากพระยา กับปากกะพูนให้เรือเดินได้ กับจะแต่งคลองไปจากแม่น้ำปากกะพูนให้เรือเดินได้จนตลอดไปถึงแขวงเมืองสิชนซึ่งเป็นแขวงที่ต่อเมืองกาญจนดิฐ

๔. เมื่อคลองปากพวงที่ขุนพิบูลย์สมบัติขุดแล้วลงท้ายแล้ว เวลาฤดูมรสุมเรือเล็กเดินได้ตั้งแต่ทะเลสาบแขวงเมืองพัทลุงจนถึงแขวงเมืองสิชนต่อเมืองกาญจนดิฐ ไม่ต้องออกทะเลใหญ่การไปมาค้าขายจะเจริญขึ้นเป็นอันมาก

๕. ส่วนทางเหนือคือที่ร่อนพิบูลย์เหมือนแร่ดีบุกซึ่งแต่ก่อนต้องใช้เรือครั้งเกวียนครั้งนั้น ขุนเกษตรพาหนะได้แต่งคลองจะใช้เรือให้ถึงร่อนพิบูลย์ทีเดียว อีกสักเดือนหนึ่งก็จะตลอด เดียวนี้ยังค้างอยู่อีกเล็กน้อย การขุดนั้นก็ต้องอาศัยกำลังราษฎรคนละ ๓ วันบ้าง ๔ วันบ้าง

๖. ข้อสัญญาในการเรื่องนี้ ก็เรื่องจะให้เรือเมล์เข้าแม่น้ำปากกะพูนได้ แม้สำเร็จจริงตลาดท่าวังจะไปติดท่าแพหมด เท่ากับขยายเมืองออกไปอีก เดียวนี้ที่ท่าจะขึ้นพวกจีนท่าวังจะไปจอง ข้าพระพุทธเจ้าสั่งให้จองไว้เป็นของกลางเพราะนานไปทีนั้นจะมีราคาขึ้น

๗. ข้าพระพุทธเจ้าได้ติดสายโทรศัพท์ไปที่ถนนตัดใหม่ พุดกันที่ทำเนียบเสร็จแล้ว ใช้ได้ทีเดียว บอกรายงานการที่ทำกันด้วยโทรศัพท์ทุกวันๆ

กับได้ติดระหว่างท่าวังกับทำเนียบด้วยอีกแห่งหนึ่ง ค่อยคุ้มความลำบากไป
หน่อย เสียขายแต่โทรเลขยังใช้ไม่ได้ตลอดถึงกรุงเทพ ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

พระยาสุนทรวิจิตร

ประทับตราเป็นสำคัญ

ที่ ๔๐/๒๕๔

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๓ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๗

แจ้งความแก่พระยาราชวรวงศ์ ท่านมีหนังสือ ที่ ๗๔/๖๕๒๕ ลง
วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ส่งสำเนาบอกพระยาสุโขทัยวินิต เป็นความเห็นที่คิดจะ
ทำแม่น้ำปากกะพูน แขวงเมืองนครศรีธรรมราชให้ลึก เพื่อบำรุงการค้าขายให้
เจริญขึ้นนั้น ได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว
ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า พระยาสุโขทัยวินิต คิดการยักยาวดี

ที่ ๕๑/๘๔๐๒

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๕ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้า ๆ ได้รับใบบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครราชสีมาฉบับที่ ๒๓/๑๔๖ ลงวันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ.
๑๑๗ ว่าด้วยคลองแม่น้ำปากพนังเมืองนครราชสีมา ซึ่งนับว่าเป็นทำเล
ค้าขายมีมากเป็นที่หนึ่งในเมืองนครราชสีมา ผลประโยชน์ที่เก็บได้ในศก
๑๑๖ ปีหนึ่งถึงสามหมื่นแปดพันบาท แต่ยังคงการในการไปมา และกั้นการ
ด้วยน้ำจืด ในปีหนึ่งมีเวลาน้ำจืดอยู่แต่เพียงสามเดือนเท่านั้นนอกนั้นน้ำเค็ม
ตลอด ราษฎรแลพวกพ่อค้าต้องขึ้นไปตักน้ำจืดถึงปากแพรกทางหลายชั่วโมง
บางทีที่ปากแพรกน้ำยังไม่จืดต้องออกทะเลไปตักน้ำคลองบางจากเป็นการ
ลำบากมาก พระยาสุขุมนัยวินิตได้ตรวจดูทำเลที่และไต่ถามพวกผู้ใหญ่ในแถว
นั้น แจ้งความว่าการที่น้ำเค็มอยู่เสมอนั้นเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่างหนึ่ง
น้ำไหลลงนั้นแรงไม่พอกับน้ำทะเลล้นขึ้นไปอย่างเดียว อย่างที่สองเวลาระดู
มรสุมปากกระจะคลองระโนดคลื่นซัดน้ำทะเลไหลเข้าทางนั้น เหตุ ๒ อย่างนี้
จึงทำให้น้ำเค็มจืด พระยาสุขุมนัยวินิตจึงได้สั่งให้นายแขวงปิดปากกระจะ
กันไม่ให้น้ำเค็มไหลเข้ามาได้ แต่ปี ร.ศ. ๑๑๖ นั้นน้ำทะเลขึ้นแรง ทำหน้าที่ปิด
ไว้นั้นพังหมด น้ำทะเลไหลเข้ามาได้ทั้งเก่า ในปี ๑๑๗ นี้ พระยาสุขุมนัยวินิต
จะได้คิดจัดการต่อไป อีกอย่างหนึ่งคิดจะขุดคลองตั้งแต่แม่น้ำปากพนังไปทะลุ
คลองบางจาก เพื่อจะให้น้ำคลองบางจากไหลลงมาแรงจะได้กั้นน้ำเค็มไว้ได้
ถึงมาทว่าจะไม่ทำให้น้ำในแม่น้ำปากพนังจืดได้ น้ำในคลองที่ขุดใหม่จืดตลอด

จนถึงปากคลองที่จะออกแม่น้ำพองเท่านั้นราษฎรจะได้รับความเย็นใจลงมาก และประโยชน์ในการขุดคลองยังได้อีก ๒ อย่าง อย่างหนึ่งพวกปากพองจะ มาเมืองนครศรีธรรมราชไม่ตัดออกทะเลใหญ่ อย่างที่สองราษฎรจะได้เหนือนา ทำอีกเป็นอันมาก พระยาสุขุมนัยวินิตสั่งให้ขุนพิบูลย์สมบัติกรมการอำเภอ เบี้ยชดแต่งคนออกไปปักกรุยกะที่จะขุด และให้ทำแผนที่มายื่นแลให้บ่าวร้องถามราษฎรว่าผู้ใดคนหนึ่งจะต้องการเหนือนาในแคว้นนั้นบ้างหรือไม่ ถ้าผู้ใดจะ ต้องการก็ไว้ก็ให้ขุดคลองเท่าที่จะต้องการ บัดนี้ขุนพิบูลย์สมบัติกรมการอำเภอ เบี้ยชดแจ้งว่ามีราษฎรพากันมาลงชื่อเป็นอันมาก รับจะขุดให้ตลอด ระยะทาง ที่จะขุดอยู่ใน ๓๐๐ เส้นเศษ แบ่งหน้าที่ออกเป็น ๓ ตอน ๓ กำนัน กำหนด จะได้ลงมือขุดในแล้งนี้ ถ้าคลองนี้สำเร็จจะเป็นประโยชน์แก่ราษฎรเป็น อันมาก มีความตามใบบอกดังนี้ เกล้าฯ เห็นว่าการที่พระยาสุขุมนัยวินิต กิจจัด การตามใบบอกฉบับนี้คืออยู่ ได้มีตราตอบอนุญาตไปแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๕๘/๓๒๘

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถวายลายพระหัตถ์
ท่านที่ ๕๗/ ๘๔๐๒ ลงวันที่ ๑๕ มิถุนายนนี้ ว่าได้รับบอกเรื่องพระยาสุขุม
นัยวินิต มีบอกมาด้วยว่าจะกิดชุกคลองที่เมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่แม่น้ำ
ปากพองไปทูลคลองบางจากเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ราชการและราษฎร ท่าน
ให้มีตราตอบอนุญาตไปแล้วนั้น ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว
โปรดเกล้าฯ ว่าที่พระยาสุขุมนัยวินิตกิดจะชุกคลองนี้และท่านได้ตอบอนุญาต
ไปนั้นดีแล้ว

แจ้งความกระทรวงโยธาธิการ

แผนกรรมโปรสณีย์โทรเลข

แจ้งความให้บรรดาผู้ที่มีกิจธุระด้วยการโปรสณีย์ทราบ

ด้วยข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ได้จัดการเปิดออฟฟิศโปรสณีย์ใหม่อีกตำบลหนึ่งที่ปากน้ำพวงฝ่งตวันออกในอำเภอเบ็ญต้ามณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘ เพื่อรับส่งโปรสณีย์ของมหาชนต่อไปตามความประสงค์

แจ้งความมาวันที่ ๓๐ กันยายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘

โดยรับส่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

คอลมัน

แทนเจ้ากรมโปรสณีย์โทรเลข

แจ้งความกระทรวงโยธาธิการ

แผนกรมโปรสณีย์โทรเลข

แจ้งความให้บรรดาผู้มีฐานะด้วยการโทรเลขทราบ

ตัวกรมโปรสณีย์โทรเลขได้จัดการเปิดออฟฟิศโทรเลขใหม่ขึ้นอีก ๒
ตำบล คือ เมื่อวันที่ ๑๘ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘ ที่เมืองสงขลา
มณฑลนครศรีธรรมราช ตำบลหนึ่ง วันที่ ๑๙ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก
๑๑๘ ที่เมืองนครนายกมณฑลปราจีนบุรี ตำบลหนึ่ง และจะได้รับส่งโทรเลข
ของมหาชนต่อไปตั้งแต่กำหนดวันที่ได้กล่าวแล้วนั้น

วันที่ ๒๙ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘

โดยบัญชาท่านเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

(เห็น) พระโปรสณีย์ธรรานุรักษ์^(๑)
เจ้ากรมโปรสณีย์โทรเลข

(๑) พระโปรสณีย์ธรรานุรักษ์ (เหม)

ที่ ๗๘๔/๒๐๔๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑ เดือน มกราคม ร.ศ. ๑๑๕

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยเกล้า ๆ ได้รับบอกพระยาสุขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๒๑๙/๔๔๓๗ ลงวันที่ ๒ ธันวาคม ร.ศ.
๑๑๕ ว่าได้รับโทรเลขพระศิริธรรมบริรักษ์ ปลัดเมืองนครศรีธรรมราชความ
ว่า คลองไม้เสียบซึ่งหลวงวิจารณ์คดีราษฎร์ นายอำเภอกลางเมืองได้ขอแรง
ราษฎรทำสำเร็จแล้ว แต่คลองนี้เป็นคลองเก่าตันคลองออกแม่น้ำปากนคร
ปลายคลองหลุดออกแม่น้ำบางจาก

อนึ่งคลองตั้งแต่ปากพ่วงที่พระยาสุขมนัยวินิตให้ขุดใหม่นั้นมาหลุดออก
คลองไม้เสียบเพียงจะได้ต่อเป็นลำดับกัน ก็มาแต่ปากพ่วงออกคลองบางจาก
เข้าคลองไม้เสียบมาออกปากน้ำนคร แล้วเข้าคลองที่เรียกว่าป่าเล่าซึ่งหลวง
ระยับประจันตคาม นายอำเภอกลางเมืองคนเก่ากับพระครูเทพมุณี (ปาน)
หมื่นศักดิ์กำนันขอแรงราษฎรทำเมื่อศก ๑๑๗ นั้นมาหลุดออกหลังกำแพงเมือง
ด้านตะวันตก สะพานเทวิตรถลซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวีทรงเปิด
นั้นก็ข้ามคลองป่าเล่านี้ เรือลูกค้ามักจะจอตริมสะพานเทวิตรถลมากเพราะใกล้
ตลาดแลใกล้ถนนใหญ่ด้วย แต่เมื่อจะเดินทางไปจากปากพ่วงต้องออกทะเลมา
เข้าแม่น้ำบางจากแล้วเลยไปเข้าคลองไม้เสียบ เพราะคลองขุดใหม่แต่ปากพ่วง
ยังไม่แล้ว ซึ่งหลวงวิจารณ์นายอำเภอกลางเมืองได้จัดการซ่อมคลองให้เรือเดิน

ไปมาได้โดยสะดวกตามในโทรเลขพระศิริธรรมบริรักษ์นั้น และพระยาสุโขทัย
วินิตได้ตอบขอบใจไปแล้ว มีความตามในใบบอกดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ล่องธุลีพระบาท

စာမေးပွဲ

๔
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๗๕๐/๗๒๕๐

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน
สมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

๑. ท้ายข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระยาสุโขมณีนวินิต ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๘๖ ลงวันที่ ๑๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๔
ว่าคลองอ้อมแหลมเกาะใหญ่ในทะเลสาบนั้น ได้ลงมือขุดพอเรือเดินได้แล้ว
แต่ยังไม่เรียบร้อยจะต้องแก้ไข แต่เวลานี้เรือเดินมากตามธรรมดา ถ้าเป็น
คราวมีคลื่นลมเรือเคยค้างอยู่หลายวัน เวลานี้ถึงจะมีคลื่นลมก็ไม่ต้องคอย

๒. คลองปากพนังที่ขุดใหม่ระยะทาง ๓๐๐ เส้นเศษนั้นเรือเดินได้
แล้ว ไปแต่ปากพนังถึงกลางเมืองนครไม่ต้องออกทะเลก็ได้ สองข้างคลอง
นั้นราษฎรจับจองเป็นที่นา แต่เรื่องน้ำจืดจะสำเร็จหรือไม่ต้องรอดูแลก่อน
มีความตามโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า
ละอองธุลีพระบาท

การมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ
ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนาโทรเลข กรมหลวงดำรง

มีมาจากเมืองนครศรีธรรมราช รับที่ศาลาว่าการมหาดไทย กรุงเทพฯ
ลงวันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐ รับเมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐
เวลาบ่าย ๒ โมง

พระยาศรี กรุงเทพฯ

การสร้างถนนเลขชุกคลองแขวงเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองตรัง
ได้ทำเป็นอันมาก เป็นการจำเอนแท้ที่จะต้องส่งกองทำแผนที่ และมีคนยุโรป
ซึ่งเข้าใจในการเอนอินเนียบบังลงไปนครศรีธรรมราชทันที ถ้าไม่ส่งไปบางที
จะเสียแรงและเสียเงินเปล่าๆ เป็นอันมาก ด้วยความไม่เข้าใจของคนในพื้นที่เมือง
ฉันรู้แน่ว่า ถ้าช่วยให้เขงคงจะเจริญมากได้ภายใน ๒ ปี เพราะฉะนั้นให้ท่าน
จัดการให้ตกลงได้กองแผนที่ส่งไปเมืองนครศรีธรรมราชก่อนวันที่ ๑๕
พฤษภาคม ฉันเห็นว่าเป็นการสำคัญนัก และฉันรับจะตอบคำถามให้พอใจ
ได้ทุกคน ที่มีโทรเลขมานี้เพื่อไม่ให้เสียเวลา

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเกษะ

ที่ ๘๗๘/๗๒๒๓

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๐

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับไปบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๑๒๗, ๑๑๗๔๗ ลงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน
ร.ศ. ๑๒๐ ว่า ได้รับโทรเลขพระยาศรีธรรมราช ความว่า คลองคูนาหน้าเมือง
ออกปากนครรวมยาว ๑๒๕ เส้น กว้าง ๔ ศอก ลึก ๒ ศอกก็บ ชุก
เสร็จแล้วยังไม่ได้เปิด เวลานี้หน้าลึก ๒ ศอก ๑๔ นิ้ว ราษฎรจะขอใช้เดิน
เรือไปมา พระยาสุขุมนัยวินิตได้อนุญาตให้ราษฎรใช้เรือไปมาได้ มีความตาม
บอกดังนี้ แลเกล้าฯได้ตอบขอบไปแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

การมีควรแล้วแต่จะโปรด

ด.จ. ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๑๐๓๕/๑๐๑๖๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๗ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๐

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

๑ ด้วยเกล้าฯ ได้รับบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๓๑๒/๑๔๔๗๒ ลงวันที่ ๓ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐
ว่า มิสเตอร์แฮชแลนด์เจ้าพนักงานแผนที่ กับอินเอยเนียมาพร้อมด้วยเจ้า
พนักงานแผนที่อีก ๑๒ คน ถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว พระยาศรีธรรมราช
ได้จัดให้พนักงานอาสาไศรยในธรรมเนียมนำเมืองเป็นการเรียบร้อยแล้ว พระยา-
สุขุมนัยวินิตจะได้กราบทูลมายังกรมหลวงไปเมืองนครศรีธรรมราชในวันที่ ๗
มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ กับเกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระยาสุขุมนัยวินิตที่ ๑๒๓ ลง
วันที่ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ ว่าถึงเมืองนครศรีธรรมราชวันที่ ๑๔ เดือนนี้
พักที่ปากพนังวันหนึ่ง การค้าขายเจริญมาก เข้าสารที่ออกในปีนี้จะถึงหมื่น
กลองสุขุมเรือเดินมาก เสียแต่ธรรมเนียบแลที่พักโรงภาษีทรุดโทรม ได้เร่งให้
ปลูกใหม่เป็นการถาวรทีเดียวสองหลัง คือที่ว่าการอำเภอหลังหนึ่ง โรงภาษีหลัง
หนึ่งกะให้แล้วใน ๖ เดือน ที่ว่าการอำเภอเก่าจะทำตลาดให้เข้า ได้นัดกับ
มิสเตอร์แฮชแลนด์จะไปตรวจในเร็ว ๆ นี้ เพื่อจะได้กะที่ทำสพานด้วยแต่คลอง
ชุดใหม่ในเมืองชุดดีมาก มีข้อความตามบอก แลโทรเลขดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ด. ๑๖ ม.ค. ๑๒๐

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๑๒๖๔/๑๒๐๓๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๒ เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๐

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

๑ ค่ายเกล้าฯ ได้รับใบบอกพระยาสุขุมนัยวินิตข้าหลวงเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ที่ ๓๖๒/๑๕๖๘๔ ลงวันที่ ๑๓
มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ ว่าทุ่งนาทางตะวันออกเมืองนครศรีธรรมราชเรียกว่า
ทุ่งปะหยาม ซึ่งราษฎรเคยทำนาอยู่แต่ก่อนแลกลับทำไม่ได้เสียเพราะน้ำท่วมอยู่
เสมอ ราษฎรต้องละทิ้งนาเสีย เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ พระยาสุขุมนัยวินิตได้ขอ
แรงราษฎรขุดคลองป่าเล่าหลังเมืองคลองหนึ่งระยะทาง ๑๑๕ เส้น กว้าง ๒ วา
๓ ศอก ลึก ๒ ศอก นายปานเทพมณีกับหลวงระงับประจันตคามเปนหัวหน้า
ทำการขุดคลองนั้นแล้วสำเร็จในปี ร.ศ. ๑๑๘ เพื่อจะแก้ไขไม่ให้น้ำท่วมต้นข้าว
แต่น้ำในทุ่งนาปะหยามยังไม่ยุบลงไปเท่าใด เปนแต่ลดลงไปบ้างตามแถวป่าเล่า
ครั้นมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๙ ปลายปีได้เกณฑ์จ้างราษฎรขุดคลองแต่น้ำเมืองไป
ออกคลองปากนครอีกคลองหนึ่ง ระยะทาง ๑๓๐ เส้น กว้าง ๒ วา ๓ ศอก
คลองนั้นแล้วสำเร็จใน ร.ศ. ๑๒๐ นี้ การที่ขุดทำเรียบร้อยมากด้วยมีอินเฮอร์-
เนียแนะนำอยู่ ตั้งแต่คลองนำเมืองขุดสำเร็จแล้ว น้ำในคลองทุ่งปะหยามลด
ลงมาก ราษฎรได้กลับมาทำนาในที่ทุ่งรายนี้หลายราย แต่ปีนี้เปนปีแรก
ราษฎรยังไม่ทันจะรู้ตัว ทั้งคลองก็พังแล้วลงเมื่อใกล้ฤดูฝน แลพวกอื่น ๆ ก็ตื่น
ที่ว่าจะเก็บเงินค่าขุดคลองจึงยังทำไม่ได้ตลอด แต่ปีนี้คงจะมาทำเต็มที

อนึ่ง คลองท่าแพจะต้องแก้ไขใหม่ตามความแนะนำของมิสเตอร์
เฮิชแลนต์ เพราะขุดผิดไป ๗๐ เส้น เมื่อคิดดูว่าคลองที่ได้เริ่มขุดขึ้นในแขวง

เมืองนครศรีธรรมราช คือ ๑. คลองป่าเล่า ๒. คลองสุขุมปากพนัง ๓. คลองท่าแพ ๔. คลองน้ำเมือง ๕. คลองริมถนนเมืองตรังไปออก คลองเสารง ใน ๕ คลองนี้มีพลาคพลึงอยู่คลองท่าแพซึ่งผิดไป ๗๐ เส้น คลองเดียว นอกนั้นเป็นผลประโยชน์ราษฎรพากันนิยมเป็นอันมาก ส่วน คลองริมถนนเมืองตรังที่จะไปออกคลองเสารงนั้นระยะทาง ๕๐ เส้นเศษ ยังค้างอยู่อีก ๔๐ เส้น เวลานี้ยังไม่ตลอดออกถึงคลองเสารง แต่มีน้ำไหลมา มากเรือเดินได้ นาทามริมคลองก็ดีขึ้น มีศเตอร์เฮ็ชแลนด์ก็ว่าเป็นประโยชน์ อย่างยิ่ง แต่ในเวลาเมื่อจะเปิดน้ำมาแต่คลองเสารงจะเปิดให้กว้างทีเดียวไม่ได้ น้ำจะไหลแรงเกินไป เรือลูกค้าที่เคยเดินไปปากพนังทางบางจากจะวกกลับมา เดินทางนี้ได้ตลอด คือ พวกเรือนพิบูลย์ พวกช้างเหนื่อมาแต่คลองเสารง มาออกปากพระยาหลังวัดพระธาตุ แล้วเข้าคลองป่าเล่าไปออกคลองนคร เข้า คลองไม้เสียบไปออกบางจาก แล้วเข้าคลองสุขุมไปออกปากพนัง วันเดียวตลอด แต่คลองสุขุมคลองไม้เสียบอยู่ข้างจะคดเคี้ยวจะต้องแก้ไขบ้างเล็กน้อยมีศเตอร์-เฮ็ชแลนด์จะได้ไปตรวจแนะนำให้แก้ไขต่อไป มีความตามใบบอกดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่า-
ล่องธุลีพระบาท

กรมการแล้วแต่จะโปรด

๑๖ ๖๖๖๖๖๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๔๕๖/๑๙๑๔

วันที่ ๑๖ มีนาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๐

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถวายลายพระหัตถ์ที่ ๑๒๖๔/๑๒๐๓๘ ลงวันที่ ๑๒ เดือนนี้ ว่าได้รับบอกพระยาสุขุมนัยวินิตเรื่อง ขุดคลองต่าง ๆ ในเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโปรดเกล้าฯ มีพระกระแสว่า มีความพอใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้ทรงทราบผลของการที่พระยาสุขุมนัยวินิตได้คิดทำ

ที่ ๕๕/๑๕๖

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๒

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๑๑/๑๘๐ ลงวันที่ ๔ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒
ว่าขุนอินอาญานัย แทนพนักงานรักษาพระอัยการซึ่งออกไปตั้งกองไต่สวน
โจรผู้ร้ายที่ตำบลระโนดแขวงปละท่ารายงานว่าได้ชักชวนกำนันผู้ใหญ่บ้าน
ราษฎรในแขวงปละท่าแลแขวงพังไกรซึ่งอยู่ใกล้ๆ ที่พักรวม ๗ ตำบล ชุกกุ
จากคลองระโนดเข้าไปที่พักกิ่งแขวงยาว ๔ เส้น ๑๐ วา ปากกว้าง ๖ ศอก
ท้องกว้าง ๔ ศอก ลึก ๓ ศอก ได้ปูนดินขึ้นเป็นถนนสูง ๑ ศอก ๖ นิ้ว
ยาว ๔ เส้น กว้าง ๕ ศอก ลงมือทำแต่เมื่อวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๑
แล้วเสร็จแต่เมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๑ ราษฎรในตำบลนั้นได้รับ
ประโยชน์ชักน้ำทำนาโดยไม่ต้องรอน้ำฝน แลการเดินทางไปมาในแถบบ้าน
ท้องที่ตำบลนั้นไม่ต้องบุกน้ำลุยโคลนเหมือนแต่ก่อน ใช้เรือถึงท่าชนเข้าแล
ไปมาได้โดยสะดวก เป็นที่พอใจแก่ราษฎรมาก มีความตามบอกดังนี้

ขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๘๑๒/๔๒๑๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้า ฯ ได้รับใบบอกพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จ
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๓ ลงวันที่ ๑๐ เมษายนศกนี้ว่า

๑. ในคราวที่พระยาสุขุมนัยวินิตเดินทางตรวจราชการมาทางพัทลุง
ครั้งนี้ ได้เสด็จตรวจอำเภอปากประด้วย เห็นการค้าขายในท้องที่อำเภอปากประ
ซึ่งทำการค้าขายอยู่กับเมืองสงขลาเจริญมาก ยิ่งกว่าการค้าขายที่กลางเมือง
พัทลุงหลายเท่า มีเรือค้าขายเดินไปมาอยู่ เป็นเรือใบขนาดจุ ๓๐-๔๐ เกวียน
ถึง ๓๐ ลำ มีโรงร้านใหญ่ ๆ หลายหลัง ปีหนึ่ง ๆ สินค้าเข้าเปลือกเข้าสารออก
ถึง ๔๐๐๐ เกวียน แต่พวกพ่อค้าพากันร้องว่าเรือเดินไปมาระหว่างอำเภอนี้
กับเมืองสงขลาไม่ไคร่สะดวก ติดที่คลองตำบลปากร่อท้องที่อำเภอปะเหลียว
แขวงเมืองสงขลา ซึ่งเป็นคลองตันเต็มที ถ้าขุดให้ลึกเรือเดินไปมาสะดวกได้
การค้าขายจะเจริญอีกมาก ในการที่จะขุดขึ้น พวกพ่อค้าเมืองสงขลาแลเมือง
พัทลุงรับจะช่วยกันออกเงินที่จะใช้จ่ายในการขุดมากแลน้อยตามเรือเล็กหรือ
ใหญ่ พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นว่า ถ้าจะขุดคงจะเรียรายเงินตามพวกพ่อค้าเมือง
สงขลาแลเมืองพัทลุงได้ไม่ต่ำกว่า ๑๐๐๐๐ บาท พอจะซื้อเครื่องจักรรูปหอย
เกลลงหมุนด้วยมือสำหรับขุดได้ เพราะมีที่ตันอยู่ไม่เท่าใดนัก

๒. ข้อสำคัญของการค้าขายอำเภอนี้ ก็มีตลาดนัดในที่ใกล้อำเภอ
๓ ตำบล แต่เขานักเปลี่ยนกันตำบลละวัน ตำบลที่ ๑ วันอาทิตย์ ตำบลที่ ๒

วันจันทร์ ตำบลที่ ๓ วันอังคาร วันพุทธย้อนกลับมาตำบลที่ ๑ อีกเวียนกันไป นั้ ๑ คนไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ คน พระศิริธรรมบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองกับนายอำเภอคิตจะสร้างตลาดรวมไว้เสียแห่งเดียวกัน พระยาสุขุมได้เตือนว่าต้องระวังให้ดี เพราะทำเนียมของเขาทำกันมานาน คงจะด้วยเหตุผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าวรมเช่นนั้นได้ก็ดี ถ้าเขาไม่มาทำยาก เพราะตำบลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ทางไกลกันตั้ง ๒ ชั่วโมง

๓. ส่วนถนนที่จะต่อกับกลางเมืองนั้น ส่วนในเขตอำเภอกปากประได้ทำตลอดแล้วถึงปลูกต้นประดู่ริมถนน หลวงพิบูลย์บุรุษันท์ นายอำเภอคนเก่าได้ตั้งต้นทำไว้ระยะทาง ๒๐๐ เส้น ยังค้างอยู่ในอำเภอเมืองซึ่งพระศิริธรรมบริรักษ์กำลังคิดให้ทำอยู่แล้ว แต่หากในศก ๑๒๓ บังเอินเข้าปลาไม่บริบูรณ์ นาเสียตลอดถึงอำเภอพังไกร ปากพนัง จึงจำเป็นต้องยับยั้งไว้ก่อนมีความตามบอกดังนี้

ตามความเห็นของพระยาสุขุมนัยวินิตข้อ ๑ ที่คิดจะส่งเครื่องจักรมาชุกคลองปากรอนั้น เกล้า ๆ เห็นว่าเป็นการสมควรแล้ว เพราะคลองปากรอนั้นเป็นคลองที่อยู่ท่ามกลางระหว่างทะเลสาบสงขลาแลทะเลสาบเมืองพัทลุง สินค้าที่จะมาแต่สงขลาไปจำหน่ายทางพัทลุงหรือปากพนัง จะต้องมาเข้าที่คลองปากรอนี้ทั้งนั้น แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าการที่พระยาสุขุมนัยวินิตจะซื้อเครื่องจักรชนิดอย่างรูปหอยเคลงหมุนด้วยมือมาสำหรับชุกคลองนั้น จะทำการวันหนึ่งไม่ได้ก็มากนัก ไหน ๆ จะต้องเสียเงินแล้วควรจะซื้อเครื่องจักรอย่างขนาดใหญ่จะดีกว่า เพราะจะได้ใช้เป็นประโยชน์ในการชุกคลองที่อื่นในมณฑลนคร

๓๕๘

ศรีธรรมราชซึ่งมีการที่จะต้องชุกตึกมากด้วย เกล้า ฯ จึงได้มีตราส่งพระยาสุขุม
นัยวินิตให้มีบอกเข้ามายังกระทรวงโยธาธิการ เพื่อให้ดำริห์จัดการในเรื่อง
นี้แล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ดํ รมช.มหาดไทย

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๑๕๒/๕๕๕

กรมราชเลขาณการ

วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศั ๑๒๒

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้รับหนังสือที่ ๘๑๒/๔๒๑๔ ลงวันที่ ๕ สิงหาคมนี้ ว่าได้ทรงรับบอกพระยาสุขุมนัยวินิต เรื่องคิดจะชุกคลองปากกระระหว่างอำเภอกปากประ กับเมืองสงขลาเพื่อให้เรือค้าขายไปมาได้สะดวก ท่านทรงเห็นว่าถ้าจะส่งเครื่องจักรอย่างรูปหอยเกลงหมุนด้วยมือมาชุกตามที่พระยาสุขุมนัยวินิตคิดนั้น จะทำการวันหนึ่งไม่ได้มากนักย ควรจะซื้อเครื่องจักรขนาดใหญ่จะดีกว่า เพราะจะได้ใช้ในการชุกคลองที่อื่นในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งมีการจะต้องชุกอีกมากด้วยนั้น ได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ทูลมาว่า ก็ที่อยู่ ควรจะคิดเสียให้ตลอด

ที่ ๒๓๑/๒๕๕๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อเดือนสิงหาคมศกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าลงไปตรวจราชการมณฑล
นครศรีธรรมราชถึงเมืองสงขลาได้ทราบความว่า พระอนันตสมบัติจะขายบ้าน
พระยาสุนทรานุรักษ์บิดาซึ่งเป็นมรฎกอยู่แก่พระอนันตสมบัติ บ้านนี้ได้เคย
เสด็จประพาสแล้วเป็นบ้านใหญ่โตมีตึกกรมหลายหลัง ฝีมือทำก็ทำดี แลอยู่
หน้าเมืองติดกับที่ว่าการมณฑล ถ้าเป็นของรัฐบาลจะพอแก้ไขใช้เป็นศาลมณฑล
แลเป็นเรือนจำพอเพียงอยู่ในบริเวณนั้นได้ทั้ง ๒ อย่าง จะปล่อยให้ตกไปเป็น
ของคนอื่นน่าเสียดาย ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้แนะนำให้พระยาสุขุมนัยวินิตลงว่า
กล่าวราคาคุยกับพระอนันตสมบัติให้ทราบว่าซื้อได้ในราคาสักเท่าใด

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระยาสุขุมนัยวินิตว่าได้พูดจากับ
พระอนันตสมบัติฯ ยอมจะขายที่รายนี้แก่รัฐบาลเป็นราคา ๒๘,๐๐๐ บาท
พระยาสุขุมนัยวินิตเห็นว่าควรจะรับซื้อไว้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่า
ราคาที่พระยาสุขุมนัยวินิตว่าตกลงกับพระอนันตสมบัตินั้นเป็นราคาย่อมเยาพอ
ควรซื้อที่รายนี้ได้ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตซื้อบ้าน
พระอนันตสมบัติไว้เป็นของรัฐบาล เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชาน
ุญาตแล้ว ในส่วนเงินที่จะซื้อบ้านรายนี้จะได้ว่ากล่าวกับกระทรวงพระคลัง
ต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(ร่าง)

ที่ ๒๓๘/๑๔๕๕

พระที่นั่งวิมานเมฆ

วันที่ ๗ มกราคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๓

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถวายได้รับหนังสือที่ ๒๗๑/๔๕๘๑
ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ ขออนุญาตซื้อบ้านพระอนันตสมบัติที่เมืองสงขลาไว้เป็น
ของรัฐบาลเป็นราคาเงิน ๒๘,๐๐๐ บาท แล้วส่วนเงินที่จะซื้อนี้เธอจะได้นำ
กล่าวกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต่อไปนั้นทราบแล้ว อนุญาต

๖. ศาสนาและการศึกษา

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๕ (กระทรวงมหาดไทย) บอกระยา-
สุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชว่า
ในการเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระนางเจ้า พระอัครราชเทวี และสมเด็จพระ
พระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ศก ๑๑๕ นี้
พระยาสุขุมนัยวินิต คิดจะสร้างโรงเรียนขึ้นโรงหนึ่ง โดยเอาไศรยมงคลสมัยนั้น
เป็นเหตุ จะได้เป็นสาธารณประโยชน์แก่มหาชนทั้งหลายที่จะได้พบบุตรหลาน
มาเล่าเรียน แลทำให้บ้านเมืองมีความเจริญขึ้นด้วย เมื่อได้จัดตั้งขึ้นแล้ว โดย
จะทรงพระมหากรุณาอุดหนุนแก่โรงเรียนนี้ ก็เพียงยกขึ้นเป็นโรงเรียนหลวง
พระราชทานเงินเดือนครูพอสมควรเท่านั้น การร่วรงักษาจะได้เอาไศรยกาลัง
ข้าหลวงแลผู้ว่าราชการบ้านเมือง พระยาสุขุมนัยวินิตได้ให้พระเสนาพิพิธ
ข้าหลวงผู้ช่วยเป็นผู้จัดการเรียรายได้เงิน ๓๔๔๐ บาท จะได้สร้างโรงเรียนขึ้น
ที่วัดนาถม ซึ่งตั้งอยู่ริมทะเล เป็นที่ไชยภูมิดี พระยาสุขุมนัยวินิตขอรับพระ-
ราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งนามโรงเรียนว่า มหาวชิราวุธ รัตนโกสินทรศก
๑๑๕ เพื่อเป็นพระเกียรติยศ ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสืบไป

ใบบอก

ที่ได้นำขึ้นอ่านกราบบังคมทูลพระกรุณา ในเวลาเสด็จออกขุนนาง

วันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

เวลาเสด็จออกขุนนาง เจ้าพนักงานกระทรวงมหาดไทย นำบอกขึ้นอ่าน
กราบบังคมทูลพระกรุณาสองฉบับ

๑. บอกพระยาสุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช ว่า ที่เมืองสงขลาพลเมืองมีมาก แต่ยังมีโรงเรียนไม่
พระยาสุมนัยวินิตเห็นว่า ควรจะจัดตั้งโรงเรียนขึ้น จึงได้เรียกรายกรมการแ
ราษฎรพอได้ตั้งขึ้นไว้ก่อน การขาดเหลือพระยาสุมนัยวินิตรับเป็นผู้อุดหนุน
เมื่อลงมาเผ้าคราวนี้ พระยาสุมนัยวินิตได้ซื้อเครื่องเรียนขึ้นไป ๑๐ สำหรับแ
ขอครูขึ้นไปด้วย ได้ลงมือสอนตั้งแต่วันที่ ๒๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕ มีนักเรียน
๑๐ คน ถ้าการโรงเรียนเจริญขึ้น ผู้อุดหนุนไม่มีกำลังพอ จะขอพระมหา
กรุณาธิคุณช่วยอุดหนุนในการตั้งโรงเรียนต่อไป

๒. บอกร้อยตรีนายรื่น ข้าหลวงรักษาเมืองเพชรบุรีว่า ได้มอบขน
ดอกสองขน แหน่ง ๑๐๐ ชะลอม เนียม ๑๐๐ ชะลอม เสื่อหวาย ๑๔ ลวด
ขึงหนัก ๒๐ ชั่งไทย ให้หลวงรัตนมาลานายกองคุมลงมาส่ง

ที่ ๓/๖๕๑

วันที่ ๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๗

กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยพระรัตนมุนีวัดไชยพฤกษมาลา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปเป็นเจ้าคณะเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ขอถวายพระพรลาออกไปจัดการคณะในเมืองนครศรีธรรมราช แลมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย กำหนดจะให้ออกไปในต้นเดือนพฤษภาคมนี้ ในคราวแรกที่พระรัตนมุนีจะออกไปจัดคณะนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ควรจะไปพักอยู่กับข้าหลวงเทศาภิบาลเมืองสงขลา ก่อน จึงได้ขอให้กระทรวงมหาดไทยมีตราถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ให้ช่วยเป็นธุระจัดที่พักอาศัยแล้วรับรองพระรัตนมุนีตามสมควรแล้ว

ถ้ามีโอกาสนั้นขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สุกแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ บัวย

พระยาวุฒิศการบดี แทน

ที่ ๕๒/๑๙๕๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๓ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยพระรัตนมุนีเข้ามากรุงเทพฯ ได้นำรายงานกับบาญชีวัดซึ่งได้จัดเป็นคณะในมณฑลนครศรีธรรมราชมายื่นต่อข้าพระพุทธเจ้าฉบับหนึ่ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระรัตนมุนีจัดทำในทางพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ๓๖๖ แห่งการติมา ๑๖๖ ในตำบล ๑ ให้บรรดาเจ้าอธิการวัดซึ่งมีอยู่ในตำบลนั้น เลือกกันเป็นเจ้าคณะแขวงรูปหนึ่ง และหลายตำบลเช่นนี้ รวมขึ้นในพระครูรูปหนึ่ง ถ้าจะเทียบด้วยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ เจ้าอธิการเหมือนผู้ใหญ่บ้าน เจ้าคณะแขวงเหมือนกำนัน และพระครูเหมือนนายอำเภอปกครองกันโดยลำดับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามได้ความว่า การบังคับบัญชาตามแบบนี้เรียบร้อยดีขึ้นมา

เมื่อในวันที่ ๒๒ นี้ ข้าพระพุทธเจ้าไปเฝ้ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสฯ มีรับสั่งว่า ได้รับจดหมายพระมหาสมณนายกผู้อำนวยการศึกษามณฑลภูเก็ต มีกราบทูลมาว่า การคณะสงฆ์ในมณฑลภูเก็ตไม่มีแบบแผนอย่างไร ถึงพระครูมีก็ไม่ได้บังคับบัญชาการทั่วไปนอกจากวัดซึ่งเป็นศาสนิกย์ว่ากล่าวกันได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กราบทูลตามได้ตรวจเห็นแบบแผนอันดีซึ่งพระรัตนมุนีได้จัดในมณฑลนครศรีธรรมราช และพระรัตนมุนีได้ถวายรายงานบาญชีต่อกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสฉบับหนึ่งเหมือนกันนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรที่จะจัดให้เหมือนกันทั่วทุกมณฑล และควรให้ผู้บัญชาการศึกษาจัดการให้ตลอดไปทั่ว การทั้งนี้จะจัดได้โดยง่าย ถ้าจัดแล้วจะเป็นประโยชน์ทั้งในการศึกษา

และในการปกครอง ซึ่งการศึกษาจำต้องอาศัยด้วยเหมือนกัน กรมหมื่น
วชิรญาณวโรรสทรงเห็นชอบด้วยและมอบอนุมัติให้ข้าพระพุทธเจ้านำความ
กราบบังคมทูล

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานพระรัตนมุนี และบาณชีคณะ
ที่ได้จัดมาด้วยแล้ว การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

การมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๒๑ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗
อาตมาภาพ พระรัตนมุนีวัดไชยพุกขมาลา

ขอถวายพระพรพระเดชพระคุณทรงทราบ

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดให้อาตมาภาพออกมาเป็นเจ้าคณะเมืองนคร
ศรีธรรมราชนั้น เป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ อาตมาภาพได้ออกจากวัด
ไชยพุกขมาลาแต่วันที่ ๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ครั้นถึงวันที่ ๑๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗ อาตมาภาพ
ได้ประชุมพระครูถานานุกรมในเมืองนครศรีธรรมราชแล้วสั่งว่า ให้หาเจ้า
อธิการในแขวงเมืองนครศรีธรรมราชทั้ง ๓๓๐ วัดมาประชุมที่กลางเมืองนคร-
ศรีธรรมราชให้ทันในวันที่ ๕ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗ แล้วจัดเป็น
คณะได้ ๒๔ คณะๆ หนึ่ง ๑๐ วัดบ้าง ยิ่งกว่าบ้าง ย่อนกว่าบ้าง แล้วแต่
แขวงจะมีวัดมากแล่น้อย แล้วเรียกคราวละคณะครบแล้วให้แสดงซึ่งกันว่า
เจ้าอธิการรูปนี้ควรเป็นเจ้าคณะแขวงได้ แล้วตั้งให้เจ้าอธิการนั้นเป็นเจ้าคณะ
แขวงหมดทั้ง ๒๔ คณะ แล้วมอบให้พระครูกาชาต ๘ คณะ พระครูกาเดิม
๗ คณะ พระสมุห์สี (แทน) พระครูกาแก้ว ๗ คณะ พระปลัดมัย (แทน)
พระครูการาม ๗ คณะ แล้วทำหนังสือประกาศข้อห้ามเลขข้อให้ทำให้เจ้าคณะ
เมืองส่งให้เจ้าคณะแขวงคัดลอกไว้สำหรับอ่านประกาศให้พระสงฆ์สามเณรใน
แขวงของทั่วรู้ทั่วกัน แล้วทำหนังสือขออำนาจกระทรวงเมืองให้ประกาศแก่
ผู้ใหญ่บ้านทุกแขวงว่า ผู้ใดรู้เห็นไยอันว่าภิกษุหรือสามเณรประพฤติผิดด้วยข้อ
นั้นๆ แล้วให้บอกแก่เจ้าคณะแขวง

แล้วตั้งเจ้าอธิการดี พรราชา ๘ อายุสงฆ์ ๓๐ วัดมเหยง บ้านคอกแก้ว
แขวงเมืองนครศรีธรรมราชให้เป็นพระครูวินัยธรเพื่อได้ดูแลตรวจการว่ากล่าว

พระสงฆ์สามเณรให้เป็นหมวดหมู่เพื่อรักษาหมู่คณะในแขวงเมืองนครศรีธรรมราชให้เป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว

วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗ ออกจากเมืองนครศรีธรรมราช ถึงที่ภักวัดคอนเ้ายแขวงเมืองสงขลาอาไศรยจำพรรษาแล้วจึงจะได้จัดทำการสงฆ์ในมณฑลนครศรีธรรมราชสืบต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร ฯ

(ร่าง)

ที่ ๑๘/๒๕๖

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๕ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถวายได้รับหนังสือที่ ๕๒/๑๘๙๔ ลงวันที่ ๒๓ เดือนนี้ ส่งรายงานเลขาญชิวัดที่พระรัตนมุนีได้จัดเป็นคณะในมณฑลนครศรีธรรมราช เธอแลกรมหมื่นวชิรญาณ เห็นเป็นแบบแผนอันดีควรจะจัดให้เหมือนกันทั่วทุกมณฑล แลควรให้ผู้อำนวยการศึกษาจัดการให้ตลอดไปคัวยนั้น ได้ตรวจดูตลอดแล้วเห็นว่าพระรัตนมุนีทำดีด้วยความอุสาหเป็นอันมาก วิธีที่พระรัตนมุนีจัดนี้ได้ทราบมาช้านานแล้ว เข้าใจว่าเป็นคำสั่งจากกระทรวง บัดนี้ได้ความว่ากระทรวงพึงทราบ ก็ยังเป็นความดีของพระรัตนมุนีมากขึ้น เพราะตัดหางปล่อยไป ก็จัดการได้เรียบร้อยควรจะเป็นแบบอย่างแก่หัวเมืองอื่นๆ ต่อไป

ที่ ๑๖/๓๓๘

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘

ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ถวายได้เห็นรายงานบาญชีวัด ซึ่งพระรัตนมุนี
ได้จัดเป็นคณะในมณฑลนครศรีธรรมราช

เห็นว่าตามการที่พระรัตนมุนีจัดขึ้นเป็นการทำดี ด้วยความอุสาหเป็น
อันมาก วิธีที่พระรัตนมุนีจัดนี้ได้ทราบมาช้านานแล้วเข้าใจว่าเป็นคำสั่งจาก
กระทรวง บัดนี้ได้ความว่าเป็นความกิตพระรัตนมุนีจัดเองก็ยิ่งเป็นความดีของ
พระรัตนมุนีมากขึ้น เพราะตัดหางปล่อยปลายก็จัดได้เรียบร้อย ควรจะเป็น
แบบอย่างแก่หัวเมืองอื่น ๆ ต่อไป ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เจ้าคณะในมณฑลต่าง ๆ
ให้จัดการให้เหมือนมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งพระรัตนมุนีได้จัดมาแล้ว

(ร่าง)

ที่ ๑๓/๓๔๓

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม รตนโกสินทรศก ๑๑๘

ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์

ด้วยพระรัตนมุนี ยื่นรายงานซึ่งได้ออกไปจัดการพระสงฆ์ในหัวเมือง
มณฑลนครศรีธรรมราช ได้ส่งมาให้ดูด้วยแล้ว

การซึ่งพระรัตนมุนีไปจัด เป็นที่ควรสรรเสริญในความอุตสาหแล
ความคิดอันดี ที่จะจัดการทั้งฝ่ายพุทธจักร แลอาณาจักรให้เรียบร้อย ตำแหน่ง
พระครูที่ว่าขาดควรจะต้องเสียให้เต็มที่ ส่งสัญญาบัตรออกไปก็ได้ เพราะเข้ามา
ลำบาก พระสงฆ์ที่จะเข้ามาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ให้พูดหาหรือกรมหมื่น
วชิรญาณจะควรรับรองอย่างไรได้

ร่างพระราชหัตถเลขา ถึงเสนาบดีกระทรวงธรรมการ

หจข กรมศิลปากร เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ (ร. ๕ ศ. ๑๒/๓๓)

(สำเนา)

กรมราชเลขาธิการ

พระราชทานมา วันที่ ๑๔ ก.ค. ร.ศ. ๑๑๘

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘

อาตมาภาพ พระรัตนมุนีวัดไชยพฤกษมาลา ขอถวายพระพรแด่ สมเด็จพระบวรราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ท้ายทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้อาตมาภาพออกไปจัดทำกรพระสงฆ์ในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ อาตมาภาพกับพระสงฆ์ ๓ รูป แลภิกษุ ๕ คน ได้ออกจากวัดไชยพฤกษมาลา เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗ ครั้นถึงวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗ ถึงยังที่พักในโรงพระอุโบสถวัดจันทาราม แขวงเมืองนครศรีธรรมราช

พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลแลพระยาตรีธรรมราชผู้ว่าราชการเมือง กับทนายทั้งปวง ได้ทำการต้อนรับโดยสมควร แล้วอาตมาภาพได้หาพระสงฆ์มาให้อ่านสวดซ้อมพระปาฏิโมกข์แลสวดพระพุทธมนต์สวดนาค เห็นว่าที่ใดผิดเพี้ยนอยู่บ้างอาตมาภาพก็ได้แก้ไขให้ถูกต้องตามแบบอย่าง แล้วอาตมาภาพได้จัดตั้งเจ้าคณะแขวงมอบให้พระครูเจ้าคณะเมือง

แต่ที่พระครูกาแก้วนั้นยังว่างอยู่ พระสงฆ์แลทนายทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า พระสมุห์สี วัดนาราม แขวงเมืองนครในตำแหน่งพระครูกาแก้ว มีความรู้ปฏิบัติเรียบร้อยดี สมควรว่าคณะแทนพระครูกาแก้วได้ อาตมาภาพจึงได้มอบคณะพระครูกาแก้วให้พระสมุห์สีว่ากล่าวบังคับบัญชา ๗ คณะแขวง

แล้วอาตมาภาพได้ตั้งพระครูวินัยธรไว้เป็นผู้ดูแลตรวจการคณะให้เป็น การเรียบร้อย ทั้งมีแจ้งในจำนวนบาญชีพระสงฆ์ที่ส่งยังกระทรวงธรรมการ

แล้วนั้น และพระสงฆ์สามเณรในเมืองนครนั้นก็ได้ประพฤติการเล่าเรียน
กันถรุระ แลวิปัสสนาธุระ แลหนังสือไทยตามประเภทเมืองมีอยู่บ้างโดย
สมควรแก่ศีกาลัง

ครั้นถึงวันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๗ พระยาสุขุมนัยวินิตข้าหลวง
เทศาภิบาล ได้ให้อาตมาภาพโดยสารเรือกลไฟ ชื่อสฤติยราชการ ไปถึงเมือง
สงขลา ขึ้นพักอยู่ที่กุฎติกวัดดอนแอ พระยาสุขุมนัยวินิตแลพระครูรัตนโมฬี
ได้จัดการต้อนรับโดยสมควร แล้วอาตมาภาพได้พักจำพรรษาอยู่ที่วัดดอนแอ
นั้น มีทายกมานิมนต์ให้อาตมาภาพไปเปนนอธิบัตในการผูกพัทธสีมาที่วัด
ประตัญชัย ๑ วัดบ่อทรัพย์ ๑ แล้วอาตมาภาพกับพระสงฆ์ทั้งปวงได้ผลัดเปลี่ยน
กันแสดงพระธรรมเทศนาสั่งสอนอุบาสกแลอุบาสิกาทุกวันอุโบสถ ๘ คำ
๑๔ คำ ๑๕ คำ แลอาตมาภาพได้บอกกันถรุระแก่พระสงฆ์วันหนึ่ง ๘ รูป
พระสงฆ์ได้รับพระราชทานเล่าเรียนคัมภีร์มูลบั้ง พระธรรมบทบั้ง มงคล
ทิปนีบั้ง แลอาตมาภาพได้ชักนำพระสงฆ์ให้สวดพระพุทธมนต์ แลไหว้
พระทำอุโบสถกรรมตามศติกาลัง ขอถวายส่วนพระวชุกุลส ครั้นปวารณา
พรรษาแล้ว พระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาได้นำพระกณินมา
ประทานแก่พระสงฆ์ในพระอารามนั้น พระสงฆ์ทั้งปวงพร้อมกันยอมอนุญาติ
ให้อาตมาภาพเป็นผู้รับพระกณินนั้น แลอาตมาภาพได้จัดตั้งเจ้าคณะแขวงใน
เมืองสงขลา ๑๖ เมือง เมืองจะนะ ๒ เมืองเทพาหนึ่งคณะแขวงแล้วมอบให้
พระครูรัตนโมฬี ๑๑ คณะแขวง

แต่ที่พระครูญาณโมฬีนั้นยังว่างอยู่ พระสงฆ์เลทหายกเห็นพร้อมกันว่า
พระปลัด (เอียด) วัดสุวรรณคีรี แขวงเมืองสงขลา ในตำแหน่งพระครู
ญาณโมฬี ที่ถึงมรณภาพ มีความรู้ปฏิบัติเรียบร้อยดี สมควรว่าคณะแทนพระครู

ญาณโมฬีได้ อาตมาภาพจึงได้มอบคณะพระครูญาณโมฬีให้พระปลัด (เอียด) ว่ากล่าวบังคับบัญชา ๘ คณะแขวง

แล้วอาตมาภาพได้ตั้งเจ้าอธิการ (อิน) วัดระวาดแขวงเมืองสงขลา ให้เป็นพระครูวินัยธรรม เพื่อได้ดูแลตรวจการคณะให้เป็นการเรียบร้อย ครั้นถึงวันที่ ๒๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗ พระยาสุขุมนัยวินิตได้จัดเรือไปส่งอาตมาภาพถึงเมืองพัทลุง แล้วอาตมาภาพได้ขึ้นพักอยู่ที่วัดแจ้ง ได้อาไศรยกุฏิที่พระยาอภัยบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง ให้คนมาช่วยพระครูการามจัดทำขึ้นพอสมควรเป็นที่อาไศรยได้

แล้วพระยารัฐวิไลจงวาง แลพระยาอภัยบริรักษ์ พระทิพกำแหง สงครามปลัด พระพิศาลสงคราม หลวงวิจิตร หลวงประศาสน์ระชด แล ทายกทั้งปวงพร้อมกันจัดต้อนรับโดยเต็มกำลัง

แล้วอาตมาภาพได้หาพระสงฆ์มาสอนซ่อมเหมือนอย่างเมืองนคร แล้วอาตมาภาพได้จัดตั้งเจ้าคณะแขวงในเมืองพัทลุง ๑๑ คณะ

มอบให้พระครูกาชาติ ๖ คณะ มอบให้พระครูการาม ๕ คณะ แล้วอาตมาภาพได้ตั้งพระปลัด (เอียด) วัดอนุราชารามแขวงเมืองพัทลุงในตำแหน่งพระครูอริยสังวรที่ถึงมรณภาพนั้น ให้ว่าที่พระครูมณฑลกิจปาฏิการปลัดเพื่อได้ดูแลตรวจการคณะให้เป็นการเรียบร้อย

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ พระพิศาลสงครามได้จัดเรือส่งอาตมาภาพกลับมายังเมืองสงขลาพักอยู่ที่วัดคอนแแม่ตามเดิม

ครั้นถึงวันที่ ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๗ พระยาสุขุมนัยวินิต ได้จัดเรือกลไฟชื่อศรีธรรมราช ไปส่งอาตมาภาพถึงเมืองตานี อาตมาภาพได้ขึ้นพักอยู่ที่โรงเรียนวัดตานีนรสโมสร พระครูพิพัฒน์สมณกิจ พระพิพิธภักดี หลวงพรหม

ภักดี แลหายกทั้งปวงได้จัดการต้อนรับโดยสมควร แล้วพระครูพิพัฒนสมณกิจได้จัดช้างหนึ่งช้างไปส่งอาตมาภาพยังที่พักมุลินทวปีวิหารแขวงเมืองหนองจิก พระยาเพชรภินาสผู้ว่าราชการเมืองหนองจิก แลหายกทั้งปวงได้จัดการต้อนรับโดยสมควร แล้วอาตมาภาพได้พักอยู่ที่นั่นราตรีหนึ่งแล้ว พระยาเพชรภินาสได้จัดช้าง ๖ ช้างส่งอาตมาภาพกลับมายังเมืองตานีแล้ว พระยาพิพิธภักดี ได้จัดช้าง ๓ ช้างบรรจบกับช้าง ๗ ช้างนั้น ไปส่งอาตมาภาพถึงยังที่พักวัดออกแขวงเมืองยะรัง พระยศภักดี แลหายกทั้งปวงจัดการต้อนรับโดยสมควร อาตมาภาพได้พักอยู่ที่นั่นสองราตรีแล้วกลับมายังที่พักวัดตานีนรสโมสร

ครั้นถึงวันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๗ อาตมาภาพจึงให้หาเจ้าอธิการในเมืองหนองจิก ๑๗ วัด เมืองตานี ๒ วัด วัดเมืองยะลา ๓ วัด วัดเมืองยะรัง ๒๒ วัด เมืองสาบบุรี ๑๐ วัด เมืองระแงะ ๕๐ วัด ที่ลาพอ ๒ วัด ให้มาประชุมพร้อมกันที่วัดตานีนรสโมสร ในวันที่ ๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๘ แล้วอาตมาภาพได้ตั้งเจ้าอธิการชุมวัดมุลินทวปีแขวงเมืองหนองจิกให้ว่าที่พระครูปลัด แล้วจัดตั้งคณะแขวงในเมืองหนองจิก ๒ คณะ มอบให้พระครูปลัด (ซุบ) ว่ากล่าวบังคับบัญชาแทนพระครูวิบูลยสมณวัดที่ถึงมรณภาพ ด้วยพระยาเพชรภินาสมีหนังสือมาขอให้จัดวัดในเมืองหนองจิกให้ขึ้นในคณะพระครูวิบูลยสมณวัดไปตามเดิม ยังอีก ๔๔ วัด อาตมาภาพได้จัดเป็น ๕ คณะแขวงแล้วมอบให้พระครูพิพัฒนสมณกิจว่ากล่าวบังคับบัญชาให้เป็นการเรียบร้อยต่อไป

แต่อาตมาภาพเห็นว่า ในเมืองนครนั้นมีวัดแลพระสงฆ์มาก แต่การปฏิบัติแลการเล่าเรียนคัมภีร์และวิปัสสนาธุระแลหนังสือไทยนั้น เป็นการย่อหย่อน ในเมืองสงขลานั้น มีวัดแลพระสงฆ์น้อยกว่าเมืองนคร การปฏิบัติ แลการเล่าเรียนนั้น เหมือนกันกับในเมืองนคร

ในเมืองจะนะ เมืองเทพา เมืองหนองจิก เมืองตานี เมืองยะลา เมือง
ยะรัง เมืองสายบุรี เมืองระแงะ ทั้ง ๘ เมืองนั้น มีวัดแลพระสงฆ์น้อย แต่การ
ปฏิบัติเรียบร้อย แลการเล่าเรียนนั้น มีแต่พระภิกษุทรงพระปาฏิโมกข์ แลสวด
พระพุทธมนต์ ที่เรียนวิปัสณาธรรมก็มีอยู่บ้าง อนึ่งพระสงฆ์ สามเณรผู้สมัคที่จะ
เล่าเรียนก็มีอยู่บ้าง แต่อาจารย์ผู้สามารถจะบอกได้นั้นมีน้อย พระสงฆ์ สามเณร
บางรูปมีความสมัคที่จะเข้ามาศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพ ฯ ก็กลัวแต่ความป่วยไข้
แลความขัดสนด้วยการบริโภค

แต่อาตมาภาพได้ชักชวนไว้ว่า ถ้าสมัคจะเข้าไปเล่าเรียนในกรุงเทพ ฯ
แล้ว จะช่วยเปนกำลังให้ได้รับความสุขบ้าง

ใน ร.ศ. ๑๑๘ นี้ มีพระสงฆ์ในเมืองสงขลา ๒ รูป เมืองนคร ๑ รูป
สมัคจะเล่าเรียน ตามอาตมาภาพพักอยู่ที่วัดไชยพุกขมาลา

อาตมาภาพได้รับพระราชทานออกไปจัดทำกรพระสงฆ์ในมณฑล
นครศรีธรรมราช ให้เปนหมวดเปนหมู่ เพื่อรักษาหมู่คณะให้เปนการเรียบร้อย
ฉลองพระเดชพระคุณตามสติกำลัง

กรรมกิจแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

อดิเรก วัธสสะตังชีวะตุ ทิฆายุกโกโหตุ ธะโรโคโหตุ สุขิโตโหตุ
มหาราช สัทธกิจจัง สัทธิกัมมัง สัทธิลาลุชะโยนิจจัง ประมินทมหาราชะ
วัธสสะกะวะตุสัพพา

ขอถวายพระพร

พระรัตนนึ

(ร่าง)

ที่ ๑๑/๓๗๐

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๕

กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

ด้วยเดิมเมื่อหม่อมฉันได้รับรายงานพระรัตนมุนี จัดการคณะหัวเมือง
ในมณฑลนครศรีธรรมราช หม่อมฉันเห็นว่าตามที่พระรัตนมุนีจัดนี้ เป็นการ
ทำดีด้วยความอุสาหะเป็นอันมาก ควรจะเป็นแบบอย่างแก่หัวเมืองอื่น ๆ ต่อไป
จึงได้สั่งให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ จัดการส่งเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ ให้ทำบุญ
วัดหัวเมือง แลจัดการปันคณะ ให้เหมือนมณฑลนครศรีธรรมราช ที่พระรัตน-
มุนีได้จัดการนั้น

บัดนี้หม่อมฉันเห็นว่า เจ้าคณะเมืองจะไม่สู้เข้าใจการตลอด แลพระ-
ราชาคณะซึ่งไปจัดการศึกษาก็มีอยู่ทุกมณฑลแล้ว ควรจะให้จัดการได้ จึงได้สั่ง
ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ มอบการจัดการนั้นให้พระราชาคณะผู้จัดการศึกษา
จัดแบ่งปันคณะให้เป็นแบบอย่างสืบไป

หม่อมฉันจึงกราบทูลมาให้ทรงทราบ เพื่อจะได้ทรงสั่งพระราชาคณะ
ผู้จัดการศึกษาหัวเมืองให้จัดการตามที่กราบทูลมานี้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(สำเนา)

ที่ ๒๐/๓๖๖

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๒๕๓

ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ถวายในการที่จะให้ทำบัญชีวัดหัวเมือง แลบ้าน
คณะเช่นพระรัตนมุนีจัดการในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งได้ส่งไปแต่ก่อนนั้น
เห็นว่าเจ้าคณะเมืองไม่สู้จะเข้าใจตลอด พระราชาคณะซึ่งไปจัดการศึกษา มีอยู่
ทุกมณฑลแล้ว ให้มอบการจัดคณะนั้นให้พระราชาคณะผู้จัดการศึกษาแบ่งบ้าน
คณะให้เป็นแบบอย่างสืบไป

(ทรงเซ็นต์พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

การประชุมเทศบาล

ศาลาว่าการมหาดไทย

ประชุมครั้งที่ ๘

วันที่ ๑๗ เดือนกันยายน ร.ศ. ๑๑๘

ระเบียบที่ได้ปรึกษาในคราวนั้น คือ การศึกษาหัวเมือง

มีรายชื่อข้าพระพุทธเจ้าผู้มาประชุมและเวลาที่มาถึงศาลาประชุมโดยลำดับกันดังต่อไปนี้

นายกเทศมนตรี

ด.ช. รัชกาลที่ ๖

พระยาเพชรบูรณ์

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระยาสุพรรณ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
 รัชกาลที่ ๗

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี
 มหาราชินี
 กิติยาคาร

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสประทับเป็นประธานในที่ประชุม

๑ ได้ปรึกษาเรื่องโรงเรียนหลวงที่จะจัดตั้งในหัวเมืองตามคำชี้แจงของพระยาสุชุมวา ในแบบจัดการศึกษามีว่า โรงเรียนหลวงจะจัดในวัดซึ่งเป็นที่ทำเลที่ประชุมคนมาก แต่ที่เมืองสงขลา ข้าราชการแลราษฎรได้ช่วยกันลงทุนจัดสร้างโรงเรียนขึ้นในที่นอกวัดแห่ง ๑ ซึ่งได้ขนานนามว่า “โรงเรียนมหาวิทยาลัยราชวชิราวุธ” ด้วยมุ่งหมายจะถวายเป็นโรงเรียนหลวง ครั้นจะรื้อถอนย้ายไปไว้ในวัดก็เป็นการขัดข้อง ด้วยได้ลงทุนไว้มากแล้ว จะควรทำไฉนดี

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสรับสั่งตอบว่า การจะตั้งในตำบลที่มีวัดก็ได้แต่ท่านทรงเห็นว่า การตั้งในวัดได้ประโยชน์มากกว่า ประโยชน์ที่สำคัญนั้นคือ นักเรียนได้อยู่ประจำ ได้รับความฝึกหัดที่ดีนอกจากการเรียนหนังสือด้วยข้อนี้ยากที่จะจัดได้ในโรงเรียนนอกวัด ถึงจะจัดขึ้นได้ ก็ต้องเปลืองค่าโสหุ้ยมากกว่าหลายเท่า

ที่ประชุมตกลงโดยพระดำริของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพว่า ให้จัดสร้างโรงเรียนในวัดขึ้นใหม่ แลยกเอาโรงเรียนที่สร้างไว้นอกวัดไว้ใช้เป็นโรงเรียนแผนกที่ เงินที่จะใช้ในการสร้างโรงเรียนในวัดนั้น ให้ใช้เอาเงินที่จะจ่ายในการสร้างโรงเรียนแผนกที่มาจ่าย เหมือนเป็นค่าซื้อโรงเรียนที่นอกวัดนั้นไว้เป็นโรงเรียนแผนกที่

๒. ได้ปรึกษาความเห็นพระยาสุชุมว่า เจ้าคณะมณฑลแลผู้อำนวยการศึกษาถ้าได้รวมเป็นองค์เดียวกัน จะจัดการได้สะดวกแลเร็วขึ้นกว่าที่แยกนำที่กัน

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสรับสั่งตอบว่า น่าจะเป็นเช่นนั้น ใครใครก็เห็นอย่างนั้น ในเวลานี้ก็มีพระบรมราชโองการให้ผู้อำนวยการศึกษาจัดการคณะได้ด้วย คงไม่มีความขัดข้อง

๓. ได้ปรึกษาเรื่องที่กล่าวนาของวัดตามคำชี้แจงของพระยาสุชุมว่าที่นาขึ้นวัดพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช เดิมผู้ทำนาอยู่ในที่นั้นต้องรับใช้งานในวัดอย่างเปนเลขวัดด้วยต้องเสียค่านาด้วย ทั้งแต่เลิกการเกณฑ์เลขแล้ว คงเสียอยู่แต่ค่านา และที่นาเหล่านั้นมีผู้ขายซื้อส่งต่อกัน ทั้งผู้ขายผู้ซื้อต่างรู้ว่าเปนของวัด ภายหลังข้าหลวงเทศาภิบาลห้ามไม่ให้ซื้อขายกันต่อไป แต่ที่นาที่ขายกันไว้นานแล้ว ผู้ขายแลผู้ซื้อไม่มีตัวแล้ว ถ้าจะเรียกที่เหล่านั้นกลับคืนจะเป็นที่เดือดร้อน อีกประการหนึ่งที่นาซึ่งยังเหลืออยู่ ผู้ที่ทำอยู่เข้าใจว่าตัวสมควรจะได้ทำงานตลอดชีวิตแลสืบบุตรหลานต่อไป แลการเรียกค่านานั้นจะเรียกเป็นค่าเช่าก็เกรงว่าผู้ที่ทำอยู่จะพากันทั้งเสีย เพราะที่ดินในเมืองนั้นยังว่างเปล่ามาก จึงเห็นว่าใครเคยทำอยู่ในที่เหล่านั้นก็ให้ทำต่อไปเปนแต่ห้าม

ไม่ให้ซื้อขายกัน แลเปลี่ยนใบเทียบย่ำแลใบจองซึ่งลงชื่อบุคคลให้เป็นของ
วัดเสีย

ที่ประชุมตกลงตามที่กรมหมื่นวชิรญาณทรงอธิบายว่า ควรจัดที่ของ
วัดпен ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ เรียกว่าที่ธรณีสงฆ์คือ เป็นที่ซึ่งมีผู้อุทิศถวาย
แก่วัด อย่างนี้ควรเก็บเป็นค่าเช่า ถึงจะเก็บแต่น้อยก็ยังดีกว่าไม่เก็บ เพราะ
เปนอุบายรักษาที่ดินวัดไว้ได้ อีกอย่าง ๑ เรียกว่าที่กลัปนา คือ เป็นที่สำหรับ
เก็บอากรขันวัด ที่ธรณีสงฆ์เป็นที่ของวัดแท้ ผู้หนึ่งผู้ใดจะซื้อขายไม่ได้ แต่
ที่กลัปนานั้นเปนแต่ทรงพระราชอุทิศค่านาที่เก็บได้ถวายวัด ที่เช่นนี้เป็นที่มี
เจ้าของๆ เขาจะขายแลกเปลี่ยนต่อไปประการใดก็ได้

ในเรื่องที่ธรณีสงฆ์ กรมหมื่นดำรงได้รับสั่งว่า มีเสียงข้างพวกหมอ
กฎหมายเขาอ้างแบบแผนฝ่ายยุโรปว่าวัดไม่ควรมีที่ดินเป็นกรรมสิทธิ แต่กรม
หมื่นวชิรญาณรับสั่งชี้แจงว่า ข้อนี้ผิดแก้ในพระคำภีร์ๆ ก้อนอนุญาตให้รับอาราม
เปนต้นได้ ห้ามแต่เฉพาะเปนของบุคคล ทรงเห็นว่าไม่เป็นปัดหาเพราะ
เรื่องมีที่ดินเปนปัดหาอยู่เพราะไม่เก็บค่าอากรเอง เรื่องนี้ท่านได้ทรงยอมไว้
แต่ครั้งจะจัดการเก็บอากรค่าที่ดินกันคราวหนึ่งแล้ว ว่าควรจะเก็บจากที่ธรณีสงฆ์ด้วย ที่ประชุมเห็นชอบตามนี้

๔. ได้ปรึกษาคำของพระศาสนติลก ผู้อำนวยการศึกษามณฑลชุมพร
ว่าที่กลัปนาของวัดในมณฑลชุมพรคือ นาเปนต้นมีอยู่ เจ้าคณะร้องว่าไม่ได้
ค่าที่มาแต่ศก ๑๑๗

ความข้อนี้พระยารัตนเศรษฐีชี้แจงว่า เห็นว่าจ่ายอย่างนั้นไม่เป็น
ประโยชน์ จึงได้ให้เก็บรวมไว้เพื่อจ่ายในการซึ่งจะเป็นประโยชน์กว่า

ที่ประชุมตกลงว่าควรมอบการเรื่องนี้ให้ผู้อำนวยการศึกษาจัดเมื่อเวลาออกไปถึงมณฑล แลกรมหมื่นวชิรญาณรับสั่งขอให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑล ใต้สวนควรวัดโตมีที่กลปนอย่างใด เก็บได้เงินปีละเท่าใดแล้วจะบอกทูลมาให้ทรงทราบ

ที่ประชุมตกลงให้จัดการตามรับสั่งขอ

๕. ได้ปรึกษาคำขอของพระเทพกระวี ผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเก่า ว่าที่วัดร้างเคยอยู่ในความดูแลของเจ้าคณะ แต่เจ้าคณะไม่สามารถจะจัดการให้เป็นประโยชน์แก่ศาสนาได้ ต่อไปขอให้เพื่อนำที่ของฝ่ายฆราวาส

ที่ประชุมตกลงขอให้ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการให้เป็นผลประโยชน์เกิดขึ้น วัดโตที่มีสังฆารามให้คงอยู่ในเจ้าคณะเป็นผู้ดูแลรักษา แลให้พระสงฆ์พร้อมกันตั้งเวรยวัจกรเป็นพนักงานสำหรับดูแลเกี่ยวข้อแก่ผลประโยชน์ของวัดนี้ แลเวรยวัจกรนี้ต้องได้รับหนังสือสำคัญของข้าหลวงเทศาภิบาลตั้งแต่นั้น

วัดโตเป็นวัดร้างแลที่กลปนแลอากรที่เก็บได้ ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นเจ้าหน้าที่จัดการให้ได้ผลประโยชน์เป็นอย่างดีที่จะพึงได้ เงินผลประโยชน์ที่เก็บได้จากวัดร้างหรือที่ขึ้นวัดร้าง ควรรวมไว้เป็นทุนพระศาสนาในมณฑลนั้นนั้น ส่วนที่ธรณีสงฆ์นั้นมีอยู่เท่าใด ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทราบบัญชีไว้ด้วย แต่การจ่ายใช้นั้นแล้วแต่พระสงฆ์ในวัดนั้นจะเห็นสมควร เมื่อได้อนุมัติแต่เจ้าคณะแล้ว ก็เป็นใช้ได้

๖. ได้ปรึกษาความเห็นพระเทพกระวี ผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเก่าว่าบรรดาอธิการเป็นความอาณัติ ความแพ่งก็ดี เจ้าคณะจะวินิจฉัย

ย่อมเป็นการขัดอยู่ ต่อไปเห็นควรจะพิจารณาว่ากล่าวกันยังโรงศาลตามกระบิลเมือง เป็นแต่ให้พระภิกษุผู้ต้องพิพาทแต่งงานายได้ตามพระราชบัญญัติ ถ้าศาลขัดข้องด้วยจะต้องหาวิธีอภัยพระวินัย ก็ให้ส่งมายังเจ้าคณะฯ จะประชุมพระสงฆ์ใหญ่พิจารณาตัดสินตามควร

ที่ประชุมตกลงตามพระดำริห์กรมหมื่นวชิรญาณว่า คดีเรื่องใดเกี่ยวกับวินัยแท้ให้พระสงฆ์ชำระตัดสินให้เสร็จไป เว้นไว้แต่ความปราชัยบางเรื่องที่แผ่นดินถือเอาเป็นความอาญา ถ้าเป็นคดีที่พระหรือภุชงค์ทำก็เป็นผิด ให้ศาลบ้านเมืองชำระตัดสินได้ ถ้าพระผู้ต้องอธิกรณ์มีความผิด แลคดีนั้นเป็นความไม่อุกฉกรรจ์ให้มอบเจ้าคณะทำโทษ ถ้าคดีนั้นเป็นอุกฉกรรจ์ให้มอบตัวไว้แก่เจ้าคณะ ต่อเมื่อพระผู้นั้นลาสิกขาบทแล้ว จึงให้บ้านเมืองทำโทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย

๗. ได้ปรึกษาพระดำริห์กรมหมื่นวชิรญาณวโรส ว่าโรงเรียนที่ตั้งขึ้นต้องหวังความบำรุงทุกแห่ง จะจ่ายพระราชทรัพย์บำรุงให้ตลอดไปก็เป็นอันไม่ได้อยู่เอง จึงขอให้ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการบอกบุญราษฎรในเขตที่โรงเรียนตั้งอยู่นั้น ให้ช่วยเป็นธุระบำรุงโรงเรียนแลเอาจารย์โรงเรียน ๆ นั้นจะได้ตั้งอยู่โดยถาวรเป็นประโยชน์แก่หมู่คนในตำบลนั้นนั้นสืบไป

ที่ประชุมตกลงว่า เรื่องนี้ข้าหลวงเทศาภิบาลจะช่วยจัดการเรียกรายเงินของโรงเรียน แต่ให้ข้าหลวงเป็นผู้จัด เมื่อได้จัดแล้วอย่างใดขอให้ยื่นรายงานในปีนาคด้วย

๘. ได้ปรึกษาพระดำริห์กรมหมื่นวชิรญาณวโรส เรื่องวิธีปกครองวัดแลภิกษุสามเณร มีข้อความดังต่อไปนี้

(ก) ควรจะแบ่งวัดเป็น ๒ แพนก ๑ ตำบลที่มีวิสุงคามสีมา จัดเป็นวัดแท้ แลวัดชนิดนี้ต่อไปภายหน้า ที่สร้างขึ้นในทำเลดีแลมีหลักฐานจึงจะได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นวิสุงคามสีมา จะต้องรักษาให้มีพระอยู่ครบคณะสงฆ์ ตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปเป็นนิตย ๒ ตำบล ที่มีแต่ภิกษุพอพระอาศรัยอยู่น้อยๆ รูป ซึ่งตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้าน เพื่อเป็นที่บำเพ็ญบุญเฉพาะของหมู่บ้านนั้นไม่ทั่วไป จัดเป็นพำนัก

(ข) วัดมีเจ้าอธิการ พำนักมีหัวหน้าเป็นผู้ปกครอง เจ้าอธิการแลหัวหน้าเหล่านี้ เจ้าคณะเป็นผู้ตั้งตามอนุมัติของพระสงฆ์ในวัดหรือพำนักนั้นและชาวบ้านนั้น

(ค) ในเขตหนึ่งหนึ่งๆ เช่นในลำคลองสายหนึ่งกิติ บางหนึ่งกิตินั้นบ้านหนึ่งกิติ มีวัดหรือพำนักหลายตำบล ควรมีเจ้าอธิการผู้ใหญ่ดูแลรูปหนึ่งเรียกว่าเจ้าอธิการหมวดๆ นี้เจ้าคณะเป็นผู้ตั้งตามความเลือกสรรของอธิการวัดกับกำนันผู้ใหญ่บ้านในเขตรนั้น

(ฅ) ในแขวงอำเภอตำบลหนึ่งๆ ถ้าเป็นเมืองอำเภอ ควรมีพระครูรอง ถ้าเป็นหมู่บ้านควรมีเจ้าอธิการว่าการคณะในแขวงนั้น เรียกอธิการแขวงๆ นี้เจ้าคณะเป็นผู้ตั้งตามความเลือกสรรของเจ้าอธิการหมวดกับนายอำเภอ เว้นไว้แต่พระครูผู้จะได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

(ง) พระราชาคณะหรือพระครูเจ้าคณะเมืองบังคับบัญชาการคณะได้ตลอดเขตของเมือง

(จ) พระราชาคณะเจ้าคณะมณฑล บังคับบัญชาการคณะได้ตลอดมณฑล ๒ ตำแหน่งนี้ ผู้อยู่ในตำแหน่งเหล่านี้เป็นผู้จัดการศึกษาด้วย รับพระราชทานสัญญาบัตร

ที่ประชุมเห็นชอบพร้อมกันตามพระดำรินี้

๙. ได้ปรึกษาพระดำริห์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นควรให้
ทำบัญชีจำนวนภิกษุสามเณรแลศิษย์วัดตลอดจนคนอาไศรยทั่วทุกทุกวัด ให้
ทราบได้ว่าวัดใดมีจำนวนภิกษุสามเณร ศิษย์วัดเท่าใด คนอาไศรยเท่าใด

ที่ประชุมตกลงเห็นชอบด้วย

๑๐. ได้ปรึกษาพระดำริห์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นควรให้
จัดการระวางคนจรซึ่งไปมาในวัด คือ ภิกษุจะออกจากวัดหนึ่งไปอยู่วัดหนึ่ง
ควรต้องมีหนังสือสุทธิ ผู้ให้หนังสือนั้นกำหนดตามเขต อยู่ในหมวดเดียวกัน
อธิการวัดเป็นผู้ให้ต่างหมวด อธิการหมวดเป็นผู้ให้ โดยนัยนี้จนถึงต่างมณฑล
เจ้าคณะหรือผู้แทนเป็นผู้ให้

ที่ ๓๕๖/๑๕๓๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๓ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๔

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับไปบอกพระยาสุโขมณัณวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล
สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชที่ ๕๔/๘๖๕ ลงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๒๔ ว่าพระครูสุตตันวิহারการ ผู้จัดการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ ขอ
อนุญาตเปลี่ยนหลังคาพระวิหารหลวงในวัดพระบรมธาตุ เพื่อจะได้ปฏิสังขรณ์
ให้เป็นหลักถาวรต่อไป

พระยาสุโขมณัณวินิต เห็นว่าถ้าทอดทิ้งไว้เช่นนั้น ก็มีแต่จะหักชำรุด
ชำรุดโสมผ่ายเดียว หามีประโยชน์ในพระพุทธศาสนาไม่ แล้วพระครูสุตตัน-
วิহারการได้จัดการรวบรวมไม้ไว้ปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวงมาช้านานแล้ว ควร
อนุญาตให้พระครูสุตตันวิহারการ เปลี่ยนหลังคาพระวิหารหลวงได้ มีความตาม
บอกดังนี้

เพราะฉะนั้นเกล้าฯ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระครู
สุตตันวิহারการ จัดการเปลี่ยน หลังคาพระวิหารหลวง แลตัวไม้เครื่องบนลง
เพื่อจะได้ทำการปฏิสังขรณ์ต่อไป

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

๓๖ ๓๖ ๓๖ ๓๖

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระยาสุขมณีนันท์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๔๘

ที่ ๕๓/๒๖๔

กรมราชเลขาณการ

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๔

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ได้รับลายพระหัตถ์ ที่ ๓๕๖/๑๕๓๕ ลงวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระครูสุรัตนวิหารการ จัดการเปลี่ยนหลังคาพระวิหารหลวงวัดพระบรมธาตุ และตัวไม้เครื่องบนลงเพื่อทำการปฏิสังขรณ์ต่อไป ตามที่พระยาสุขุมนัยวินิต มีบอกมานั้น ได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว

